

**ЎЗБЕК ТИЛИДА СЎЗНИНГ МОРФОЛОГИК
ТУЗИЛИШИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

УСМОНОВ САИДЗОДА

**ЎЗБЕК ТИЛИДА СЎЗНИНГ МОРФОЛОГИК
ТУЗИЛИШИ**

Тошкент – 2010 (1964)

**Нашрга тайёрловчилар: С.Аширбоев, Х.Ҳомидий, Қ.Сапаев,
З.Мирхолиқов, М.Раҳматов, У.Мирсодиқова.**

Профессор Саидзода Усмоновнинг ҳаёт ва ижодига бир назар.

Мохир лектор, талантли тилшунос, филология фанлари доктори, профессор Саид Усмоновнинг ўзбек тилшунослигида алоҳида ўрни бор. У 1922 йил 22 апрелда туғилган.

II жаҳон урушининг қизғин палласи. Саидзода Усмонов Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг битирувчи курс студенти. Шу вақтда собиқ Иттифоқда “Ҳамма, ҳамма нарса фронтга, фронт учун” деган шior кенг тарқалди. Кўнгилли бўлиб Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти талабаларидан Зиёнат Хусанов, Елена Стемповская каби ватанпарварлар фронтга отландилар. Шулар қаторида Саидзода Усмонов ҳам ўз хоҳиши билан 1942 йилда Тошкент ҳарбий билим юртида қисқа вақт таълим олгач, у ердан фронтга жўнайди. Тўғри, у урушда қаҳрамонлик намуналарини кўрсатишга улгурмади, лекин оддий жангчидан, оддий ватанпарвардан талаб қилинадиган меҳнат ва жасоратни намойиш қила олди. Навбатдаги жанглардан бирида Калинин фронтда кўли ва кўкрагидан оғир яралади ва ҳарбий комиссия уни II гуруҳ инвалиди сифатида фронтдан қайтарди.

Саидзода Усмонов Тошкентга қайтгач, 1944 йилда институтда ўқишни давом эттириб, шу йили уни имтиёзли диплом билан битиради. У дастлаб Тошкент вилоятининг ҳозирги Қўнраб тумани мактабларида ўзбек тили ва адабиётдан дарс берди, мактаб илмий бўлими мудри вазифасида ишлади ва 1946 йил ўзи таҳсил олган Тошкент Давлат педагогика институтининг ўзбек тилшунослиги кафедраси аспиранти бўлди. Аспирантурада ўқиш билан бирга унинг дастлабки икки йилида Ўзбекистон Маориф вазирлиги ҳунар мактабида ўзбек тили ўқитувчиси бўлиб ишлади ва кейинги йилдан бошлаб эса институтнинг ўзбек тилшунослиги кафедрасида “Ҳозирги ўзбек тили”, “Тилшуносликка кириш” фанларидан дарс берди. Шу тариқа унинг ҳам илмий, ҳам педагогик фаолияти бошланиб кетди.

Саидзода Усмонов 1953 йилда филология фанлари номзоди, доцент Турсун Иброҳимов раҳбарлигида “Ҳозирги замон ўзбек тилида ундовлар” деган мавзуда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди ва ўзбек тили морфологияси соҳасидаги ўн йиллик тадқиқотларини умумлаштириб, 1964 йилда “Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик хусусиятлари” деган мавзуда филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация ҳимоя қилди.

Саидзода Усмонов ўзбек тилшунослигининг лексикология ва морфологияси бўйича етук мутахассиси эди. Унинг ўзбек лексикологиясига оид ҳозирги ўзбек тилида омонимлар ва синонимлар, антонимлар, метафора ҳақидаги мақолалари, “Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари” рисоласи фанимизда аниқлик талаб қиладиган ва мунозарали масалаларни бир қадар ҳал қилишга қаратилган эди.

Саидзода Усмоновнинг ўзбек тили морфологияси соҳасидаги тадқиқотлари ўзининг оригиналлиги билан алоҳида диққатга сазовордир. Машҳур туркшунос олим Э.В. Севорьян: “Морфологическое строение слова в связи с другими его характеристиками” мақоласида: “В последние годы начали появляться специальные монографии на рассматриваемую тему. Среди них – оригинальная по замыслу работа С.У. Усманова, в которой предпринята попытка разграничения языковых и речевых элементов слова в узбекском языке.” – деб ёзган эди /Тюркологический сборник 1971, 132-бет/.

Турли журналларда эълон қилинган, тўпламларга кирган ва алоҳида нашр қилинган “Сўз ва унинг морфологик структураси ҳақида”, “Ундовлар”, “Фельнинг функционал формалари ҳақида”, “Сўз ясовчи аффиксларга оид”, “Сўзнинг морфематик ва функционал анализи ҳақида”, “Ўзбек тилида сўз формалари” “О морфологическом анализе слова и его грамматические формы в современном узбекском языке” каби йирик ишлари туркий тиллардаги агглютинациянинг хусусиятидан келиб чиқиб ёзилган ва улар олимнинг номзодлик ҳамда докторлик диссертациясининг юзага келишига сабаб бўлган.

Саидзода Усмонов ўзбек тили орфографиясининг такомиллаштирилиши, унинг барчага қулай бўлишини жуда истар эди. Шу жиҳатдан унинг “Ўзбек орфографиясининг янги проєкти қондалари ҳақида”, “Тўғри ёзув қондалари ҳақидаги бир мақолачи ўқиб” каби мақолаларини эслаш ўринлидир.

Саидзода Усмонов Ўзбекистонда умумий тилшуносликни ривожлантиришга ҳам улкан ҳисса қўшган олимдир. У 1967 йилда Тошкент Давлат педагогика институти қошида “Умумий тилшунослик” кафедрасини ташкил қилди ва ўзбек қозоқ бўлимларининг юқори курсларида “Умумий тилшунослик” дан лекциялар ўқиди. У фақат лекция ўқиш билан чегараланиб қолмай, шу соҳага оид “Тил назариясининг баъзи бир масалалари” мақоласини ва ўзбек тилида биринчи марта “Умумий тилшунослик” дарслигини яратди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, Саидзода Усмонов яратган бу дарслик рус тилидаги мавжуд дарсликлар, монография ва илмий ишларнинг шунчаки илмий синтезидан иборат бўлмай, балки асарда таҳлил қилинаётган ҳар бир масала автор томонидан ривожлантирилган эди. Унда тил ва нутқ ҳақидаги турли фикрлар, тилшунослик оқимлари, муаммолари, методларини муаллиф ўз нуқтаи назаридан таҳлил қилиб боради. Асарнинг оригиналлиги ҳатто унинг мундарижасидан ҳам билинади. Саидзода Усмонов “Умумий тилшунослик” курси тор маънода тилшунослик тарихи, тил ва нутқ, уни ўрганиш методларини қамраб олади, деб ҳисоблайди ва шу ҳодисаларни баён қилишда ўтмиш тилшуносчилигимиз ҳамда жаҳон тилшунослиги ютуқларидан кенг фойдаланди.

Саидзода Усмонов олий таълим муассасаси профессори бўлгани учун ҳам фақат илмий-назарий тадқиқотлар билан чегараланиб қолмади. Шу билан бирга, илмий-методик мазмундаги ишлар билан ҳам шуғулланди. Маълумки, олий таълим муассасасида машғулотнинг асосий тури лекция ҳисобланади. Шу тўғрисида ҳам ректорат, деканат институтнинг етакчи профессори Саидзода Усмоновни ўзбек тили, умумий тилшунослик бўйича лекциянинг таркибий хусусиятлари, лекция машғулоти янада жонлантириш тўғрисида маърузалар қилиб беришга кўп марталаб жалб қилган, профессор бу таклифни мамнуният билан қабул қилиб, институт ректорати ташкил қилган семинарда “Тилшунослик фанларида лекциянинг структураси ва уни такомиллаштириш чоралари” деган мавзу билан қатнашди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, профессор Саидзода Усмонов кўрғазмали ва очиқ лекцияларни дастлаб ўзи бошлаб берар ва қизгин муҳокама бўлишини талаб қилар эди. У “Тилшуносликка кириш”, педагогика ва бошланғич таълим методикаси йўналиши учун “Ўзбек тили” фан дастурларига муаллифлик қилди.

Саидзода Усмонов дарсликлар ва академграмматикалар яратиш ишига ҳам жиддий ҳисса қўшган олимдир. 1957 йил Фахри Камол тахрири остида эълон қилинган “Ҳозирги замон ўзбек тили” биринчи академграмматикасининг “Ундов ва мимемалар” бобини, 1962 йилдан бошлаб тўрт марта қайта нашр қилинган педагогика институтларининг бошланғич таълим факультетлари учун мўлжалланган. “Ўзбек тили” дарслигининг “Лексикология”, “Морфология” бўлимларини ёзган.

Саидзода Усмонов илмий-педагогик ташкилотларнинг мохир раҳбарларидан бири эди. 1957-1964 йилларда профессор А.К. Боровков, профессор В.В. Решетов каби йирик олимлар ишлаган бир даврда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг ўзбек тилшунослиги кафедрасига, сўнг 1967 йилдан то умрининг охиригача шу институтда Ўзбекистонда илк бор ташкил этилган умумий тилшунослик кафедрасига мудирлик қилди.

Саидзода Усмонов илмий педагогик кадрлар тайёрлаш ишида ҳам фаол қатнашди. Унинг бевосита раҳбарлигида А.Маматкулов, Ж. Омовтурдиев, Н. Исмаилов, Р. Икромов, Ш. Эгамбердиева, А. Меметов, С. Аширбоевлар филология фанлари номзоди илмий даражасига эга бўлдилар.

Саидзода Усмонов ҳукуматимизнинг 10га яқин медаллари билан тақдирланган.

х х х

Ўтмиш давр бизга буюк тилшуносларни берди. Уларнинг таълимоти асосида 20-30

йилларда ва, айниқса, 50-йилларда ўзбек тилшуносларининг шундай авлоди етишиб чиқдики, улар туфайли ўзбек тилшунослиги халқаро майдонга чиқа олди.

Маълумки, ўзбек тилшунослиги ўзининг қарийб минг йиллик тарихига эга. У дастлаб туркий тилшунослик негизда куртак ота бошлаган бўлса, ўрта асрларда араб тилшунослиги анъаналарида ривожланди ва XIX асрда жаҳон тилшунослари томонидан эътироф қилина бошланди. XX асрда эса у юксак даражада тараққий эттирилди.

Ўзбек тилшунослиги ўтган асрнинг 50-йилларида гуркираб ўсди. Бу даврда А.Ғуломов, Ф.Қамолов, О.Усмонов, С.Иброҳимов, Т.Иброҳимов, Ф. Абдуллаев, М. Мирзаев, М. Асқарова, Ш. Шоабдурахмонов, Ш. Раҳматуллаев, И. Расулов, А. Ҳожиев каби забардаст ўзбек тилшунослари ўз мактабларини яратдики, ҳозирда ҳам уларнинг тилшунослик мероси ўзининг илмий қиммати билан қадр топмоқда.

Бу тилшунослар ичида профессор Саидзода Усмоновнинг ўрни алоҳида талқинга сазовордир. Афсуски, Саидзода Усмоновнинг ўзбек тилшунослигидаги чуқур илмий тадқиқотлари кейинги давр тилшунослари томонидан кўп ҳолларда четлаб ўтилмоқда. Унинг асосий сабаби Саидзода Усмонов тадқиқотларининг монография тарзида эълон қилинмаганидир. Шу туфайли ҳам унинг 1964 йилда “Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик хусусиятлари” мавзусида ҳамюрта қилган диссертациясига мурожаат қилинмай кўйди ва шу диссертацияга асос бўлган асосий илмий маҳсулот Низомий номидаги ТДПУ (ҳозирги университет)нинг илмий тўпламларида чоп этилган, лекин бу тўплам 1964, 1965 йиллардаги ўзбек тили кафедралари ўқитувчилари ва шу даврда таълим олган талабалар кўлида қолиб кетган эди.

Қолаверса, бу тўпламлар кутубхоналардан турли сабаблар билан чиқариб ташланди. Марказий кутубхоналарда ҳам бу тўпламлар ўз изини йўқотди. Оқибат натижада ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, қолаверса, морфемика ва морфология тил ва нутқ аспектида ўрганилган бебаҳо маънавий қадрият ҳисобланган тадқиқоти ҳозирги тилшунослар авлодига тўлиғича етиб келмади. Бу эса морфемика ва сўз формаси тўғрисида тилшунослик тарихини ёритишда Саидзода Усмонов қарашларини ҳисобга олмастикка сабаб бўлди. Шунингдек, айрим тилшунослар ўз қарашларига мувофиқ келмаган ўринларда ундан кўз юмишга тўғри келган ёки “ижодий” ўзлаштириш имконини кидиришган.

Саидзода Усмоновнинг ўзбек тили морфемикаси ва сўз формаси ҳақидаги қарашларни шу масалаларнинг бутун тарихи билан Низомий номидаги ТДПУнинг “Тилшунослик масалалари” тўпламининг 1963 йилдаги 42-томнинг 1-китобида ва 1964 йилдаги 42-томнинг 2-китобида нашр этилган. Ушбу монографияга шу икки тўпламдаги Саидзода Усмоновнинг докторлик диссертациясига асос бўлган материал тўлиқ, деярли ўзгаришсиз сканерлаб олинди. Шу муносабат билан нашрга тайёрлаш жараёнига тўхталиб ўтишни ҳам маъқул кўрамыз.

Саидзода Усмонов совет даврида яшади, шубҳасиз, марксистик ғоя авжга чиққан вақтда ижод қилди. Бу эса ўша давр талабаларига кўра марксизм адабиётларидан фойдаланишни шарт қилиб қўяр эди. Бундан Саидзода Усмонов ҳам озод бўла олмаган. Лекин нашрга тайёрлаш жараёнида шунга амин бўлдики, марксизм адабиётларидан олинган фикрлар ёки хавоалар Саидзода Усмонов тадқиқотининг мазмунига сингиб кета олмаган, уларни осонлик билан ажратиш ташлашга муваффақ бўлди.

Саидзода Усмонов ўтган асрнинг 50-йиллари савиясида фикрлаган ва ўз даврининг илғор ғояларини акс эттирган. Айни замонда давр нафаси билан қадам ташлашга мажбур бўлган ҳамда ўрни билан бир қатор тилшунослик анъаналаридан илгари кетган эди. Бу унинг бутун тадқиқотларида анализ ва синтезнинг кучлилиги билан намоён бўлади. У ўзбек тили морфемик структурасини тадқиқ қилар экан, аввало, унга тил ва нутқ жиҳатдан ёндашди ва бу структурада тил бирликлари ва нутқ бирликларини фарқлаб, улар ўртасидаги фалсафий алоқанинг хусусиятларини ўз нозиклигича тушунтира олди. Бунда у тил фалсафасига доимий равишда мурожаат қилиб борди. Морфемик тизимни Саидзода

Усмоновчилик дихотомик асосда тахлил қилган иш ҳозир ҳам бармоқ билан саналари бўлиб қолмоқда. Албатта, Ўзбек тилшунослиги тарихи тадқиқотчилари, тил назариячилари ушбу монографиядан баҳраманд бўлишга, ўз сўзларини айтишар деган умиддамиз.

Бир муҳим таъкидни билдирган бўлар эдик. Бу китобнинг назарий савияси, аввал таъкидлаганимиздек, ўтган асрнинг 50-йилларини кўпроқ акс эттиради. Демак, орада 60-70 йиллик фан тараққиёти бизни Саидзода Усмоновдан ажратиб туради. Бу давр ичида айрим қарашлар, шубҳасиз, эскирди, айримларига муносабат ўзгарди. Бу эса Саидзода Усмоновни кўр-кўрона танқид қилишга асос бўлиши мумкин эмас ва адолатдан ҳам бўлмайди. Биз ҳар қандай тадқиқотнинг энг илғор ва ҳозирги фанга татбиқий имкониятларидан фойдаланишигина мақсад қилиб олишимизни унутмаслигимиз ўринли бўлади. Афсуски, кейинги даврда аксарият олимларимиз ўз қарашларини бошқа тилшуносларни танқид қилиш шаклида асосламоқдаларки, бу масалада илмий этика, одоб доирасидан чиқиб кетмасликни истаб қолар эдик. Шу масалада Ё. Тожиёвнинг аксарият фикрларига қўшиламиз (қarang: Ё. Тожиёв. Ҳозирги ўзбек тилшунослигига бир назар. "Ўзбек тили ва адабиёти", 2008, 2-сон, 30-37-б.)

Ўйлаймизки, ушбу китобнинг ўз ўқувчилари қўлига етиб бориши устоз руҳини шод этади ва биз шогирдларнинг устоз олдидаги бурчларимиздан бирини адо этиш шарафига муяссар қилади.

Аширбоев Самихон, филология фанлари доктори, профессор.

ЎЗБЕК ТИЛИДА СЎЗНИНГ МОРФОЛОГИК ТУЗИЛИШИ

Тил ва нутқ. Сўз - тил бирлиги ва нутқ бирлиги сифатида

Сўз семантик ва морфологик жиҳатдан анализ қилинар экан, у тилшунослиқда гоҳ гапдаги (контекстадаги) энг кичик бирлик деб қаралиб келди ва шу жиҳатдан изоҳланди, гоҳ эса гапдан ташқарида, яъни айрим олинган ҳолда ўрганиш тавсия қилинди. Сўзнинг моҳиятини гапда ўрганиш ва аниқлаш уяи «нутқ элементи»¹ деб ҳисоблашдан келиб чиқса, гапдан ташқарида ўрганилганда эса уни тил элементи деб ҳисоблаганликни билдиради. Олимларнинг кўп қисми сўзни икки томонлама - гапда ҳам, гапдан ташқарида ҳам текширишни, ўрганишни маъқул кўрадилар. Бу ҳар уч группанинг вакиллари ҳам ўз фикрларига ниманидир асос қилиб кўрсатадилар. Масалан, А. А. Потебня «сўз фақат нутқда маънолидир. Алоқадан узиб олинган сўз ўликдир»², деса Э. Б. Агаян «...муस्ताқил бирлик сифатида сўзлар фақат нутқдан ташқарида ўрганилиши мумкин; нутқда улар бир-бирлари билан зич боғланган ва муस्ताқилликларидан ажралган бўлади»³, дейди. Ф. Ф. Фортунатов сўзнинг ҳар икки вазиятда бўлишини кўзда тутди ва сўзнинг айрим ҳолда олиниши билан гапда (нутқда) олинишини ажратади. «Тилдаги сўзлар орасида, - деб ёзган эди у, - биз айрим олинган сўзларни, шунингдек, тафаккурда, бинобарин, нутқда, гапда бирикадиган сўзларни фарқлашимиз керак»⁴. А. М. Пешковский, бир томондан, айрим психофизиологик акт бўлган сўз-аъзони («слово-член»), иккинчи томондан, нутқнинг айрим психофизиологик ақларга бўлиниши натижасида сўзловчининг онгида ажраладиган тасавурларнинг ассоциатив группаси бўлган сўз-типти («слово-тип») ёки лексемани ажратишни таклиф қилади⁵. Швейцария олими Шарль Балли (1865-1947), бир томондан, «тил бойлиги» («языковая ценность») бўлган сўз (унинг ифодаси билан айтганда «знак») ҳақида гапирса, иккинчи томондан, сўзнинг нутқда қўлланиши ҳақида гапиради⁶. А. Россети умумий маъносига кўра сўзни тил факти деб қараса, хусусий маъносига кўра нутқ факти деб қарайди⁷. Демак, у сўзнинг ҳам абстракт бўлишини (агар гапдан ташқарида бўлса), ҳам конкрет бўлишини (агар у гап ичида бўлса) кўрсатади. Бунда у фонема билан товуш орасидаги муносабатга ўхшайдиган муносабат борлигини эслатиб ўтади. (Маълумки, бундай фикр А. М. Пешковский томонидан ҳам айтилган эди). Поляк тилшуноси В. Дороневскийнинг фикри ҳам шунга ўхшаб кетади: у сўз маъносига якка ва умумий маънолар бўлишини айтиб, якка маъно конкрет предметни билдирса, умумий маъно маълум турдаги предметларнинг исталганини ифодалаши мумкин. Аввалги ҳолда сўз нутқдаги маънони ифодаласа, кейинги ҳолда тилдаги маънони ифодалайди⁸, дейди.

Тилшунослиқда ҳам сўзни мана шундай икки томонлама ўрганиш фикри ҳозир анча кучайди. Масалан, В. В. Виноградовнинг тубандаги мулоҳазалари шундан дарак беради: «Барчага аёнки, сўз ҳаммадан бурун номинатив ёки дефинатив функцияни бажаради, яъни ё бир нарсага аниқ англатиш воситаси бўлади ва бундай чоғда у - оддий белги (знак), ёки мантқиқий таърифлаш воситаси бўлади, бундай чоғда у - илмий термин. Фақат борлиқдаги нарсалар ва ҳодисаларга муносабати жиҳатидан тилнинг бир бутун системасидан ташқарида олинган сўзлар турли белгилар (знаклар) борлиқдаги ижтимоий онга акс

¹ Е. М. Галкина-Федорова. Слово и понятие, М., 1956, 45-бет.

² А. Потебня. Из записок по русской грамматике, 1, Воронеж, 1874, 43-бет.

³ Э. Б. Агаян. Введение в языковедение, Ереван, 1959, 100-бет.

⁴ Ф. Ф. Фортунатов. Избранные труды, 1, М., 1956, 131-бет.

⁵ А. М. Пешковский. Понятие отдельного слова (Сб. статей: Методика родного языка, лингвистика, стилистика, поэтика М., 1925).

⁶ Ш. Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка, М., 1955, 28, 158-6.

⁷ A. Rossetti. Sur la definition du Mot. Al, vol. IV, f. 1, 144.

⁸ W. Doronewski. Z zagadnien leksykografii polskiej. Warszawa, 1954 (ҳаран: О. С. Ахмалова). Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, 17-бет.

эттирилган ҳодисаларнинг атамаси сифатидагина хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан қарагандагина сўз, ҳақиқатда, бир-бири билан боғланган формалар ва маънолардан махрум бўлиши мумкин. Улар бир-бирлари билан фонетик жиҳатдан яқинлашади, аммо на грамматик, ва на семантик жиҳатдан боғланмайди»⁹. Е. М. Галкина-Федорук яна ҳам аниқроқ қидиб: «Биз ҳам сўз конкрет нутқ бирлиги сифатида ҳаётининг бутун тўлалигини нутқда, контекстда кўрсатади; аммо тилнинг луғат састави бирлиги сифатида контекстдан ташқари ҳам маънога эгадир, деб ўйлаймиз»¹⁰, дейди. А. И. Смирницкий сўздаги айният (тождество) проблемасини ҳал қилиш учун, биринчидан, сўзни луғат састави бирлиги сифатида, иккинчидан, айрим, конкрет қўланиши жиҳатидан ажратиб керак¹¹, дейди. Демак, сўзни нутқдан ташқарида - тил бирлиги сифатида ҳам, нутқда - нутқ бирлиги (гап бўлаги ёки гап) сифатида ҳам ўрганиш лозим. Сўзга бундай икки томонлама ёндошиш даставвал тил билан нутқнинг қандай ҳодисалар эканини аниқлаб олишни талаб қилади. Юзаки қараганда, тил ва нутқ бир нарсасдек кўринса ҳам, ҳақиқатда, улар бир-бири билан боғланган, бири иккинчисиз мавжуд бўлмайдиган икки хил ҳодисалардир.

Маълумки, тилшуносликда ҳамма вақт ҳам тил билан нутқ бир-биридан фарқланавермайди. Чунки қандай фактларнинг тил ҳодисаси, қандайларининг эса нутқ ҳодисаси эканлиги ҳақида аниқ фикрлар йўқ. Аммо ҳозирги пайтда «тил билан нутқни фарқлаш керак»¹² (А. И. Смирницкий) деган фикр борган сари дадилроқ айтиляпти. Шунини эслаш ўринлики, тил билан нутқни бир-биридан фарқлаш лозимлиги ўтган асрнинг ўрталаридаёқ кўрсатилди. Масалан, В. фон Гумбольдт дунёни тушуниш «маъсулининг йиғиндиси сифатида тил айрим нутқ актидан фарқланади»¹³, деган эди. Ундан кейинроқ Г. Штейнталь ўзининг «Грамматика, логика ва психология» (1855 й.) номи асарида тил ва нутқни алоҳида-алоҳида таърифлайди. Бизнинг асримизнинг бошларида ҳам Л. В. Шчерба, Ф. де Соссюр ва бошқа бундай фикр катор олимлар тил билан нутқни аниқ ажратган эдилар. де Соссюр шундай ёзган эди: «Бизнинг фикримизча, тил тушунчаси (*langue*) нутқ фаолияти тушунчаси (*langage*) билан умуман тенг эмас»¹⁴. У нутқ фаолиятида икки нарсани: тилни (*langue*) ва нутқни (*parole*) ажратади. Тил ва нутқнинг ўзаро муносабатини ўрганиш ҳаракатига О. С. Ахманова жуда тўғри баҳо берди: «Ўз кучларини... тил ва нутқ орасидаги муносабат масаласи ичига чуқурроқ қиришга йўналтирган олимларнинг асарлари тилшунослик учун... кўпроқ аҳамиятга эга»¹⁵, деб ёзади у.

Шундай қилиб, олдимизда даставвал тил билан нутқнинг табиати ва моҳиятини қисқача аниқлаш турибди. Биз мана шу «энг муҳим восита»нинг нималарни ўз ичига олишини аниқлашга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, XIX асрдаёқ олимлар тилнинг сўзлар ва қондалардан ташкил топганини кўрсатган эдилар. В. Гумбольдт гарчи тилни «сўзларга ва қондаларга бўлиб юбориб тилнинг табиий ҳолати бўлмай, илмий анализнинг механистик ишидир»¹⁶ деса ҳам, ўрни келганда «Тил гап ва нутқ учун фақат тартибга солиб турувчи схемаларнигина белгилайди»¹⁷, дейдики, бундан унинг тилдаги грамматикани алоҳида кўзда тутаётганлиги билиниб турибди. Сўнгра, унинг «Тил ўз яратувчилигини сўз билан тугаллайди» дейишига қараганда, у сўзларни ҳам алоҳида эътироф қилганлигини кўриш мумкин.

Л. В. Шчерба тилнинг луғат састави ва грамматик қондалардан иборатлигини тан

⁹ В. В. Виноградов. Русский язык, М.—Л., 1947, 12, 13-бетлар.

¹⁰ Е. М. Галкина-Федорук. Кўрсатилган асар, 45-бет.

¹¹ А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (Труды института языкознания, IV том, М., 1954, 6-бет).

¹² А. И. Смирницкий. Объективность существования языка, М., 1954, 12- ва кейинги бетлар; Э. Б. Агаян. Кўрсатилган асар, 92—95-бетлар; А. А. Реформатский. Введение в языкознание, М., 1955, 27-бет.

¹³ В. Гумбольдт. О различиях организмов человеческого языка... СПб., 1859, 49—50-бетлар.

¹⁴ Фердинанд де Соссюр. Курс общей лингвистики, М., 1933, «Изменчивость знака».

¹⁵ О. С. Ахманова. Очерки..., 16-бет.

¹⁶ В. Гумбольдт. О различиях организмов... 141-бет.

¹⁷ Ушаева, 50-бет.

олмовчиларни танқид қилиб: «Тил системаси, яъни маълум тилнинг лугати ва грамматикаси фақат илмий абстракциядир, деган соф номинализмга... кўшила олмайман»¹⁸, деган эди. В. Гумбольдт тилни аслида сўзлардан ва грамматик қондалардан таркиб топган деб билади. Ундан кейинроқ Г. Штейнталь бу фикрни давом қилдириб, «Қандай бўлмасин, бирон тил ёки айрим тил, бирон халқнинг тил материали йиғиндисидир»¹⁹, дейди. У тил материали деб «ҳар гал доимий равишда ишлатиладиган элементлар»²⁰ ни тушунади. Бундай элементлар эса, албатта, биринчи навбатда, сўзлар ва грамматик воситалар бўлиши мумкин.

Юқориди кўрсатиб ўтилганидек, Л. В. Щербанинг фикрига қараганда ҳам, тил системаси лугат ва грамматикадан иборатдир²¹.

Ф. де Соссюр тилни «белгилар системаси» («система знаков») деб изоҳлаган эди. Унингча, белги «тушунча билан акустик образни...боғлайди». Акустик образни у табиий товуш деб эмас, балки. «Товушларнинг психик тамғаси, тасаввуридир...»²², дейди. Бунда, демак, белгилар (яъни тил элементлари бўлган сўзлар) реал ҳодисалар бўлмай, абстракт - кишининг онгида яратилган товуш образидан иборат бўлиб чиқади. Аммо бошқа бир ўринда Соссюр «Тилнинг белгилари (знаклар)... сезиларлидир», «...истаган минутда тил ҳам жонли фаолият, ҳам ўтмишнинг маҳсулидир», деган позицияга ўтиб олади. Кўринадики, Соссюрнинг тил ҳақидаги фикрлари ўз ичига бир-бирига қарама-қаршидир.

Худди шунга ўхшаган фикрни биз А. Мейеда ҳам кўрамыз. У тилни шундай таърифлайди: «Тил нукт органилари билан ...сезги орасидаги онгсиз ассоциациянинг мураккаб системасидир». Демак, тил, унинг фикрича, психофизиологик ҳодиса. Шунинг учун у «тил ҳар бир айрим шахснинг фақат ҳаракат ва сезги нервлари марказларидагина мавжуддир»²³, дейди.

Тил кишилар орасидаги алоқа курали, фикр ифодалаш курали вазифасини бажарар экан, у абстракт ҳодиса бўлиши мумкин эмас. У, албатта, нималардандир ташкил топган системадир.

Де Соссюр ва унинг Мейе сингари издошларини ҳисобга олмаганда, тилнинг лугат состави билан грамматик қондалардан ташкил топгани, сўз ва грамматик воситаларнинг эса товуш материyasига эга эканлиги кўпчилик олимлар томонидан эътироф қилинади. Бироқ тилни конкрет олинган бир неча сўз ва грамматик воситалардан иборат деб тушунилиши ҳам тўғри бўлмайди. Масалан, *Салима китобини берди* гапидида *Салима, китоб, бер* сўзлари билан *-и, -ни, -ди* аффикслари бирга тилни ташкил этмайди, балки у ўша тил элементлари ёрдами билан вужудга келтирилган нутқдир.

Ҳар бир шахс маълум тил системасини ташувчи бўлиб, бу хусусият кишининг потенциал қобилияти ёки имкониятидир. Бу қобилият аввалги бўғиндан кейинги бўғинга мерос тарзида қолади. Шу потенциал қобилият туфайли киши ўша тилда мавжуд бўлган элементларни -сўзлар ва грамматик қондаларни тушунади. К ИШИНИНГ тилни билиши унинг эҳтиёж туғилганида ўз потенциал қобилиятини ишга солиш, юзага чиқариш имконини беради. Бошқача айтганда, у ўзи билган, эгаллаган тилда гапирди(ёзади) ёки фикрлайди. Шу ўринда У. Б. Агаяннинг тубандати фикрнинг эслаш ўринли: «Ҳар бир кишининг тили, - деб ёзади у, - шахсга бошқа кишилар билан алоқа қилиш имконини берадиган ички қобилият, потенциалдир»²⁴. Бу маънода тилни ички индивидуал психик ҳолат деб тушуниш мумкин бўлар эди.

¹⁸ Л. В. Щ е р б а. О т р о з к о м а с п е к т е я з ы к о в ы х я в л е н и й (И з в. А Н С С С Р, О т д е л е н и е о б щ. н а у к, V I I с е р и я, № 1, Л., 1931, 116-бет).

¹⁹ Г. Ш т е й н т а л ь. Г р а м м а т и к а, л о г и к а и п с и х о л о г и я . Қ а р а н г : В. А. З в е г и н ц е в. Х р е с т о м а т и я п о и с т о р и я з ы к о з н а в и я Х I X — X X в е к о в, ч. I, М., 1956, 108-бет.

²⁰ Ў ш е е р д а.

²¹ Л. В. Щ е р б а, К ў р с а т и л г а н а с а р, 114-бет.

²² Ф. д е С о с с ю р. К ў р с а т и л г а н а с а р, 37—42-бетлар.

²³ А. М е й е. В в е д е н и е в с р а в н и т е л ь н о е и з у ч е н и е и н д о с р о п е й с к и х я з ы к о в, М. — Л., 1938, 52-бет.

²⁴ Э. Б. А г а я н. К ў р с а т и л г а н а с а р, 94-бет.

Маълум жамият (уруғ, қабила, элат, миллат) аъзоси бўлган ҳар бир шахснинг ички потенциал имконияти, деярли, бир хил бўлгани учун, «тил шу жамиятнинг имконияти сифатида кўринади»²⁵. Бундан, тилнинг индивидуал ҳодиса бўлмай, ижтимоий ҳодиса эканлиги келиб чиқади.

Тил - ҳақиқатан ҳам ички - психик ҳодисалар билан, чунончи, хотирада сақлаш иши билан боғланган. Лекин бу - тилнинг мавжуд бўлиши учун лозим бўлган факторлардан бири, ҳолос.

Жамиятнинг потенциал имконияти жамият аъзоларининг миёсида юз берадиган онгли психик процессдир. Кишилардаги онгли психик процесслар доирасида ҳар вақт фикрий мазмун бўлади. Бу фикрий мазмун (тушунчалар) илгари нутқда ифодаланган фактларнинг инъикоси бўлиб, улар кишиларнинг хотирасида товуш қобиғи образига эга бўлган тил элементи сифатида сақланиб қолади ва бундан кейинги алоқа процессида ундан фойдаланилади.

Тил потенциал имконият сифатида хотирада сақланадиган ва гапириш учун зарур бўлган элементлар йиғиндиси бўлгани қолда тушунилар экан, демак, у психик процесс, аммо предмет ёки ҳодисаларнинг атамаси, ифодачиси сифатида моддийдир. Масалан, биз гап тузмаган ҳолда ҳам «стол», «одам», «қалам», «қизил» «катта» дер эканмиз, бундаги сўзлар ҳали фақат тил фактлари, тил элементларидир. Тил шундай фактларнинг жамини ўз ичига олади.

Нутқ тил бирликларининг (луғат состави, грамматик қондалар, фонетик имкониятларнинг) маълум қисмидан фикр ифодалаш мақсадида фойдаланишидир. Демак, кишиларнинг гаплашиши тил элементларидан маълум қисмининг реаллапишидан иборат.

Г. Штейнталнинг таърифича, нутқ (гапириш) «тилни ҳозирги пайтда юз бераётган ёки ҳозирги пайтда юз бераётгани деб фикр қилинаётган кўринишидир»²⁶. Нутққа кейинги вақтларда берилган таърифлар ҳам тахминан Штейнталнинг таърифига яқин келади. Бироқ кейинги таърифларда нутқ «гаплашиш процесси» деб кўрсатилади. Масалан, П. И. Иванов нутққа шундай таъриф беради: «Нутқ - одамлар ўртасидаги алоқа воситасидир, яъни одамларнинг тил воситаси билан алоқа боғлаш - «гаплашиш» процессидир»²⁷. Яна солиштириш: «Тилдан фарқлаган ҳолда, нутқни биз сўз ёрдамида алоқа қилиш процессининг ўзингисидир деб атаймиз...»²⁸. Кўринадики, нутқ шахсдаги психофизиологик процесс бўлиши билан бирга, тил материалнинг намоён бўлиши ҳамдир.

Нутқ индивидуал тарзда юзага чиқади. Ҳар бир кишининг ўз нутқи бор. Ҳар бир кишининг нутқи маълум тилнинг турмуш шароитида, алоқа процессида намоён бўлиши. Шунинг учун нутқ индивидуал характерга эга. Бироқ бу якка шахсга хослик умумтил системаси қонунларидан четга чиқмайди, уни бузмайди.

Тил ва нутқнинг қандай ҳодисалар эканлиги, агар нималарнинг тил элементига ёки ҳодисасига киришини, нималарнинг эса нутқ ҳодисасига кириши кўрсатилмаса, англашишлари бўлмайди, албатта. Тил ҳодисалари қаторига юқорида айтилганидек, ҳаммадан бурун сўз (умуман, луғат состави) киради.

Тил факти бўлган айрим сўз нима? Ф. Ф. Фортунатов тил элементи бўлган айрим сўзни шундай таърифлайди: «Тилда сўз сифатида мавжуд бўлган бошқа товушлардан фарқли маънога эга бўлувчи ҳар қандай нутқ товуши - сўздир»²⁹. Сўзларни бир-биридан фарқлашда Ф. Ф. Фортунатов «...товуш томонидаги айирма сўзларнинг ўз айирмасини ташкил қилади»³⁰, деб сўзнинг фонетик томонига ориқчароқ баҳо берган эди.

²⁵ Уша ерда.

²⁶ Г. Штейнтал. Кўрсатилган асар.

²⁷ П. И. Янъянов. Психология, Тошкент, 1957, 218-бет

²⁸ Психология, Изд. 3-е, М., 1948, 262-бет.

²⁹ Ф. Ф. Фортунатов. Кўрсатилган асар, 132-бет.

³⁰ Уша ерда.

Шундай қилиб, тил факти сифатида сўз маъно билан маълум товушдан (ёки товушлар комплексидан) иборатдир. Нутқдан ташқаридаги сўзлар ўзларининг товуш ва маъжолари ҳар хил бўлиши билан бир-бирларидан фарқланади. Бундай сўзлар ҳали бевосита грамматик формага ва грамматик маънога эга бўлмайди. Д. Н. Ушаков грамматик бўлмаган сўзларнинг маъно жиҳатдан фақат икки турга бўлинишини кўрсатади. Булар: а) белги билдирувчи сўзлар (*оқлик, юриш, оқ, шу* кабилар); б) предмет билдирувчи сўзлар (*стол, Волга* кабилар)³¹.

Нутқдан ташқаридаги сўзларни маъно жиҳатидан предмет, белги, миқдор, ҳаракат, муносабат, эмоция ва тақтид билдирувчи сўзларга бўлиш мумкин бўлар эди. Аммо баъзи янги ясалган сўзлар, компонентлари бирикиб кетмаган кўпма сўзлар, *олиб кел, бориб турак* каби мураккаб («кўшма») феъллар, *бешминг саккиз юз йигирма беш* каби мураккаб («составли») сонлар шу ҳолда хотирада сақланадиган доимий фактлар эмас. Шунинг учун бунда тил ходисаси билан нутқ ходисалари орасида ўзаро ўттиш хусусияти борлигини ҳисобга олишга тўғри келади. Айниқса, ундовлар кўпроқ нутқ ходисасига яқин туради. Чунки уларнинг маъноси фақат нутқда тушунилади.

Осмонга учуриладиган янги аппарат кашф қилинди. Бу предмет ҳақида ҳали тушунча ҳам, бу тушунчани ўзбек тилида ифодалайдиган сўз ҳам йўқ эди. Одамлар ўша предмет ҳақида бир-бирларига, жамоатчиликка хабар қилишлари лозим бўлганида, унинг рус тилидаги номини олиб ишлатавердилар. Шундай қилиб, ўзбекча нутқда (оғзаки нутқда, газета-журналларда ва б.) янги бир сўз бирикмаси - *космик корабль* пайдо бўлди. Шу билан боғлиқ равишда *космонавт, космодром* сўзлари ҳам қўлланадиган бўлиб қолди. Бу сўз ва иборалар нутқда кўп марта такрорланиши натижасида борган сари кишиларнинг онғида қандайдир миқдорда сақланиб келган сўзлар қаторидан жой олди. Демак, *космонавт, космодром, космик рабль* каби фактлар энди тил факти бўлиб қолди.

Маълумки, маъно кўчилиши билан сўзларнинг нутқда қўлланишини фарқлайдилар. Шунинг учун семантика масаласини ҳам тил ва нутқ призмаси орқали кўришга тўғри келади.

Тияда бир қанча сўзлар борки, уларнинг ё фақат товуш томони фарқли бўлиб, маъно томони бир-бирига яқин (ёки, деярли, тенг) бўлади, ё бўлмаса, маъно томонигина фарқли бўлади. Бундай пайтда айрим сўз масаласи бирмунча мураккаблашади. Маъноларнинг жуда яқин ёки бир хил, аммо товуш томоннинг ҳар хил бўлиши (синонимлар) бошқа-бошқа сўзлар мавжудлигидан дарак беради. Масалан, *сўзламоқ - гапирмоқ, айтмоқ - демоқ, киши - одам, дунё - жаҳон - олам, юз - бет-афт - башара* ва бошқалар. Аммо бунинг акси бўлганида, яъни маънолар ҳар хил бўлиб, товуш томони бир хил бўлганида, бирмунча бошқа ҳодиса юзага келади. Масалан, биз уч сўзини қайси маънода эслаймиз? Сўз қайси маъносини билан кўпроқ қўлланса, биз уни ўша маъносига кўра эслаймиз ёки мавжуд шароит, ўрин, пайт каби факторлар таъсирида дастлаб маънолардан бири ассоциация натижасида хотирланади. Қолган маънолари ноаниқ бўлади ё сўнги планда туради. Улар тегишли контекстлардагина юзага чиқади, конкретлашади. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида *тахт* сўзини эслаганимизда ё эшитганимизда, унинг «подшо ўтирадиган кресло, курси» маъноси биринчи гапда хотирага келади, қолган маънолари контекстдагина конкрет тушунилади. Масалан, *мактаблар ўқу ёилининг бошланишига тахт бўлсин*.

Демак, омонимлар бир контекстда (у ҳаётий контекст бўлиши ҳам мумкин), гапда бир маънода қўлланса, иккинчи ўринда бошқа хил маънода қўлланади. Бу маъноларни бията товуш комплексига нисбатлаш, боғлаш эса доимийдир. Шунинг учун омонимия нутқ ходисаси бўлмай, тил ходисасидир.

³¹ Д. Н. Ушаков. Краткое введение в науку о языке, Изд. 9-е, М., 1929, 87-бет.

Маъно кўчиши туфайли юзага келадиган полисемантизм мавжуд бўлганида сўзнинг асосий (бош) маъноси дастлаб эсга олинади, кўчма (ясама) маънолари эса маълум гапдагина англашилади. Масалан, *кўз* сўзининг бош маъноси (основное значение) «кўриш органи» тушунчасидан иборат, ammo *дерзанинг кўзи ёки булоқнинг кўзи* бирикмасида (гапнинг бир қисмида) бу сўзнинг кўчма (ясама) маънолари конкретлашади. Бош ва ясама маънолар эса, омонимлардаги сингари, фақат битта товуш комплексн билан доимий равишда нисбатланади. Шу туфайли маъно кўчиши ҳам тил факти, тил ҳодисасига киритилиши керак. Ясама маънонинг предметга атама бўла олиши ҳам бунга тасдиқлайди. Юқорида келтирилган бирикмалардан биридаги кўз сўзи, масалан, булоқнинг сув жилдираб чиқиб турадиган жойнинг номидир, ўша предметнинг бошқа оти йўқ. Ammo бадий ўхшатиш учун сўзни кўчма маънода қўллаш тил ҳодисасига кирмайди. Чунки бундай пайтда сўз ўша предметга доимий атама бўлмайди, бинобарин, ўша тушунчани ифодаламайди.

Шундай қилиб, тил элементи сифатида сўз маълум товуш ёки товушлар комплекси билан маълум тушунчанинг диалектик биригидан иборатдир.

А. И. Смирницкий тил биригининг ажратилиши учун икки муҳим белги бўлиши шарт дейди: биринчидан, бу бирлик товуш томонига ҳамда маънога эга бўлиши керак; иккинчидан, бу бирлик нутқда яратилмай, бунгача тилда мавжуд нарса бўлиб, у нутқда қайта қўлланаётган бўлиши керак. Тилнинг типик бирикларига, дейди у, *у, уй, қизил, яши, кўрмоқ, қаерда* каби сўзлар, шунингдек, айрим морфемалар қиради³². Кўринадики, А. С. Смирницкий бутун сўзнигина эмас, унинг морфологик структурасига бевосита қирадиган морфемаларни ҳам тил бириги (ёки элементи) деб ҳисоблайди. Унинг бу фикрида маълум асос бор. Чунки тил бириги бўлган сўз бир тарзда ва бир бутун ҳолидагина эмас, шу билан бирга, ўзининг таркибий қисмлари, яъни морфемаларни тарзида ҳам хотирада сақланади. Демак, кишининг хотирасида сўз бир неча босқичли (ёки элементли ҳолда), яъни айрим қисмлар шаклида ҳамда бир бутунлик шаклида бўлади.

Сўзнинг бундай мураккаб ва таркибий элементлар шаклида эсда туриши морфемаларнинг (шу жумладан, аффиксларнинг ҳам) айрим бутунлик сифатида тасаввур қилиниши исботлайди. Морфемаларнинг маънолари айрим ҳолда ҳам хотирада сақлангани учун мавжуд морфемалардан янги ясалган сўзнинг маъноси тушунарли бўлади. (Бунга кейинги бўлимчада алоҳида тўхтаб ўтилади). Сўзларнинг хотирада сақланиши шу билангина чегараланмайди. Сўз ўз морфемалари билан бирлагина эмас, ўзи бошқа йирик бутунлик ичига кириб қолиши ҳам мумкин. Масалан, айрим сўзлар нутқда бириқиб, эркин бирикма ёки гап ҳосил қилган ҳолда қўлланавериш, бир қолнга кириб қолади. Бундай доимо бир хилда қўлланадиган бўлиб қолган бирикма ёки гаплар тургун иборалар ёки фразеологияга айланиб қолади.

Фразеология эса сўз ва унинг морфемалари каби китиларнинг хотирасида бир қолнгда сақланади, бўгандан-бўгинга ўтади ва шу тайёр ҳолда нутқда қўлланади. Бунда, Д. Н. Кудрявский айтганидек, биринчидан, кишининг узок вақт давом этган тажрибаси, иккинчидан, киши онгининг ажратиб иши ўз натижасини беради³³. Шу жиҳатдан данилик машхур тилшуно В. Томсеннинг (1842-1927) тубандаги фикрига қўшилиб бўлмайди: «Тилнинг,-деб ёзган эди у,-наследан наслга ўтиб бориши қадимги замонлардан тортиб то ҳозирги кунгача фақат ҳақиқий тугалланган сўзлар орқали ёки, қатъият билан айтганда, ё биргина сўздан, ёки бир неча сўздан ташкил топган бутун-бутун жумлалар орқали юз беради»³⁴.

Шундай қилиб, хотирада сақланадиган сўзлар уларнинг морфемалари ва сўзлардан тузилган тургун ибораларни (фразеологияни) тил фактлари деб ҳисоблаш керак.

³² А. И. Смирницкий. Лексикология английского языка. М., 1956, 13-бет.

³³ Кудрявский Д.Н. Введение в языковедение, изд. 2-ое, Юрьев, 1913, 36-бет.

³⁴ В. Томсен. История языковедения до конца XIX века, М., 1938, 93-бет

Демак, нутққа хос бўлган фактлар тилда мустаҳкамланади, тил элементига киришдан олдин мавжуд бўлади. Бу ҳақда Л. В. Шчерба шундай деган эди: «...Тилдаги барча нарсалар... мутлақо бизга аввалдан берилмаган, балки биз томонимиздан гапириш ва тушуниш процессидан келтириб чиқарилиши мумкин»³⁵. Аммо бу процесс нутқдан тилга қараб бориш билангина чегараланмайди. Нутқ фактидан тил фактлари яратилса, тил фактларидан яна янги нутқ тузилади ва ҳ. к.

Шундай қилиб, тил билан нутқ ўзаро бир-бирлари билан боғланган, бири иккинчисиз мавжуд бўлмайдиган, аммо бир-биридан фаркли бўлган ижтимоий ҳодисалардир. Тил ва нутқ алоқа процессининг «фақат икки аспекти, холос» (О. С. Ахманова)³⁶. Тил алоқа процесси учун материал берса, нутқ шу материалдан фикр шакллантиришдир. Шунинг учун тилни жамиятнинг умумий потенциал алоқа воситаси деб, нутқни эса тилнинг бевосита татбиқ қилиниши, ҳаракати деб таърифлаш мумкин. Бошқача айтганда, тил - ҳали бир-бири билан бевосита боғланмаган лутат состави билан грамматик воситалар ва қондаларнинг жами. Ваҳоланки, сўзларнинг тўла шаклланиши, яъни лозим бўлган грамматик формага кириши ва жумлалар (гаплар) фақат нутққа хос бўлиб, нутқ эса конкрет алоқа процессидагина тузилади, у хотирада сақлаб юрилмайди. Шунинг учун биз ҳеч қачон айрим сўзнинг нечта грамматик формаси борлигини хотирамизда ҳисоблаб юрмаймиз, ҳатто уни билмаймиз ҳам. Аммо қайси морфеманинг бошқа қайси морфема билан бирикиб, қандай форма ҳосил қилиш қондаси бизга маълум. Шу асосда нутқда фикр ифодалаш талабига биноян сўзларнинг конкрет грамматик формаси ясалади.

Нутқ эса тил элементларидан (сўз ва грамматик восита ва қондалардан) максатда мувофиқ келадиганларининг бирикиб, ўзаро боғланиб, фикр ифодалашидир.

Умумий миқдор жиҳатидан қараганда, тилнинг ҳажми катта, чунки унга ўн ва юз минглаб сўзлар, юзлаб аффикслар ва юзлаб, минглаб қондалар (Паниннинг грамматикасида 4 мингта қоида бор эди) кирди. Аммо фикр ифодалаш жиҳатидан нутқнинг имконияти катта. Масалан, *Китобни ол* гапини тузиш учун фақат иккита сўз, битта грамматик восита (келишк аффикси) ва битта қоида (тўлдирувчи кесимдан олдин келган) лозим. Булар тил элементларидир. Аммо шу воситалардан нутқда, «китоб», «ол» тушунчаларидан ташқари, маслаҳат, илтимос, буйруқ, сўрок, ундаш-чақириш каби маъноларни аниқлашга сўрок, буйруқ, ундов гаплар тузиш мумкин.

Юқорида тил - жамиятнинг умумий потенциал алоқа воситаси, дейилди. Ҳўш, тилнинг элементлари бўлган товуш системаси, лутат состави (сўзлар) ва грамматик система кишилар хотирасида қандай формада сақланади? Масалан, ҳар бир от олти келишк формасининг ҳар бири ҳолатида, бирлик ва кўплик формасида, эгалик формаларида эсда тутиладилми ёки шулардан бири формасида, чунончи, бош келишк формасида эсда тутиладилми? Бу каби саволни ҳар бир феълга нисбатан ҳам бериш мумкин: феъл тил факти сифатида ҳар бир майлнинг ҳар бир замони ва шахс-сони формасида хотирада сақланадилми ёки улардан бири формасида? Товушлар-чи, нутқ товушлари? Фикримизча, нутқ товушлари кишиларнинг хотирасида айрим-айрим товуш тили образлари сифатида сақланса керак. Масалан, *бол алар* сўзидаги а товуши, гарчи икки хил вариантда - иккинчи бўғинда қисқа, ноаниқ, учинчи бўғинда тўла, аниқ айтилса ҳам, аммо улар хотирада айрим вариантларни назарда тутмайдиган бир а товуши образи сифатида сақланади.

Одатда фонема термини билан номланадиган тип-товуш (Л. В. Шчерба) худди мана шу умумтилга оид ҳодисадир. Нутқда фонема ўзининг вариантлари тарзида қўллавади³⁷, Л. Завадовскийнинг «...товушлар фақат текстларга (яъни «нутққа») хос,

³⁵ Л. В. Шчерба. О тройном аспекте..., 115-бет.

³⁶ О. С. Ахманова. Очерки..., 19-бет.

³⁷ О. Ахманова. Фонология, М., 1954, 11—12-бетлар.

аммо фонемалар тилга хосдир»³⁸ деган фикрига кўшилиш керак. Кишиларнинг хотирасидаги фонема образи амалда ўша вариантлардан бири - тўлароқ, аниқроқ айтиладиган тип сифатида материал ифодага эгадир. Сўзларнинг ҳам ҳар бири тилда ўзларининг барча формалари ҳолатида сақланиши амри маҳол. Фикримизча, феъллар II шахс бирликдаги буйруқ формага (*бор, кел* каби) тенг келадиган шаклда, қолган сўзлар эса бош келишик формасига тенг келадиган шаклда хотирада яшайди. Рақишларнинг баъзи турларигина бирон формада «қотиб қолган» ҳолда бўлиши мумкин. Масалан: *шу ерда, тўсатдан* каби. Грамматик қоидалар - грамматик маъноларни ифодалаш воситалари (аффикслар, такоррлаш, сўз тартиби, ургу ва интонация) шаклида кишиларнинг онгида мавжуд бўлади. Форма ясовчи ва сўз ўзгаргучи аффикслар сўзларни фақат нутқда шакллантиради. Бунда сўзларнинг грамматик формалари ҳосил бўлади. Грамматик формалар сўзнинг лексик маъноси билан грамматик воситалар ифодалайдиган грамматик маъноларни англатади. Л. В. Шчерба барча сўз формалари сўз биричмаларининг нормал ҳолда нутқ процессида, шу моментнинг конкрет шароитида яратилади³⁹, дейишда ҳақли, албатта. Э. В. Севортян ҳам шундай фикрда. У «...сўз вақтинчагина сўз ўзгартиш формаси киффасига қиради. Алоқа акти юз берганидан кейин, сўз ўз грамматик формасидан озод бўлади»⁴⁰, деб ёзади. Демак, нутқ бирлиги сифатида сўз ўзининг бирон грамматик формасида бўлади. (Бу формаларнинг конкрет турлари кейинги бобда кўрсатилади).

Ўзбек тилшунослигида сўз тил бирлиги сифатида ҳам, нутқ бирлиги сифатида ҳам «сўз» термини билан ифодаланиб келди. Рус тилшунослигида (германистикада ҳам) сўнги вақтларда сўзнинг нутқда қўлланган формаси сўз-форма («слово-форма»), глосса (А. И. Смирницкий⁴¹ ва б.) деб, баъзан лексема (В. В. Виноградов, А. А. Реформатский, К. Н. Левковская ва б.) деб аталайти. Лексема термини сўзнинг ҳар бир конкрет формасига нисбатан эмас, унинг бутун формалари бирлигига⁴² нисбатан қўлланишини ҳисобга олганда, сўзнинг ҳар бир формасини «сўз формаси» термини билан ифодалаш маъқул кўринади. Масалан, *китоб*, *китобнинг*, *китобни*, *китобга*, *китобда*, *китобдан*; *китоб* - *китоблар*; *ки тобим*, *китобинг* каби формаларнинг жами лексема деб аталishi, аммо улардан ҳар бири (масалан, *китобни*) сўз формаси деб номланиши лозим бўлади.

Юқорида кўриб ўтилганларни яқунлаганимизда тубандагилар тил элементи ва тил ҳодисасига қиради.

1. Айрим олинган сўзларнинг жами, яъни умумий луғат состави. (Бундан янги сўзларгина мустасно).

2. Морфемалар (яъни ўзак ва айрим-айрим аффикслар).

3. Сўзларнинг турғун бирикмалари, мураккаб терминлар, фразеологик иборалар.

4. Тилнинг фонемалар системаси.

5. Мавжуд грамматик қоидалар.

6. Доимий (саботли) синонимия, омонимия ва полисемия.

Сўзнинг морфологик тузилишига алоқадор бўлган буларнинг ҳар бири ўз ўрнида алоҳида-алоҳида кўриб ўтилади.

Тубандагиларни нутқ ҳодисаси ва нутқ элементлари деб ҳисоблаш мумкин.

1. Сўзнинг модал ва сўз ўзгартиш формалари.

³⁸ L. Zavadowski. Podzielność morfologiczna a znaczenie wyrazu (Болислав Берут номидagi Вроцлав университетининг илмий тўплами. Серия А, № 5, Wrocław, 1957, 263-бет).

³⁹ Л. В. Шчерба. О троичном аспекте..., 114-бет.

⁴⁰ Э. В. Севортян. Соотношение грамматических и лексических в тюркских языках (Сб. Вопросы теории и истории языка М., 1952, 311-6).

⁴¹ А. И. Смирницкий. К вопросу о слове, Труды..., 6-бет.

⁴² В. В. Виноградов. О словообразовании в его отношении к грамматике и лексикологии (Сб. «Вопросы теории и истории языка...», М., 1952, 164—165-бетлар).

2. Эркин сўз бирикмалари.
3. Мураккаб (яъни «қўшма») фешлар, мураккаб сонлар.
4. Гап.
5. Конкрет нутқ товушлари, яъни фонемаларнинг вариантлари.
6. Янги ясалган сўзлар (неологизмлар).

Шундай қилиб, тилшунос фонетика билан шуғулланса ҳам, лексикология билан шуғулланса ҳам, шунингдек, грамматика билан шуғулланса ҳам, тил ҳодисалари билан нутқ ҳодисаларига ўрни билан турли даражада дар келади. Лингвистик ҳодисаларга баҳо беришда маъна шу тил ва нутқ муносабатини ҳар вақт назарда тутиши, ҳисобга олиши лозим. Шундагина ҳодисага тўғри ёндаша олади.

Тил бирлиги бўлган сўзнинг тузилиши. Морфема

Бошқа сўзлар билан грамматик алоқага киришмаган айрим олинган сўзнинг маъноси «соф» моддий маънодан («вещественное значение»), лексик маънодан иборат бўлса ҳам⁴³, юқорида айтиб ўтилганидек, кўпинча икки ва ундан ортқ морфемалардан⁴⁴ тил учун характерли бўлган қоида, формула асосида тузилган бўлади. Морфема термини ва тушунчаси тилшуносликка дастлаб Бодуэн де Куртенэ томонидан киритилган эди⁴⁵, деб ҳисобланади. Гап термини ҳақида борганида бу фикр тўғри, албатта, аммо «морфема» тушунчаси ҳақида борганида масала бир оз бошқача. Гап шундаки, қадимги ҳинд грамматикачилари сўзларни бирламчи элементларга бўлганлар. Сўзни бундай анализ қилиш samskata деб аталган. Сўзни бирламчи элементларга ажратиб анализ қилиш қадимги ҳинд грамматикасининг асосий принципини ташкил қилган⁴⁶. Бунда бирламчи элементлар ўзак ва қўшимчалардан иборат бўлган (бу ҳақда қуйироқда). Ана шу бирламчи элементлар, аслида, Бодуэн кейинчалик «морфема» деб номланадиган маъноли қисмлардир.

Бодуэн де Куртенэ морфемани морфологиянинг энг содда бирлиги деб баҳолади ва унга шундай таърифлар берди: «Морфемалар - бу сўзнинг айрим маъноли қисмларидир», «сўзнинг у ё бу маъноли қисми морфема дейлади»⁴⁷. Бодуэн бу терминни уруғ тушунчасини ифодаловчи сўз деб олади ва тур тушунчаларини ифодаловчи ўзак, приставка, суффикс, аффикс, префикс, окончание, негиз (ёки темаларни) бирлаштириш учун қўлайди⁴⁸. Шу даврдан бошлаб то ҳозиргача тилшуносликда морфема термини ўзлашиб кетган муҳим сўзлардан бири бўлиб қолди. Баъзан уни бошқа иборалар билан алмаштирсалар ҳам, сўзнинг маъноли қисмларга бўлиниши ҳақидаги тушунча ўз ўрнини бошқа бирон тушунчага бермади. Масалан, В. А. Богородицкий авваллари ўз асарларида морфема терминини қўллаган эди. Аммо у «морфема» тушунчасига мос келадиган сўзларнинг «морфологик қисмлари» деган иборани ишлатади. Кейинги ишларида эса морфема терминидан фойдаланаверади⁴⁹. Бодуэндан кейин «морфема» тушунчасининг ҳажми ва мазмунини тушунишда, асосан, уч йўл юзага келади: 1. Баъзи тилшунослар Бодуэн сўзнинг қандай қисмларини морфема деб ҳисоблаган бўлса уни шундай сақлаб қолдилар. 2. Бошқа баъзи тилшунослар унинг тушунча ҳажминини бирмунча

⁴³ А. И. Смирницкий. Лексическое и грамматическое в слове..., 15-бет.

⁴⁴ Морфема — грекча morph «шакл».

⁴⁵ Морфема Европа тилшунослигида дастлаб Бодуэннинг 1868 йилда эълон қилинган. «Einige fülle der Werkund der analogie in der polnischen declination» («Поляк тилидаги турланишда бир келишкнинг аналогияга таъсири») асарида тилга олинган. Каранг: Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung, VI том). Ўша автор. Лингвистические заметки и афоризмы... (журнал. Министерства народного просвещения, 1903, № 5, отд. 2, 12-бет).

⁴⁶ В. А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, часть I, М., 1960, 8-бет.

⁴⁷ И. А. Бодуэн де Куртенэ. Введение в языковедение, СПб., изд. 4-с, 1913/14 уч. год, литография, 190-бет).

⁴⁸ И. Бодуэн де Куртенэ. Заметки на поляк сочинения В. В. Радова («Живая старина», вып. II—III, 1909, 11-бет).

⁴⁹ В. А. Богородицкий. Лекции по общему языковедению, изд. 2-с, Казань, 1915, 153, 155-бетлар.

кенгайттирдилар. 3. Ниҳоят, айрим тилшунослар уни анча торайтирдилар⁵⁰. Масалан: В. А. Богородицкий, А. Н. Гвоздев сўзнинг «маъноли қисмларига» (яъни морфемага) ўзак, префикс, суффикс, оқончанис, негизни киритадилар⁵¹. «Қазіргі қазақ тілі» асарининг авторлари морфема деб сўзнинг ҳар бир маъноли қисмини тушунадилар: «Сөздің мағналы әрбір бөлшегі **морфема** деб аталады»⁵². Бу таърифга қараганда морфема сўзнинг энг кичик маъноли қисми бўлиб чикмайди. Агар нутқ процессида бирдан ортик морфемалар бирикпб, бир маъно ифодалаш учун хизмат қилса, у ҳам морфема деб ҳисобланиши лозим бўлади. Ҳақиқатан ҳам бу дарслиқда ўзак (тубір), негиз ва қўшимчалар морфемага киритилади. Аммо А. И. Томсон ўзак, негиз, аффикслардан ташқари, морфема қаторига урғу ва товуш алмашишларини (чередование) ҳам киритган эди (масалан: Väter-Vater, Mütter-Mutter, wir tragen «биз келтирамиз» wir tragen «биз келтирар эдик» ва б.). А. И. Томсон **морфема** терминига нисбатан: «морфологик ашёлар» («принадлежности») иборасини кўпроқ ишлатади⁵³. А. И. Томсон сўзларни формага эга бўлган ва формага эга бўлмаган турларга ажратиб, «морфологик қисмлар» (морфемалар) фақат формали сўзлардагина мавжуд, улар равнш, предлог, боғловчи каби «формасиз» сўзлардан шу билан фарқланади, деб ҳисоблайди.

Ж. Вандриеснинг морфемани тушуниши бирмунча ўзига хос хусусиятга эга: у сўз ўзагини «идея» ифодаловчи **семантема** деб номлайди ва морфемага киритмайди. Аммо у аффикслардан ташқари, урғу, товуш тони, унли товушларнинг алмашиши, сўз тартиби ёки «семантемалар тартибини» ҳам морфемага киритади. Чунки у морфема деб ўзакларнинг муносабатини ифодалайдиган воситаларни тушунади⁵⁴. Бошқа бир француз тилшуноси Ж. Марузо ҳам аффикс ва тугалланмаларни детерминативлар, товуш алмашиши, урғу, сўзнинг ўрни кабилар билан бирга, предлог, боғловчи, релятив юкламаларни ҳам морфема деб ҳисоблайди⁵⁵. Демак, бу ерда ўзакни морфема деб ҳисобламаслик билан морфеманинг маъно доираси торайтирилади, аммо бевосита сўзнинг узвий қисми бўлмаган ҳодисаларни ҳам морфемага киритиш билан «морфема» тушунчаси анча кенгайти ва бевосита сўз қурилишига алоқадор бўлган тушунчадан бирмунча четга чиқади. Э. Б. Агаян ҳам шунга яқин бўлган фикрни билдиради. У морфемани «форма билан маънонинг бирлигидан иборат бўлган энг кичик тил бирлигидир», «ҳар бир тилда маълум маъно ташувчи бўлинмас бўлак морфемадир» деб таърифлаб, унй умумий лексик маъно ифодалайдиган а с о с и й м о р ф е м а ва грамматик маъно ифодалайдиган иккинчи даражали морфемаларга ажратади. Иккинчи гуруҳга у сўз ясовчи ва форма ясовчи аффикслардан ташқари, рус тилидаги к, без, к р о м е, н, и о каби ёрдамчи сўзларни ҳам киритадики⁵⁶, натижада айрим сўзнинг бир қисми («морфема») ўз бошига алоҳида сўз сифатида мавжуд бўлиб қолади. М. Д. Фридман морфема деб фақат грамматик кийматга эга бўлган қисмларни тушунгани учун, барча тиллардаги артикларни морфема деб ҳисоблайди. Чунки «артикуль таянч сўзсиз мавжуд бўла олмайди»⁵⁷. Демак, бу - ҳали морфеманинг нямалиги ва сўзнинг нямалиги ҳақида қатъий бир фикр йўқлигини кўрсатади. Ёрдамчи сўзларни, артикларни аффикслар қаторида

⁵⁰ Морфемани турлича тушуниш ҳақида қўшимча равишда қаранг: Ю. С. Маслов. О некоторых расхождении в понимании термина «морфема». «Проблемы языкознания», сб. в честь акад. И. И. Мещанинова» (Уч. зап. ЛГУ», 301, Серия филол. наук, 60), 1961, 140—152-бетлар.

⁵¹ В. А. Богородицкий. Общий курс русской грамматики, М., 1935, 91-бет; А. Н. Гвоздев. Современный русский литера турный язык, ч. 1, М., 1961, 117—120-бетлар

⁵² Қазақ ССР Ғылым академияси, Қазіргі қазақ тілі, Алматы, 1954, 189-бет.

⁵³ А. И. Томсон. Общее языкознание, Одесса, 1940, 311,

⁵⁴ Ж. Вандриес. Язык, М., 1937, 76—85-бетлар.

⁵⁵ Ж. Марузо. Словарь лингвистических терминов, М 1960 160-бет.

⁵⁶ Э. Б. Агаян. Кўрсатилган асар, 276—279-бетлар.

⁵⁷ М. Д. Фридман. О морфемном характере артикля. ВЯ 5 1962, 113-бет.

иккинчи группа морфемаларга киритилб фикрига қўшилиб бўлмайди, албатта. Шунингдек, морфемани грамматик формага тенглаштириш ҳам тўғри эмас. Шунинг учун «...морфема деганимиз маъно томонидан бўлинмайдиган грамматик форма»⁵⁸ деган фикрга қўшилиб булмайди.

Грамматик форма тугал шаклланган сўзгагина хос бўлгани учун ҳам, у морфемага тенг эмас.

А. И. Смирницкий предлогларни, артиклар ва баъзи бир олмошларни (масалан, француз тилидаги *je, tu, il* кишилик олмошларини) оддий морфема, яъни сўзнинг бир қисми деб қарашга ҳақли равишда қарши чикдан эди⁵⁹.

Н. М. Шанский морфеманинг ўзича сўз структурасига хос бўлган грамматик шаклланишга эга бўлмай, сўзнинг структура жиҳатдан грамматик шаклланиши учун қурилиш материали эканлигини қайд қилади⁶⁰. У морфемаларни лексик маъно ташувчи ва маълум грамматик функция бажарувчиларга ажратади. Морфемани кенг тушунгани учун Н. М. Шанский негизини ҳам⁶¹, рус тилида «қўшувчи унлилар» деб юритиладиган о /е/ элементларини ҳам морфема деб ҳисоблайди⁶². Бунга асос қилиб, у ўша унлиларнинг қўшма сўз составидаги негиз ва сўзларни қўшиш учун хизмат қилишини кўрсатади.

Ўзбек тилида морфемаларни қўшиш учун «орттириладиган» унлилар баъзан учраб қолади. Масалан, *ейишли, дейиши* каби сўзлардаги биринчи морфема *e -* ва *de-* билан иккинчи морфемага *-ни* морфемасини қўшиш учун орада бир й ундоши ортади. Бирок ўзбек тилида бу морфологик қийматга эга бўлмаган фонетик ҳодисадир.

Морфемани тор маънода тушуниш жуда ранг-баранг кўринишларга эга. Масалан: И.И.Мещанинов морфемани «сўзларнинг маъноли қисмлари» деб таърифласа. ҳам, Вандриес каби ўзақ ва негизни морфемага киритмайди. Шу билан бирга, *семантема* ёки *сема* терминини «морфема» маъносига қўллашни таклиф қилиб, унга фақат аффиксларни киритишни тавсия қилади. У семантемани лексема (суффикс, префикс) ва синтаксемалардан (флексия, окончание) ташкил топади, дейди⁶³. И. И. Мещаниновдан кейинроқ А. П. Поцелуевский формага эга бўлган сўзларнинг ўзақ ва формал ашёлардан ташкил топганлигини айтиб, «формал элементларни морфема деб ҳам юритадилар», дейди. У И.И.Мещаниновга эргашиб, морфемаларга лексемаларни (сўз ясовчи аффиксларни) ва синтаксемаларни (сўз ўзгартирувчиларни) киритади⁶⁴.

Кейинги йилларда ҳам морфема деб фақат аффиксларни тушуниш учрайди. Масалан, Р. А. Будагов «Аффикслар ўзига хос морфемалардир, яъни сўзнинг алоҳида грамматик маъноли қисмларидир», дейди. Унингча, морфема сўзнинг грамматик маъно ташувчи қисмидир⁶⁵.

«Совет фани масалалари» номли ҳужжатнинг 2-пунктида лексикология соҳасида олиб борилиши лозим бўлган проблемаларни савай туриб, «кўрданчи сўз билан морфема (аффикс) орасидаги айирма проблемасига эътибор бериш лозимлиги айтилади»⁶⁶. Демак, бу йўлданмада ҳам морфема деганда аффикс кўзда тутилади. Бирок ўша ҳужжатнинг 4-пунктида «сўз қурилиши» проблемасига тўхталиб, «сўзнинг маъно ташувчи составли элементларига» диққат жалб қилинади. Бу ўриндаги «маъно ташувчи составли элементларнинг» юқорида айтилган морфемалардан бўлак нима бўлиши аниқ эмас.

⁵⁸ Қ. Дыйканов, С. Қудайбергенов. Кыргыз тилининг морфологияси, Фрунзе, 1947, 7-бет.

⁵⁹ А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (Сб. Вопросы теории и истории языка..., М., 1952, 193-бет).

⁶⁰ Н. М. Шанский. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии, М., 1959, 45-бет.

⁶¹ Ўша ерда, 58-бет.

⁶² Ўша ерда, 109-бет.

⁶³ И. И. Мещанинов. Общее языкознание, Л., 1940, 32-бет.

⁶⁴ Проф. А. П. Поцелуевский. Основы грамматики, Ашхабад, 1946, 7-бет.

⁶⁵ Р. А. Будагов. Введение в науку о языке, М., 1958, 199-бет.

⁶⁶ Вопросы советской науки (Вопросы лексикологии семасиологии и теории лексикографии). Составлено бригадой специалистов под руководством С. Г. Бархударова. Одобрено Бюро ОЛ и Я АН СССР на заседании 18 июня 1957 г., 21-бет.

Сўнгра, юқоридаги ҳужжатда морфема лексикология соҳасига доир ҳодиса деб қаралади. Биз бундай фикрни А. И. Смирницкийда ҳам кўраимиз. У морфемани лексик бирлик деб ҳисоблайди: «...умуман ҳар қандай сўз,- дейди у,- морфема составига кирадиган тилнинг элементар бирлигидир, шунинг учун ҳам у луғавий, лексик характердаги бирликдир. Лексик бўлмаган морфеманинг бўлиши мумкин эмас...»⁶⁷.

Америка структурализм (дескриптив лингвистика) мактабининг вакили Г. Глисон морфемага анча фалсафий таъриф бериб ёзади: Морфема «бу - тил мазмуни системаси билан алоқага киришадиган ифода системаси бирлигидир». У давом этиб, «Инглиз тилидаги соддароқ бўлган сўзлар морфемадир»,- дейди. Шундай қилиб, Глисон тузилиши содда бўлган сўзлар билан морфемани тенг деб билади.

Морфема сўз билан тенг бўлиши мумкин эмас. Масалан, ўзбек тилидаги келтирилмади сўзининг туб лексик маъносини ифодалайдиган кел- морфемасини ҳам маъно ҳам грамматик жиҳатдан кел сўзига тенглаштириб бўлмайди. Кел сўзи тугал, грамматик жиҳатдан тўла шакланган ва маълум ҳаракатнинг бажарувчиси бирликдаги II шахс бўлиши лозимлигини ифодалаб туради, аммо келтирилмади сўзи составидаги кел- морфемами на шахс, ва на сон маъноларига эга эмас. Сўнгра, сўзнинг гапдаги ўрни ўзгартирилиши мумкин, аммо морфеманинг сўздаги ўрни, одатда, доимийдир.

Н. К. Дмитриев туркий тиллардаги сўзларнинг морфологик структурасини тасвирлаганда сўзларни дастлаб морфемаларга бўлишни зарур деб ҳисобламайди. У морфема терминдан сўзларнинг морфологик татараққиётини кўрсатишда фойдаланади. Бирок бунда ҳам терминни жуда тор маънода - мустақил сўздан аффикс ва кўмакчилар ҳосил бўлиши процессини кўзда тутган ҳолда, «сўз-морфемалар» («слова-морфемы») ва «лексиматорморфемалар» («лексимато-морфемы») терминлари составида қўллайди⁶⁸.

Демак, морфема бу ўринда синхроник аспектда эмас, у диахроник аспектни ҳам акс эттиради. Ваҳоланки, тилшунослиқда бу тушунча фақат маълум бир давр оралиғидаги, хусусан, ҳозирги замондаги сўз тузилишига нисбатан татбиқ қилиниб келди.

Сўнги вақтларда морфемани маълум бир чегара доирасида торайтирилган маънода қўллаш кучайиб борапти. Масалан, В. В. Виноградов сўзнинг чегарасини аниқлаш муносабати билан йўл-йўлакай сўзларнинг маъноли қисмлари - морфемаларнинг ўзак ва грамматик элементлардан ташкил топганлигини кўрсатиб ўтади⁶⁹. И. В. Устинов морфемани бирмунча ноаниқ равишда «сўзловчининг онгида ажратиладиган боғланган нутқнинг маълум маъно тапшувчи энг кичик элементи морфема дейилади»⁷⁰, деб таърифласа ҳам, кейинчалик морфемага нутқнинг энг кичик бўлаги бўлган сўзларни эмас, сўзнинг энг кичик маъноли қисмлари бўлган ўзак ва аффиксларни киритадики, булар авторнинг тушуниши тўғри эканлигини кўрсатади. «Современный русский язык» асарида ҳам морфеманинг ўзак ва аффиксларга бўлиниши кўрсатилади⁷¹.

Морфемани ана шундай ўзак ва аффиксларга нисбатан умумлаштирувчи уруғ тушунчасини ифодалайди, деган фикрни қувватлашда агглютинатив тилларни тадқиқ қилувчи тилшуносларнинг хизмати сезиларлидир. Масалан, тунгус-манчжур тилларидаги сўз тузилишини кўп йиллардан буён текшириб, бу соҳада бир қатор асарлар ёзган О. П. Суник морфема деб фақат ўзак ва аффиксларни тушунади⁷². У негиз ва сўз

⁶⁷ А. И. Смирницкий, Лексическое и грамматическое в слове..., 43-бет; Г. Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику, М., 1959, 43-бет.

⁶⁸ Н. К. Дмитриев. Турецкий язык, М., 1960, 37—38-бетлар.

⁶⁹ В. В. Виноградов. О формах слова (Изв. АН СССР, ОЛ и Я, 1944, III том, 1-вып., 32-бет.).

⁷⁰ Проф. И. В. Устинов. Материалы и методические указания к курсу «Современный русский язык» (для заочников), М., 1946, 66-бет.

⁷¹ Современный русский язык. Морфология, Под редакцией г-да В. В. Виноградова, М., 1952, 34-бет.

⁷² О. Суник. О морфологическом составе слова в агглютинативных языках (Изв. АН СССР, ОЛ и Я, 1958, XVII том, 4- вып.) 331—336-бетлар; ўша автор. Проблема соотношения агглютивации и флексии (Понятие агглютинативности и агглютинативного типа языков. Тезисы докладов, Л., 1961, 7-бет); ўша автор. Глагол в тунгусо-манчжурских языках,

ўзгартувчиларнинг морфемага киритилишига тамомила қарши чиқади. О. П. Суник шундай деб ёзади: «На негиз, на тугалланма ўзак ва аффикс сингари морфеманинг турлари деб эътироф қилиниши мумкин эмас. Негиз ҳамма вақт камида икки морфемадан тузилган бўлади. Тугалланма ҳам биргина морфема бўлмаслиги мумкин»⁷³. О. П. Суникнинг негиз ва тугалланма ҳақидаги фикрлари биз учун у қадар мақбул бўлмаса ҳам, морфемаларнинг турлари ҳақидаги фикри диққатга сазовордир.

Р. Ф. Шокирова тахрири остида татар тилида нашр қилинган лингвистик терминлар дугатида ҳам морфемага сўзнинг «янгидан маъноли қисмларга бўлишмайдиган қисми; ўзак, қўшимча»⁷⁴, деб изоҳ берилади. Бу фикр Ф. Г. Исхаков ва А. А. Пальмбахлар томонидан ҳам қувватланади⁷⁵. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, баъзи туркий тиллар мутахассислари морфема терминини қўлламайдилар. Масалан, озарбайжон тилидаги сўз қурлишига бағишлаб махсус мақола ёзган А. Махмудов морфема терминини ишлатмайди. Сўзнинг қисмларга бўлиниши ҳақида сўз борганида у ўша қисмларни ҳисса⁷⁶ термини билан номлайди. Бирок авторнинг бу терминни морфема маъносида қўллаганини билб бўлмайди. Чунки у хиссани алоҳида таърифламайди.

Ўзбек тилшунослигида ҳам баъзан «морфема» тушунчасини четлаб ўтish сезилади. Бу масалада ўрта мактаб дарсликлари ўртача иш тутади: сўзнинг маъноли қисмларга бўлиниши мисоллар билан кўрсатилади. Бу маъноли қисмлар махсус таърифланмаса ҳам, баъзан «маънодош қисмлар»⁷⁷, баъзан «маъноли қисмлар»⁷⁸ деб номланади. Шуни эслатиш лозимки, 1951 йилдан бошлаб мактаб дарслигида бу тема берилмайди. (Бошқа тиллар бўйича тузилган дарсликларда ҳам шундай қилинган). Олий ўқув юртлири учун қўлланма ва бошқа ўқув материаллари кейинги ўн йил ичидагина нашр қилина бошланганлигидан сўзнинг морфологик тузилишига бағишланган ишлар санокчи. Шундай асарлардан дастлабкиси А. Ғуломовнинг «Ўзбек тили морфологиясига кириш» асаридир. А. Ғуломов бу асарда морфемани «сўзнинг маъноли элементлари»⁷⁹ деб бирмунча кенг таърифлайди. Бу таърифта қараганда, негиз ҳам морфема деб ҳисобланиши мумкин эди. Аммо унинг келтирган мисол ва изоҳларига қараганда, у ўзак ва аффиксларинигина морфема деб ҳисоблаганини кўриш мумкин. Демак, у аслида тўғри фикрда туради.

Сўзнинг морфологик тузилиши ҳар тарафлама, кенг миқёсда ўрганилмаганлигидан, ўзбек тилшунослигида баъзан негизни ҳам морфемага киритиб юборишга мойиллик, баъзан эса иккиланиш ҳоллари сезилади. Шундай қилиб, морфема масаласида тубандagi энг муҳим хулосаларга келиш мумкин:

1. Морфема сўз тузилишида зарур бўлган энг кичик маъноли қисм бўлиб, у ясама сўзларнинг, сўз формаларининг таркибига киради ва шундай сўз ва формаларда ажратилади. Бошқача айтганда, морфема аффикслари бўлган сўзлардагина ажратилади. Масалан, сўз **ишчи-лар-имиз**, тер-им-чи-лар-имиз, **иш-ла-ган-ман** каби қисмларга бўлинганида, ҳар бир қисм битта морфемани ташкил қилади. Аммо **тош, уй, кўм-кўк** кабилар морфемаларга бўлинмайди. Улар яхлит сўздир. Демак, сўзнинг аффикслар

М.—Л., 1962, 27-бет.

⁷³ Ўша автор. Слово, его основа и корень как различные морфологические категории. (Тезисы докладов на открытом расширенном заседании Ученого совета института языкознания, посвященном дискуссии о морфологической структуре слова в языках различных типов, Л., 1960, 8-9-бетлар).

⁷⁴ Тил белеме буенча терминлар пэм эйтелмэлэр сузине, Казан, 1953, 39-бет.

⁷⁵ Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбах. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология, М., 1961, 105-бет.

⁷⁶ З. Махмудов. Сёзун гурулушу (тўплам: Азәрбайжан дилине инд тэдигилар. Баки, 1947, 51-бет).

⁷⁷ О. Усмоев ва Б. Авизов. Ўзбек тили грамматикаси, I бўлим, Тошкент, 1940, 46-бет; Кўп томли «Русча-ўзбекча дугат»да ҳам морфема «сўзнинг маънодош қисми: ўзак, префикс, суффикс» деб изоҳланади. (III том, Тошкент 1953, 109-бет).

⁷⁸ А. К. Боровков, А. Ф. Ғуломов, З. Матруфов, Т. Шермухамедов. Ўзбек тили грамматикаси, I қисм, Тошкент, 1950, 49-бет.

⁷⁹ А. Ғуломов. Ўзбек тили морфологиясига кириш. Тошкент, 1953, 6-бет.

иштироки билан вужудга келтирилган бир печа (умуман, бирдан ортик) формаси мавжуд бўлгандагина у морфемаларга бўлинади. Масалан, **тошча, тошлоқ, тошни, тоши** каби.

2. Морфема энг кичик маъноли қисм сифатида шу тилда сўзлашувчиларнинг хотирасида сақланади. Бу эса сўзларни маъноси англашилиб турадиган қисмларга ажратиш ва, аксинча, хотирада бўлган морфемалар асосида янги сўз ясаш ёки сўзларни турли грамматик формаларга кўра ўзгартиш имкониятини беради. Шу жиҳатдан қараганда, морфема, ҳаммадан бурун, тилнинг энг муҳим элементиدير. Бироқ морфема ўз ҳолгича хотирада сақланбгича қоладиган нарса бўлмасдан, грамматик формаларнинг тузилишида иштирок этгани учун нутқда ҳам мавжудлиги ўз-ўзидан келиб чиқадиган натижадир. Бу жиҳатдан эса морфема тил элементи бўлиш билан бирга, айни замонда нутқ элементи ҳам бўлади.

3. Тил элементи сифатида морфемаларнинг хотирада сақланиши уларнинг ажралиш ва мустақилликка эга бўлишларида ёрқин кўринади. Ана шу хусусият ўзбек тилида бир сўз составидаги морфемаларни ҳатто нутқ ичида ҳам бир-бирларидан ажратиш ва ёнма-ён туриш қондасидан четга чиқариш имкониятини беради. Ваҳоланки, морфемалардаги мустақиллик нутқда сўз тузилганида ё камайди (ўзак) ёки бутунлай йўқолади (аффикс). Шунга қарамай, нутқ ичида ҳам ўрни билан морфемалар ўз мустақилликларини, бир-бирларига ёпишиб кетмаганликларини кўрсатади. Морфемаларда ажралиш ва мустақиллик тубандидаги ўринларда учрайди:

1) аффиксларни тирноқ ёки қавсдан ташқарига чиқариш мумкин;

а) *-лар* аффиксини: *Франциядаги Труа шаҳрида... бир группа «ультра»лар устидан суд процесси бошланди* (Қ. Ўзб.).

Сўзнинг ўзак морфемаси («ультра») билан *-лар* аффиксининг шу сўз доирасида қўшилиб туриши улардан ҳар бирининг маъносини айрим-айрим тушунишга ҳалақит бермайди. Шунинг учун фақат ўзак морфемасигина тирноқ ичига олинган. Бундаги ўзак ва аффикс морфемалари бир-биридан осонлик билан ажраладиган бирликлар эканлиги аниқ кўринади.

б) эгалик аффиксларини тирноқдан ташқарига чиқариш мумкин: *«Мурид»и Хуррамхон Исохонов эса ўтган йилгина... ўрта мактабни битирган* («Қ. Ўзб.»).

в) келишк аффиксларини тирноқдан ёки қавсдан ташқарига чиқариш мумкин: *Бултур кўзда биринчи марта «зангорн кема»ни бошиқриб, машинанинг бункеридан 63 тонна нахта тўқиди.* («Қ. Ўзб.») *...Америка ҳукумати бундай «ҳоллар»нинг келгусида такрорланишига йўл қўймаслик чораларини кўради, деган эди.* («Қ. Ўзб.»). *Хотинлар эса қўни «муридга тошириб, «эшон»дан фотиҳа олгач, кум томон кетдилар.* (Қ. Ўзб.).

Баъзан бир сўздаги морфемалар орасига бошқа сўз киритилиши мумкин. Бунда морфемаларнинг ажралиши ва мустақиллиги яна ҳам аниқ кўринади. Солиштиринг: *Степан Данилович Гамза Деновдаги техника инвентаризацияси бюроси (БТИ)нинг бошлиги лавозимига ўрнашиб олгач...* (Қ. Ўзб.). Бунда *-нинг* аффикси *бюроси* ва *БТИ* негизларига «бириккан» бўлса ҳам, биринчи негиз билан унинг орасида бошқа негиз (*БТИ*) бўлиши ва иккинчи негиздан кейин қавснинг бўлиши бу аффиксининг нақадар мустақилликка эга эканлигини кўрсатади.

г) аффикс юктамалар ташқарига чиқарилиши мумкин: *Экитаж капсулдан кабинага ўтиб олади. Бу вариант экитаж билан бирга кабинани орбитага олиб чиқа оладиган ишончли ракеталар бўлмаган тақдирда (кабинанинг экитаж билан оғирлиги тахминан 5 тонна) гина қўлланилади* («Қ. Ўзб.»). *Ғўзангиз ола қароқ (офтобда очилган кўрак) мн тоза ғўзами?* (С. Айний, Эсдалиқлар).

д) сўз ясовчилар ҳам баъзан тирноқ ёки қавсдан ташқари чиқарилади: *Втулка (27) ли ташқи обойма... ва шестерня (22) ли ички обойма (17) унинг асосий қисмлари ҳисобланади.* (А. А. Сабитин, И. П. Плеханов, В. А. Черняйкин. Иккинчи класс шоферлар учун дарслик, 1961. 182-бет). *Леонтьев тор кўчаси (ҳозирги Станиславский*

кўчаси)даги биносига биринчилар қаторида етиб борди («Қ. Ғзб.»).

Шуниси қизиқки, одатда бир кўшма аффикс ҳолига келиб қолган деб ҳисобланадиган -даги аффикси составидаги -си морфемаси ҳали ўз мустақиллигини йўқотмаган экан. Шундайлигини бу аффикснинг -да аффиксидан ажратилиб, тирноқдан ташқарига чиқарилиш ҳолиларининг мавжудлиги исботлайди. Солиштиринг: "... кадрлар таниши ва тарбиялангани яхшилади тадбирлари тўғрисида"ни қарори ... («Қ. Ғзб.»). Кўринадики, аффикслар

билан ўша сўзнинг олдинги морфемалари орасига бошқа бир морфема, сўз, сўзлар бирикмаси кириши мумкин. Бундай чоғда ўша ажратилган аффикс тирноқ ёки қавсдан олдинги сўзга ҳам, қавс ичидаги сўзга (агар сўз бирикмаси бўлса, бирикмадаги охириги сўзга) тааллуқли бўлади. Бир аффикснинг бундай икки элементга тааллуқли бўлмаслиги ҳам мумкин (юқоридаги сўнги мисолдаги аффикс фақат тўғрисида қисмига алоқадордир). Шуниси ҳам борки, аффикс морфемасини тирноқ ёки қавсдан ташқарига чиқариш (бошқа лексик маъноли қисмдан ажратиш) туркий тилларда бир хил эмас. Масалан, М. Аvezовнинг «Абай» романида ўзбек тилида тирноқдан ташқари чиқарилган аффикслар қозоқ тилида тирноқ ичида берилади. Солиштиринг: Ўзбекча: - *Амир, ўзинг бошқа, Айгерим билан Умтёйлар қўшилсин, қани бир «Ж и й р м а б е с» ни қўйлаб юборинлар-чи* (96-бет). Қозоқча: *Әмір, өзін бастап, Әйгерім, Умтөй қосылып турып, «Жы й ы р м а б е с т і, бір шыр-қандершы»⁸⁰ Ўзбекча: — *Баъзан яқин ердаги сув босган кенг ўтлоқ — «Кўриқ»дан адирларга қараб учиб бораётган бир тўда ўрдақларнинг визиллаб қанот қоққани эшитилади* (126-бет). Қозоқча: — *Кейде жақын жердегі кенг жәйлім - «Қорықтан» адырға қарай шеттей уықан топ үйректөрдін...*⁸¹*

2) ўзак морфемасидан ташқари, аффикс морфемасининг онгда тил элементи сифатида ўз ҳолича мавжуд бўлиши ва шу туйғайли ўзига хос мустақил маъно ташувчи эканлиги яна шундан ҳам билинадики, аффикс ҳолига келиб қолган юкламалар, ҳатто, баъзан сўз ва форма ясовчи аффикслар ҳам туркий тиллараро турлича ажратиб ёзилади.

Орфография тилдаги қонуниятне белгиламаса ҳам, орфография учун асос килиб олинган тушунчалар кишиларнинг тил ҳодисаларини қандай тасаввур қилишларидан дарак беради. Масалан, озарбайжон тилида тек морфемаси (ўзбек тилида равиш ясовчи ҳисобланадиган -дек || -дак аффиксининг варианты) айрим сўз сингари ажратиб ёзилаверади. Солиштиринг:

*Сул — илрин бир орзу тәк.. Мугәддәсдир дунјәдә*⁸².

О нәдир гәнәтсиздир,

Булбулдур гәфәссиздир,

Учанди гуш тәк учур

Гань јох, нәфәссиздир (Топишмоқ).

Ўзбек тилида қўшиб ёзиладиган -ла б (<ла + б) аффикси, форма ясовчи аффикс вазифини бажарувчи жон сўзи (бу ҳақда кейинроқда) озарбайжонлилар тафаккури учун мустақил маъноли элементдир. Солиштиринг: - *Бабачан! Сабахлап тез гахлаз*⁸³.

Қозоқ, қорақалпоқ, татар ва бошқирд тилларида -гина(-қина, -қина, -гина) юкламаси ўзакка хос бўлган лексик тушунча ифодаламаса ҳам, ўзининг айирув-чегаралов маъносига кўра ҳам бошқа сўзлардан ажратиб ёзилаверади. Солиштиринг: қоз. *Каналды биз бүгінгі өміріміз үшін ана емес, болсаиқ, өмірімізүшінде қазамыз* (С. Муқанов). Қорақалп.: *Бул тек басланганы гьана*.⁸⁴ Тат.: *Халқынын эчкен суы бик көченә инеш кенә* (Г. Тукай). *Тик тырмырға гына кирәк* (М. Гафури). Бошқирча: *бер генә күрһәмсе*⁸⁵.

Ўзбек тилида -жу юкламасининг маъносига тўғри келадиган қозоқча -гой юкламаси ҳам

⁸⁰ М. Әвезов. Тандамалы лиғармалер, екінші том, Абай, Алматы, 1955, 88-бет.

⁸¹ Ўша ерда, 115-бет.

⁸² А. Ахундов в Ә. Гарабағлы. Азәрбајжан дили, Бақы, 1961, 31-бет.

⁸³ Ўша ерда, 16-бет.

⁸⁴ Н. А. Баскахов. Қарақалпақский язык, II, ч. первая, М., 1952, 478-бет.

⁸⁵ К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л. 1948, 130-бет.

ажратиб ёзилади. (Аммо ўзбек тилида *-ку* дефис билан ёзилади). Масалан: *тўрмуш бурини*виданда *жақсырып кетти* *вой*, - деди *Омарбай*. (С. Бақберженов).

Баъзи туркий тилларда (ўзбек, озарбайжон, татар, бошқирд ва бошқа тилларда) кўшиб ёзиладиган *-ми* (*-ма*, *-ме*, *-ба*, *-бе*) юкламаси қозоқ, гагауз, турк, тува тилларида ажратиб ёзилади. Солиштиринг: қоз. *Эй балалар, осы мысықты сатасындар ма мизан?* (Сырлы тас. Ўзбек ертегіси). *Олжеке, бир эсерин ауырып келе ме?* (Ғ. Мустафин), Гагауз: *Сдн сок вақыт мы бу баимекилери диктин?*⁸⁶ Трукча: *Benimle mi geliyarsın...?*⁸⁷ Тува: *Бо номну номчудун бе?*⁸⁸ (Бу китобни ўқидингми?). Озарбайжон, татар, гагауз халқи учун *-да*, *-ки*, *-ук* юкламалари ҳам айрим сўз сингари мустақил бутунлик сифатида тасаввур қилиганидан кўкоридаги юкламалар каби ажратиб ёзилади. Солиштиринг: Озарб. *Унутмаки*, *етдијин зулмун*, *залимлијин әвәзини бир кун көра биләрсән* (Низами, Султан сәнчәр ва гары). Тат.: *Тик тиз ук уйныйкчы зинһар*, *Нәрәс куишан да кунәм* (Ғ. Тукай). Гагауз: *Тоди, вер бани бир карандаш чекем бдн дд чизги*⁸⁹.

Аффикс ҳолатидаги юклама ўзи алоқадор бўлган асосий сўздан шу қадар узоқлашиши мумкинки, орага баъзан бошқа сўз ҳам киради. Солиштиринг: гагауз: *Ал, Косты, да чек чизги*⁹⁰. Фель кесимга бирикиши лозим бўлган *-да* юкламасидан илгари орага ундалманинг (К о с т ы) кириб келиши аффиксларнинг хотирада мустақил равишда сакланишини кўрсатади. Сонлар рақам билан ёзилганда баъзан ўзакнинг рақам билан, аффикснинг ҳарф билан ёзилиши (ёки ёзилмаслиги) ҳам кўкоридаги фикрни қувватлайди. Масалан: *5 та китоб*, *10 та ча дафтар*, *7- синф* каби.

3) баъзан аффикс (ёки аффикслаган сўз) нутқда айрим мустақил сўз сифатида қўлланавериши мумкин. Солиштиринг: *Қоҳирада нима кўл, кўчама-кўча изиб нарса сотадиган ҳар хил «фурӯш»лар кўп* (Р. Раҳмонов. Илоннинг яхшилиги).

4) гап қурилишида бир неча аниқловчи бир сўзни аниқлаши ёки, аксинча, бир аниқловчи бир неча аниқламани аниқлаши мумкин бўлганидек, сўз тузилишида ҳам бир аффикс бир неча ўзак ёки негизга тааллуқли бўлиши мумкин. Бу ҳодиса ҳам аффиксларда ўзига хос мустақиллик мавжудлигини кўрсатади. Масалан: *Шоир ўз отабобоси тилининг содда ва тоза, гўзаллигини кўриб, чуқур севиб қувонди* (Ойбек). Бу гапда *ота* ва *бобо* морфемаларига (улар бир жуфт негизни ташкил қилади) битта (умумий) эгаллик аффикси *-си* қўшилган, худда шунга ўхшаш *содда*, *тоза*, *гўзал* морфемаларининг ҳар бирига тааллуқли бўлган битта *-лик*, битта *-и* ва битта *-ни* аффикси қўшилган. Агар бу аффикслар ўзак морфемалари билангина сўз составига киришлари лозим бўлганида ва улар ўзаро зич бирикиб кетганларида эди, икки-уч ўзак ёки негиз бир бўлиб битта аффикс билан бирикмай, уларнинг ҳар бири ўз аффиксига эга бўлган бўлар эди.

Бир аффикснинг бирдан ортқ ўзак морфемасига ёки бирдан ортқ негизга умумий бўлиши сўз ясовчиларда ҳам, сўз ўзгартирувчиларда ҳам мавжуддир. Солиштиринг: - *Эҳтимол, лекин Сотиболди бошқа хотиннинг сочидан тортса, бунинг тўғри-нотўғрилиги сени унча ҳам ташвишга солмас эди* (А. Қаҳҳор, Қўшчинор. чар.). -

5) аффикслар киши онгида мавжуд бўлгани учун ҳам илгари тилда бўлмаган янги сўзлар, формалар ясалади. Ҳатто бу шундай даражада янги сўз бўлиши ҳам мумкинки, ясовчи аффикс одатда қўшилмайдиган морфемаларга қўшилиб қолади. Бундай чоғда шу сўзни ясовчи шахс учун ясовчининг нима билан бирика олишидан кўра, қандай маъно ифодалаши муҳимроқ бўлади. Масалан:

*Бозор келган бозорчилар,
Йўлни кезган гузарчилар,*

⁸⁶ А. Тукаев. Ош дили, Кншншев, 1958, 13-бет.

⁸⁷ А. Н. Копонов. Грамматика совр. турецкого литературного языка, М.-Л., 1956, 346-бет.

⁸⁸ Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальбах. Кўрсатилган асар, 432-бет.

⁸⁹ А. Тукаев. Кўрсатилган асар, 23-бет.

⁹⁰ Ушаева

*Тинмай эли кезарчилар,
Жўн савдони бузарчилар, Қалноқ бозори қайсиди?*
(Э. Жуманбулбул, Равшан).

Маълумки, шахс оти ясовчи *-чи* аффикси одатда сифатдошга кўпишмайди. Аммо унинг шахс оти ясаш маъноси сўз ясашда бахшига асос белги бўлган ва у бошқа сўзлар (отлар) қаторида аналогия йўли билан келаси замон сифатдошидан ҳам шахс оти ясай берган.

6) нихоят, баъзан бир сўз ичида аффиксларнинг ўрини алмаштириш имконияти борлиги ҳам унинг ўзак морфемасидан ўзга бир алоҳида семантик бутунлик эканлигини ва шу туфайли кишиларнинг хотирасида ўзича сақланишини кўрсатади. Масалан, *дадамизлар - дадаларимиз, тошдайлик - тошиқдай* ва б. Тўғри, бундай ўрин алмаштириш маънода ўзгариш ҳосил қилади. Аммо бу бошқа масала. Бу ерда бизни қизиқтираётган ҳодиса морфемаларнинг бир-бирларидан ажралган ҳолда киши хотирасида ўзича мустақил тил факти (элементи) сифатида сақланишидир. Ўзбек тили (шунингдек, бошқа туркий тиллар) бу тезисни тасдиқлайди. Ҳатто морфемаларга қийинлик билан ажраладиган флектив тиллардан бўлган рус тили мутахассислари ҳам рус тилидаги морфемаларда мустақиллик борлигини эътироф қиладилар. Шу жиҳатдан А. Н. Гвоздевнинг тубандаги фикри диққатни ўзига жалб қилади: «Морфемалар маълум даражада мустақилликка эга бўлган элемент сифатида тилда мавжуд бўлишининг нишонлари исботи шуки, улар фақат сўзларда қўлланашларига қарамай, сўзловчининг улардан янги сўзлар тузиши учун хизмат қилади»⁹¹.

Морфемаларнинг мустақил бирликлар сифатида хотирада сақланиши уларнинг маънолари айрим ҳолда ҳам кишиларга маълум эканлигидан келиб чиқади. Н. М. Шанский ёрдамчи морфемаларни (аффиксларни) **мунтазам** (регулярный) ва **мунтазам бўлмаган** (нерегулярный) турларга бўлиб, мунтазам аффиксларни «алоҳида олганда улар ўзларига ўз ҳолича тегишли бўлган эркин маънога... эгадир»⁹², дейди. Масалан, *-ние (-ение), -ба* аффикслари, *вы-, пра-* приставкалари, *-ани, -ей* оқончаниелари ва б. Н. М. Шанский бундай морфемаларга изоҳ бериб ёзади: «Бу ёрдамчи морфемаларнинг маъноси эркин, у фақат сўз составидагина эмас, балки сўздан ташқарида ҳам аниқдир».

Рус тилида ҳам ўзак ва аффикс морфемаларнинг мустақил тасаввур қилиниши мумкинлигини тубандаги мисоллар ҳам аниқ кўрсатади: **1. Радио-и телевизионные станции** *перевали свои обычные программы, чтобы сообщить своим слушателям о послании ...* **2. Здесь же находят изготовление резины и асбботехнических изделий** (газетадан). Бунда сифат тарзида шаклланмаган ўзаклар (*радио-, резино-*) грамматик шакланган сифатлар (*телевизионные, асбботехнические*) билан и боғловчиси орқали боғланиб аниқланмишларга (*станций, изделий*) грамматик жиҳатдан тобе бўлган. Баъзан ўзбек тилида ҳам *программ-, умум-* ўзаклари айрим қўлланади (*программ хужжат, умум Иттифоқ* каби). Демак, шу ҳолича, одатда, мустақил бўлолмайдиган ўзак морфемаларнинг баъзан сўз каби мустақил равишда қўлланishi унинг хотирада шу ҳолича мавжудлигини кўрсатади.

Юқорида кўриб ўтганларнинг ҳаммасини ҳисобга олганда, Е. Д. Поливановнинг морфемага берган тубандаги таърифи тамомила асосли бўлиб чиқади: «Мустақил маънога эга бўлган ва бошқа мустақил маъноли қисмларга бўлинмайдиган ҳар бир... морфологик элементни биз... морфема деймиз»⁹³.

4. Морфема хотирада мустақил равишда сақланар экан, у тил элементи экан, демак, у ҳали бирон сўз формаси доирасига кирмай туриб грамматик (хусусан, морфологик) қийматга эга бўлмайди. Масалан, *-чи* аффикси гарчи ўзбек тилида

⁹¹ А. Н. Гвоздев. Кўрсатилган асар, 118-бет.

⁹² Н. М. Шанский. Кўрсатилган асар, 57-бет.

⁹³ Е. Д. Поливанов. Конспект лекций по введению в языковедение и общей фонетике, часть первая, ПГД., 1916, 62-бет.

сўзлашувчи кишиларнинг хотирасида умуман шахс оти ясовчи элемент сифатида сақланса-да, аммо ҳали буида конкрет бирон шахс оти назарда тутилмайди. Шунингдек, *-н* аффикси гушум маъносидаги тил элементги сифатида хотирланса ҳам, у конкрет сўзнинг тушум келишиги маъносини билдирмайди.

Морфеманинг лексик ёки грамматик характердаги конкрет маънога эга бўлиши фақат нутқда, яъни гапта юзга келади. Шунинг учун сўзларнинг морфемаларга бўлиниши нутқ жиҳатидан эмас, тил жиҳатидандир.

5. Сўзнинг морфемаларга бўлиниши сўзнинг маълум даврдаги структурасини акс эттириши лозим. Морфемаларга ажратиш пайтида сўзнинг тарихий бўлиниши билан ҳозирги бўлинишнинг аралаштирилиши, тил тараққиётидаги ҳолат билан статик ҳолатни⁹⁴ аралаштиришдан келиб чиқадиغان чалкашикларга олиб келади. Масалан, *буғун, сусай* сўзларини тарихий жиҳатдан *бу -лун, суст-ай* тарзида ажратиш лозим. Ваҳоланки, ҳозирги нуқтаи назардан *буғун, сусай* сўзлари морфемаларга ажралмайди. Баъзи сўзларда аффиксларнинг борлиги очиқ сезилиб турса ҳам, уларни морфологик жиҳатдан қисмларга ажратиб бўлмаслигини А. Ғ. Ғуломов ҳам *хурмача, шолча, эла* каби сўзлар билан кўрсатиб берган эди⁹⁵.

Ҳозирги ўзбек тилида мавжуд бўлган сўзларнинг морфологик тузилиши анализ қилинар экан, унда ажратиладиган ҳар бир морфема ҳозирги пайтда англаяши, яъни маъноси тушунарли бўлиши шарт. Шунинг учун ҳозирги ўзбек тилидаги морфемани сўзнинг ҳозирги даврда тушунарли бўлган, шунинг учун хотирада тил элементи сифатида сақланадиган энг кичик маъноли қисмлардир, деб таърифлаш мумкин. Масалан, *тер-им-чилар, пахта-чи-лик, ўқи-ган-ман* каби.

Юқорида морфеманинг турли олимлар томонидан турли маъноли қисмларни (ўзак, аффикс, негиз, окончание) ва турли грамматик воситаларни (аффикс, ургу, товуш алмашлиши, сўз тартиби, ёрдамчи сўзлар) ўз ичига олиши кўрсатилганлиги айтилди. «Морфема» тушунчаси ана шундай турли хилда талқин қилиниши натижасида баъзан бу тушунча айрим сўз доирасидан ташқари ҳам чиқиб кетганлиги ўқувчига аён. Морфема сўз тузилишидаги энг кичик хужайра, бирлик бўлар экан, демак, у айрим сўз доирасидагина тасаввур қилиниши мумкин. Шунинг учун ургу, сўз тартиби, ёрдамчи сўзлар, товуш алмашлиши айрим сўзнинг морфемалари деб ҳисобланмаслиги керак. Ёрдамчи сўзлар, ариқиллар морфема деб ҳисобланадиган бўлса, морфема фақат грамматик қийматга эга бўлган элементдан иборат бўлиб, унинг типик кўрinishи аффикс бўлади. Қолганлари ана шу аффиксга нисбатланаверади. Ўзак эса, умуман, морфема тушунчасига сиғмай қолган бўлади. Бундай фикрга қўшилиб бўлмайди, албатта.

Негиз масаласига келганда, маълумки, у *қўлга, келди* каби сўзларда бир морфемага (қўл-, кел-) тенг бўлса ҳам, *қўлади, келтирмади* каби сўзларда икки ва уч морфемадан иборат. Демак, негиз кўп сонли маъноли қисмлардан иборат ҳам бўла олиши билан «энг кичик маъноли» қисм таърифига сиғмайди. бинобарин, у морфемалар қаторига киритилмаслиги керак.

Худди шу каби ҳодисани айрим аффиксларда ҳам кўриш мумкин. Баъзан икки ва уч аффикс биригиб бир грамматик вазифани бажаради. Масалан, *-в (-ув)* аффикси билан *-чи* аффикси, *-моқ, -сар, -чи, -лик* аффиксларни ўзаро биригиб, сифатдош ясовчи (*ишловчи*), келаси замон феъли ясовчи (*ишламоқчи*), абстракт от ясовчи (*одамгарчилик*) аффикслар ҳосил бўлади. Мана шу янги ҳосил бўлган қўшма аффикслар ҳам морфема бўлмай, морфемаларнинг қўшилмасидир. Бундай қўшилмаларни тилдан кўра кўпроқ нутққа ҳос

⁹⁴ Тилининг «статик ҳолати» тушунчаси жуда нисбий бўлиб, маълум даврдаги (хусусан, ҳозирги даврдаги) «турғун» ахволини ифодалайди. Ҳар қандай «статик ҳолат» ичда ҳам тил элементларида аста-секин ўзгариш юз бера боради. Демак, абсолют статик ҳолат тилда йўқ.

⁹⁵ А. Ғ. Ғуломов . Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари ҳақида, УзССР ФА Тил ва адабиёт институти асарлари. Тошкент, 1949, 44-бет.

ҳодиса деб ҳисоблаш мумкин.

Аффиксли содда сўзларни морфемаларга (ўзак ва аффиксга) ажратиш учун олиннадиган принцип (аффиксли сўзнинг ўзаги ўзича грамматик қийматга эга бўлмаслиги) кўшма ва жуфт сўзларга тадбиқ қилиниши мумкин эмас. Кўшма ва жуфт сўз составидаги ҳар бир компонент аслида сўзга хос бўлган грамматик тугалликка эга. Шунинг учун компонентлар маълум «ички» грамматик муносабатда бўлади. Масалан: *Янгиер, отқулоқ, ош-нон, қозон-товоқ, қингир-қийишқ* каби кўшма ва жуфт сўзларнинг ҳар бири иккитадан грамматик жиҳатдан тўла шакланган сўздан ташкил топган. Бундан ташқари, уларнинг аффикслари ҳам йўқ.

Баъзи кўшма ва жуфт сўзлар составида аффикс морфемалари бўлиши ҳам мумкин. Масалан: *кун-га-бо-қар, муз ёр-ар, кун-дан-кун-га, қўл-ма-қўл* каби. Бундай пайтда компонентлар морфемаларга ажралади. Шундай қилиб, *морфема сўзнинг ҳозирги пайтда янгидан маъноли қисмларга бўлинмайдиган ҳар бир ўзаги ва ҳар бир аффиксидир.*

Тилшуносликда, хусусан туркий тиллар бўйича, ўзак ва аффикс морфемаларининг ёритилиш тарихи, уларнинг тилдаги ва нутқдаги хусусиятлари диққат билан ўрганишини талаб қилади. Айниқса, ўзак билан негиз масаласи ўзбек тилшунослигида эг ашгуал проблема бўлиб келаётганлиги учун ҳам, уларнинг ҳар бирига тўхтаб ўтиш лозим.

Ўзак

Сўз тузилишида ўзак морфемаси жуда муҳим ўрин эгаллайди. Тарихий тараққиёт нуқтаи назаридан қараганда ҳозирги морфологик жиҳатдан «туғалланган» сўзнинг вужудга келишида ўзакнинг ўйнаган роли масаласи тилшунослик тарихида ҳар хил изоҳланганлиги маълум. Ҳозирги тил нуқтая назаридан ҳам ўзакнинг сўздаги ўрни масаласи бугунгача аниқ эмас: баъзи олимлар ҳар бир сўзда, у туб ёки ясама бўлишидан катъи назар, ўзак бўлиши керак деб ҳисобласалар, баъзилар ўзак фақат аффикс мавжуд бўлган сўзлардагина бўлади, дейдилар. Бундан ташқари, ўзак морфологик анализ натижасими ёки морфологик тузилиш учун хизмат қиладими, деган савол ҳам ўз жавобини кутади. Ўзак билан боғланган шу каби қатор проблемаларни ҳал қилиш учун, дастлаб ўзак ҳақидаги таълимот кандай юзага келганини кўриб ўтиш лозим.

Сўзнинг ўзаги тушунчаси тилшуносликда тўрт заминда ривожланди. Булар: ҳинд грамматикаси, антик-философия, сомит (араб-яхудий) филологияси ва, ниҳоят, Европа филологиясидир.

1. Ўзак масаласи қадимги ҳинд грамматистларининг сўзни бирламчи элементларга ажратганликлари билан боғланади. Қадимги Ҳиндистонда сўзни анализ қилиш эҳтиёжи шундан туғилдики, вақт ўтган сари санскритда ёзилган қадимги диний мадҳиялар - гимнлар (веда) жонли сўзлашув тилидан - пракритдан фарқ қила бошладан ва бу диний мадҳияларнинг тўғри талаффуз қилинишини сақлаб қолиш, шу билан уларнинг тушунарли бўлишини таъминлаш ҳамда санскритни жонли тилнинг таъсиридан сақлаш лозим бўлиб қолди. Ҳинд олимлари ана шу мадҳия тексларидаги (энг қадимгилари эрамиздан тахминан 1500 йил илгари ёзилган) сўзларнинг ўхшаш шакллари ва ўхшаш маъноларига эътибор бериб, бир сўзнинг бир неча формасини аниқлар эдилар. Сўнгра шу каби формаларни қиёс қилиб, сўзнинг икки қисми ажратилар эди. Бир томондан, ўша сўзлар учун умумий бўлган қисм - негиз билан ўзак ва иккинчи томондан, сўзларнинг ўхшаш бўлмаган қисмлари, яъни ҳам шакл, ҳам маъно томонидан ўзгарувчан қисмлари - аффикслар ажратилади. Кўринадики, қадимги Ҳиндистонда империя характердаги мукамал ишланган грамматик таълимот мавжуд эди. Қадимги ҳинд грамматистларидан машҳур «Аштадхьяя»нинг («Грамматик қоидаларнинг саккиз бўлими») автори Панини (Pāṇini) санскрит (қисман веда) тилининг фонетик, морфологик, сўз яшаш ва синтактик системасини тасвирлаб берган эди. У ўзининг грамматикасида сўзнинг ўзагини (санскр. dhātu - «асос»), негизини ёки темасини (санскр. prakṛti, суффикс ва аффиксларини ажратиб, уларнинг вазифаларини кўрсатган эди. Қадимги санскрит тилида сўз морфологик жиҳатдан қуйидагича анализ қилинади: Масалан, ҳозирги замон феълининг *карүтi*

(«қиламан»)- *ka go si* («қиласан»)- *ka ro ti* («қилади») формаларидаги *ti*, *-si*, *-ti* тусловчилари ажратилади, қолган *karo*-(ёки *ku ru*-) қисми ҳозирги замон негизини ташкил қилади. Негиз яна иккига - тушунчага доир бўлган *kar* (ёки *kur*) ўзаги ва негиз ясовчи деб аталадиган *o* (ёки *u*) товушларига бўлинади⁹⁶. Ўзақ санскрит тилида ўз ҳолича айрим сўз сифатида қўлланмайди. Немис тилшуноси В. Шерер негиз ясовчи унлини сўз ясовчи *a* билан бир нарса деб ҳисоблаган⁹⁷. Шунга қараганда, демак, негиз ўзақ билан сўз ясовчи аффикснинг қўшилишидан иборат бўлган мураккаб бирликдир.

Негиз, шундай қилиб, ўзақ тематик унли (яъни негиз ясовчи унли) товушни қўшиш билан ясалади⁹⁸ ва у сўз ўзгариши учун хизмат қилади. Масалан, *pat* («учмоқ»), *vad* («гапирмоқ»)-ўзақ, *pata*, *vada* эса негиздир. Санскрит тилида ўзақларнинг баъзиларига шахс аффикслари тўғридан-тўғри қўшилади, баъзилари такрорланиб негиз ҳосил қилган ҳолда қўлланади. Баъзилари эса, юқорида айтилганидек, негиз ясовчи унли олиб, сўнг унга сўз ўзгартувчи қўшилади.

Демак, форма ясаидаги иштирокига кўра санскрит тилидаги ўзақларни уч гурупга бўлиш мумкин бўлар эди:

1. Бевосита сўз ўзгартувчи аффикс оладиган ўзақлар. Масалан: *suta* «ўғил», *sudā* «қиз», *sukha* «бахт»; ўзақларнинг бош келишиқ формалари *suta-s*, *sudā*, *sukha-m*, қаратқич келишиги формалари *sub-sua*, *suta-yas*, *sukha-sya*⁹⁹ ва б.
2. Такрорланиб, негиз ҳосил қилувчи ўзақлар. Масалан: *dā* «бермоқ» ўзаги *dada* ёки *dad* шаклида такрорланиб, ҳозирги замон негизи ясалади¹⁰⁰.
3. Негиз ясовчи унли ёки аффикс олиб, негиз ҳосил қилувчи ўзақлар (юқорида келтирилган *pat-pata*, *vad-vada* каби).

Санскрит грамматикаси билан дастлаб танишган европалықлардан иезуит патеря Понс 1740 йилда Ҳиндистондан юборган хатида санскрит тилида ёзилган текстлардаги сўзларнинг грамматик анализ қилиниши ва сўз қисмларини синтезлаб, сўз ясаиш қондаларининг мукамаллиги ҳақида хайрон қолиб, тубандагича ёзган эди: Брахманлар (дин ахллари - С. У.) грамматикаси аъло даражадаги билимлар қаторига қўшилиши мумкин. Ҳеч қачон таҳлил (*analyse*) ва қўшиш (*synthese*) санскрит ёки самскруттан¹⁰¹ тилидаги грамматик асарлардагича муваффақият билан ишлатилмаган эди. Тилнинг оз сонли «*sarū mortuum*» («ўлик қисми») деб номланиши мумкин бўлган, ўзларича ҳеч нарсага хизмат қилмайдиган ва фақат тушунчага алоқадор бўлиб (масалан, *kri* нинг ҳаракатга алоқаси бўлганидек) аслида эса ҳеч нарса билдирмайдиган бирламчи элементларига («стихияларига») иккиламчи элементлар ёки тугалланмалар (окончаниелар), суффикслар, предлоглар ва бошқалар қўшилади. Иккиламчи элементлар қўшилиши туфайли бирламчи элемент кўпинча ўз қиёфасини ўзгартиради. Масалан, *kri* элементи *kar*, *kōr*, *kir*, *kri*, *kir* ва шу каби ҳолатга кирди. Грамматика элементларни мана шундай қўшиш қондаларини ўргатади. Грамматикадан бўлак ҳеч нарсани билмайдиган оддий ўқувчи қондаларга амал қилган ҳолда биргина ўзақ ёки бирламчи элемент асосида қўл минглаб ҳақиқий санскрит сўзларини тузиши мумкин. Мана шу сабаб тилга ном берган, чунки *sanskret*-синтетик ёки қўшма демакдир...¹⁰²

Ҳаммага маълумки, санскрит грамматикасидаги бу қондалар ҳозиргача морфологиянинг асосини ифодаб келди. Аммо у турли морфологик системадаги тилларга татбиқ қилинганида, уни тилнинг ўзига хос томонларни акс эттирадиган тарзда ривожлантириш талаб қилинади. Чунки, масалан, туркий тилларда сўзларнинг ҳаммаси ҳам бундай

⁹⁶ В. А. Кочергина. Начальный курс санскрита. М., 1956, 34-бет.

⁹⁷ Zur Geschichte der deutschen Sprache von Scherer, Berlin, 1868, 331-бет.

⁹⁸ В. А. Кочергина. Курс тилшунаси асар, 51-бет.

⁹⁹ Ушаерда, 34-бет.

¹⁰⁰ Ушаерда, 59-бет.

¹⁰¹ Понс санскрит сўзини турлича ишлатган (С. У.).

¹⁰² Бросс. Рассуждение о механическом составе языков и физических началах этимологии, часть II, СПб., 1822, 312—315-бетлар.

бирламчи ва иккиламчи элементларга ажралмайди, ўзак ёки негиз составидаги товушлар грамматик талаб билан ўзгармайди, негизда ясовчи увли товуш бўлмайди. Шунингдек, туркий тилда ўзак эмас, бутун бошли сўз такрорланади (сифатлардаги «қиска такрор» бундан мустасно) ва х. к.

Қадимги ҳинд мутафаккирларининг практик мақсадда вужудга келтирган ана шу системаси ўзак ҳақидаги таълимотга кейинчалик катта таъсир кўрсатди.

2. Қадимги грек олимлари ўзакни бошқача тушунганлар. Улар сўзларнинг этимологиясини изоҳлаш мақсадида «бирламчи сўзларни» аниқлашга ҳаракат қилганлар. Бундай бирламчи сўзлар, уларнинг фикрича, товушлар символикаси ёки товушга тақлид қилиш (мимесис) бўлиб, айрим товушларга қандайдир маъно беришга асосланган эди. Қадимги грек философлари тил мана шундай дастлабки, бошланғич тақлидий сўзлардан (гр. *archai*, лат. *inītia* - «бош», «начало») келиб чиққан деб ҳисоблаганлар.

Дастлабки тақлидий сўзлар деб фараз қилинган қисмлар *radices, radix*, «илдиэ», (ўзбекча «ўзак») номи билан аталган. Шундай қилиб, у пайтларда сўз ўзаги тушунчаси hozirги маънода ёки ҳиндлар тушунган маънода бўлмай, сўзнинг келиб чиқиш тарихини белгилашга уривиш муносабати билан вужудга келган эди. Сўз ўзаги деб предметнинг табиятини, моҳиятини «ифодалайдиган» ҳарфлар (ёки товушлар) тушунилган. Машҳур Платон, Сократ каби олимлар мана шу фикрда эдилар. Масалан, *p(r)*, товуши уларнинг тахминича, ҳаракатни ифодалаши (гр. *poi* «оқим», *rein* «оқмоқ»), *l* (*λ*) товуши юмшоқ ва силлиқ нарсани (грек *λειος* - «силлиқ», латин *liparos* - «семиз») ¹⁰³ ифодалаши лозим эди. Товушларнинг бирор нарсани англатиш ҳақидаги фикр сўзлар нарсалар билан бевосита боғланган, сўзларнинг товуш томони нарсаларнинг табиятига мос, мувофиқ бўлади, деган стоиклар назариясидан келиб чиқади. Бу қадимги грек назарияси тилшуносликка сўнгги асрларгача катта таъсир кўрсатди.

3. Яҳудий, араб, сурия грамматикачилари ўзакни жуда аниқ ажратар эдилар. Бирок семит тилларида ўзак сўзнинг маълум, реал қисми сифатида ажратилмайди. Чунки бу оилага кирадиган тилларда ўзак уч (баъзан тўрт) ундодан иборат бўлиб, сўз ва сўз формаларини яшап пайтида бу ундодлар орасидаги увли товушлар ўзгартирилади. (*К-и-Т-о-Б, К-о-Т-и-Б* каби). Сўзнинг бундай тузилиши флексия («эгилиш») ҳақидаги таълимотни яратишга олиб келди. Шунинг учун араб-яҳудий филологиясида ўзак, сўз ясовчи элементлар билан бирга флексия ҳақидаги тушунча ҳам пайдо бўлди. Семит тиллари билан шуғулланган европалик тадқиқотчилар XVI асрларда араб-яҳудий грамматикачиларининг бу таълимотидан фойдалана бошладилар. Шундан кейингина, яъни уйғониш давларидан бошлаб, Европа олимларида ўзак ва флексия ҳақида тушунча пайдо бўлди. Семит тилшунослиги гарчи қадимги ҳинд (айниқса Паниянинг) грамматикаси ва қадимги грек философияси (айниқса, Аристотель логикаси) таъсири остида яратилган бўлса ҳам ¹⁰⁴, у Европага ҳинд тилшунослигига нисбаган анча илгари маълум бўлган эди. Ҳинд грамматикаси фақат XVIII асрнинг ўрталаридан бошлаб Европага етиб келди.

4. Европа тилшунослигида ўзакни тушунишда қадимги ҳинд тилшунослари таъсирини ҳам, қадимги грек философларининг таъсирини ҳам, ниҳоят, юқорида айтилганидек, ўрта аср семит тилшуносларининг таъсирини ҳам кўриш мумкин.

Шунинг учун Ҳинд-Европа тилшунослигида ўзак кўпича икки турга ажратилади.

Бир томондан хали Ҳинд-Европа асос тили (ёки «бобо тил») ҳинд, грек, латин, немис ва б. конкрет тилларга ажралмаган даврдаги дастлабки, абсолют, абстракт ўзак ҳақида сўз боради. Бу ўзак тадқиқотчилар томонидан қайта тузилган, илмий равишда фараз қилинган

¹⁰³ Платон. Кратил, 426, Д. (Античные теории языка и стиля, под редакцией О. М. Фрейденберг, М.—Л., 1936).

¹⁰⁴ C. Brockelmann. *Geschichte der arabischen Literatur*, 2. Ausg., 1909, 118-6er.

В. В. Бартольд. Мусульманский мир (Наука и школа, Пгд., 1922, 92-бет); В. А. Звегинцев. История арабского языкознания, М., 1938, 18—21 ва 78—79-бетлар.

«соф» ўзак ёки ҳали грамматик жиҳатдан ривожланмаган бир бўғинли сўздан иборат деб тушунилар эди. У, кўпинча, антик философлар ўйлаганидек, ўз товуш комплекси билан қандай маънони ифодалашини билдириб туриши лозим эди.

Иккинчи томондан эса, бирон тилдаги сўзнинг ясалишини кўрсатадиган реал, практик грамматикага алоқадор бўлган ўзак ҳақида гапирилар эди. Бундай ўзак сўздаги грамматик элементни ажратгандан сўнг қолган қисми бўлиши лозим эди. Кўриниб турибдики, ўзакни бундай тушуниш ҳинд грамматикачиларининг анализига ўхшайди.

XIX аср кнәсий грамматикачилари «бобо тил»ни қайта тиклаш иши билан қизиққанликлари учун, ўзак масаласига кўп аҳамият бердилар. Масалан, де Бросс 1765 йилда француз тилида эълон қилинган «Тилининг механистик состави ва этимологиянинг табиий манбаи ҳақида мулоҳазалар» (рус тилига 1822 йилда таржима қилинган) номли асарига ўзакка алоҳида боб (ун тўртинчи бобни) ажратади ва ўзак ҳақида тубандати мулоҳазаларни билдиради: ўзак икки хил бўлади, дейди у. Бир хил ўзақлар бирон сўзнинг ясалишини кўрсатади. Улар ҳали сўзнинг биринчи манбаини билдирмайди. Шунинг учун бундай ўзақлар ҳали ҳақиқий маънодаги ўзақ эмас. Масалан, логичча *c ende* («ёнаман», «нурланман») феъли французча *chanelir* сўзининг, *sonos* («оқ», «нурлаувчи») феъли французча *kandidat* («оқ кийган») сўзининг ўзағидир.

Иккинчи хил ўзақларни у даставвалги ёки органик ўзақлар деб номлайди. Бундай ўзақ ҳақида Бросс шундай деб ёзади: «Ҳар қандай ихтиёрий келишувчилик билан боғланмаган ҳолда орган таркибидан туғиладиган нутқ товушларини ўз ичига олувчи ўзақларнигина даставвалги ўзақлар деб номлаш мумкин. Бундай ўзақлар тасвирланувчи предметнинг тақлидий-табиий борлигини ифодалашни ёки маълум сезги ва маълум органлар орасида бўлган умумий тушунчаларни кўрсатиши мумкин. Ҳақиқий ва даставвалги ўзақлар мана шулар; эҳтимол, табиат томонидан берилган ўзақлар худди шулардир».

Унинг фикрича, бу ҳақиқий ўзақлар ўз табиатларига кўра тақлид қилиш йўли билан турли ҳодисаларни ифодалайдиган нутқ товушларни комплексдан иборат бўлиши керак. Масалан, *st* - ҳаракатсизлик, тинчликни, *sc* -бўшликни, *fl* суюқликни, оқимни тасвирлайди¹⁰⁵. Кўринадики, Бросс бир томондан ўзақларни қадимги ҳинд грамматикачилари нуктаи назаридан изоҳлаб, бошқа сўзларнинг ясалиши учун лозим бўлган қисм деб баҳолайди. Иккинчи томондан эса, антик философлар сингари ўзакни сўзларнинг яратилишидаги даставвалги, бошланғич калит деб тушунади. Аввалгисида ўзак морфологик қийматга эга бўлган бирлик бўлса, кейинги ҳолда сўзнинг бошланғичи деб фараз қилинган товушга ёки ҳаракатга тақлид қилишни ифодаловчи товуш образидир. Демак, у нутқда қўлланмайдиган этимологик бирлик бўлиб қолади. Бу ҳақда Бросс шундай дейди: «Ўзақлар ёки ўзақ калитлар сира одатдаги нутқда, деярли, қўлланилмайди ва шундай бўлишлари ҳам керак»¹⁰⁶. Тузилми жиҳатидан эса, унингча, даставвалги ўзақлар қисқа, бир бўғинлидир¹⁰⁷.

Шундай қилиб, Бросс, аслида, ҳозирги ўзақ ва тарихий (ёки этимологик) ўзақ тушунчаларини ажратади. Кейинчалик баъзи тилшунослар ўзакни сўзнинг ҳозирги қисми сифатида тушуна, баъзилари тарихий жиҳатдан тушунади. Ҳоҳида эса ҳар яқки аспект аралаштирилади. Масалан, К,В,Л, Гейзе ўзакни, деярли, фақат этимологик бирлик деб ҳисоблайди. Унингча, ўзақ қачонлардир бўлган деб фараз қилинадиган ягона Ҳинд-Европа тили ҳали айрим-айрим тилларга ажралмасдан бурун мавжуд бўлган дастлабки сўзлардир. Шунинг учун у «Соф ўзақ кўпинча ўзининг дастлабки кўринишида ва маъносида барча реал тиллардан четда ётади», деб ёзган эди. Ана шу жиҳатдан қараганда, «ўзақ сўзларнинг бутун оилаларига асос бўлиб хизмат қиладиган содда, даставвалги

¹⁰⁵ Бросс. Кўрсатилган асар, 267—269-бетлар.

¹⁰⁶ Уша ер да, 311-бет.

¹⁰⁷ Уша ер да, 326-бет.

умумий таркибий қисм, ядродир...»¹⁰⁸¹¹¹. Ўзак тилнинг шаклланишида элементар, зародиш - куртак, бошланғич форма бўлиб, символлик товуш белгисидан иборатдир. Шунга кўра масалан, *Blume* «гул», *blähen* «гуллаш», *Blut* «қон» сўзларининг ўзаги деб товуш бирикмаси бўлган *blu* қисми кўрсатилади.

Тил тугал шаклланишидан кейин эса, Гейзеннинг фикрича, ўзақлар йўқолиб, сўзларга айланади. Энди ўзакка хос бўлган мантикий ва грамматик ноаниқлик йўқолади ва х. к. Кейинчалик Б. Дельбрюк ҳам худди шу фикрда бўлган эди. Демак, бу таълимотга қараганда, ўзак «бобо тил»нинг махсулотидир. Ундош товушлар, унингча, «ўзакнинг гавдасини ташкил қилади, тасаввурнинг моҳияти ана шу товушлардадир». Бунда эса семит филологларининг таъсири кўринади. Айрим ўрниларда ўзакни «демакки, бир оиладаги турли сўзларни формал чегараловчи ва ажратувчи барча элементларни олиб ташлагандан сўнг қолган қисмдир»¹⁰⁹ деса ҳам, Гейзе ўзак масаласида кўпроқ антик олимларнинг этимологик анализи таъсирида бўлади.

Ўзак ҳақидаги икки таълимотнинг бу каби қўшилиб кетиши ўз асрининг Гейзе сингари тилшуносларига кучли таъсир кўрсатган В. Гумбольдтда ҳам кўринади. У ўзакни шундай тушултиради: «Бошқа ҳар қандай маъноли товушларнинг ёрдамисиз ўз ҳолияча тушунча билдирувчи товушларгина ўзак деб номланишлари мумкин»¹¹⁰.

Товушларнинг маъноли бўлиши ҳақидаги антик тасаввурга В. Гумбольдт ўзак билан унинг маъносини ўзгартирадиган «қўшимча товуш» (яъни аффиксларнинг) бирикниши¹¹¹ ҳақидаги қадимги хинд таълимотини қўшади.

XIX аср Ҳинд-Европа тилшунослари «бобо тил»ни қайта тиклаш, реконструкция қилиш мақсадида айрим ўзақларнинг кўринишини қайта тузишга ҳаракат қилдилар. Дельбрюк масаланинг шу хилда қўйилишини кўзда тутиб, «... айрим тиллардаги ўзақлар тузилар экан, бундай ўзақлар ҳеч қандай илмий қийматга эга эмас, фақат нукул ёрдамчи қурилиш ролинигина ўйнайди»¹¹², дейди. Масалан, у *do* «бермоқ», «берувчи» каби маъноларни ифодалаган пайтларда Ҳинд-Герман ўзаги эди, аммо *domi* («бераман»), *dotor* («берувчи») пайдо бўлгандан сўнг *do* ўзаги йўқолиб, чунки улар ўрнига айрим сўзлар келиб чиқди; ўзак ҳақидаги тушунча тилшунослик практикасида, эҳтимом, қулайлик учунгина чиқиб кетмаслиги мумкин деган тахминни билдиради. Дельбрюк практик грамматикада ўзакни «сўздан барча ясовчи (суффиксал) бўғинларни олиб ташлаб топадилар»¹¹³, дейди. Бенфей ўзақларни эмас, бир бўғинли феълларни бирламчи элемент деб ҳисоблаган эди.

Потт ҳам шунга ўхшаш фикрда бўлган. У ўзакни, умуман, абстракция деб ҳисоблаб, ўзак деб аталган нарсанинг аслида сўз ёки сўз формасидан ўзга нарса эмаслигини ёқлайди. У ўзининг «Ҳинд-Герман тиллари бўйича этимологик тадиқотлар»ида шундай ёзди: «Ўзақлар... фараз қилинган нарса, абстракциядир; ҳақиқатда тилда ўзақларнинг бўлиши мумкин эмас. Ташки томондан тилда соф ўзак бўлиб кўринган нарса сира ҳам ўзак бўлмай, сўз ёки сўз формасидан бошқа нарса эмас...»¹¹⁴. Поттнинг фикрича, флектив формаларнинг пайдо бўлишигача бўлган даврда ўзак йўқ эди.

Кўринадики, бу масалада Потт билан Гейзе ва Дельбрюкнинг фикри бир-бирига қарама-қаршидир.

Бопп, Бенфей, Курциус, Шлейхер каби қиссий грамматикачилар ўзакнинг фақат бир бўғинли бўлганлиги кўрсатиб, бу қадимги аждодларимизнинг бир-бирлари билан алоқа

¹⁰⁸ К. В. Л. Гейзе. Система языковедения, часть I, Воронеж, 1864, 132—135-бетлар.

¹⁰⁹ Уша ерда, 134-бет.

¹¹⁰ Вильгельм фон Гумбольдт. О различии..., 110-бет.

¹¹¹ Уша ерда, 113-бет.

¹¹² Б. Дельбрюк. Введение в изучение языка (С. К. Булич. Очерк истории языкознания в России, I том (XIII в.—1825), СПб., 1904, 92-бет.

¹¹³ Уша ерда, 97-бет.

¹¹⁴ A. W. Pott. Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, Bd. II, 1. Teil, 1. Auflage, 1836, 148-бет.

қилишлари учун қулай бўлган, деган фикрни баён қиладилар. Масалан, Г. Курцмус шундай деб ёзади: «Мен кўпчилик тилшуносларнинг фикрига яна шу жиҳатдан ҳам қўшиламанки, ўзақларни бир бўғинли деб биламан. Бир бутун ягона тасаввур... бир лаҳза ичида идрок этилиши лозим бўлган товушлар комплекси кўрғинишида яшин сингари ёриб ўтади»¹¹⁵.

Шлейхер бунга қўшимча қилиб, ўзақда албатта асосий унлилар бўлган *и, а, i* мавжуд бўлиши керак, дейди. Шлейхер Бопп сингари Ҳинд-Европа тиллари оиласидаги сўз формалари умумўзақдан (яъни Ҳинд-Европа умумтилида бўлган деб фараз қилинган ўзақдан) келиб чиққан, бу ўзақлар икки турли - **фёъл ўзақлар** (от, сифат, фёъл) ва **олмош ўзақлар** (олмошлар, предлоглар, боғловчилар, юкламалар) бўлган деб ҳисоблайди¹¹⁶. (Фёъл ўзақлар баъзан предикатив ўзақлар деб, олмош ўзақлар эса, демонстратив ўзақлар деб ҳам юритилган).

Шлейхер бундай қайта тикланган асос тилга оид бўлган ўзақларнинг тушунича ифодалашани эътироф қилгани ҳолда, ҳали уларнинг грамматик томони яхши тараққий этмаган деб билиб, ўзақларни бир хужайрали организмларга ўхшатади. У шундай ёзади: «Ҳинд Герман сўзининг асосий қисми ўзақдир (*Wurzel*). Ўзақ сўзи остида сўз асосида ётган тушуничани ташувчи маъноли товушлар тушунилади»¹¹⁷. Бошқа бир асариди: «...Мен ўзақларни грамматик функция учун... ҳали махсус органлари бўлмаган ва ўша функцияларнинг ўзлари (грамматик қўшимчалар) бир хужайрали организмлардаги сингари кам фаркли бўлган тилнинг оддий хужайралари деб номлашим мумкин»¹¹⁸.

А. А. Потебня ҳам ўзакни, юқоридагидек, икки хил бўлади, деб ҳисоблаган. У, бир томондан, ўзакни мавҳум нарса деб, иккинчи томондан, тасвирий тилшуносликка оид бўлган реал объектив нарса деб тушунади. У шундай дейди: «Ўзақ мавҳумий нарса сифатида ва реал, объектив миқдор, яъни сўз сифатида (чунки фақат сўз тилда объектив равишда мавжуд) мутлақо бошқа-бошқа тушунчалардир». У яна ҳам аниқроқ қилиб: «Ўзақ мавҳумий нарса сифатида ҳақиқий сўз сифатидаги ўзакнинг баъзи бир хусусиятларини ўзида сақлайди, аммо у ҳеч қачон бу кейингига тенглаша олмайди»¹¹⁹, дейди. Чунки бундай ўзақ Ҳинд-Европа асос тилига хос бўлган бирлик бўлиб, сўзни структура жиҳатидан анализ қилганда энг охирида қоладиган маъноли қисмдир.

Реал ўзақ эса ҳар бир конкрет тилни тасвирлаш пайтида ажратилади. Ўзакни абстракция ёки флектив типдаги сўз пайдо бўлгандан кейин йўқолиб кетади, деб ўйлаган Ғарбий Европа тилшуносларидан фарқ қилган ҳолда А. А. Потебня мавҳум ўзакни, яъни Ҳинд-Европа ўзагини реал ўзақка қараганда ҳам аниқроқ бўлган тушунчадир, дейди. Шунинг учун у ҳар икки хил ўзақларга бирдай тағбиқ қилинадиган тарзда таъриф бериб, «маълум сўз нимадан ясаладиган бўлса, ана ўша нарса ўзақ бўлиши мумкин»¹²⁰, дейди. Бу таъриф сўз ясалтишини (синтезни) кўзда тутиб берилган, аммо бошқа ўрида сўзни анализ қилишни кўзда тутиб ҳам таъриф беради: «...Ўзақ сўздаги барча маъноли бирликларни ажратгандан сўнг ва тасодифий товушларни йўқ қилгандан сўнг қолган товушларнинг маънога эга бўлган бирикмасидир»¹²¹. Бундай ўзақ, унинг фикрича, мавҳум бўладими, конкрет бўладими - бари бир ҳеч қандай ҳолда ҳам сўзга тенг бўлмайди. Чунки ўзақ сўзнинг фақат бир қисмидир, унинг яна бошқа қисми - аффикслари ҳам бўлиши лозим. Бу ҳақдаги фикрни у образли тарзда шундай ифодалайди: «Ўзакни топиш учун бизда сўз

¹¹⁵ G. Curtius. Zur chronologie der indogermanischen Sprachforschung. Zwiete Aufl. Leipzig, 1873, 23-бет.

¹¹⁶ Ф. Бопп. Сравнительная грамматика санскрита, зенда, армянского, греческого, латинского, литовского, старословянского, готского и немецкого (В. А. Звегинцев. История языкознания... ч. I, М, 1960, 33-бет).

¹¹⁷ А. Schleicher. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Weimar, 1876, 330-бет.

¹¹⁸ Август Шлейхер. Теория Дарвина в применении к науке о языке, СПб., 1864, 10-бет.

¹¹⁹ А. Потебня. Из записок..., 21—22-бетлар.

¹²⁰ Ўша ерда, 13-бет.

¹²¹ Ўша ерда, 19—20-бетлар.

берилган бўлиши лозим, чунки ўзак сўзнинг фақат олдинги қисми ва ҳеч қачон болалари бўлмаган, ота - ота бўлмаганидек, кейинги қисми сиз у ўзак эмас»¹²².

Кўринадики, Потебня учун ўзак фақат аффиксли сўзлардагина мавжуд. Ҳақиқатан ҳам, ҳеч қандай аффиксга эга бўлмаган «ўзак сўзлар» (ёки «ўзаклар») аслида ўзак бўлмай, маълум грамматик қийматга эга бўлган сўз ёки сўз формасидир.

А. С. Чикобова, О. П. Суник ўзак билан аффикснинг бир-бирисиз мавжуд эмаслигини кўрсатдилар. «Ўзак ва аффикслар - ўзаро боғланган тушунчалардир ва қаерда аффикс бўлмаса, у ерда, умуман, ўзакнинг ҳам бўлиши мумкин эмас»,¹²³ дейди А. С. Чикобова. Шунинг учун бош келишиқ формасини бошқа келишиқлар учун ўзак вазифасини бажаради (Н. А. Ашмарин)¹²⁴, деган фикрга қўшилиб бўлмайди. Кейинчалик Ф. де Соссюр ҳам ўзакни сўз билан тенг эмас деб ҳисоблади. Ҳатто у ўзак бевосита сўз ўзгартувчи олмайдиган¹²⁵, дейди.

XIX аср тилшунослигида (то А. А. Потебнягача ҳам) ўзак назарияси ана шундай ички зиддиятларга, хилма-хилликларга эга эди. Шунга қарамай, ҳақиқатга мос бўлган фикрлар ҳам кўп эди. Чунончи, ўзакнинг аффиксларни ажратгандан сўнг қолган маъноли қисм эканлиги (демак, бошқа маъноли қисмларга ажралмаслиги), фақат аффикс мавжуд бўлган сўзлардагина ўзакнинг ажратилиши, ўзакнинг сўзга тенг эмаслиги ва б.

Ҳинд-Европа тилшуносларидаг келгин ўзакка сўз ясаш нуқтаи назаридан ёндошиш кучайиб кетди. Масалан, В. А. Богородицкий энди ўзакни «қатор сўз уяларининг асосини ташкил қилади»¹²⁶, деб баҳолайди.

В. К. Поржезинский ҳам ўзакни шу хилда тушунтиради: «Сўзнинг асосий маъносини ташийдиган ва шу сўзни бошқа қариндош сўзлар билан қиёс қилганимизда биз томонимиздан ажратилганговуш элементлари ўзак бўлади»,¹²⁷ дейди у.

Ф. де Соссюр, асосан, шу фикрда бўлади, аммо у ўзакнинг бошқа маъноли қисмларга бўлинмаслигини уқтиради: «Бир қариндош группани ташкил қилувчи барча сўзлар учун муштгарак бўлган, бошқа қисмларга бўлинмайдиган элемент ўзак дейилади»¹²⁸, деб ёзади.

Тилшуносликнинг ҳозирги тараққиёт босқичида ўзак морфемасининг қандай бириқ эканини мумкин қадар аниқ белгилаш жуда зарур бўлиб қолди. Бунинг учун ўзакнинг турли томонларига алоҳида-алоҳида диққат-эътибор қилишга тўғри келади.

Ўзакнинг тубандаги хусусиятларини аниқлаш сўзнинг ҳозирги морфологик хусусиятини тушунишга ёрдам беради:

1. Ўзакнинг маъноси масаласи. Ўзакнинг маъноси қандай бўлишини аниқлаш шунинг учун зарурки, бу соҳадаги фикрлар хилма-хил бўлишидан ташқари, ўзакнинг қолган томонларини баҳолашда, умуман, маъно характеристикаси руҳ бериб туради.

Кўпгина авторларнинг фикрича, ўзак ҳаммадан бурун сўздаги асосий, губ, энг туб, лексик маънони ифодалайди. У сўзнинг семантик ядросини ташкил қилади. Бу маъно ўз характерига кўра ҳали грамматик маънолар билан конкретлашмаган «соф» тушунчадан иборат бўлади¹²⁹. Шунинг учун бу абстрактдир¹³⁰. Масалан, бошлиқ, бошла, бошқарма каби сўзлардаги бош- ўзагининг маъноси шундан иборатки, у бош («голова») сўзи англатган

¹²² Уш аерда, 18-бет.

¹²³ Проф. А. С. Чикобова, Введение в языковедение, часть I, М., 1952, 183-бет. Яна қараг: О. П. Суник . О происхождении морфологической структуры слова (ВЯ, № 5, М., 1959, 47-бет).

¹²⁴ Н. А. Ашмарин, Материалы для исследования чувашского языка часть II, Казань, 1898, 118-бет.

¹²⁵ Ф. де Соссюр, Кўрсатилган асар, 170-бет.

¹²⁶ В. А. Богородицкий. Очерки по языковедению и русскому языку, 4-е изд., М., 1939, 162-бет.

¹²⁷ В. К. Поржезинский. Сравнительная морфология древнеиндийского, греческого, латинского и старославянского языков, часть первая, М., 1916, 4-бет.

¹²⁸ Ф. де Соссюр. Кўрсатилган асар.

¹²⁹ А. А. Реформатский. Кўрсатилган асар, 34-бет. Ф. де Соссюр. Кўрсатилган асар, 171-бет.

¹³⁰ Ф. де Соссюр. Кўрсатилган асар, 171-бет.

предметни билдирмайди, балки ўша сўзлардан англашилган маъно асосида ётган «дастлабк», «биринчи» деган тушунча белгисининггина ифодалайди. Шунинг учун у шу ҳолида бирон предмет ёки ҳодисага ном бўлолмайди.

Бироқ ўзбек тилида ўзакнинг маъносини ҳамма вақт абстракт бўлади, дейиш бир томонлама бўлар эди. Бир сўз уясига мансуб бўлган турли сўзларнинг аффиксларини ажратгандан сўнг қолган айни бир ўзакнинг маъноси турли конкретликка эга бўлганлигидан, ўзакнинг маъноси турли хил бўлиши мумкин. Масалан, *терим* ва *терма* сўзларининг ўзаги биринчи сўзда пахтани «йиштириб олиш» тушунчасини ифодаласа, иккинчисида ҳар хил предметларни (кишиларни) «танлаш» тушунчасини ифодалайди (терма команда каби). Сўз ўзгартувчи аффиксга эга бўлган туб сўзларнинг ўзагини ҳам ҳамма вақт абстракт маъноли бўлади, дейиш мумкин эмас. Масалан, *пахтадан*, *пахтанинг* кабиларда *пахта* ўзаги маълум бир предмет тушунчасини ифодалайди.

Учинчи бир ҳодисани кўриш ҳам мумкин. Айни бир ўзак бир ясама сўз составида абстракт маъноли бўлса, бошқа ясама сўз составида конкрет маъноли бўлади. Масалан, *қопламоқ* сўзининг ўзаги *қоп-* «ёп» маъносида (*ер юзини қопламоқ*) - абстракт, ҳозир аниқ англашилмайди, аммо *пахтани қопларга жойламоқ* каби контекстда предметга (қопга) нарса солишни англатади.

Демак, ўзбек тилида сўз ўзагининг маъноси конкрет ҳам, абстракт ҳам бўлади. Бундаги конкретлик айрим бир предметга эмас, предметлар синфиди англашдан иборат, албатта. У, айниқса, ўзак қисми тил бирлиги (элементи) ҳолатидан нукт элементиди ҳолатига ўтгандан кейин сезиларли бўлади (сўз ўзгартувчи аффикслар билан бирга ишлатилган ўзақлар бунди ёрқин кўрсатади).

Ўзак ифодалаган маънони сўзнинг материал маъноси (вещественное значение) деб ҳам атайдилар (Н. А. Баскаков, А. А. Реформатский ва б.)¹³¹. Шунди ҳисобга олиш лозимки, кўпинча сўзнинг лексик маъносини ҳам материал маъно деб номлайдилар¹³². Шу жиҳатдан қараганда материал маъно ҳам ўзакка нисбатан, ҳам бутун сўзга нисбатан қўланган бўлиб чиқади. Бу каби икки хил морфологик бутунликларнинг маъноларини гоҳ ажратиш, гоҳ бир хил тарзда тушуниш лексик маънони дам сўзга хос ҳодиса деб, дам ўзакка хос ҳодиса деб ҳисоблашда ҳам кўринади (Солиштиринг: «Умумий лексик маънони ифодловчи морфемалар асосий морфема дейилади» - Э. Б. Агаян)¹³³.

Кўринадики, материал маъно ёки лексик маънонинг ўзакка, бутун сўзга ё бўлмаса ҳар икковиға ҳам тегишлими эканлигини аниқлаш зарур.

Юқорида, конкрет предмет англатадиган сўзнинг ўзаги маъноли гоҳ абстракт, гоҳ конкрет бўлиши айтилди. Бундан шундай хулоса чиқадики, ўзакнинг маъноси баъзи сўзларда сўзнинг реал лексик маъносига тенг келса, баъзи сўзларда тенг келмайди. Масалан, юқорида келтирилган *пахтадан* сўзнинг лексик маъноси бу сўзнинг ўзаги *пахта-* англатган маънога тенг келади. Шу ўринда, демак, ўзакнинг маъноси лексик маънодан иборат. Аммо *бошиқ*, *бошла*, *бошқарма* сўзларининг лексик маънолари *бош-* ўзаги англатган маънодан фарқ қилади. Агар лексик маъно сўзнинг объектив борлиқдаги нарса ёки ҳодисалар ҳақидаги тушунчаларни ва уларга бўлган муносабатларни ифодалашдан иборат бўлса, юқоридаги сўзларнинг ўзаги *бош-* ўша сўзларнинг лексик маъноларини англатмайди, балки шу сўзларнинг асосида ётган умумий, абстракт тушунчани ифодалайди. Бу тушунча алоҳида *бош* сўзнинггина лексик маъноси бўлиши мумкин. Демак, ўзак туб сўзнинг лексик маъносига тенг бўлган маънони ифодаласа, ясама сўзда ўша сўзнинг асосида ётган умумий тушунчанггина ифодалайди. Шу жиҳатдан ўзбек

¹³¹ Н. А. Баскаков. Структура тюркских языков сравнительно со структурой русского языка («Ученые записки» каракалпакского института, вып. 1, Нукус, 1957, 61-бет); ўша автор. Морфологическая структура слова и части речи в тюркских языках («Советское востоковедение», 1, 1957, 73-бет); А. А. Реформатский. Курс татарского языка, 23-бет.

¹³² В. В. Виноградов. Русский язык, 30-бет; Е. Ф. Ворно, М. А. Камеева ва б. Лексикология английского языка, Л., 1955, 8-бет; проф. А. П. Погодинский. Основы грамматики..., 2-бет.

¹³³ Э. Б. Агаян. Кўрсатилган асар, 277-бет.

тилидаги ўзакка нисбатан «ўзак-бу фақат тушунчани ифодалашдир, ўзак ўзининг «маъноси» билан нарсалар ва нарсаларнинг номланишига ҳеч қандай алоқага эга эмас»¹³⁴, дейиш етарли бўлиб чиқмайди. Бунда фақат ясама сўзнинг ўзаги кўзда тутилган бўлади.

Е. Д. Поливанов ва А. И. Смирницкийлар ўзакни лексик (ёки материал) морфема деб баҳолаганларида бу морфеманинг дастлаб туб сўздаги маъно хусусиятини тўғри характерлаб берганлар¹³⁵. Ўзакнинг сўздан келиб чиққанлиги ҳам унинг лексик характерини белгилаб туради.

2. Ўзакнинг грамматикага муносабати. Ўзак морфемасини етакчи морфема деб номлаш аслида уни маълум грамматик қийматга эга бўлган бирлик деб қарашдан келиб чиққан. Ваҳоланки, ўзак ҳаммадан бурун тил бирлиги бўлиб, бу жиҳатдан у ҳали грамматика ихтиёрига ўтмаган бўлади. Чунки ўзак ва аффикслардан ташкил топган, аммо галдан ташқарида тасаввур қилинган сўзнинг қисмлари фақат гап ичига кирганда, маълум грамматик муносабатда бўлади. Нутқда ўзак грамматика ихтиёрига ўтиб, лексик негиз, морфологик негиз қоби турли функционал қисмлар сифатида янги сўз ясашда ёки сўз формасини ясашда иштирок қилади.

Шундай қилиб, ўзакни грамматикадан ҳоли ҳолда, шунингдек, грамматика ихтиёрига ўтган ҳолда ўрганиш керак. Ўзакнинг аффиксга нисбатан етакчи роль ўйнаши фақат семантик жиҳатдандир. Чунки у сўзнинг таркибий элементи сифатида тил бирлиги бўлган сўзлар сингари ҳали маълум грамматик қоида ва қонунлар таъсирида бўлмайди ва шундай ҳолда хотирада сақланади. Шунинг учун ҳам ўзакни грамматик қийматга эга бўлган бутунлик деб эмас, лексик қийматга эга бўлган энг кичик бутунлик деб баҳолаш лозим. Тўғри, баъзи тилшунослар сўз ясовчи аффиксларни ҳам лексик морфемаларга киритадилар (А. И. Смирницкий ва б.)¹³⁶. Унда морфемани дастлаб икки турга - лексик морфема ва грамматик морфемага ажратиб, лексик морфемани яна иккига - ўзак морфемаси ва сўз ясовчига бўлишга, грамматик морфемани эса форма ясовчи ва сўз ўзгартувчига бўлишга тўғри келган бўлар эди. Бундай бўлиш морфемаларнинг статик ҳолати билан функционал томонларини, яъни динамик ҳолатини аралаштиришга олиб келади. Ўзакнинг грамматикадан ҳоли бўлган ўзича энг кичик лексик бутунлик эканлиги тубандагилардан пайқаш мумкин:

а) ўзак билан ўша сўздаги аффикс орасида бирон семантик қийматга эга бўлмаган ёки ҳозир ўз маъносини йўқотган элемент бўлиши мумкин. Солиштириш: *де-й-ар-ли* (ад-орф. *деярли*), *ич-ка-ри-га*, *шиқ-и-боз* кабилар. Бу сўзлардаги *-й*, *-кари*, *-и* элементлари ўзак билан аффикснинг фонетик жиҳатдан бирлаштира ҳам, семантик томондан бир-биридан ажратади. Шунинг учун, бир томондан, бутун сўзнинг маъноси тушуниلسа, иккинчи томондан, ўзакнинг маъноси ҳам алоҳида тушунилади.

б) ўзак маълум лексик қийматга эга бўлганлигидан ундан олдин келган бошқа бир сўз унга тобе бўлиши мумкин. Масалан, предмет ифодалайдиган ўзакдан олдин аниқловчи кела олади. Аммо ўзак ўз ҳолича грамматик қийматга эга бўлмагани учун ўзидан кейин келган бошқа сўз билан грамматик алоқага кириша олмайди. Солиштириш: *беш қават-ли* иморат. Бундай хусусият ҳаракат ифодалайдиган ўзақларда ҳам мавжуд: *яшил ўқи-шни унутма*.

в) хотирада сақланадиган ўзак билан аффикс орасида грамматик алоқанинг йўқлиги улар орасидаги семантик алоқанинг кучсизланиши билан боғланиши ҳам мумкин. Бундай пайтда ўзак билан аффикснинг маъноси айрим-айрим англашилса-да, бутун сўзнинг яхлит маъноси қандай қилиб ўзак ва аффикснинг маъносига таянишини ё тасаввур қилиб қилиб бўлмайди, ёки қийинлик билангина бу алоқани тиклаш мумкин. Семантик муносабат бўлмаганидан кейин, грамматик муносабат ҳам бўлмайди. Солиштириш: *хўжа-лик*, *ўда-*

¹³⁴ А. А. Реформатский. Кўрсатилган асар, 34-бет.

¹³⁵ Е. Д. Поливанов. Введение в языковедение для восточных вузов, Л., 1928, 24-бет; А. И. Смирницкий. Лексическое и грамматическое в слове..., 44-бет

¹³⁶ Кўрсатилган асар.

зай-ла, қиш-лоқ кабилар.

г) ўзакнинг грамматик томони ҳақида гап борганида, унинг «туб», «ясама», «қўшма» бўлиши масаласига ҳам тўхтаб ўтишга тўғри келади.

А. Маҳмудов озарбайжон тилидаги сўз ўзагини уч турга бўлади: 1. Содда (тадә). 2. Ясама (дүзәлтмә). 3. Қўшма (мүрәккәб).

С. Фердаус ўзбек тилидаги ўзакни иккига бўлади: 1. Туб ўзак ёки мустақил ўзак. 2. Ясама ўзак ёки негиз (масалан. *юпа-т, ўрга-т*)¹³⁷. С. Фердаус синхроник анализга диахроник анализни аралаштириб, этимологик жиҳатдан ўзак ва аффиксдан иборат бўлган сўзни ясама ўзак деб ҳисоблайди. А. Ғ. Ғуломов ҳам аввалги асарларида А. Маҳмудов сингари ўзакнинг туб, ясама ва қўшма турлари бўлади деган эди: «Ўзак туб ёки ясама бўлади (*иш* - туб ўзак, *ишчи* - ясама ўзак), шунингдек, ўзақларнинг бирикишидан қўшма ўзак туғилиши ҳам мумкин (*ошқозон, қоражисар каби*)...»¹³⁸. Аммо кейинчалик юқоридаги жумладан, ўзак сўзи чиқариб ташланади ва у сўз билан алмаштирилади¹³⁹. Н. А. Баскаков ўзак - бирламчи ёки туб ва бирламчи ўзак билан ўлик, унумсиз ясовчи аффиксдан тузилган иккиламчи ёки ясама бўлиши мумкин¹⁴⁰, дейди. Масалан: *козоқча: жур-ек, қызыл кабиларни у ясама ўзак деб ҳисоблайди.*

Ўзак морфема экан, демак, у фақат «туб» бўлиши мумкин. Ясама ўзак бўлади, деб ҳисоблаш унинг морфема эканлиги ҳақидаги фикрга мос келмайди. Ясама ўзак бўлади, дейиш – бир сўзда икки ва ундан ортиқ ўзак бўлиши мумкин демақдир. Масалан, бунда *теримчи* сўзининг *тер-* (туб) ва *терим-* (ясама) ўзақлари, *билимдонлик* сўзининг *бил-* (туб), *билим-* (биринчи ясама), *билимдон-* (иккинчи ясама) ўзақлари бор деб ҳисоблашга тўғри келади. Ваҳоланки, А. Мейе айтганидек, қўшма сўзларни мустасно қилганда, ҳар бир сўзда фақат битта ўзак бўлиши мумкин¹⁴¹.

Бир содда сўзда ўзакнинг бирдан ортиқ бўлиши икки аспектни, яъни ҳозирги ва тарихий аспектларни бирга олгандагина тўғри бўлади. Шу маънода бир сўзнинг тарихий ўзаги ва ҳозирги ўзаги бўлиши мумкин¹⁴². Масалан: *суеорити, суюқча* сўзларининг ҳозирги ўзақлари *суеор-*, *суюқ-* бўлса ҳам, тарихий ўзақлари *сув-/суй* (сүв)дир. Тарихий ўзак этимологик анализ натижасида аниқланади. Тарихий ўзакнинг товуш томони ҳозирги ўзакнинг товуш томонидан бошқачароқ бўлиши ёки унинг мустақил сўз билан нисбатланиш имконияти ҳозир ғайри табиий бўлиб кўриниши мумкин. Масалан, туркий тилларда фонетик шакли дярли бир хил ёки ўхшаш бўлган *оёқ* сўзининг тарихий ўзаги *оё-* (*ойо*) бўлиб, *-қ* жуфтлик қушимчасидир¹⁴³. *Оё* (*ойо*)нинг бошқа фонетик варианты *одо* (*й - д - э*) ҳозир ҳам ўзбек тилида мавжуд. (Бу сўз араб тилидан кирган, адо билан аралаштирилмасин). Солиштиринг: *одо бўлди, одоқ бўлди* ёки *одош бўлди*. Учтинчи бир фонетик варианты татар тилида *оёқ* вариантдан ташқари *озоқ* (тат. *азақ*) формасида ишлатилади. *Ост, уст, кўз, овиз* сўзлари ҳам этимологик томондан *ос(т), ус(т)*¹⁴⁴, *кў(з), оя(уз)*¹⁴⁵ ўзақларига эга бўлиб, улар тарихий ўзақлардир. Ҳозир бу ўзақлар уқилмайди.

Тарихий ўзак негизга тенглаштирилмайди. Ҳозирги ўзак туб негиз вазифасини бажариши мумкин. Шунинг учун «Ўзак - тарихий тушунча»¹⁴⁶ деб умумлаштириб

¹³⁷ Э. Маҳмудов. Сөзун гурулушу..., 52-бет.

¹³⁸ А. Ғ. Ғуломов, Ўзбек тили морфологиясига кириш... 8-бет.

¹³⁹ Ҳоз ирғи замон ўзбек тили, Тошкент, 1957, 289-бет.

¹⁴⁰ Н. А. Баскаков. Структура тюркоских языков..., 73-бет; Ўша автор. Морфологическая структура слова..., 20—21-бетлар.

¹⁴¹ А. Мейе. Кўрсатилган асар. 172-бет.

¹⁴² С. А. Абакумов. Современный рус. лит. язык, М., 1942, 931-бет.

¹⁴³ А. Н. Кононов. Происхождение прошедшего категорического времени (Тюркологический сборник, 1, М.—Л., 1961, 118-бет).

¹⁴⁴ Ф. Г. Исхаков. О происхождении конечных -тн -д (Академику В. А. Гордлевскому, Сб. статей, 1953, 130-бет).

¹⁴⁵ Қаранг: А. Н. Кононов, Ўша ерда.

¹⁴⁶ Б. М. Юнусалиев. Развитие корневых слов в иргизском языке. Автореферат докторской диссертации, М., 1953, 10-бет.

бўлмайди.

3. Ўзак ва сўз. Ўзак билан сўз ҳақида гап борганида, фикрлар иккига ажралади. Гейзе, Потт, Е. Д. Поливанов, Н. А. Баскаков каби олимлар ўзакни сўзга тенг деб ҳисоблайдилар. Масалан, Е. Д. Поливанов «Город - фақат битта морфема - ўзакдан иборат бўлган икки бўғинли сўздор», дейди. Шунингдек, у *анализ, карандаш* сўзларини ҳам битта морфема-ўзакдан иборат, деб изоҳлайди¹⁴⁷. Н. А. Баскаков «...туркий тиллардаги барча ўзақлар... мустақил сўз сифатида қўлланади»¹⁴⁸ дейди. А. А. Холодович корейс тилидаги ўзақларни икки типга бўлиб, биринчи типни аффиксиз ҳам мустақил сўз сифатида қўлланади, иккинчи тип эса ҳеч қачон мустақил сўз каби қўлланмайди, дейди¹⁴⁹. Маълумки, кейинчалик О. П. Суник уни морфема, негиз, сўз, аффиксларни аралаштириб юборган¹⁵⁰, деб танқид қилган эди.

Ўзак сўз билан бир деб қаралар экан, у гап бўлаги ҳам бўлиши лозим. Ҳақиқатан ҳам ўзак яққа ҳолда айрим маъно берадиган, гапнинг бирор бўлаги бўлиб кела оладиган қисмдир, деган фикрлар бор. Ўзак сўз билан тенглаштирилганида, унинг аффикс мавжуд бўлгандагина ажратилиши лозимлиги принцили бузилган бўлади ва ҳамма сўзлар ўзакдан иборат бўлиб, ўзак билан сўз, ҳақиқатда, бир-бирига тенг *тушунчаларга* айланади. Ваҳоланки, сўзларни морфемаларга ажратганларида олимлар сўзни камида икки маъноли қисмга бўлиш имкониятини назарда тутган эдилар. Шунинг учун А. А. Потенция, Ф. де Соссюр, А. Мейе, А. А. Реформатский, А. С. Чикובה, О. П. Суник каби тилшунослар ўзакни сўздан фарқлайдилар. Масалан, О. П. Суник «аморф» сўзлар ҳақида гап борганида уларни «ўзаксиз ва аффиксиз»¹⁵¹ деб тушунади.

Ўз-ўзидан маълумки, сўзнинг бир қисми ўша сўз составидан чиқмай туриб, ўз ҳолича бутун сўз каби грамматик жиҳатдан шаклланиши ва бутун сўз бажарадиган функцияни бажариши мумкин эмас. Масалан, *ишла* сўзининг ўзаги *иш* - шу сўзнинг морфемаси сифатида сўзга сира ҳам тенг эмас. Тўғри, бу ўзак алоҳида *иш* сўзи билан бирдек кўринади. Аммо *иш* сўзи грамматик тугалликка (формага) эга бўлиб, гапда бирон функцияни бажара олади, *ишла* сўзи ичидаги *иш*- ўзагининг бундай вазифани бажаришига -ла аффиксн ҳалақит беради. Шунинг учун «...ўзак шу ҳолда сўз сифатида қўллангани мумкин эмас...»¹⁵², деган эди Соссюр.

Сўздан ўзакка томон йўналинганда ҳам сўзнинг ўзакка тенг келмаслиги аниқ кўринади. Масалан, Қўкон шеvasида айтилган *Ҳеч нарса занжир турмайди* («ҳеч нарса бекигиб қўйялмайди») гапи составида ишлатилган *занжир* сўзини олиб қарасак, унинг бир қанча грамматик маънога эга эканлигини пайқаш мумкин. Бу гап адабий тилда тузилганида, *занжир* сўзи *занжирланган ҳолда, занжирланиб, занжирловлик* каби формаларда ишлатилган бўлар эди. Маълумки, адабий тилдаги бу формалар феълнинг мажхуллик нисбатидagi сифатдош, равицдош формалари, учинчиси эса феълдан ясалган сифатдир. Бу формаларнинг грамматик маънолари ҳам мураккаб. Мана шунинг учун юқоридаги гапда ишлатилган *занжир* сўзи ўзак эмас; у, масалан, ўзининг грамматик хусусиятлари билан *занжирла* сўзидаги *занжир*- морфемасига тенг эмас. Ўзак сифатида *занжир*- фақат лексик маънога эга бўлса, сўз сифатида лексик маънодан ташқари, грамматик маъноларга ва маълум синтактик функцияга (юқорида - ҳол) ҳам эгадир.

Кўриб ўтилганларни яқунлағанда, ўзакка шундай таъриф бериш мумкин: ўзак сўзнинг аффиксларни ажратгандан сўнг қоладиган, ҳозирги туб лексик маънони ёки лексик маъно асосида ётган умумий тушунчани ифодалайдиган энг кичик қисмдир. У аффикси мавжуд бўлган сўзлардагина ажратилади.

¹⁴⁷ Е. Д. Поливанов. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. Ташкент, 1934, 20-бет.

¹⁴⁸ Н. А. Баскаков, Структура тюркских языков..., 61-бет.

¹⁴⁹ А. А. Холодович, Очерки грамматики корейского языка, М., 1954, 14-бет.

¹⁵⁰ О. П. Суник. О морфологическом составе слова..., 333-бет

¹⁵¹ О. П. Суник. О происхождении морфологической структуры слова (ВЯ, № 5, 1952. 51-бет).

¹⁵² Ф. де Соссюр. Кўрнатишган асар, 170-бет/

Шундай қилиб, сўзнинг ўзаги сўз ясаш ёки сўз ўзгартиришда асос деб ҳисобланмаслиги, бинобарин, унинг роли четаралаб қўйилиши ва сўзни морфемаларга ажратиш вақтидагина кўрсатиб ўтилиши лозим.

У фақат морфемаларни аниқлаш, ажратиб кўрсатиш вақтидагина қўлланади. Конкрет морфологик бутунлик ясашда ўзак термини ва тушунчаси ишлатилмай, фақат негиз ишлатилиши илмий жиҳатдан тўғри ва практик жиҳатдан қулайдир.

Аффикс

Сўзнинг лексик маъно ядросини ифодаловчи ўзак шу сўзда аффикс морфемасининг мавжуд бўлишини назарда тутаяди. Бунда қисмларнинг (ўзак ва аффиксларнинг) мустақиллиги, мавжудлиги «бутун ичида», «бутунлик составида» принципида бўлади.

Гарчи ўзак ва аффикс хотирада айрим-айрим элемент сифатида сақланса ҳам, бу элементлар бир бутун сўзнинг қисмлари эканлиги ҳам назарда тутилади. Мана шундай изоҳ билангина ўзак ва аффикс ҳақида, уларнинг маънолари ҳақида айрим-айрим мулоҳаза юритиш мумкин. Сўзнинг аффиксини ажратиш ўзакни ажратиш сингари қадимги хинд грамматикачиларидан бошланган. Хинд грамматикачилари санскритдаги сўзнинг ўзарувчи қисмини ргауауа («окончание») дер эдилар.¹⁵³

Гарбий Европа олимлари дастлабки даврларда аффиксларни ўзак деб ҳисоблаганлар. Масалан, А. Ф. Бернгарди (1769-1820) ўзининг «Тил ҳақида таълимот» (1801 - 1803 й.) асарига тилда негиз сузлар ва ўзак сўзлар ажратилишини, негиз сўзларнинг соф маъно ёки материя ифодалаб, ўзак сўзларнинг муносабат ифодаланиши айтиди. Негиз сўзлар билан ўзак сўзларнинг қўшилишидан, унингча, сўзларнинг ҳозирги типи яратилади.¹⁵⁴

Аффиксларни сўзларнинг ёки ўзакнинг бир тури деб билиш, бундан олдин айтилганидек, кейинчалик бошқа машхур тилшуносларнинг асарларида ҳам асосий ўринни эгаллайди. Масалан, Фр. Шлегель тилларни морфологик типларга бўлиш муносабати билан баъзи тилларда грамматик маъноларнинг сўзларга махсус сўзларни бириктириш орқали ифодаланишини айтиди. Фр. Бопп ўзакларни бириктириб баъзи тиллар (агглютинатив тиллар) ўз грамматикаларини яратадилар, деганида ҳам аффикснинг ўзакдан иборат бўлишини кўзда тутган М. Мюллер, А. Шлейхер ҳам шундай фикрда эдилар. Масалан, А. Шлейхер «Компендиум»нинг турли нашрларида ўзак ҳақидаги фикрларини ривожлантириб, ўзакнинг фель ва олмош турларидан ташқари («Ўзак» бўлимига қаралсин), лексик маъноли (*Begriffswurzeln*) ва грамматик маъноли (*Beziehungswurzeln*) турларини ажратади.¹⁵⁵ Грамматик маъноли ўзақлар деганида у, аффиксларни кўзда тутган эди. Демак, А. Шлейхер ҳам аслида, Фр. Боппнинг фикрига қўшилади.

Ўзакнинг грамматик роль ўйнаши ҳақидаги юқорида келтирилган фикрлар билан бирга, XIX аср киёсий грамматикачиларининг асарларида аффикс, суффикс терминлари ҳам учрайди. Бу терминлар, афтидан, ҳозирги маънода эмас, балки умуман «асосий ўзакка» (яъни негизга) бириктириладиган элемент маъносига қўлланилган. Шунинг учун аффикс билан бир қаторда *грамматик бўзин* (В. В. Радлов) «ясовчи бўғи» (Б. Дельбрюк), *форма-бўзин* (О. Бётлингк) каби терминлар ҳам ишлатилаверган. Кейинчалик сўзнинг лексик маъноли қисмидан ажратиш ва унга энд қўйиш учун аффиксларни *формал элементлар*, *формативлар*, *формантлар* деб ҳам атай бошладилар.

Ҳозирги пайтда аффикс деб эргаш морфемани (ёки ёрдамчи морфемани) тушунадилар. Бироқ аффиксларнинг моҳиятини очиб берадиган ягона бир таъриф ҳозиргача мавжуд эмас. Масалан, В. Гумбольдт аффиксларни «ўзакнинг маъносини ўзгартирувчи умумий тушунча ифодаладиган қўшимча товушлар...»¹⁵⁶, деб таърифлайди. Бу таърифдан аффикснинг морфема эканлиги, демак, морфологик элемент эканлиги ҳали

¹⁵³ А. В. Звенигцев. История языкознания... часть I, М., 1960, 8-бет.

¹⁵⁴ Ушаерда, 23—24-бетлар.

¹⁵⁵ Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков, М., 1956, 191-бет.

¹⁵⁶ В. фон Гумбольдт. О различии органовъмов... 113-бет.

кўринмайди. Ўзакнинг маъносини ўзгартириш деганда қай хилдаги ўзгариш ҳақида, масалан, янги сўз ясашга олиб келадиган ўзгариш ҳақида, сўзларнинг муносабатини ифодаловчи ўзгариш ҳақидаги сўз бораётганлиги маълум эмас. Шунга қарамадан, Гумбольдтнинг таърифида аффикснинг товуш томони билан маъно томон бирга олинган бўлиб, шу жиҳатдан кейинги таърифларга нисбатан маълум даражада афзалликка эгадир.

Товуш ва маънони бирга олиш Н. К. Дмитриевнинг изоҳида ҳам кўринади. У аффиксни даставвал «товуш комплекси»¹⁵⁷ деб баҳолайди, сўнгра «аффикс мустақил ҳолда функция бажармай, фақат негиз билан бирикқандагина семантик бутунликни ҳосил қилади», дейди. Бу семантик бутунликнинг нимадан иборат эканлиги эса кўринмайди.

Кейинги кўпгина таърифларда аффикснинг фақат маъно томони назарда тутилади. Аммо шунинг ҳисобга олиш керакки, аффикснинг маъно томони бу таърифларда жуда хилма-хил кўрсатилган. Масалан, А. А. Реформатский учун «аффикс - бу грамматик маъноли морфемадир»¹⁵⁸. А. И. Смирницкий Гумбольдт сингари аффикс ўзак морфемасининг маъносини фақат ўзгартиради (модификация қилади)¹⁵⁹, дейди. «Чет сўзлар дугатида юқоридаги таърифлар бирлаштирилиб, унга учинчи белги - аффикс сўзининг бир қисми эканлиги ҳам қўшилади. «Аффикс - ...сўзнинг грамматик маънога эга бўлган ва ўзакнинг маъносини ўзгартирадиган қисмидир»¹⁶⁰. Аффикснинг таърифи ва тавсифи борган сари муҳаммаллашиб борди. Юқоридаги таърифлардан фарқ қилган ҳолда энди аффикснинг сўз ясаш ва сўзларнинг маъносини аниқлаш учун, шунингдек, бир сўзнинг бошқа сўзга муносабатини ифодалаш учун хизмат қилиши (Р. А. Будагов)¹⁶¹ кўрсатиладиган бўлди. Аффикснинг маъно хусусиятини аниқроқ очиб бериш соҳасида Р. И. Бигаев ва П. А. Даниловларнинг изоҳи диққатга сазовордир. «...Аффикслар, -деб ёзди улар, - ё ўзакнинг маъносини конкретлаштирувчи қўшимча лексик маънони ёки сўзнинг асосий маъносига қўшиладиган грамматик маънони ифодалайди»¹⁶². Бироқ бунда «ўзакнинг маъносини конкретлаштирувчи қўшимча лексик маъно» ҳақидаги фикр бирмунча ноаниқ қолган. Авторлар бу ўринда сўз ясовчи аффиксларни кўзда тутганлар, албатта. Аммо агар сўз ясовчи аффикс ўзакка фақат қўшимча маъно қўшганда эди, янги сўз ясалмаган бўлар эди. Янги сўз - бу янги тушунча ифодалаш демакдир. Р. Ф. Шокирова жуда қисқа ва оригинал таъриф берган эди: «Аффикс - ...сўзнинг ўзакдан бошқа барча маъноли қисмлари»(дир)¹⁶³. Албатта, масалан, ёнғоқнинг бир палласи ажратилганида иккинчи палласи қолганидек, сўзнинг аффикси ажратилганида, ўзаги ва, аксинча, ўзаги ажратилганида, аффикси қолади, деб ҳисоблаш мумкин. Аммо шунда, бундай, менинг, сенинг мени каби сўзнинг тарихий тараққиётдан қолган ўзига хосликлар мавжуд бўлганида юқоридаги таъриф ожизлик қилиб қолади: *Шунда, бундай* сўзларининг ҳозирги ўзақлари *шу, бу* ажратилганидан сўнг қолган *-нда, -ндай* қисмлари аффикс эмас. Чунки бунда *-да, -дай* аффиксларидан ташқари, ўша олмошларнинг тарихий фонетик кўриниши (қобнги) составига тааллуқли бўлган л товушининг эквиваленти *н* товуши бор. Худди шу ҳодисанинг акси бўлган *менинг, сенинг, мени* каби сўзларда эса ўзакни ажратиб бўлмайди. Чунки *ме-, се-* қисмлари ҳозирги тилда шу ҳолича ўзак деб тушунилмайди.

Ўзбек тилшунослигида аффикслар ҳали ўзининг таърифига эга бўлгани йўқ деса бўлади. Чунки «аффикслар (лотинча *affixus*- боғланган, туташтирилган) ҳар қандай сўзнинг маъно англатадиган қисмининг умумий номи бўлиб, унга суффикслар ҳам,

¹⁵⁷ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, 43-бет. Ўша автор: Турецкий, язык, 35—36-бетлар.

¹⁵⁸ А. А. Реформатский й. Кўрсатилган асар, 207-бет.

¹⁵⁹ А. И. Смирницкий й. Лексикология английского языка 51-бет.

¹⁶⁰ Словарь иностранных слов, изд. 3-е М. 1949, 80-бет.

¹⁶¹ Р. А. Будагов. Кўрсатилган асар, 119-бет, солиштириш; Р. А. Будагов. Очерки по языкознанию, М., 1953, 141-бет.

¹⁶² Р. И. Бигаев, П. А. Данилов. Введение в языкознание, Ташкент, 1954, 154-бет

¹⁶³ Р. Ф. Шокирова. Тел белеме буювчи терминлар..., 19-бет.

префикслар ҳам, кўшимчалар ҳам киради»¹⁶⁴, деб берилган изоҳ аффиксларнинг на ўзига хос маъно хусусиятини, на ташқи томонини ифодаламайди. Агар аффикс «сўзнинг маъно англатадиган қисми» бўладиган бўлса, у ўзакдан нима билан фарқ қилади? Ўзак ҳам сўзнинг маъно англатадиган қисми-ку! (Бунда аффикснинг лагичча ёзилиши ҳам нотўғри кўрсатилган. Латинча бу сўз *affixus* тарзида *x* харфи билан ёзилади, бинобарин, у «аффиксус» каби эмас, «аффиксус» каби талаффуз қилиниши керак). Демак, бунда ҳали аффикснинг биронта ҳам муҳим белгиси кўрсатилган эмас.

Аффиксга берилган таъриф шакл билан мазмун бирлигини, бутун билан қисм муносабатини ўзида акс эттириши лозим. Буцдан ташқари, аффикс асосий тил элементи бўлган ўзакни нутқ элементига айлантириш учун хизмат қиладиган тил элементи эканлигини ҳам унутмаслик керак. Бироқ унинг бу хусусияти аффиксларнинг функционал турлари ҳақида сўз борганида тилга олиниб, морфема сифатида (яъни тил элементи сифатида) таърифлаганда *аффикс ўзакнинг маъносига янги лексик белги, модал маъно ёки фақат грамматик маъно қўшадиган ўзак ёнидаги ёрдамчи морфемадир*, дейилиши мумкин. Бу таърифдан кўринадики, аффикс, биринчидан, ўзак ифодаладиган туб лексик маънога янги лексик белги қўшиши мумкин. Масалан, *темирчи* сўзидаги *-чи* аффикси «темир» маъносига темир билан шуғулланувчи «шахс» белгисини қўшади. Бу белги алоҳида лексик маънони ташкил этмаса ҳам, мавжуд лексик маънога қўшилган янги белгидир, шу билан бирга, у лексик характердаги белгидир. Чунки шу белги туфайли предмет («темир») номидан шахс оти ясалади.

Иккинчидан, аффикс ўзак ифодалаган маънога модал характердаги кўшимча маънони қўшиши мумкин. Масалан, *болалар* сўзидаги *-лар* аффикси, бир томондан, предметнинг кўп сонли эканини (лексик белги), иккинчи томондан эса, бу аффикс гаптаги бошқа сўзнинг сон жиҳатдан ўзига мос бўлишини талаб қилади. Масалан, *болалар китобларини очдилар гапида болалар* (эга) кўplikда бўлгани учун китобларни (тўлдирувчи), *очдилар* (кесим) ҳам кўplikда келган. Бу хусусият *-лар* аффиксининг грамматик маъноси туфайли юзга келганлиги кўриниб турибди. Ўзбек тилидаги бир қатор аффикслар ана шундай сўзга ҳам лексик белги, ҳам грамматик маъно қўшади. Фақат турли аффиксда буларнинг нисбати турлича: баъзиларида лексик белги кучли (*борма, борғиз, ўғилча, каттароқ, ошала, бештача* каби), баъзиларида эса грамматик маъно кучли (*борган, бориб, борди* каби). (Бу ҳақда кейинроқда махсус тўхтаб ўтилади).

Учинчидан, аффикс ўзак ифодалаган маънога фақат грамматик маъно қўшиши мумкин. Масалан, *китоб-ни, китоб-га, китоб-им* кабилар.

Тўртинчидан, аффикс ўзак ёнида туради. У ўзича - ўзаксиз қўлланмайди ва унинг юқоридаги маъно хусусиятлари реаллашмайди. Шунинг учун, бешинчидан, аффикс эргаш ёки ёрдамчи морфемадир. Унинг бу белгиси қайд қилинмаса, аффикс ўзакдан фарқ қилмай қолади. Аффикс ўз маъно хусусиятига кўра ўзак морфемасига, яъни асосий морфемага таянади.

Маълумки, морфема сўзнинг энг кичик маъноли қисми, дейилганида унинг ташқи ва ички томони ҳам айtilган бўлади. Чунки тил элементи бўлган сўз маънога эга бўлган товуш ёки товушлар комплексиدير. Демак, маъно ва товушнинг диалектик бирлиги сўздан морфемага, морфемадан, ўзак ва аффиксга ўтади. Шу жиҳатдан аффикс ёрдамчи морфема дейилар экан, демак, унинг ҳар икки томони кўзда тутилган бўлади. Шундай қилиб, сўзлар морфемаларга, яъни ўзак ва аффиксларга бўлинади. Бу - бутуннинг (сўзнинг) бир-бири билан биргаликда мавжуд бўлган қисмларга бўлиниши ва бутун (яъни сўз) туфайли бирлашишидир. Демак, бундаги анализ айни замонда синтезнинг мавжудлигини тақозо қилади. Бир бутун сўзнинг қисмлари бўлган ўзак билан аффикс ўзига хос хусусиятлари билан бир-бирдан фарқ қилади. Шунинг учун уларни солиштириб кўриш маълум аҳамиятга эга. Масалан:

¹⁶⁴ У. Турсунов, Ж. Мухторов. Ҳозирги замон ўзбек тили. морфология, Самарқанд, 1960, 13-бет.

1. Ўзак сўзнинг туб маъно ядросини ташкил қилади. Аффикс эса ўзак морфемасиз лексик маъно ёки бирон грамматик маъно ифодаламайди, у нутқда оддий товушлар комплекси бўлиб қолади (солиштиринг: *-чи, -зи, -ч, -лик, -гар, -га, -дан, -ингиз* ва б.).

2. Ўзак лексик маъно томонидан бутун бир туб сўзга нисбатланиши мумкин. Масалан, *от(лик), бош(ла), иш(чи)* сўзлари *от, бош, иш* сўзларига нисбатланади. Шунинг учун бу ўринда ўзакнинг маъноси бутун сўзнинг ҳам лексик маъносидир.

Ўзакнинг маъноси ҳар вақт сўзнинг маъносига тенг бўла бермайди. Тўғрироғи, сўз ифодалаган маъно ўзак ифодалаган маънонинг ўзи бўла бермайди. Айниқса, сўз ясовчи аффикслари бўлган сўзларнинг маъноси ўзакнинг маъносига таянса ҳам, янги маъно бўлади. Масалан, *темирчи, супурги, тинчликпарвар* сўзларининг маъноларини *темир-, супур-, тин-* ўзакларининг маъноларига солиштириб кўрсак, бир томондан, улар орасида семантик фарқ борлигини кўрамиз. Иккинчи томондан эса, ўша маънолар ўзакларнинг маънолари билан ички жиҳатдан боғланганлиги, ундан келиб чиққанлиги кўринади.

Аффикслар ҳеч қачон бутун сўзга нисбатланмайди. Баъзан аффикслар фонетик жиҳатдан бирон сўзга тенг келиб қолиши мумкин, ammo уни аффикснинг муस्ताқил сўзга тенг келиши деб тушунмаслик керак. Масалан, *(из) чил, (мис)кар, (ўт)қиз, -ман, -сан* аффикслари тасодифан *чил* (қуш номи), *кар* («гарант»), *қиз* («девушка»), *ман, сан* (олмош) сўзларига товуш томонидангина ўхшашдир.

3. Ўзак унлиси бўлмайди. У фонетик жиҳатдан камида бир бўғинга тенг: *ош-, ши-, тиш-, шу-, қирқ-* кабилар. Аффикслар эса унлисиз ҳам бўла беради: бир ундош билан ифодаланган аффикслар ҳам бор. Масалан *(ишла)т, (тин)ч, (бошла)ш, (эла)к*¹⁶³.

4. Ўзакнинг фонетик вариантлари камдан-кам бўлади. Масалан, *ёш(лик)* ва *яш(а), онг(ли)* ва *анг(ла), сариқ-* ва *сарғ(ай)* каби бир ўзакнинг турли варианты кам учрайди. Аффиксларда эса фонетик вариантлар баъзан анча кўпайиб кетади. Масалан, *(турт)ки, (сур)ғи, (чоп)қи, (чол)ғи, (чол)ғу* (музикага дойр) аффикслари бир аффикснинг турли фонетик вариантларидир. Бу вариантлар ўзакнинг фонетик составига мос қолда ишлатилади. Шунингдек, *-қ, (-к)* аффикснинг вариантлари саккизга етади: *-оқ, -уқ, -иқ, -ақ, -уқ, -ик* ва х. (Мисоллар: *таро-қ, эла-қ, ўр-оқ, ют-уқ, уз-уқ, сол-иқ, кўр-ик* ва б.).

5. Сўзнинг ўзак ва аффиксларга бўлиниши маъно жиҳатдан ўзаро алоқадор бўлган сўзларни бир-бирига солиштириб кўрганда айниқса аниқ ажралиб туради. Масалан, *сувли, сувсиз, сувчи, сувдон, сувсизра* сўзлари солиштириб қаралса, уларда бир морфеманинг айнан такрорланганини кўрамиз. Бу морфема *сув-* бўлиб, у ўша сўзларнинг умумий ўзагидир. Бир умумий ўзакка эга бўлган сўзлар қариндош сўзлар (родственные слова) дейилади.

Сўзнинг тузилиши бунинг аксича, яъни ўзақлари ҳар хил, ammo аффикслари бир хил бўлиши мумкин. Масалан: *ишчи, тракторчи, балиқчи* (қуш) каби. Бироқ бундай сўзлар қариндош сўзлар деб аталмайди. Бир умумий ўзакнинг мавжудлигига қараб, ўзакка барча қариндош сўзларни солиштирганда ажратиладиган, уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган асосий морфема деб таъриф бериш мумкин. Бироқ бу таърифда қариндошликка эга бўлмаган яқка сўзлар ҳисобга олинмайди. Яқка сўзларда ўзак морфемаси бўлмайди дейиш мумкин эмас, албатта.

6. Нутқда ишлатилиш жиҳатидан қараганда ўзакка нисбатан аффикс кўпроқ такрорланади. Солиштиринг: *Мамасаиднинг эшик олдида кўндаланг туриб меҳмонларни яна таклиф қилишга оғзи бормай қолганидан маълум бўлдики, у биринчи таклифни ҳам чин кўнғилдан эмас, шошилинчда ноилож айтган эди* (П. Турсун, Ўқитувчи). Бу гапдаги таклиф сўзи билан таклиф (ни) ўзагини ҳисобга олмаганда ўзақларнинг биронтаси ҳам ақалли икки марта келган эмас, ваҳоланки, бу гапда *-и* аффикси 3 марта, *-ни, -ган, -дан*

¹⁶³ Ўзак ва аффиксларнинг фонетик тузилиши ҳақида қаранг: А. Ғуломов. Ўзбек тили морфологиясига кириш, 8-бет, А. Ғ. Гулямов. Проблемы исторического словообразования..., 7-бет; Проф. В. В. Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка..., 31-32, 45—46-бетлар.

аффикслари 2 мартадан ишлатилган.

Ўзбек тилида сўзларнинг морфемаларга бўлиниш хусусияти

Ўзбек тилида сўзларнинг ҳаммаси ҳам бир хилда морфемаларга бўлинавермайди. Бу жиҳатдан барча сўзларни икки йирик гурпуага ажратиш мумкин: 1. Морфемаларга бўлинмайдиган сўзлар. 2. Морфемаларга бўлинадиган сўзлар.

1. Морфемаларга бўлинмайдиган сўзлар деб, ҳеч бўлмаганида икки маъноли қисмга ажрамайдиган яхлит сўзларни айтиш мумкин. Морфемаларга бўлинмаслик хусусияти баъзи сўзларда доимий бўлса, баъзи сўзларда окказионал (вақтинча) бўлади.

Доимий равишда морфемаларга бўлинмайдиган сўзлар уч гуруҳга ажралади:

а) одатда. морфологияда «ўзгармайдиган» деб номланувчи айрим сўзлар доимий равишда «ўзак» ҳолида бўлади. Масалан, *ҳар* олмоши, *жуда*, *обдан*, *асло*, *сира*, *ҳеч*, *ҳалиша*, *ҳамон* каби равишлар, *билан*, *учун*, *сайин*, *сари* каби кўмақчилар, *ва*, *аммо*, *балки*, *баъзан*, *ёки*, *ҳақ*, *баширти* каби боғловчилар, *ахир*, *эхтимол*, *албатта*, *балки*, *ҳўн*, *ҳўн*, *хуллас*, *аттанг* каби юклама ва модал сўзлар, *эҳ*, *фу*, *тфу* (*туф*), *ҳим*, *бе*, *не*, *оббо*, *ништ*, *мах*, *чух* каби ундовлар ҳар вақт шу йўсинда аффиксиз қўллангани учун, уларни шартли равишда «ўзак сўзлар» деб номлайдилар. Бундай сўзлар морфемаларнинг синтези ва анализидан маҳрумдир, улар морфемаларга бўлинмайдиган сўзларнинг асосий гуруҳларини ташкил қилади.

б) бирмунча «ўзгармайдиган» сўзлар борки, улар аслида морфемаларнинг қўшилишидан вужудга келган йўлса ҳам, кейинчалик маълум бир формадагина ишлатилади. Бундай бир формада «қотиб қолган» сўзлар ҳозир морфемаларга бўлинмайди. Масалан: *зўрга* (<зўр-га), *базўр* (<ба-зўр), *олга* (<ол-га), *жўрттага* (<жўртта-га), *дастлаб* (<даст-ла-б), *атайлаб* (<атай-ла-б), *орқали* (*орқа-ли*), *яраша* (<яраш-а), *қиттак* (<қит-так), *демак* (<де-моқ) ва б.

в) айрим сўзларнинг сўз ўзгартиш парадигмасидаги баъзи формалари ҳам худди шундай бўлинмас ҳолга келиб қолган: *менинг*, *сенинг*, *мени*, *сени*. Бу олмошларнинг бошқа келишк формалари эса морфемаларга бўлинади: *мен-га*, *мен-да*, *мен-дан*, *сен-га*, *сен-да*, *сен-дан*. Сўзларнинг морфемаларга бўлинмаслиги окказионал бўлиши гап қурилиши билан боғлиқдир. Кўпгина туб сўзлар гапда бош келишк, белгисиз қаратқич, белгисиз тушум келишкларни формасида ёки буйруқ майлининг II шахс бирлик формасида қўлланади. Бундай сўзлар морфемаларга бўлинмайди. Масалан: *сен ҳозир қолхоз даласида нахта тер*. Бу гапдаги *сен*, *ҳозир*, *қолхоз*, *нахта*, *тер* сўзлари морфемаларга бўлинмайди, бинобарин, уларда ўзак бор, дейиш ҳам ортиқча. Бундай чоғда ўзак, умуман, ажратилмайди. Бошқа ўринда аффикс билан қўлланганида эса уларнинг ўзақлари ажратилади: *сен-дан*, *ҳозир-дан*, *қолхоз-чи*, *нахта-қор* каби. Сифатловчи, ҳол вазифасида қўлланган туб сифатлар, равишлар, сонлар, мимемалар ҳам, одатда, морфемаларга бўлинмайди.

2. Ўзбек тили лексик-грамматик маънони турли аффикслар ёрдами билан ифодалашнинг, морфологик усулда сўз ясашнинг бой системасига эга. Бу системадаги ҳар бир сўз морфемаларга бўлинади. Масалан:

Бобом бўзчи экан:

Демак, мокининг

Учинчи бўғинидаги

Набирасиман (Ғ. Ғулом, Текстилькомбинат ва Миср эҳроми).

Бу парчадаги *бобом*, *бўзчи*, *мокининг*, *учинчи*, *бўғинидаги*, *набирасиман* сўзлари (тўғрироғи - формалар) морфемаларга бўлинадиган сўзлардир (*бобо-м*, *бўз-чи*, *моки-нинг*, *уч-инчи*, *бўғин-и-да-ги*, *набира-си-ман*). Қолган икки сўз (*экан*, *демак*) эса ҳозир бўлинмайдиган ҳолга келиб қолган. Морфемаларга бўлинадиган сўзларда бўлиниш имконияти бир хил эмас: баъзи сўзлар (формалар) осонлик билан маъноли қисмларга бўлинади, бутун сўзнинг маъноси таркибдаги морфемаларнинг маъносидан келиб чиқади. Аммо баъзи сўзлар - формал жиҳатдан морфемаларга бўлинса ҳам, бу

элементларнинг маъноси сўзнинг умумий маъноси билан боғланмайди. Шунга кўра морфемаларга бўлинадиган сўзларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: 1. Мунтазам бўлинадиган сўзлар. 2. Мунтазам бўлинмайдиган сўзлар.

Мунтазам (регуляр) бўлинадиган сўзларнинг маъноси таркибдаги морфемаларнинг бош ёки кўчма маъносига тенг бўлиб, у тилда мавжуд бўлган сўз конструкцияси типининг реаллаштишидан иборат бўлади. Шунинг учун бундай сўз морфемаларининг маъноси аниқ, тушунарли ва эркин бўлади. Масалан: *иш-чи, колхоз-чи, тер-им-чи, ўр-оқ, оқ-им, колхоз-га, иш-ни* каби. Шу сўзларни бўлганда ажратиладиган морфемалар бошқа кўпгина сўзларнинг таркибига ҳам хиради. Уларни ажратиш ҳам, қўлиш ҳам алоҳида қийинчилик туғдирмайди. Шу сабабдан бу каби сўзлар мунтазам конструкцияга киритилади¹⁶⁶.

Мунтазам бўлинмайдиган сўзларнинг маъноси таркибдаги морфемаларнинг маъносига тенг бўлмай қолади. Бундай сўзларнинг морфемалари ўз маъно хусусиятларига кўра формал равишда ажратилиши мумкин. Аммо бутун билан қисм орасидаги семантик айрма сўзнинг мунтазам конструкция эмаслигини кўрсатади. Масалан: *хўжа-лик, қиш-лоқ, юр-ак, ўдагай-ла, қоп-ла-моқ* («бекитмоқ»: *ер юзини қолади*) ва бошқалар. Бу каби сўзларда, одатда, биринчидан, ўзак морфемасининг маъноси бутун сўзнинг, маъноси билан ҳозирги нуқтан назардан боғланмай қолади. Масалан, *хўжа-, қиш-, қоп-, ўда-гай* ўзакларининг маъноси ҳозир *хўжалик* («хозяйство»), *қишлоқ* («селение»), *қопламоқ* («покрывать»), *ўдагайламоқ* («дўқ») сўзларининг маънолари билан қандай қилиб боғланганлиги унутилган.

Иккинчидан, бундай сўзларда аффиксал морфеманинг фонетик томони ўзгариб, бошқа бир аффиксга ўхшаб қолиши мумкин. Масалан, *қишлоқ* сўзидаги *-ла* (одатда, қ олдида келган *а* товуши *о* билан алмашади: *порла -порлоқ, богла -боглоқ*) аффикси *-ло* тарзида талаффуз қилинади. Унинг *-ли* варианты ҳам бўлган бўлса эҳтимол (*қишлиқ жой*), *юр-ак* сўзидаги *-ак* аффикси эса *-гак* тарзида бўлган¹⁶⁷.

Мунтазам бўлинадиган сўзлар ҳам, мунтазам бўлинмайдиган сўзлар ҳам морфемаларга ажратилади. Аммо улар функционал жиҳатдан бир-бирдан фарқ қилади. Мунтазам бўлинадиган сўзлар негиз ва аффикснинг бирор функционал турига бўлинади. Бунда ўзак морфемаси грамматик негиз вазифасини бажаради.

Мунтазам бўлинмайдиган сўзлар эса бундай функционал қисмларга бўлинмайди. Чунки бундаги ўзак морфемаси, гарчи маълум лексик маънони ифодадаб турса ҳам, грамматик жиҳатдан аффиксга етакчи бўла олмайди. Бу типдаги сўзларнинг аффикслари ҳам бирон функция бажарётгани аниқланмайди. Шунинг учун ўзак ёнидаги аффикс билан биргаликда битга негиз вазифасини бажаради.

Кўринадики, мунтазам бўлинмайдиган сўзлар ҳозирги ҳодисанинг тарихий ҳодисага ўтиб бориш процессини акс эттиради. Ясама сўзлар шу процесс натижасида «туб» сўзларга айланади¹⁶⁸. Сўзнинг бунда жонли, динамик қисмлари доимий, ҳаракатсиз, статик қисмларга айланади. Аммо ҳали тамомла бир морфемага қўшилиб кетмайди. Чунки ҳали ҳар бир морфема ўзининг семантик бутунлик эканлигини йўқотиб қўймаган.

Морфология учун мунтазам бўлинадиган сўзларнинг маъноли қисмларини ўрганиш ва тасвирлаш жуда муҳим. Чунки бунда морфемалар жонли, реал грамматик вазифа бажарувчи функционал қисмлар сифатида кўринади.

Маълумки, тилшунослиқда ҳозиргача сўзнинг функционал қисмлари ҳақида ҳеч

¹⁶⁶ L. Zavadowski Кўрсатилган асар, 263-бет.

¹⁶⁷ А. Азимов. Туркмен дили, Ашгабат, 1950, 97—99-бетлар; А. Г. Гулямов. Проблемы исторического словообразования..., 30-бет; Э. В. Северьян. Кўрсатилган асар, 344—345-бетлар; Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. II, часть I. 402-бет; А. Н. Конов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, 121-бет ва бошқалар.

¹⁶⁸ Қўшимча равишда қаринг: Г. О. Винокур. Заметки по русскому словообразованию (Изв. АН СССР, ОЯ и Л, 1946, № 4, 319-бет); Н. М. Шанский. Основы словообразовательного анализа. М., 1953, 19-бет; академик «Грамматика русского языка» I том, М., 1952, 213-бет; Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков..., 169—174-бетлар.

қандай тушунча йўқ. Бунинг сабаби шуки, морфологияда тил элементлари бўлган статик элементлар билан нутқ элементлари ҳали фарқланмаяпти.

Ҳозирги ўзбек тилидаги сўзларнинг морфологик хусусиятларини ўрганиш шуни кўрсатадики, сўзларнинг морфемаларга бўлиниши ҳали сўзда мавжуд бўлган функционал группаланишни кўрсатмайди. Сўзнинг морфемаларга ва функционал қисмларга бўлиниши тасаввур қилинмаганлиги учун, практикада, шу вақтгача чалқашлик, қийинчилик юз бериб келяпти.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистоннинг ўрта ва олий мактабларида сўзнинг морфологик структураси кўпинча ўзак, негиз ва аффикс ёки қўшимчаларга ажратиш йўли билан анализ қилинади. Аммо бунда ўзак бир томондан сўзнинг туб маъносини ифодалайдиган энг кичик морфологик бирлик, яъни морфема деб қаралса, иккинчи томондан, грамматик аҳамиятга эга бўлган бирлик деб қаралади.

Демак, сўз структурасининг бундай анализда сўзларнинг морфемаларга бўлиниши билан функционал бўлинишлари аралашиб кетади. Бунинг исботи сифатида бир неча сўзнинг структурасини эскича анализ қилиб кўрайлик: *ишга* сўзи икки морфемага бўлинади. Булар *иш* ўзак, *-га* — аффикс. *Ишчига* сўзи ҳам икки морфемага *ишчи-* (ясама ўзак) ва *-га* (аффикс) бўлинади. Бу сўзни эскича, яъни ҳозиргача давом қилиб келган йўл билан анализ қилганимизда, демак, ўзакнинг морфема эканлиги инкор қилинади. Чунки ясама ўзак тушунчаси морфемага мос келмайди. Морфема ҳозирги тил нуктаи назаридан, умуман, ясама бўлмайди. Бу ердаги ясама ўзак деб номланадиган *ишчи-* қисмини, ваҳоланки, яна икки морфемага *иш-* ва *-чи* морфемаларига бўлиш мумкин. Шундай қилиб, ўзак бу ўринда морфема бўлмай, морфемалар йиғиндиси бўлиб қолади ва бошқа морфемаларнинг қўшилиши учун негиз бўлиб чиқади. Мана шу чалқашлик устига яна, ясама ўзак негизга тенг, дейилади. Демак, негиз ҳақиқатда, ясама ўзак терминининг маънодоши бўлиб қолади, холос. Бу фикрга қараганда, масалан, *тер-*, *-ўзак*, *терим-* негиз бўлади. Унга яна ясовчи аффикс қўшилса, яъни *теримчи* бўлса, унда қандай номланади?

Шу усулда анализ қилинганида *тинчликка* сўзнинг морфологик составини қандай тушунтириш керак? Бир томондан, бу сўз *тин-* ўзаги ва *-ч*, *-лик*, *-ка* аффиксларидан ташкил топган. Ана шу морфемаларнинг мавжудлигини кўрсатиш лозим. Иккинчидан, жўналиш келишиги қўшимчаси *-ка* ясама ўзакка қўшилган деб айтилиши керакми ёки у негизга қўшилганми? Агар ясама ўзакка қўшилган бўлса, у нимадан ҳосил бўлган? Унинг *тинч-* ўзагига *-лик* аффикси қўшилишидан ясалганини айтиш керак бўлади. Аммо *тинч-* ўзагнинг ўзи ҳам *тин-* ва *-ч* морфемаларининг қўшилишидан вужудга келган. Шундай қилиб, бир сўзда аффикс қўшилаётган бир туб ўзак ва икки ясама ўзак (*тинч-*, *тинч-лик-*) борлигини эътироф қилишга тўғри келади ва ўзакнинг аффикс сингари морфема номи эканлиги йўқолиб, у амалда морфологик қўшилишларнинг содир бўлиши учун хизмат қиладиган негиз бўлиб қола беради. Шу билан ўзак термини негиз терминига параллель бўлганлиги учун ортқича бўлиб чиқади ёки, аксинча, негиз ортқича бўлиб қолади.

Маълумки, сўзда баъзан айрим морфеманинг мавжудлигини унинг маъносидан билиб, англаб турилади, аммо уни фалон морфеманинг қўшилишига хизмат қиляпти ёки фалон морфемага қўшиляпти, деб айтиб бўлмайди. Масалан, *қишлоқни*, *тайёргарчилик*, *гинахонлик* каби содда сўзлар тубандаги энг кичик маъноли қисмларга (морфемаларга) ажралади: *қиш-ло-қ-ни*, *тайёр-гар-чи-лик*, *гина-хон-лик*. Бироқ *ейиш*, *дейиш*, *шунга*, *бунда*, *шуним*, *шунинг* сўзларини шу йўсинда морфемаларга ажратганимизда, маълум маънони ташувчи *е -*, *де-*, *шү-*, *бу-* ўзақлари ва уларга қўшилаётган *-иш*, *-га*, *-да*, *-им*, *-инг* аффикслари орасида *й*, *н* товушлари ҳам борлиги кўринади. Улар на ўзак составига, на аффикс составига қирмайди. Улар ана шу ўзак ва аффикслар қўшилгандагина пайдо бўлади. Демак, морфемаларнинг турғун ҳолатдаги хусусиятидан қўшилгандаги, яъни маълум грамматик вазифа бажарётгандаги хусусиятини ажратиш керак. Ҳақиқатан ҳам, *қишлоқни*, *тайёргарчилик* сўзлари 4 морфемадан, *гинахонлик* сўзи 3 морфемадан ташкил

топган бўлса ҳам, жонли қўшилувчилар сони ва уларнинг бўлиниши бошқачадир: *қишлоқ-ни, тайёр-гарчилик, гина-хонлик*. Кўринадики, жонли қўшилиш вақтида айрим морфемалар бошқаси билан бирикиб бир функционал қисм вазифасини бажаради (-*гарчилик, -хонлик*) ё морфемаларнинг маънолари улар қўшилганда ҳосил бўлган сўзнинг маъносидан узоқлашиб қолган бўлади. Масалан, *қишлоқ*. Бошқа бир мисолга мурожаат қилайлик. Масалан, *олди-қочдини* сўзи морфемаларга ажратилса, унинг икки ўзак морфемаси (*ол-, қоч-*) ва учта аффиксдан (*-ди, -ди, -ни*), иборатлиги кўринади. Амалдаги разбор системасига асосланганда *-ди* аффикси *ол-* ва *қоч-* ўзақларига қўшилган, дейиш мумкин. Бироқ тушум келишиги кўшимчаси *-ни* нимага қўшилган? У жуфт ўзакка қўшилган дейилса, ўзақларнинг аффикслари бор, агар бу жуфт ўзак айни замонда ясама ўзак дейилса, *-ди* аффикси сўз ясовчи эмас. Бу мисолдаги *ол-* ва *қоч-*ўзақлари жуфт эмас. Чунки уларнинг ҳар бирита *-ди* аффикси қўшилган. Демак, *-ни* аффикси ўзакка эмас, бошқа қандайдир морфологик бутунликка қўшилган. Бу морфологик бутунлик, *«олди-қочди»*дир. Бундай бутунлик *уч қаватли, катта хонали, икки томонлама каби* сўзларда *уч қават-, катта хона-, икки томон-* қисмларидир. Чунки аффикслар ўзақларга эмас, шу бутунликларга қўшилган. Бу мисолларнинг анализи аниқ бир нарсани кўрсатади. Сўзнинг морфемаларга бўлиниши, яъни ўзак ва аффиксларга бўлиниши сўз структурасини аниқлашда фақат биринчи босқич бўлиб, морфемаларнинг грамматик маънони ифодалаш учун хизмат қилишига кўра (яъни сўз ясаш ёки сўз формасини яратишда хизмат қилишига кўра) бўлиниши иккинчи босқични ташкил қилади. Бир томондан, сўзнинг туб маъносига асос бўлган ўзак морфемаси (*иш-га, иш- чига* сўзларидаги *иш* - морфемаси), иккинчи томондан сўзнинг грамматик шаклланишига асос бўлган негиз ёки тема (*иш-га, ишчи-га* сўзларидаги *иш-, ишчи-*) ажратилиши лозим.

«Ноль морфема» ҳақида

Маълумки, тилшунослиқда, «ноль морфема» ёки «ноль кўрсаткичли морфема» ҳақида кўпдан бери гапирилади. Бу таълимотга кўра, аффиксиз ҳолат аффиксли ҳолатга нисбатан ноль морфемали деб ҳисобланади. Масалан, бош келишик ноль кўрсаткичли морфемага эга¹⁶⁹. Морфемани бундай материал ифода воситасидан холи деб тушуниш, уни, демак, сўзнинг таркибига кирадиган маъноли қисм деб тушунишга мос келмайди.

Ҳаммадан муҳими, сўз формасининг аффиксиз ҳолати морфемага тенглаштириладигани, бу ҳодисалар, аслида, бошқа-бошқа тушунчалардир. Масалан, отнинг бош келишиқдаги формаси қолган бешта келишиқ формаси қаторидаги формадир. Улардан фарқ қилган ҳолда, бош келишиқ формаси ўз кўрсаткичига эга эмас. яъни ноль кўрсаткичлидир. Демак, бунда гап ноль морфема ҳақида эмас, ноль кўрсаткичли форма ҳақида бориши керак. А. М. Пешковский худди мана шу форма ҳақида «улар ноль формал қисмларга эгадир, дейиш мумкин»¹⁷⁰, деб изоҳ беради.

Сўзнинг функционал қисмлари. Негиз

Сўзнинг морфологик тузилишини анализ қилиш муносабати билан тилшунослиқда сўзнинг асосий маъносини (лексик маънони) ифодалайдиган сўзнинг ўзаги ва негизи ҳақида гапирилладиган бўлди. Баъзан улар бир-бирларига синоним сифатида, баъзан ўзак этимологик жиҳатдан, негиз ҳозирги реал қисм сифатида ажратилди, баъзан эса ўзак дастлабки элемент, негиз ўзакнинг сўз ясовчи олиб мураккаблашган турп деб тушунилди. Қандай бўлса ҳам, ҳар ҳолда негиз ҳақидаги тушунча тобора мустаҳкамлана бораётган. Шунга ҳам айтиш керакки, негиз билан бир қаторда яна тема, база терминлари ҳам баъзан учрайди. Бунинг таъсири ўзбек тилшунослигида ҳам кўринади. Масалан, С. Фердаус¹⁷¹, М. Р. Шамснев¹⁷² *ўзак, негиз* терминлари билан бирга *асос* терминини ҳам ишлатадилар.

¹⁶⁹ Р. О. Шорин Н. С. Чемоданов. Введение в языковедение..., 98-бет.

¹⁷⁰ А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, 15—16-бетлар.

¹⁷¹ С. Фердаус. Сўз таркиби..., 31—35-бетлар.

¹⁷² М. Р. Шамснев. Ўзбек ўрта мактабларида тил дарслари бўйича грамматик разборни ўтказишга доир (Низомий номидаги ТДПИ нинг «Йўлчи асарлари». XII, Тошкент, 1959, 229—231-бетлар).

А. Шлейхер XIX асрадаёк негизга классик таъриф берган эди. У «туслаш ва турлаш чоғида сўзнинг ўзгармай қоладиган қисми негиздир»¹⁷³ дейди. Бу таърифнинг бирмунча ўзгартрилган варианты кейинчалик кенг қўлланди. Одатда, сўз материал ва формал қисмларга ажратилиб, сўзнинг материал қисми негиз деб номланди. Формал қисми эса сўз ўзгартувчи аффикслар, яъни тугалланмалар (окончания) ташкил қилади, деб ҳисобланди¹⁷⁴. Бу мазмун сақлангани ҳолда рус тилшунослигида, кўпинча, негиз деб тугалланма ажратилганидан сўнг қолган қисмга айтилади.

Бошқа системадаги тиллар учун ҳам негизни шу хилда таъриф қилишга ҳаракат қилинган. Масалан, О. П. Суник тунгус-маньчжур тилларида ҳам негизни шу хилда ажратишни таклиф қилади. Маълумки, Ҳинд-Европа тилларида бир сўзда фақат битта сўз ўзгартувчи аффикс (тугалланма) мавжуд, аммо агглютинатив тилларда (тунгус-маньчжур тилида ҳам) сўз ўзгартувчилар бирдан ортик. Масалан, бир сўзда ҳам эгалик, ҳам келишик аффикси бўлиши мумкин. Бундай чоғда «тугалланмани ажратгандан сўнг қолган қисм» таърифи мос келмай қолади. Бу қийинчиликини О. П. Суник шундай ҳал қилади: эгалик ва келишик аффиксларини у ягона (битта) тугалланма деб ҳисоблайди¹⁷⁵, шу билан негизни топиш ҳақидаги юқоридаги қонда тунгус-маньчжур тилларига ҳам мосланади.

Ўзбек тилида эгалик ва келишик аффикслари қўшилиб кетмайди, уларни ягона (битта) тугалланма дейиш сира ҳам мумкин эмас. Сўз тузилишида фақат тугалланмалар (сўз ўзгартувчилар) жонли, грамматик қийматли элементлар бўлмай, лексик маънога турли қўшимча маъно орттирадиган аффикслар ҳам жуда муҳимдир.

«Грамматика русского языка»да негиз сўзнинг тугалланма ва форма ясовчи суффиксини ажратгандан сўнг қоладиган қисмидир¹⁷⁶ деган таъриф берилиб, негиз сўз ўзгартувчиларинигина ажратгандан сўнг қолган қисм демасдан, форма ясовчиларни ҳам ажратгандан сўнг қолган қисм деб кўрсатилади. Бунда форма ясовчидан кейин келадиган сўз ўзгартувчи ажратилгандан сўнг қолган қисмнинг нима деб аталиши маълум бўлмай қолади. Масалан, *ўқиганман* сўзининг форма ясовчиси -ган ва сўз ўзгартувчиси -ман ажратилганидан кейин *ўқи-* қолади. Юқоридаги таърифга кўра, бу негиздир. Маълумки, -ган билан -ман битта қўшма аффиксни ташкил қилмайди. Демак, -ман аффиксининг ўзигагина ажратилиши ва шу парадигмадаги бошқа шахс-сон аффикси билан алмаштирилиши мумкин. Бундай чоғда *ўқи-* қисми негиз бўла олмайдди. Унинг негизи *ўқиган* қисмидир.

Кўринадикки, юқорида айтилган академик грамматикадаги таъриф негизнинг моҳиятини фақат бир томонлама кўрсатади, фақат битта ҳолатинигина ақс эттиради. Ҳар хил функция бажарувчи аффикслари мавжуд бўлган сўзларни анализ қилганимизда эса сўзнинг форма ясовчи ва сўз ўзгартувчи аффиксларинигина эмас, сўз ясовчи аффиксларини ажратишга ҳам тўғри келади. Масалан, *тинчландим* сўзида сўз ўзгартувчи -м форма ясовчи -ди, бир вақтнинг ўзида ҳам сўз, ҳам форма (фёъл нисбати) ясовчи -лан, яна сўз ясовчи -ч бор. Бундай пайтда қайси қисмини (нимани ажратгандан сўнг қолган қисми) негиз деб ҳисоблаш керак?

Шу ўринда баъзи авторларнинг «сўзнинг лексик маъносини ифодалайдиган қисмини унинг негизи деб ҳисоблаш қабул қилинган»¹⁷⁷ деган таърифига ҳам йўл-йўлакай тўхтаб ўтишга тўғри келади. Бу таърифга таянилганда юқорида олинган сўзнинг лексик маъно

¹⁷³ А. Schleier. Compendium... 333-бет.

¹⁷⁴ Ф. Ф. Фортунатов. Кўрсатилган асар, 137— 140-бетлар; В. А. Богородицкий. Очерки по языковедению русского языка. Изд. 2-е, Казань, 1909, 240-бет; ўша автор. Лекции по общему языковедению..., 154-бет; Д. Н. Ушаков. Кўрсатилган асар, 67-бет; Ф. де Сосюр. Кўрсатилган асар, 170-бет.

¹⁷⁵ Суник. О морфологическом составе слова..., 336— 337-бетлар.

¹⁷⁶ Грамматика русского языка, I. М., 1952, 18-бет.

¹⁷⁷ Галкина-Федорова, К. В. Горшкова, Н. М. Шапский. Современный русский язык, М., 1957, 176-бет; Д. Н. Ушаков, Кўрсатилган асар; К. А. Левковская. Основа слова и слово (Сборник статей по языковедению, профессору МГУ академику В. В. Виноградову, М., 1958, 214-бет). Н. М. Шаяский. Очерки по русскому словообразованию..., 50-бет.

ифодалайдиган қисми деб нимани олиш керак? Албатта *тин-* негиз ўзакка тенг бўлган қисм сифатида лексик маъно (бўйруқ маъносини) ифодалайди, *тинч-* негизи бошқа бир лексик маънони - предмет белгисини ифодалайди, шунингдек, *тинчлан-* негизи ҳам ўзига хос бўлган лексик маънони (бўйруқ маъносини) ифодалайди. Демак, буцадай негизлар юқоридаги таърифга мос келади. Чунки ҳар бир негиз ўз лексик маъноси билан ажралади ва бошқа аффиксларнинг кўшилиши учун хизмат қилади. Бирок *тинчландим* сўзининг негизи *тинчланди-* қисмининг лексик маъноси ҳам юқорида кўрсатилган *тинчлан-* негизининг лексик маъноси билан бир хил (буцада -ди аффиксининг маъноси грамматик характердаги маъно эканлиги унитилмасин), аммо улар бошқа-бошқа аффиксларнинг кўшилиши учун хизмат қиладиган бошқа-бошқа негизлар эканлиги кўрииб турибди. Бошқа бир мисол: *борди* сўзидаги *бор-* ўзаги билан *бор-* негизи ўз чегаралари билан бир-бирига тенг. Тузилиши мураккаброк бўлган *бордим* сўзидаги *бор-* ўзаги билан *борди-* негизининг чегаралари ҳар хил. Ваҳоланки, уларнинг лексик маънолари бир хилдир, улар бир хил ҳаракатни ифодалайди. Демак, негиз лексик маънони ифодалашга кўрагина ажратилиши мумкин эмас. Негиз лексик маънога қараб ажратилганида эди, ҳар икки ҳолда ҳам, яъни *борди* ва *бордим* формаларининг негизлари *бор-* қисми бўлган бўлар эди. Шу тугайли сўз ҳар қанча кўп аффиксга эга бўлмасин, унинг фақат битта абсолют негизи бўлади деб ҳисоблашга тўғри келар эди. Бинобарин, негиз ҳар вақт ўзакка тенг бўлаверар эди. Аслида эса бундай тенглик фақат биринчи туб негиздагина мавжуд. Солиштиринг.

Ўқи-	-т	-ма	-ган	-сан
Ўзак (лексик маъно)				
Негиз				
Негиз				
Негиз				
Негиз				

Демак, ўзбек тилшунослигида сўзнинг фақат лексик маъноси асосидагина негизни ажратиш ва таърифлаш мумкин эмас. Аммо негизни лексик маъносиз тасаввур қилиш мумкинми? Негизни тамомилан лексик маънодан холи бўлган қисм деб қараш мутлақо нотўғри бўлар эди. Негиз камида битта ўзак морфемасини ўз ичига олгани учун, у албатта лексик маънога эга. Чунки ўзак лексик маъно ташийдди. Аммо сўзнинг туб лексик маъносини ташувчи ўзакнинг чегараси билан негизнинг чегараси, юқорида айтилганича, баъзан бир хил бўлса ҳам, баъзан ҳар хил бўлади. Бир сўзда мавжуд бўлган бир неча негизнинг ҳар бири лексик маънога таянади, албатта. Бунингсиз негиз нуҳ нарса, маъносиз товуш комплексигина бўлиб қолади. Негиз лексик маъно ифодаловчи қисм сифатидагина эмас, аффикс кўшилиши учун хизмат қиладиган бутунлик сифатида ҳам белгиланади, ажратилади. Мана шу белги негиз учун жуда муҳим бўлган нарсадир.

Демак, негиз сўз тузилишида қандай роль ўйнашига кўра ажратилиши ва таърифланиши лозим. Масалан, сўз ўзгартувчи аффикс қўшиладиган негиз билан модал форма ясовчи қўшиладиган негиз сўзнинг грамматик шаклланишида бир хил роль ўйнамайди, албатта. Бундан ташқари, сўзнинг ясовчи аффикс қўшиладиган қисми ҳам алоҳида ажратилиши керак.

Кўпгина тишунослар ҳақиқатан ҳам сўз ясовчи аффикс қўшиладиган қисмни ажратадилар. Уни рус тилшунослигида «производящая основа» («ясовчи негиз») ёки «образующая основа» деб атайдилар¹⁷⁸.

¹⁷⁸ В. А. Богородицкий . Очерки по языковедению ..., М., 1939, 162-бет; В. В. Виноградов. Вопросы современного русского словообразования... (МГУ, Современный русский язык, морфология, М., 1952, 48-бет); Н. М. Шанский. О производной и непроизводной основе (журнал «Русский язык в школе», № 4, 1952, 14-бет); Уша автор. Очерки по русскому словообразованию..., 74-бет; Галкина - Федорук ва б. Современный русский

Кўринадики, сўзда уч хил вазифани бажарадиган уч хил негиз бўлиши мумкин: (*иш*) + *ла* + *ган* + *ман* каби. Уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида таърифлаш қанчалик зарур бўлса, барчасини бирлаштирувчи умумий таъриф ҳам шунчалик зарурдир.

Негиз ҳаммадан бурун сўзнинг аффикс қўшиладиган қисмидир. Аффикс эса, одатда, нутқда, яъни гапта қўшилади. Айниқса, сўз ўзгартувчи ва форма ясовчи аффикслар нутқ моментида сўзни грамматик жиҳатдан қандай шакллантириш заруриятига қараб қўшилади. Бу жиҳатдан кескин фарқ қиладигандай бўлиб кўринган сўз ясовчиларнинг ҳам талай қисми нутқда қўшилади. Айниқса белги маъноси кучли бўлган ясама сўзларда аффикснинг негизга қўшилган ҳолда бўлиши қатъий эмас, у нутқ сўзланиб турган пайтдагина сўзнинг таркибига киради. Негизнинг сўз тузилишидаги роли ана шундай реал нутқда кўринади. Шунинг учун негиз сўзнинг грамматика билан бирлашишидаги муҳим звенодир. А. И. Смирницкий негизнинг грамматика учун қандай роль ўйнашини кўрсатиб, «у сўзнинг грамматика ихтиёрига ўтадиган қисмидир»¹⁷⁹, дейди.

Шундай қилиб, негиз сўз ва унинг грамматик формаларини ҳосил қилиш учун фундаментдир. Янги сўз ясаш ёки бирон сўз формасини ҳосил қилиш аффикслар ёрдами билан амалга оширилганида негизнинг асосий вазифаси кўринади. Негизнинг ажратилиши ҳам аслида аффиксга нисбатандир.

Негиз, қандайгина бўлмасин, ҳамма вақт формал элемент (аффикс) билан қўшилишни назарда тутати. Негиз аффиксга эга бўлмаган мустақил нарса сифатида мавжуд бўлмайди¹⁸⁰. Шунинг учун ҳеч қандай аффиксга эга бўлмаган сўз, агар ўзгарувчи сўзлар гуруҳига кирса, негиз ва ноль тугалланмадан иборат бўлади, деган фикрга қўшилиб, бўлмайди. Масалан, О. П. Суник тунгус-маньчжур тилидаги *мо* («даракт») сўзи айрим олинганида ҳам негиз ва ноль тугалланмага эга¹⁸¹ деб ҳисоблайди. Аслида аффикс бўлмаса негиз ҳам йўқ. Масалан, *ишла* сўзида *-ла* аффикси мавжуд бўлгани учун *иш*-негизи ҳам мавжуддир, *-ла* аффикси *иш*-негизга қўшилган, аммо ҳеч қандай аффикси бўлмаган *иш* негиз бўлмай, бутун сўздир. Агар *ишла* сўзини грамматик жиҳатдан мураккаблаштириш лозим бўлса (бошқа формалар ясаш керак бўлса), масалан, *ишлаган* формасини тузиш лозим бўлса, *-ган* аффикси *ишла*-негизга қўшилади. Аммо *ишлаган* бошқа бир сўз формасининг, масалан, *ишлаганман* формасининг аффикс қўшиладиган қисми бўлиши ҳам мумкин. Энди бу форманинг негизи *ишлаган*- бўлади. Демак, негиз нутқдаги сўз ёки сўз формасининг аффикс қўшиладиган қисмидир.

Юқорида келтирилган мисолларнинг грамматик хусусиятлари эътибор билан кузатиладиган бўлса, яна шу нарса маълум бўладики, одатда, аффикслар ўз функционал хусусиятлари жиҳатидан бир хил бўлган бошқа аффикслар билан алмаштирилади. Масалан, *ишла* сўзидаги сўз ясовчи *-ла* аффикси бошқа сўз ясовчи *-чи* аффикси билан, *ишлаган* сўзидаги ўтган замон маъносини ифодалайдиган *-ган* аффикси замон ва майл маъносини ифодалашда хизмат қиладиган *-б*, *-р*, *-моқда* каби бошқа аффикслар билан алмаштирилиши мумкин. Шу йўсинда *ишлаганман* сўзидаги *-ман* аффикси тусланишнинг бу системасида мавжуд бўлган *-сан*, *-миз*, *-сиз* аффикслари билан алмаштирила олади. Аффиксларнинг бундай ўзгаришлари пайтида сўзнинг ўзгармай қоладиган қисми - юқоридаги *ишла* сўзидаги *иш* -, *ишлаган* сўзидаги *ишла*-, *ишлаганман* сўзидаги *ишлаган*- қисмлари - ўша сўзларнинг негизларидир.

Демак, негиз сўз ёки сўз формаларининг аффикс қўшиладиган қисми бўлиши билан бирга, аффиксларга нисбатан доимий қисми ҳамдир. Энди негизни мана шу белгини ўз ичига оладиган қилиб таърифлаш лозим бўлади.

Негиз сўз ёки сўз формаларининг аффикс қўшиладиган доимий қисмидир. Бу таъриф

язык..., 180—181-бетлар; А. А. Реформатский. Введение в языковедение, 213-бет; К. А. Левковская. Курсатилган асар, 215-бет.

¹⁷⁹ А. И. Смирницкий. Лексикология английского языка..., 56-бет.

¹⁸⁰ В. А. Богородицкий. Очерки по языковедению..., Изд. 2-е, Казань, 1909, 8-бет.

¹⁸¹ О. П. Суник. О морфологическом составе слова..., 39-бет.

сўзнинг синтезини кўзда тутати. Агар сўзнинг анализини кўзда тутиш лозим бўлса, унда негизни сўз ёки сўз формасининг ҳар бир аффиксини ажратгандан сўнг қоладиган доимий қисмидир, деб таърифлаш мумкин.

Негиз аффиксга нисбатан белгиланар экан, демак, у реал жиҳатдан абсолют элемент бўлмай, нисбий нарсadır. Шунинг учун юқоридаги *ишлаганман* сўзнинг негизи қатъий тарздаги маълум бир қисм бўлмасдан, ҳар аффиксга нисбатан алоҳида-алоҳида ажратилади. Шу муносабат билан Соссюрнинг эски тилшуносликни ўзак, негиз, суффикс ва шу кабиларга абсолют қиймат берганлиги учун қилган танқидига тўхталишга тўғри келади¹⁸².

Юқоридаги баъдан маълумки, ўзак ва аффикс морфемалари тил элементларидир. Уларда ҳали грамматика йўқ. Улар нутқдагина турли вазифаларни бажаради. Ўзак ва аффикс тил элементи сифатида абсолют қийматга эга. Бу жиҳатдан эски тилшунослик ҳақлидир. Аммо нутқда уларнинг қиймати бажарётган вазифасига қараб ўзгариши мумкин. Масалан *-чи* аффикси ишчи сўзида от ясовчи, *-моқ* аффикси *ўқимоқ* сўзида ҳаракат номи ясовчи. Аммо *ўқимоқчи* сўзида бу аффикслар қўшилиб бир вазифани - келаси замон феълни ҳосил қилиш вазифасини бажаради. Сўзнинг морфемаларини абсолют қийматли қисмлар дейиш шунинг учун маълум асосга эга. Бироқ негизни ва аффиксларнинг функционал турларини (бу ҳақда кейинроқда) абсолют қийматли қисмлар дейиш тўғри бўлмайди. Соссюрнинг танқидий мулоҳазаларини фақат мана шу функционал қисмларга нисбатангина қабул қилиш мумкин.

Шундай қилиб, негизга мукамал таъриф бериш учун, биринчидан, унинг сўз ёки сўз формасининг бир қисми эканлигини, иккинчидан, аффикс қўшиладиган қисм эканлигини, учинчидан, доимий қисм эканлигини, тўртинчидан, лексик маънога эга эканлигини ҳисобга олиш керак. Негиз сўз ёки сўз формасини яшашда уларнинг аффикс қўшилидиган лексик маъноли доимий қисмидир.

Тилшуносликда, айниқса туркологик адабиётларда, негизни ўзак билан сўз ясовчи аффикснинг бирикишидан келиб чиққан маҳсулот деб тушуниш кенг тарқалган. Бу формула ўзбек тилшунослигида айниқса кучли. Афтидан, бунда рус тилшунослигида мавжуд бўлган негиз ҳақидаги таълимот тўлалигича тушуниб етилмаган ёки асли қадимги ҳиндлардан бошланган, кейинчалик Ғарб олимлари ривожлантирган тема (негиз) ҳақидаги таълимот специфик томонлар ҳисобга олинмай туркий тилларга татбиқ қилинган.

Рус тилшунослари, юқорида айтилганидек, сўзни материал ва формал қисмларга бўладилар. Материал қисм фақат ўзакдан иборат бўлиши ҳам, ўзак ва сўз ясовчи суффикс ёки префиксдан иборат бўлиши ҳам мумкин¹⁸³. Кейинги ҳолда сўзнинг тузилиши анча мураккаб бўлгани учун, уни В. А. Богородицкий тубандагича схема билан кўрсатади:

Преф.+Кор.+Суф.	+Ок
Отдел материальный в слове или основа	Элемент формальный в слове

Ўзбек тилшунослари сингари озарбайжон, татар ва бошқа бир қатор туркий тиллар мутахассислари негиз терминини кўпинча фақат мана шу сўнги ҳодисага - сўз ясовчи мавжуд бўлган сўзларга нисбатангина татбиқ қиладилар. Масалан, А. Маҳмудов озарбайжон тилидаги *колхозчунун* сўзини шундай анализ қилади:¹⁸⁴

колхоз	чу	вун
көк	Сөз дузалтиси шакилчи	Сөз дейишдиричи шакилчи

¹⁸² Ф. де Соссюр. Кўрсатилган асар, 169-бет.

¹⁸³ А. И. Томсон. Кўрсатилган асар, 312-бет, В. А. Богородицкий. Очерки по языковедению..., язд. 2-е, 1909, 240-б.

¹⁸⁴ Э. Маҳмудов. Кўрсатилган асар, 53—54-б.

Унинг негизни ажратипш схемаси шундай:

Ўзак (көк) + сўз ясовчи аффикс	+ сўз ўзгартирувчи аффикс;
Негиз (эас)	
Префикс+Ўзак	+ сўз ўзгартирувчи аффикс
Негиз (эас)	

В. Н. Хангилдин ҳам татар тилидаги негизни шу йўсинда таърифлайди: «...сўзнинг ўзаги унинг маъносига янги ўзгариш киритадиган ясовчи элементлари билан биргаликда негиз деб аталади»¹⁸⁵.

Шундай қилиб, рус тилшунослигида мавжуд бўлган негиз ҳақидаги таълимот жуда тор талқин қилиниши билан бирга, бунда негиз сўзнинг грамматик жиҳатдан шаклланишида жуда муҳим бўлган грамматик қисм ёки, аксинча, грамматик шаклланган сўзни (сўз формасини) анализ қилиш пайтида (аниқроқ айтганда, бирон грамматик вазифа бажараётган аффиксни ажратгандан сўнг) қолган қисм бўлмай, морфемаларнинг оддий, механистик қўшилмасидан иборат бўлган нарса бўлиб чиқади. У қисмларни бирлаштирувчи бутун сифатида тушунилади. Бу аслини олганда ўз моҳияти билан сўз демакдир. Ҳақиқатан ҳам. И. А. Батманов, Н. А. Баскаков, Н. М. Шанский, П. С. Попов, В. Н. Хангилдин, З. Маъруфов, «Ҳозирги қозоқ тили» дарслигининг авторлари негизни сўзга, сўз формасига тенг деб биладилар¹⁸⁶.

Ўзак билан сўз бир-бирига тенг бўлмаганидек, негиз билан сўз ҳам тенг ҳодиса эмас. Шу билан бирга, баъзи олимлар ўйлаганидек, негиз грамматик абстракция ҳам эмас. М. В. Беляев, масалан, «тилда ўзақлар ёки негизлар эмас, сўзлар реал равишда мавжуддир»¹⁸⁷ дейди.

Негиз сўзнинг реал равишда мавжуд бўлган жуда ҳам муҳим қисми. Хусусан, туркий тиллар учун ана шундай. Негиз бир томондан ўзак билан, иккинчи томондан сўз билан ўзаро муносабатда. Шунинг учун бу муносабатларни, улардаги ўзига хос томонларни кўриб ўтиш ўринлидир.

Ўзак ва негиз

Ўзак ва негиз бир-биринга қиёс қилинганда тубандагиларга эътибор бериш керак:

1. Ўзак тил элементи сифатида ундан кўра йирикроқ тил бирлиги бўлган сўз билан нисбатланади. У сўзнинг энг кичик асосий қисмидир. Негиз эса нутқдаги (гапдаги) конкрет сўз формаси билан нисбатланади, чунки у сўз формасининг асосий элементидир.

2. Ўзак тушунчаси морфемадан кейинги лингвистик тушунча бўлиб, у морфема тушунчасига бўйсинади.

Ўзак тушунча ифодалайди. Бу тушунча, «соф ҳолда» бўлиб, грамматика ихтиёрига ўтганидан сўнг конкретлашади. Масалан: *қоп-дай, қиз-ча; кеч-ир, кеч-ган* в. б.

Негиз эса нутқ моментидидаги ҳар бир морфологик акт учун асос бўлган қисмнинг номидир. У ўз навбатида бошқа аффикслар билан қўшилади. Шунинг учун сўзнинг морфемаларга бўлиниши сўзнинг негиз ва аффиксларга бўлинишига ҳамма вақт тенг кела бермайди. Юқорида кўрилган *тайёргарлик, тайёргарчилик* сўзларининг биринчиси уч морфемадан (*тайёр-гар-лик*), иккинчиси тўрт морфемадан (*тайёр-гар-чи-лик*) иборат. Ҳар икки сўзда ҳам ўзак *тайёр-* бўлиб, қолганлари аффикслардир. Уларнинг аффикслар эканлигини шу ясовчилар ёрдами билан ясалган бошқа сўзларни қиёс қилиш орқали

¹⁸⁵ В. Н. Хангилдин. Татар теле грамматикасы, Казань, 1959, 27-бет.

¹⁸⁶ И. А. Батманов. Грамматика киргизского языка. Вып. II, Фрунзе, 1940, 10-бет; Н. А. Баскаков. Кўрсатилган асарлар; Н. М. Шанский. Кўрсатилган асарлар; П. С. Попов. Понятие слова ... о непосредственной связи языка и мышления («Вестник МГУ», 1954, № 4, 69-бет); В. Н. Хангилдин. Кўрсатилган асар, 36-бет; З. Маъруфов. «Сўз составы...», 4-бет; Қазирги қазақ тілі..., 190-бет.

¹⁸⁷ М. В. Беляев. К изучению внешних и внутренних форм языка. («Вопросы культуры» "туплами, 134-бет).

аниқлаш мумкин. Масалан: *заргар*, *фириб-зар*, *фириб-гар-лик*, *иш-чи*, *най-чи*, *тинч-лик*, *яхши-лик* кабилар.

Юқорида анализ қилинган *тайёргарлик* ва *тайёргарчилик* сўзларини негиз ва ясовчиларга ажратиш эса уларни ўзак ва аффиксларга ажратишга тенг эмас. Бунда негиз *тайёр*- бўлиб, ясовчи аффикс *-гарлик* ва *гарчилик*дир. Чунки ҳозирги ўзбек тилида *-гар* аффикси ўзича *тайёр*- негизга қўшила олмайди. Ҳатто, *-чи* аффикси билан бирикканда ҳам ўша негизга қўшила олмайди (солиштиринг: *тайёр-гар?* *тайёр-гар-чи?*). У факат *-лик* аффикси билан бириккандатина, у билан бир бутун ясовчи тусига кириб, *тайёр*- негизга қўшилади¹⁸⁸.

Демак, жонли ясалиш *тайёр*- негизи билан *-гарлик* ёки *-гарчилик* ясовчи аффиксининг қўшилишидан, яъни ккки функционал бирликнинг қўшилишидан туғилади.

А. Ғ. Ғуломов *чақимчи* сўзининг морфемаларга бўлиниши масаласига тўхталиб, «Ҳозир тилда жонли бўлган элементлар маълум ўринда практик жиҳатдан ажралмас бўлиб қолади»¹⁸⁹, дейди. У бу сўзнинг эркин равишда *чақ-им-чи* каби уч қисмга бўлинмайдиган бўлиб қолганини тасдиқлайди. Дарҳақиқат, *чақимчи* сўзи уч морфемага ажралади, аммо ундаги функционал қисмлар иккита: *чақ-имчи*. Чунки, А. Ғ. Ғуломов айтганидек, «бутун чақим деган айрим негиз ҳўлланмайди».

3. Ўзакнинг нима учун у ёки бу маънони ифодалашини, у морфеманинг номи бўлганлиги учун ҳам, одатда, изоҳлаб бўлмайди, чунки морфемаларнинг маълум товушлар комплекси билан боғланишини ҳозирги тил нуқтаи назаридан тушунтириш кўпинча мумкин эмас, у - шартли. «Шундай қилиб, шартлилик принципи туб, бўлинмас бирликларга, моҳият эътибори билан, бутунлай морфемаларга хосдир»¹⁹⁰. Негизни эса (туб негиздан бошқаларини) қандай маънодаги морфемалардан ташкил топганини тушунтириш мумкин.

4. Ўзак актив ўзгаришни назарда тутмайди ва уни талаб қилмайди, чунки у статик тушунча. Негиз актив ҳаракат талаб қилади. Бирор морфологик акт мавжуд бўлмаса, негиз ортиқча бўлиб қолади. Демак, негиз динамик тушунча. Масалан, *теримчи* сўзида ўзак морфемаси *тер-*, аффикс *-чи* ва *-им* мавжуд. Уларнинг грамматик қонун асосида бириктишлари ҳақида сўз борганида, *-им* ясовчиси *тер-* негизига, *-чи* ясовчиси *терим*-негизига қўшилган деб ҳисобланиши лозим.

Ўзак билан негиз муносабати шундайки, улар бир-бирларига ўтади («айланади»). Ўзак нутқда негиз вазифасини бажарганидек, негиз ҳам ўзининг нутққа ҳослигини йўқотса, ўзак бўлиб қолади. Шу муносабат билан Б. М. Юнусалиевнинг тубандаги фикрини эслаш ўринлидир: «Тилнинг статик ҳолатида тил коллективи томонидан реал лексик бирлик деб тушуниладиган ҳар бир негиз... ўзак ролини бажаради»¹⁹¹.

5. Ўзак сўзларнинг бутун уясига асосдир¹⁹². Негиз эса ҳар бир сўз ўзгаришига, форма ясалишига ва сўз ясалишига асосдир. Демак, ўзакнинг маъно доираси негизникидан кенг. Масалан, *онгим*, *онгсиз*, *англа* сўзларининг негизлари икки хил: биринчи ва иккинчи сўзнинг негизи *онг-*, учинчиси яъни эса *анг-* қисмидир. Бироқ уларнинг ўзақлари битта, яъни *онг-* қисмидир.

6. Ўзакнинг қарама-қарши томони бўлган аффикслар кейинчалик функцияларига кўра сўз ясовчи, форма ясовчи ва сўз ўзгартирувчи деб конкретлаштирилганидек, ўзак ҳам функцияларига кўра бир-биридан фарқ қилинадиган лексик негиз (туб), морфологик негиз (туб) ва синтактик негиз (туб) деб конкретлаштирилиши мумкин. (Бу ҳақда кейинроқ тўхтаймиз). Бунда негиз материал жиҳатдан ўзак морфемаси билан ифодаланган бўлади. Аммо ҳамма вақт шундай бўла бермайди. Масалан, *иунга* сўзининг бутунги ўзаги *иу*,

¹⁸⁸ Яна қараг: А. Боровков. Учебник уйгурского языка, Л., 1935, 54-бет;

¹⁸⁹ А. Ғ. Ғуломов. Ўзбек тилида сўз яшаш йуллари ҳақида..., 44-бет.

¹⁹⁰ А. И. Смирницкий. Значение слова (ВЯ №2, 1955, 88-бет).

¹⁹¹ Б. М. Юнусалиев. Қўрастилган асар. 10-б.

¹⁹² В. А. Богородицкий. Очерки по языковедению. 1939, 162-б.

негизи шун (га, да)дир.

Негиз ва сўз

Сўзнинг негизи билан грамматик жиҳатдан тўла шаклланган сўз орасидаги муносабат тилшуносликдаги қийин проблемалардан биридир. Бўнинг сабаби шуки, тилшунослар кўпинча сўз терминини негиз ўрнида қўлайдилар. Айниқса бунда кўшма, жуфт ва такрорланган сўзларнинг негизга муносабати аниқ эмас. Чунки ҳақиқатда икки ёки undan ортқ сўз бирикиб, кўшма сўз ҳосил бўладими ё бўлмаса негизлар бирикиб, кўшма сўз ясаладими? Бунинг жавоби ҳар хил. Масалан, П. С. Полов кўшма сўзнинг компонентларини айрим сўз деб ҳисоблайди¹⁹³.

К. А. Левковская кўшма сўз компонентларининг ҳар бири айрим сўз бўлмай, негиз эканлигини немис тили фактлари асосида исботлаб беради. Негиз билан сўз ташқи (товуш) томондан бир-бирига тенгдек кўринади. Шунинг учун туркий тилларда негиз бутун сўзга тенг деган фикр кенг тарқалган. Ваҳоланки, ўзақ сўзга тенг бўлолмаганидек, негиз ҳам сўзга тенг эмас. Буни тубандагилардан кўриши мумкин:

1. Негиз семантик тугалликка эга эмас. Сўз эса семантик жиҳатдан тугал бир аниқ тушунчани ва унга қўшилган грамматик маъноларни ифодалайди. Масалан, *Завод планини бажарди* гапидаги *план-* негизи фақат битта умумий тушунчани ифодалайди. Бу тушунча ҳали маълум реалликни билдирмайди. Чунки бу *план-* ҳали қоғозга «чизилган схема» ёки берилган «топширик», «мўлжал» каби реал факторлардан ҳеч бирини аңлатмайди. Аммо *планини* эса *бажарди* феълига боғлангани учун, берилган «топширик» маъносини ва унга қўшилган учинчи шахснинг бирлигига (заводга) алоқадорлиги, ҳаракатнинг шу объектга ўтганлиги каби грамматик маънолар билан бирга аңлатади. Шу гапдаги *бажарди* сўзи билан *бажар-* негизи аңлатган маъноларда ҳам шу сингари ўзига ҳослик бор: *бажарди* сўзи шу гап ичида «камалга оширди»га яқин бир ҳаракат тушунчасини, шу ҳаракатнинг ўтган замонда аниқ юз берганини ва бунга сўзловчининг тўла ишонгани ёки унинг кўз олдида бўлганини, ҳаракат учинчи шахснинг бирлиги (завод) томонидан бажарилганини аңлатади. Негиз (*бажар-*) эса гапдаги бошқа сўзлар билан грамматик жиҳатдан боғланмагани учун, аниқ бир ҳаракатни ва *бажарди* ифодалаган грамматик маъноларни аңлатмайди. Негизда мавжуд бўлган потенциал буйруқ маъноси *завод* сўзига мос келмайди.

2. Демак, негизда морфологик шаклланиш ҳали йўқ. У бундай шаклланиш учун зарур бўлган пойдевор, холос. Сўз эса морфологик жиҳатдан тўла шаклланиб, гапдаги бошқа сўзлар билан аниқ грамматик муносабатларга киришган бўлади.

Юқоридаги гапда кесим вазифасидаги *бажарди* сўзи грамматик жиҳатдан тугал шаклланганлиги учун, айтиб ўтилганидек, асосий маъно ядросидан ташқари бир канча грамматик маъноларни ҳам ифодалайди. Шунга кўра учинчи шахс бирлик маъноси туфайли эга вазифасидаги *завод* сўзи билан грамматик алоқада туради. Негиз эса бундай имкониятга эга эмас. Кесимдаги буйруқ, маъносига кўра эга фақат иккинчи шахсда бўлиши лозим эди, аммо *бажар-* негизидagi буйруқ реал аҳамиятга эга бўлмагани учун, унинг эгаси ҳам йўқ.

3. Сўз бошқа сўзлар билан грамматик муносабатда бўлади, улар билан бирикади. Бундай бирикиш ё сўз бирикмасини ёки гапни юзага келтиради. Негиз, одатда, аффикс билангина бирикади, кўшилади. Бундай кўшилиш сўзнигина грамматик жиҳатдан шакллантиради.

4. Фонетик жиҳатдан ҳам негиз билан сўзнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар:

а) урғунинг тушиши жиҳатидан негиз билан сўз бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Масалан, юқоридаги *планини* сўзида урғу сўнгги бўғинга (тушум келишиги аффиксига) тушади, негиз эса урғусиздир. Аммо *план бажарилди* гапидаги *план* сўзи (*план-* негизи

¹⁹³ П. С. Полов. Понятие слова.... 69- ва кейинги бетлар.

эмас) ургули. Шунингдек, *бажарди* сўзида ургу охирги бўғинга - *ди*¹⁹⁴ бўғинига тушади, негиз (*бажар-*) эса ургусиздир. Агар бу негиз *бажар* сўзига солиштирилса (*сен бажар!*), энди *бажар* сўзининг ургули бўлишини кўрамыз.

б) негизнинг охиридаги товушга аффикснинг биринчи товуши таъсир қилиши натижасида баъзи негизларнинг товуш состави у билан омонимдек кўринган сўзнинг охирги товушидан фарқли бўлиб қолади. Шу жиҳатдан ҳам негиз билан сўз бир-бирига тенг келмайди. Масалан, бунда негиз охиридаги жарангсиз товуш жарангдлашади (*элак - элак-и, қурак - қурак-и, ўроқ, - ўроқ-и* каби), жарангли ундош, аксинча, жарангсизлашади (*тег - тек-кан, оғ - оқ-қан, сўз - сўс-сиз* каби) ёки ундош бошқа ундош товуш билан алмашади (шул - шун-дай, бул - бун-ча, бун-га, сен - сен-га, тўк - тўк-ти, тўк-са, чик - чикти каби) ва бошқалар.

Негиз билан сўз, юқорида кўрсатилганидек, ўзига хос хусусиятлари билан гарчи бир-биридан фарқланиши лозим бўлган грамматик бутунликлар бўлса ҳам, улар диалектик равишда ўзаро боғланган ва бири бошқасига ўтадиган бирликлардир. Буни тасаввур қилиш учун мулоҳазаларимизни негиз ҳақидаги фикрларимиздан бошлайлик.

Маълумки, юқорироқда сўзнинг аффикси мавжуд бўлсагина, негиз ҳақида гапириш мумкин дейилган эди. Бу фикр, аслида, сўзни анализ қилишда сўз составини аниқлаш учун жуда мос келади. Шу маънода негизни сўзни анализ қилиш натижасидир деса бўлади. Аммо янги сўз ёки сўз формасини ясаш лозим бўлиб қолганда маълум аффикс негизга қўшилади, дейиш юқоридага фикрга зид келиб қолмайми? Ахир, ҳали қўшилмаган, фақат хотирамизда мавжуд бўлган аффиксга нисбатан негиз бўлиши юқоридаги, негиз сўздаги аффиксга нисбатангина ажратилади, деган формулага зид келади-ку. Масалан, ўзбек тилига *космонавт* сўзи кириб келди. Бу сўзнинг ишгиروي билан гап тузиш лозим бўлиб қолди. У от бўлгани учун, албатта, отларга қўшиладиган аффиксларни олади. Айтайлик, *Космонавтаримиз мисли қўрилмаган жасорат кўрсатдилар* сингари бир гап тузилди. Бунда кўплик қўшимча -лар *космонавт* - негизига қўшилди, деб ҳисоблаш керакми ёки у *космонавт* сўзига қўшилди? Агар аффикс *космонавт* - негизига қўшилди, демоқчи бўлсак, бунга қарши «ҳали қўшилмаган аффиксга нисбатан қандай негиз бўлиши мумкин?» деган эътироз туғилади. Борди-ю, -лар аффикси *космонавт* сўзига қўшилди десақ, унда негиз ҳақидаги тушунчаларимиз йўқолиб, кераксиз бўлиб қолади.

Негиз билан сўз орасидаги мана бу қарама-қаршилик, аслида, улар орасида бир-бирига ўтиш қонуниятига борлигини кўрсатади.

Мавжуд сўз (ёки сўз формаси) унга аффикс қўшиш вақтида ўзининг аввалги грамматик хусусиятларини (ёзувда, «ўнг томондаги» хусусиятларини) йўқотади ва негиз ҳолатига киради. Чунки аффикс қўшиш конкрет нутқда, гап ичида содир бўлади. Шу гап ичида аффикс қўшилаётган қисмнинг «сўзлигини» тасдиқлайдиган бошқа гап мавжуд бўлмайди. Бу қисм энди грамматик маънолардан ҳоли бўлган «яланғоч» (ёки «соф») негиздир. Бошқача айтганда, сўз (ёки сўз формаси) негизга айланади: бор - сўз, *бор-* (*ган*) - негиз, *борма* - сўз, *борма-* (*ган*) негиз ва б. Бунинг акси ҳам бўлади: негизни унга қўшилган аффиксдан маҳрум қилсак, у сўзга айланади: *бормаган* сўзидаги -ган олиб ташланса (йўқ бўлса), *борма* алоҳида сўз бўлиб қолади (*шахарга борма*).

Демак, негиз сўзга, сўз (ёки сўз формаси) негизга айланади. Бу негиз билан сўзнинг ўзаро диалектик боғлиқ эканлигини кўрсатади. Шунинг учун туркий тиллардаги негизни тўғридан-тўғри сўзга тенг деб ҳисоблайдилар. Бундай тенглаштириш механистик тенглаштиришдир. Масаланинг тагида эса юқорида кўрсатиб ўтилган ўзаро ўтиш муносабати, бирининг иккинчисини тақозо қилиши ётади.

¹⁹⁴ А. Ғ. Ғуломов ҳам *қийди-чиқди, ўқиди* ҳабиларда ургуниң *-ди* қўшимчасига тушишини кўрсатади. (А. Ғ. Ғуломов. *Ўзбек тилида ургу*. Тошкент, 1947. 25—27-бетлар)

Негизнинг функционал турлари

Ўтган асрдаёқ негиз сўзда бирдан ортиқ бўлиши эътироф қилинган эди. Масалан, К. В. Л. Гейзе от, феъл, олмош ва шу хабилаарнинг хусусий негизлари бўлиши мумкинлигини кўрсатиб, ҳатто айни бир феълнинг формалари қатори ичиди ҳозирги замон, ўтган замон, сифатдош сингари турли негизлар бўлиши мумкин¹⁹⁵, деган эди. Шу билан негизнинг сўздаги абсолют доимий қисм бўлмай, функционал қисм эканлиги ва шунинг учун функцияга кўра унинг ҳар хил бўлиши белгиланган эди. Шу сабабли «ясама негизлар орасида яна бирламчи ва иккиламчи негизларни фарқлайдилар» (В.К. Поржезинский)¹⁹⁶ деган фикрнинг замини мустаҳкамлана борди.

Ф. де Соссюр сўздаги негизларнинг бир неча хили ёки даражаси ажратилишини кўрсатади. У негизларни турли даражаларга ажратишда анализни сўзнинг охиридан бошлашни тавсия этади. Масалан, грек тилидаги *zeugni-mi* («запрягаю» - «қўшаман») (огни аравага), *zeugni-s*, *zeugni-ten* формаларини негиз ва туталланмаларга ажратади, бундаги негизни биринчи даражали негиз деб ҳисоблайди. Аммо *zeugñimi*, *zeuktos*, *zeuksis*, *zeuktk*, *zigon* формаларидаги *zeug* – *zeuk* – *zig* сифатида товуш алмашинушига эга бўлган *zeug*- негизини иккинчи даражали негиз дейди. Энди бу негиз бошқа морфологик қисмларга бўлинмайди¹⁹⁷.

О. П. Суник грамматик жihatдан ўзгарадиган сўзларда биринчи негиз ва ҳар хил иккинчи негизлар - сўзнинг турли формалари негизлари ажратилади, деб ҳисоблайди. Масалан, феълнинг умумий негизидан ташқари, вид, яисбат, замон ва б. негизлари, отларда эса негизнинг умумий типидан ташқари, сон негизи, субъектив баҳо негизи, ҳослий негизи ва б. ажратилади¹⁹⁸. Е. Д. Полиянов ҳам ўзбек тилида феълнинг ҳозирги замон негизини, бўлишсизлик негизини («основа Negativ'a») ажратиб кўрсатади¹⁹⁹. Маълум бўладики, негиз сўз формасини ясашда ҳар бир аффикс кўшилиши учун асос бўлиб туради. Шу жihatдан юқорида негизларнинг роли тўғри қайд қиланади. Аммо улар конкрет формаларнинг конкрет негизлари ҳақида гапира туриб, уларни умумлаштирувчи тўдаларга ажратмайдилар. Бу эса, мантиқан, негизларга қўшиладиган аффиксларнинг ҳам функционал турларини кўрсатувчи гурупуларга (сўз ясовчи, форма ясовчи ва сўз ўзгартувчиларга) ажратишга тўсиқлик қилади.

Аффикслар сўз тузилишида бажарадиган функцияларига кўра юқоридагича уч гурупуга ажратилар экан (О. П. Суник ҳам аффиксларни баъзи ишларида ана шундай уч гурупуга, баъзи ишларида икки гурупуга ажратади), демак, аффиксларнинг қарама-қарши томони бўлган негизлар ҳам шунга мувофиқ уч гурупуга ажратилиши лозим.

Юқорида айтиб ўтилганидек, рус тилшунослигида туталланма кўшиладиган негиз ва сўз ясовчи қўшиладиган ясовчи негиз (производящая основа) ажратилиши аффиксларнинг сўз ўзгартувчи, яъни туталланма (окончание) ва сўз ясовчиларга ажратилишига мос бўлиб тушади. Бирок бунда на сўз ясовчига, на сўз ўзгартувчига кирмайдиган аффикслар ва улар қўшиладиган негизлар назардан четда қолиб кетади. Масалан, *гаплашмагансан* сўзини анализ қилганимизда, сўз ўзгартувчи -сан аффикси ажратилади ва қолган қисм - *гаплашмаган*- унинг негизи бўлади, сўз ясовчи -лаш (-ла + иш) ажратилади ва қолган қисм (*гап-*) унинг негизи («ясовчи негиз») бўлади. Аммо ўртадаги -ма- -ган аффикслари на сўз ясовчига, ва на сўз ўзгартувчиги : кирмайди, бинобарин, улар қўшиладиган асосий қисм, яъни негиз ҳам ана шундай ноаниқ бўлиб қолади: *гаплаш-*, *гаплашма-* сўз ясовчи қўшиладиган негиз ҳам эмас, сўз ўзгартувчи қўшиладиган негиз ҳам эмас. Ваҳоланки, сўз формасини ясашда бу аффиксларнинг ва

¹⁹⁵ К. В. Л. Гейзе. Кўрсатилган асар, 176-бет.

¹⁹⁶ В. К. Поржезинский. Кўрсатилган асар, 6-бет.

¹⁹⁷ Ф. де Соссюр, Кўрсатилган асар, 170-бет.

¹⁹⁸ О. П. Суник. О морфологическом составе слова..., 337—338-бетлар.

¹⁹⁹ Проф. Е. Д. Полиянов. Краткая грамматика узбекского языка, часть I. Ташкент—Москва, 1926. 21—31-бетлар.

негизларнинг аҳамияти жуда катта. Шу ўринда негиз ҳақида академик грамматикадан келтирилган фикрни яна эсга солишга тўғри келади. Унда негизнинг тугалланма ва форма ясовчи суффикслар ажратилгандан сўнг қолган қисм эканлиги айtilган эди. (Бу асарда форма ясовчиларга инфинитив, сифатдош, равишдош ясовчи ва б. аффикслар киритилган). Демак, бундан, сўз ясашда ва сўз ўзгартишда хизмат қиладиган юқоридаги икки хил негизлардан бошқа яна оралик ҳодисани акс эттирувчи учинчи хил негиз ҳам бор, деган хулоса чиқади.

Ҳақиқатан ҳам, ўзбек тилидаги сўзларни тузилиш томонидан анализ қилиш шуни кўрсатадики, аффикслар ҳам, улар қўшиладиган негизлар ҳам уч йирик гурппага бўлинади. Уларни сўз тузилишида аниқлашдан грамматик маъноларига ва бажарадиган вазифаларига кўра биз лексик негиз, морфологик негиз ва синтактик негиз деб номлаган эдик²⁰⁰. Кейинчалик Э. В. Севортян ҳам лексик негиз терминини тилга олди²⁰¹.

Лексик негиз деб сўз ясовчи аффикслар қўшиладиган қисмга айtilади. Лексик негиз сўз ясовчи аффикс билан бирга янги сўз яшаш учун хизмат қиладди. Масалан, *иш-чи, пахта-кор, мактаб-дош, тер-им, терим-чи* ва б.

Лексик негиз рус тилшунослигида «производящая (образующая) основа» деб номланадиган негиз турининг ўзгинасидир. Бу терминни айнан таржима қилиб, *ясовчи негиз* терминини яратиш мумкин эди. Бироқ ясовчи негиз терминидан «сўзни ясашда сўз ясовчи аффикс сингари негиз нимагадир қўшилади», деган маъно аниқлаштирилиши мумкиндай кўринди. *Лексик негиз* термини эса бу негиз турининг лексик бутунлик ясашдаги асосий қисм эканлигини, бинобарин, лексик аҳамиятга эга эканлигини аниқлаштирилади.

Бир сўзда сўз ясовчи аффикс бирдан ортик миқдорда бўлиши мумкин бўлгани учун, лексик негиз ҳам бир сўзда бирдан ортик бўла олади. Бундай ҳоғда лексик негизлар I лексик негиз, II лексик негиз, III лексик негиз... ва ҳоказо деб ажратилиши керак. Ажратиш тартиби, Сосюр айтганидек, сўзнинг охиридан эмас, фақат битта ўзак морфемасидан иборат бўлган «туб негиз» дан бошланиши яхшироқ. Шунда ниманинг нимадан ясалганлиги аниқ кўриниб туради.

иш	чи,	сув	чи	лик,	тин	ч	лик	дай
Лек.нег.		1-лек. нег.			1-лек. нег.			
		2-лек.негиз			2-лек.негиз			
							3-лек.негиз	

Лексик негиз бирдан ортик бўлганида ҳар вақт кетма-кет жойлашмайди. Баъзан биринчи сўз ясовчи аффикс билан иккинчи сўз ясовчи аффикс орасига форма ясовчи ё сўз ўзгартувчи (ёки ҳар иккови) киритилиши мумкин. Шунга кўра I лексик негиздан сўнг II лексик негиз келмай, ўртада негизнинг бошқа функционал турлари, чувоночи, морфологик негиз, синтактик негиз ёки ҳар иккови келиши мумкин. Масалан:

бола	лиг	имиз	дай,	иш	чи	лар	имиз	дай
1-лек. нег.				1-лек. нег.				
				Морф.негиз				
		2-лек.негиз				Синт.негиз		
							2-лек.негиз	

Одатдаги қоиданинг бу сингари «бузилиши» кейинги сўз ясовчиларнинг семантик-грамматик табиати билан боғлиқ. Ясовчи аффиксда лексик характердаги маънодан

²⁰⁰ С. Усмонов. Сўз ва унинг морфологик структураси ҳақида.... Тошкент, 1957, 12-бет.

²⁰¹ Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, М., 1962, 20-бет.

ташқари, грамматик характердаги маъно оттенкаси ҳам мавжуд бўлганида ана шундай бўлади.

¶ **Морфологик негиз** деб, форма ясовчи аффикс қўшилиб, у билан биргаликда сўзнинг биз модал форма²⁰² деб атаган формасини яшаш учун хизмат қиладиган қисмга айтилади. Морфологик негиз отларнинг кўшлик, кичрайтиш-эркалаш формалари; сифат ва равиш даражалари; сон ва олмошларнинг турли семантик-грамматик формалари; феълларнинг бўлишсиз, нисбат, равишдош, сифатдош, ҳаракат номи формаларини, майл ва замон формалари ва шу кабиларни ясашда иштирок этади. Масалан: *бола-лар, кўзи-чоқ, дафтар-ча, катта-роқ, тез-роқ беш-инчи, уч-тача, икк(и)-ала, ким-дир, нима-дир, кел-ма, қул-ма, қул-дир, ишла-т, кўр-ин, кел-иб, кел-гунча, кел-ган, кел-ар, кел-иш, кел-моқ, кел-ди, кел-са* кабилар. Морфологик негиз ҳам лексик негиз каби бир сўзда бирдан ортиқ келиши мумкин. Шунинг учун улар I морфологик негиз, II морфологик негиз ва ҳоказо деб ажратилади. Масалан:

қиз	ча	лар,	топшир	тир	ма	б	ди
1-морф. нег.			1-морф. нег.				
2-морф. нег.			2-морф. нег.				
			3-морфологик негиз				
			СИНТАКТИК НЕГИЗ				

Баъзан морфологик негизлар кетма-кет келмай, орага синтактик негиз кириб қоллиши ҳам мумкин. Масалан:

сиз	лар	ни	гина,	ол	са	нгиз	лар
1-морф. нег.				1-морф. нег.			
Синтактик негиз				Синтактик негиз			
1-морф. негиз				1-морф. нег.			

Синтактик негиз деб, сўз ўзгартувчи аффикс қўшилиб, у билан бирга сўз ўзгартувчи (ёки синтактик) форма яшаш учун хизмат қиладиган қисмга айтилади. Бундай формалар сўзларни гапда бириктириш учун, яъни синтактик мақсад билан ясалади. Масалан, *китоб-ни Эргаш-га берди-м*. Синтактик негизга отлардаги эгаллик, келишик аффикслари, феъллардаги шахс-сон (тусловчи) аффикслар қўшилади: *китоб-им, китоб-инг; мактаб-га, мактаб-нинг; ўқиган-ман, ўқиган-сан, ўқиб-ман, борса-нг, борди-м* каби. Синтактик негиз отларда иккитагача бўлиши мумкин, аммо феълларда фақат битта бўлади. Синтактик негизнинг отларда бирдан ортиқ бўлиши бир сўзда иккита сўз ўзгартувчи аффикснинг мавжуд бўлишидандир. Чунки сўнги сўз ўзгартувчига нисбатан аввалги сўз ўзгартувчига эга бўлган қисм бутун ҳолича синтактик негиз бўлади. Баъзи олимлар фақат ясама сўзларгина бошқа янги сўз яшаш учун негиз бўлади, сўз ўзгартувчи формалар бундай хусусиятга эга эмас деб ҳисоблайдилар²⁰³. Агар икки сўз ўзгартувчи битта аффиксга айланса эди, бу фикрга қўшилишга тўғри келган бўлар эди. Ҳақиқатда, ҳар бир сўз ўзгартувчи ўзича жонли бўлади. Масалан:

китоб	инг	ни	олди	нг
1-синтактик нег.			Синтактик негиз	
2-синтактик негиз				

²⁰² М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили, 83-бет.

²⁰³ Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования..., 15-бет.

Лексик, морфологик ва синтактик негиз терминларини негизларнинг ўша усуллар билан ясалганини ифодалайди, деб тушунмаслик керак. Бу терминлар негизларнинг функционал номлари, холос. Масалан, *олиб бор (ган)* аслида синтактик усулда ясалган бўлса ҳам, у морфологик негиздир. Чунки феълнинг сифатдош формасини ясаш учун ўша синтактик бутунлик асос бўлган. Бошқа негизлар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Туб ва ясама негиз масаласи

Негизларнинг барча типлари тузилиш жиҳатидан бир хил эмас. А. М. Пешковский *разговорчик-, разговор-, расположить-, расположи-* каби негизларни, яна янги негизга ва формал қисмларга бўлиниши мумкин бўлганлиги учун, ясама негиз деб, *стекла-, говор-, лож-* кабиларни эса туб негиз ёки ўзак деб атайди²⁰⁴. Рус педбилим юрглари дарслигида ҳам негиз шундай тушунтирилади. Масалан, ясама негизни туб негиздан ажратиб, унга бундай таъриф бериледи: «Негиз ўзакдан ташқари ўз составига суффикс ва приставкалар олиши мумкин. Бундай негиз ясама негиз дейилади»²⁰⁵. В. В. Решетов ўзбек тилида негизнинг ана шундай бўлишини кўрсатади²⁰⁶. А. Н. Кононов ҳам ўзбек тилида ўзакнинг эмас, негизнинг туб («корневая основа») ва ясама («производная основа») бўлишини кўрсатади²⁰⁷. Демак, негиз ё ўзакдангина иборат бўлади (масалан, *бола-* каби) ёки ўзак билан ясовчининг бириктишдан иборат бўлади (масалан, *иччи-, ишла-* каби). Шунга кўра, негизни туб ва ясама деб иккига ажратиш лозимдек кўринади.

Туб негиз сўзнинг ясовчи олмаган асосий қисми бўлиб, у ўзакка тенг бўлади. Ясама негиз эса туб негизнинг ясовчи олишидан туғилади. Бошқача айтганда, ясама негиз лексик негиз билан сўз ясовчи аффиксларнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Мактаб дарслигида аввалги традициядан воз кечган ҳолда негизнинг (ўзакнинг эмас) туб ва ясама бўлиши кўрсатилиб тўғри қилинган. Масалан, унда шундай дейилади: «Сўзнинг негизи туб ва ясама бўлиши мумкин. Туб негиздан бир ясама негиз ёхуд қатор янги ясама негизлар бири-бирдан ясалади. Масалан: *боғ-, боғла, боғ-лам, билим, билимдон, билимдонлик*»²⁰⁸.

Юқориди вазифасига кўра лексик, морфологик ва синтактик негизлар бўлиши айтилди. Буларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларига кўра бир-бирдан ясалади. Масалан, синфдош сўзнинг лексик негизи - синф-тузилиш томонидан туб негиз, аммо **бўёқчи** сўзнинг лексик негизи **бўёқ-** эса, ясамадир (**бўя** + **қ** > **бўёқ**).

Туб лексик негиз билан ясама лексик негизлар ўзаро маълум фарқларга эга. Бу фарқлар тубандагилардир:

а) туб негиз қариндош сўзлардаги асосий лексик маънони ифодаловчи ўзак морфемасидан иборат бўлиб, у бошқа маъноли қисмларга - морфемаларга бўлинмайди: *тош-, тоғ-, киши-, қиш-, бола-, қиз-* кабилар. Ясама негиз эса бошқа морфемаларга бўлинади. У камда икки морфемадан иборат бўлади: *ши + чи-, пахта + кор-, тош + лоқ-, тоғ + дай-, қиш + ки-* ва б.;

б) туб негиз бошланғич нукта бўлиб, унинг базасида ясама негиз ҳосил бўлади. Демак, ясама негиз туб негизга семантик ва грамматик жиҳатдан тобедир. Ўзаро муносабатда бўлган туб негиз мавжуд бўлгандагина ясама негиз ҳақида сўз юритиш мумкин²⁰⁹.

Тил тараққиёти процессида, маълум даврга келиб, баъзан ясама негиз учун таянч бўлган туб негизнинг йўқолиши ёки бошқа формага эга бўлиши мумкин. Бундай чоғда ясама негиз туб негизга айланади. Чунки унинг ўзи морфологик акт учун дастлабки нукта бўлиб қолади. Масалан, *кўзу (< кўр-зу), қизил (< қиз-ил)* каби негизлар ясамаликдан туб

²⁰⁴ А. М. Пешковский. Русский синтаксис..., 17-бет.

²⁰⁵ А. М. Земский, С. Е. Крючков, М. В. Светлаев. Русский язык, часть I, М., 1950, 92-бет.

²⁰⁶ Виктор Решетов. Современный узбекский язык, Ташкент, 1946, 19-бет.

²⁰⁷ А. Н. Кононов. Грамматика узбекского языка. Ташкент, 1948, 30-бет.

²⁰⁸ А. Боровков, З. Маъруфов, Т. Шермухамедов. Ўзбек тили грамматикаси, I қисм, Тошкент, 1951, 41-бет.

²⁰⁹ Г. О. Винокур. Заметки по русскому словообразованию (Изв. АН СССР. ОЛ и Я, т. V, 4, 1946, 319-бет).

холга ўтгандир;

в) туб негизнинг ўзи маълум маънони ифодалайди. Ясама негизнинг маъноси эса составидаги морфемалар маъноларининг йиғиндисидан иборатдир. Масалан, *оқим*-негизнинг маъноси *оқ*- ва *-им* морфемалари маъноларининг йиғиндисидан келиб чиқади, у ясама негиздир. Бироқ *оқ*- туб негиз;

г) туб негиз ифодалаган маънони морфемалардаги сингари, одатда, изохлаб бўлмайди. Унинг ифодалаган маъноси нимадан олинганлигини, кўлинча, тушунтириш мумкин эмас. Масалан: *тоғ*-, *сув*-, *киши*-, *куёи*-, *қовун*- ва бошқалар. Ясама негизнинг маъносини эса тушунтириш, изохлаш мумкин. Чунки ясама негиз предмет ёки ҳодисаларни бошқа предмет ёки ҳодисаларга боғлаб ифодалайди. Бунда ўша тилда сўзлашувчи халқ фантазияси-тасавури катга роль ўйнайди. Масалан: *қирғич*- («қирадиган асбоб»), *ақлли*- («ақлга эга»), *пахтакор*-, (пахта экувчи) ва бошқалар.

Сўзни тузилиш томонидан туб ёки ясама дейиш лексик негизнинг туб ёки ясамалигига асосланади. Шунга мувофиқ, туб негизли сўз ёки ясама негизли сўз деб улар бир-бирларидан ажратилади. (Бу ҳол лексик негиз билан морфологик негизни бирлаштириб, умуман, ясовчи негиз деб аташга йўл қўймайди).

Негизлар қатор бир-биридан ясалишига қараб туб ва ясама турларга бўлинадиган бўлса, демак, морфологик негиз ҳам туб ёки ясама бўлади. Масалан, *ўқима* сўзининг морфологик негизи *ўқи*-туб, аммо *ўқимаган* сўзининг морфологик негизи *ўқима*-ясамадир. Ёки: *борган* сўзининг морфологик негизи *бор*- туб, *ишлаган* сўзининг морфологик негизи *ишла*- эса ясамадир.

Маълумки, туркий тилларда бир формадан иккинчи бир форма ясалиши мумкин. Бундай пайтда сўнги морфологик негизни тузилиш томондан ясама деб ҳисоблай бериш мумкин (*ўқима-ган*, *ўқитма-й* ва б.). Бундан негизнинг хусусияти ҳамма вақт сўзнинг хусусиятига тенг келавермаслиги қондаси келиб чиқади. Чунки *ўқимаган* сўзи туб сўз ҳисобланса ҳам, у ясама морфологик негизга (*ўқима*-) эгадир. У шунинг учун туб сўзки, унда сўз ясовчи аффикс мавжуд эмас. Форма ясовчининг борлиги ясама сўз туғдирмайди. Чунки у янги маънодаги сўз ҳосил қилмай, ўша сўзнинг гапда бирор вазифа бажариш учун хизмат қиладиган формасинигина ясайди. Демак, морфологик негизнинг туб ёки ясама бўлиши сўзнинг туб ёки ясама бўлишига асос бўлмасдан, лексик негизнинг туб ёки ясама бўлиши сўзнинг туб ёки ясама бўлиши учун асос бўлади.

Синтактик негиз масаласига келганда, унинг ҳам морфологик негиз каби туб ва ясама бўлиши мумкин. Масалан, *китобни* сўзидаги *китоб*- туб синтактик негиз, бироқ *китобчаларни* сўзининг синтактик негизи *китоб-чалар*- ясамадир. Худди шу каби *бормоқчиман*, *борарман*, *икковимиз* каби сўзларнинг синтактик негизлари бўлган *бормоқчи*-, *борар*- *икков*- қисмлари ясамадир.

Сўзда сўз ёки форма ясовчининг бўлиши синтактик негизнинг ясамалигини кўрсатади, деб қабул қилиниши мумкин. Масалан, *ишланг*, *қолибман*, *каттароқсан* сўзларининг синтактик негизлари *ишла*- (сўз ясовчи *-ла* олган), *қолиб*-, *каттароқ*- (форма ясовчи *-иб*, *-роқ* олган) қисмларидир. Бироқ ясама негизларнинг аффикс ёрдамида ясала бориши изчиллик билан сақланса, бир сўз ўзгартувчига эга бўлган синтактик негиз иккинчи бир сўз ўзгартувчи аффиксга нисбатан ясама негиз бўлиши лозим. Масалан, *боласига* сўзининг II синтактик негизи *боласи*- ўз ичида *бола*- негизига ва *-си* сўз ўзгартувчисига эга. Шунинг учун лексик ва морфологик негизларнинг ясама бўлишидаги принципдан келиб чиқиладиган бўлса, *боласи*- негизи ҳам ясама деб ҳисобланиши керак. Бунда эса, «ясама негиз» тушунчаси, аслида, II, III, IV ва б. негизлар қаторини умумлаштирувчи тушунча бўлиб қолади. Шу жиҳатдан негизнинг туб ёки ясама бўлиши, лексик негизларнинг туб ва ясама бўлишини назарга олмаганда, сўзнинг туб ёки ясамалигини аниқлашда ҳеч қандай ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмайди.

Ўзбек тилининг (умуман, туркий тилларнинг) ана шундай ўзига хослигини ҳисобга олганда негизни туб ва ясамага ажратиш керакми?-деган савол туғилади.

Шундай қилиб, негиз анализ вақтида сўнгий равишда сўзнинг сўз ясовчи, форма ясовчи ёки сўз ўзгартувчиларини ажратгандан сўнг қолган қисми бўлиб, у ўзича ўша аффиксларга эга бўлмаган сўзга ўхшаш бўлганлигидан, доим сўз билан нисбатланади. Масалан, *хизмат(чи)* негизи бор, чунки *хизмат* сўзи ҳам бор, *ишлат(ма)* негизи бор, чунки *ишлат* сўзи ҳам бор.

Сўз тузилишини тасвирлаш учун негиздан бошқа шу каби морфологик бирликка ҳеч қандай эҳтиж йўқ. Юқорида айтиб ўтилганидек, айрим тилшунослар (М. В. Беляев, С. Фердаус, М. Р. Шамсиев) томонидан сўзнинг асоси терминини қўллаш мутлақо ортиқчадир. Озарбайжон тилшуносларидан кўчирма қилиш ҳам ўзини оқламайди, чунки асос терминини улар «негиз» («аснова») маъносига қўлайдилар. Шу терминдан бошқа унга параллел келадиган термин озарбайжон тилшунослигида йўқ. Шу ерда В. К. Поржезинскийнинг тилшуносликда *база* (асос) терминини қўллашни «лингвистик спекуляция» деб қаттиқ танқид қилганини эслаш ўриналидир²¹⁰.

Тилшуносликда баъзан учрайдиган *тема* терминига келганда шунини айтиш керакки, у кўпроқ негиз терминига параллел равишда ўзак билан ясовчининг ёки тематик унлининг бирикмаси маъносига қўлланган (Бунга юқоринда - «сўзак» бўлимида тўхтаб ўтилган эди). Фикрмизмича, ўзбек тилида негизларни туб ва ясамага ажратиш лексик негизга нисбатангина қўлланиши ўзини оқлаши мумкин. Чунки сўзнинг туб ёки ясамалиги лексик негиздан кўринади. Негизларнинг умумий табиатига қараганда, бу ҳам ўзбек тили морфологияси учун у қадар зарур эмас.

Содда, қўшма ва жуфт негизлар

Негизнинг барча функционал турлари ҳам составига кўра уч хил бўлиши мумкин: 1. Содда негиз. 2. Қўшма негиз. 3. Жуфт негиз.

Сўзларнинг содда, қўшма ва жуфт бўлиши негизларнинг содда, қўшма ва жуфт бўлишига асосланади.

1. Лексик, морфологик ва синтактик негизларнинг ҳар бири содда бўлиши мумкин.

Содда лексик негиз сўзнинг сўз ясовчи аффикс ажратилгандан сўнг қолган битта ўзак морфемасига эга бўлган қисмидир. Масалан: *байроқ (дор)*, *пахта (зор)*, *иш (ла)*, *йўл (дош)*, *бола (ли)*, *терим (чи)*, *тўлик (сиз)* кабилар.

Содда лексик негиз ясама (содда ясама) сўзларнинг ясалиши учун хизмат қилади.

Содда морфологик негиз содда лексик негиз каби фақат битта ўзак морфемасига эгадир. Масалан: *бола(ча)*, *бор(иб)*, *бор(ган)*, *бор(иш)*, *яхши-(роқ)*, *ишлат(ар)*, *қизча(лар)* каби.

Синтактик негизнинг содда формаси ҳам авзалги негизлар каби фақат бир ўзаклидир. Масалан: *уй(га)*, *уй(ни)*, *ишлаган(ман)*, *бор(ай)*, *бор(син)* кабилар.

Содда негизлар составида ўзак морфемасидан ташқари бошқа аффикслар бўлиши мумкин. Аммо бу негизнинг соддалигига ҳалал бермайди. Чунки бунда гап ўзак морфемасининг негизда фақат битта бўлишидадир. Масалан, *ишчидан*, *борганман* сўзларидаги синтактик негизлар бўлган *ишчи-*, *борган-* қисмлари составида *-чи*, *-ган* аффикслари борлигига қарамай, соддадир.

3. Қўшма негиз масаласи алоҳида муҳокама юритишни талаб қилади. Негизнинг қўшмалигини қандай қилиб белгилаш масаласида фикрлар ҳар хил. Бунда қўшма негизнинг (одатда, қўшма сўз ҳақида гап боради) компонентлари қандай морфологик бирликлар эканлиги масаласида турли-туманлик бу соҳадаги фикрларни анализ қилиш ва ўз мулоҳазаларимизни баён қилишимизни талаб қилади.

Қўшма сўзларнинг компонентлари ҳақидаги фикрларни, асосан, уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Биринчи гуруҳга қўшма сўз бирдан ортиқ ўзакларнинг бирикишидан ҳосил бўлади, деган олимларнинг фикри киради. Масалан, О. Усмон ва Б. Авезовлар

²¹⁰ В. К. Поржезинский. Курс тилшинослиги асар, 4-бет.

дарсликлариди «Икки ва ундан ортиқ ўзақларнинг қўшилувидан тузилган сўз қўшма сўз деб аталади»²¹¹, деган таъриф берилган эди. Кейинчалик А. Ғ. Ғуломов ҳам, «Композиция йўли билан яшаш ўзақларни бириктириш, тизиш бўлиб, бунинг натижасида қўшма сўзлар туғилади»²¹², дейди. Шунинг назарда тутиш керакки, А. Ғ. Ғуломов қўшма сўз составидаги ўзақларни грамматик шакланган сўзлардан принципиап равишда ажратмайди. Шунинг учун у «қўшма сўз тобеланиш оркали ясалади (тобе сўз + ҳоким сўз)» деб, ўзақдан осонлик билан сўзга кўчади. А. Ғ. Ғуломовнинг қўшма сўз компонентларини ўзақ деб аташа ҳам, амалда (изоҳ беришда) сўз деб ҳисоблашга мойиллиги уни реал ҳақиқатга яқинлаштиради. Худди шу фикр З. М. Маъруфов томонидан ҳам қувватланади. Масалан, у шундай дейди: «Ўзақларни бир-бирига қўшиш (композиция) йўли билан сўз яшаш ўзбек тилида янги сўз ҳосил қилишнинг асосий усулларидан биридир»²¹³. Автор «икки ёки ундан ортиқ сўз ўзақларининг бириктиришдан вужудга» келган қўшма сўзларга *уринбосар*, *ҳаво ранг*, *ишлаб чиқариш* каби мисолларни келтиради ва қўйроқда «... синтактик йўл билан бириккан қўшма сўзлар» ҳақида гапирди.

Кўришиб турибдики, З. М. Маъруфов ҳам қўшма сўз компонентларини ўзақ деб атагани ҳолда, аслида, сўз формаларини кўзда тутди. Чунки юқориди келтирилган қўшма сўзлар «соф» ўзақдангина иборат бўлмай, тўлдирувчи + кесим (*урин* + *босар*), аниқловчи + аниқланмиш (*ҳаво* + *ранг*), ҳол + кесим (*ишлаб чиқариш*) муносабатида бириккан сўз формаларидир. Бу формалар состав жиҳатидан ўзақдангина иборат бўлмай, сўз ясовчи ва форма ясовчи аффиксларга ҳам эга.

Ўзақ ҳақида гапир туриб, аслида сўзни кўзда тутиш У. Турсунов ва Ж. Мухторовларнинг «Ҳозирги замон ўзбек тили» (Морфология) асариди жуда ёрқин кўринади. Солиштиринг: «Қўшма сўзлар икки ва ундан ортиқ ўзақларнинг бириктиришдан ҳосил бўлади». Авторлар шу заҳоти қўшма отларнинг тузилиши масаласига ўтиб, шундай дейдилар: «Қўшма отлар, асосан, аниқловчи билан аниқланмишнинг бириктиришдан пайдо бўлиб, сўзларнинг қўшилиши натижасида шу сўзларнинг маъносига ўхшамаган янги бир маъно келиб чиқади... Масалан: *ош* ва *қозон* сўзларининг бириктувдан бу сўзларнинг яқна ҳолдаги маъноларидан фарқ қилган янги сўз - «ошқозон» туғилган»²¹⁴.

Юқоридагилардан англашилиб турибдики, У. Турсунов ва Ж. Мухторовлар ўзақдан сўзга, сўздан гап бўлагига ўтадилар. Шунинг учун авторлар «қўшма сўз составидаги элементлар эргашиб йўли билан ўзаро боғланган бўлади»²¹⁵, деб ёзиш имкониятига эгадирлар.

Асосан бошқирд ва татар тилларидаги барқарор бирикмаларни махсус анализ қилган С. Н. Муратов қўшма сўзларга ҳам алоҳида тўхталиб, қўшма сўз компонентларини гоҳ сўз, гоҳ ўзақ, гоҳ эса ясама негиз деб атайди. У сўз, сўз фомаси, ўзақ ва негиз тушунчаларини аралаш, катъий фарқ қилмай қўллайди²¹⁶.

Америка тилшуноси Ш. Э. Бидуэл ўзбек тили структурасини анализ қилишга бағишланган ишида икки ва ундан ортиқ ўзақ морфемаларининг (*root morpheme*) бириктиришдан қўшма сўз тузилиши ҳақидаги фикрни тақрорлайди²¹⁷.

2. Рус тилшунослигида қўшма сўз негизларнинг қўшилиши йўли билан ясалади, деган фикр анча кенг тарқалган. Бу иккинчи гуруҳни ташкил қилади. Масалан, А. М. Пешковский «айни бир сўзнинг ўзида бир неча формал қисмларгина бўлмайди,

²¹¹ О. Усмоев ва Б. Авезов. Ўзбек тили грамматикаси I бўлим, Тошкент, 1940. 62-бет

²¹² А. Ғ. Ғуломов. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари... 51-бет; Ўша автор. Ўзбек тили морфологиясига кириш 15-бет.

²¹³ З. Маъруфов. Сўз состави... 11-бет.

²¹⁴ У. Турсунов, Ж. Мухторов. Ҳозирги замон ўзбек тили... 16-бет.

²¹⁵ Ўша ерда, 17-бет.

²¹⁶ С. Н. Муратов. Устойчивые словосочетания в тюркских языках, М., 1961, 29, 46, 54-ва бошқа бетлар.

²¹⁷ Ch. E. Bidwell. A Structural Analysis of Uzbek... Pragmatic Oriental Languages. Publications Series B-Aids-Number 3. Washington, 1955, 140-бет. (Бу ишнинг микрофотоленгаси билан бизни А. М. Шербаев таъминлади. Унга ўз ташаккуримизни билдирмай ўзгормаймиз).

балки кетма-кет келувчи бир неча негиз ҳам бўлади. Бу қўшма сўз деб номланадиган сўзларда бўлади»²¹⁸, дейди. «Грамматика русского языка» асарида ҳам қўшма отлар (демак, қўшма сўзлар) негизларнинг қўшилишидан ясалди, деб изоҳланади²¹⁹. Рус тилшунослигидаги энг сўнги асарлардан бири бўлган А. Н. Гвоздевининг «қўлланма» сида ҳам «Қўшма сўзлар икки негизнинг бирикиши билан ясалди...»²²⁰, дейилган.

К.А.Левковская немис тилидаги қўшма сўзларнинг компонентларини сўз деб ҳисоблашга тамомила қарши чиқиб, уларни фақат негиз дейиш кераклигини исбот қилишга ҳаракат қилади. У, масалан, *Tages licht* («кундузги ёруғлик») сўзининг компонентларини *Licht des Tages* бирикмасидаги сўзлардан тамомила фарқ қилади, *Tages* сўзидаги *-es* морфемасини қўшма сўз составила «қўшувчи элемент», сўз бирикмасида эса қаратқич келишиги аффикси бўлиб, улар омоним деб ҳисоблайди.

К. А. Левковская қўшма сўз составидаги негизлар грамматик жиҳатдан шаклланмаган, семантик жиҳатдан эса жуда умумий маъноли бўлади, деб тушунтиргани учун, «қўшма сўз» деб номлашдан кўра «қўшма негиз» деб номлашни маъқулроқ кўргани аниқлашиб туради²²¹.

Ўзбек тилшунослигида гапни қўшма сўз составидаги ўзақлардан бошлаб, пировардида беихтиёр сўзларга, гап бўлақларига ўтилганидек, рус тилшунослигида ҳам қўшма сўз составидаги негиз билан сўзни аралаштириш ҳоллари учрайди. Масалан, Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанскийлар қўшма отда негиз ва сўзларнинг қўшилиши ҳақида ёзадилар²²². Улар бу ўринда негиз билан сўзни принципиал ажратмайдилар. Ўзбек тилшунослигида ҳам қўшма сўзларнинг бирдан ортиқ негизлардан ташкил топганини кўрсатилади. Масалан, Ш. Раҳматуллаев ва А. Ҳожиёвлар «Қўшма сўз деганда қўш сўз ёки бирдан ортиқ сўз эмас, балки бирдан ортиқ негиздан ташкил топган бир сўз назарда тутилади»²²³, деб ёзадилар. Бироқ авторлар қўшма сўз компонентларининг нима учун негиз бўлишини исботлашга ҳаракат қилмайдилар. Қўшма сўзнинг қандай тузилганлиги ҳақида сўз борганида авторлар беихтиёр равишда сўз бирикмалари типларига мурожаат қилишга мажбур бўладилар²²⁴.

З. А. Ғ. Ғуломов, З. М. Маъруфов ва бошқаларнинг қўшма сўз составидаги ўзақ билан сўзни аралаштиришларида ҳам, Е. М. Галкина-Федорук ва қаламқаш ҳамкасбларининг негиз билан сўзни аралаштиришларида ҳам бир ҳақиқат бор. Бу ҳақиқат қўшма сўз компонентларининг аслида грамматик шаклланган сўз бўлганликлари, яъни сўз ёки сўз формаларидан иборат эканликларидир. Бу фикрларнинг учинчи гуруҳидир.

В. В. Виноградов рус тилида сўзлар ва сўз формаларининг олти усул билан ясалишини кўрсатиб, улардан биринчиси «сўзлар ёки сўз формаларининг қўшилиши воситаси билан»²²⁵ яшаш эканлигини айтади. Н. М. Шанский ҳам, сўз яшанинг лексик-синтактик усулида, икки ёки ундан ортиқ сўзни бир сўзга бириштириш йўли билан тузилган сўз бирикмаларидан сўзларни ҳосил қилиш кўзда тутилади²²⁶, дейди. А. Н. Кононов ўзбек тилидаги қўшма отларнинг ясалиши ҳақида ёзганида, уларнинг икки ёки (жуда сийрак) уч содда сўзнинг бирикишидан туғилишини кўрсатади²²⁷.

Ўзбек тилидаги «қўшма негиз» (ёки қўшма сўзлар) диққат билан Қаралса, уларнинг

²¹⁸ А. М. Пешковский. Русский синтаксис..., 17-бет. ²²³ АН СССР. Грамматика русского языка, т. I, М., 1952, 273-бет.

²¹⁹ Грамматика русского языка. Т. I. —М., 1952, 273-б.

²²⁰ А. Н. Гвоздев. Кўрсатилган асар, 131-бет.

²²¹ К. А. Левковская. Кўрсатилган асар, 223—230-бетлар; Ўша автор: Словообразование, МГУ, 1954, 18-бет.

²²² Е. М. Галкина-Федорук к., Современный русский язык. Лексикология. Фонетика, Морфология, М., 1957, 248-бет.

²²³ Ш. Раҳматуллаев, А. Ҳожиёв, Қўшма сўзларнинг имло қоидалари ва луғати, Тошкент, 1961, 6-бет.

²²⁴ Ўша ерда, 11, 14—28-бетлар.

²²⁵ В. В. Виноградов. Русский язык, 35-бет.

²²⁶ Н. М. Шанский. Очерки по русскому словообразованию...134-бет.

²²⁷ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского языка, 130-бет.

«соф» ўзак ёки негиздан эмас, икки ёки ундан ортиқ сўз ёки сўз формаларининг тобеланиш йўли билан бириккан сўз бирикмаларидан ёки сўз бирикмалари тузиш қилинида юзага келганлиги кўринади. Бу умумий қоида лексик негизга ҳам, морфологик негизга ҳам, синтактик негизга ҳам тааллуқлидир. Қўшма лексик негиз сўзнинг сўз ясовчи аффикс ажратилганидан сўнг қолган бирдан ортиқ сўз ёки сўз формаларининг маъно ва грамматик жиҳатдан бир-бирига тобеланиш йўли билан бирикишидан иборат бўлган қисмидир.

Демак, қўшма лексик негиз сўз ёки сўз формасидаги сўз ясовчи аффиксга нисбатан ажратилиб, ўз ичидан икки ва ундан ортиқ сўз (агар морфологик жиҳатдан ўзгармайдиган сўзлардан бўлса) ёки сўз формаларининг бирикиб, бир ҳодисанинг доимий атамаси бўлган бирликка айланишидан иборат. Масалан: *беш йил(лик)*, *тўрт хона(ли)*, *белбоғ(сиз)*, *темир йўл(чи)*, *қора кўз(ли)*, *эчки соқол(ли)*, *меҳнатсевар(лик)*, *бошьяланг(дай)*, *бари бир(дай)*. *йиғирма беш(лик)*, *тўтиена(лик)* кабилар. Солиштириш: *Аввал эчкини бир ёқлик қи л а й л и к* (А. Қаҳхор, Қўшчин. чир.).

Қўшма лексик негиз мустақил сўзлардан от, сифат, сон, равиш туркумларида мавжуд бўлиб, феъл сингари нутқда жуда муҳим роль ўйнайдиган сўзга келганда ахвол бошқача: қўшма феълларнинг қўшма лексик негизи бўлмайди. Чунки сўз ясовчи аффикс қўшма феъл составидаги ҳар бир компонентга алоҳида-алоҳида қўшилади. Бошқа туркумлардагидек компонентларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган феъл ясовчи йўк. Масалан, *ўқий бошла* феълнинг қўшма лексик негизи йўк. Иккинчи компонентдаги *-ла* ясовчиси ўша компонентнинг ўзигагина алоқадордир. Худди шу каби *ишлай бошла* феълда ҳам қўшма лексик негиз мавжуд эмас. Бунда компонентларнинг ҳар бири лексик негизга эга (*ишла + й*, *бош-ла*). В. З. Панфилов Сибир ва Сахалиндаги нивх (гиляк) тилида қўшма отларнинг «составли сўз ясовчи негиз»га *-ф*, *-с*, *-к* ясовчиларидан бирининг қўшилиши билан ясалишни кўрсатади²²⁸. Бундаги составли сўз ясовчи негиз ўзбек тилидаги биз юқорида баён қилган қўшма лексик негизга тўғри келади.

Қўшма морфологик негиз ҳам лексик негиз каби икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг тобеланиш йўли билан бирикишидан ҳосил бўлади. Бундай бутунлик форма ясовчи аффиксларни қўшиш ёки ажратиш пайтида доимий қисм сифатида ўша форманинг пойдевори бўлиб хизмат қилади. Масалан: *йиғирма беш(тача)*, *эчкемар(лар)* < *эчки эмар(лар)*, *меҳнатсевар(роқ)* ва бошқалар.

Қўшма синтактик негиз ўз составига кўра қўшма лексик ёки морфологик негизлар каби сўзларнинг бирикишидан иборат бўлиб, сўзнинг сўз ўзгартувчи аффикс ажратилганидан сўнг қолган қисмидир. Масалан: *отқулоқ(ни)*, *ойболта(га)* кабилар.

Қўшма морфологик негиз ичидан қўшма лексик негиз бўлиши мумкин бўлгани каби, қўшма синтактик негиз ичидан ҳам қўшма лексик негиз ёки қўшма морфологик негиз ё бўлмаса, уларнинг ҳар икки тури бўлиши мумкин. Масалан:

темирйўл	чи	лар	нинг	иш	ла	б	чиқ	ар	иш	га
Қўшма лексик негиз				Лексик негиз			1-морф. нег.			
Қўшма морф. негиз				Морф.негиз			2-морф. нег.			
Қўшма синт.негиз				Қўшма синтактик негиз						

Мураккаб сўз ва мураккаб формаларнинг негизларини ажратиш масаласи

Мураккаб сўз деб, катъий миқдордаги маълум сўзларнинг тобелик йўли билан

²²⁸ В. З. Панфилов. Сложные существительные в нивхском языке и их отличие от словосочетаний (ВЯ, № 1, 1958, 107—108-бетлар).

бирикишидан тузилган ёки асли фразеология бўлган, маълум бир предмет ёки ҳо-дисани муҳим белгилари орқали тасвирлаш усули билан аниқлашчи синтактик-морфологик бутунликларга айтилади. Масалан: *ишлаб чиқариш бошқармаси, ўқиб китоби, «Ўқитувчилар газетаси», жигар ранг, очик кўнсил, Орол денгизи, имзо чекмоқ, яхши кўрмоқ, овқат қилмоқ* ва б. Мураккаб сўзларни сўз тузилиши жиҳатидан анализ қилиш пайтида компонентларнинг ҳар бирини содда сўзни анализ қилгандай морфемаларга, негиз ва аффиксларга ажратиш билан бирга, уларни биргаликда ҳам олиш керак. В. Н. Хангилдин татар тилидаги *Кабан кўле, авылсоветы, башқарма комитет, узи ана яфрагы, тилебэрэн орлыгы* каби мураккаб сўзларнинг умумий негизини ажратиш, уларни «фразеологик негиз» ёки «тизма негиз» деб номлашни таклиф қилади²²⁹.

Ўзбек тилида тизма сўз термини бундан илгари «юфт сўз» маъносида ҳам қўлланилганидан, уни мураккаб сўзнинг негизига нисбатан «тизма негиз» тарзида қўллаш ноқулай. «Фразеологик негиз» бошқа бир ноқулайлик билан боғланган: фразеология икки сўздан тортиб то бутун бошли гапларни ҳам ўз ичига олади. Негизни шундай йирик бирликнинг номи орқали ифодалаш мумкин эмаслиги ўз-ўзидан кўриниб турибди.

Бизнингча, мураккаб сўзларнинг умумий негизини ажратиш кўрсатиш зарурати бўлса, уни шу типнинг ўз номи билан, яъни «мураккаб негиз» деб аташ маъқул.

Терминлар составидаги сўзлар микдори қанча кам бўлса, ҳар бир компонентнинг анализи билам умумий терминнинг анализи орасидаги боғланиш шунча яқин бўлади.

Солиштиринг:

марказ	ий	бино	да
ўзак	аф.	ўзак	аф.
Лексик негиз	Сўз ясовчи	Синтактик негиз	
Мураккаб синтактик негиз			Сўз ўзг.

Мураккаб сўз составидаги ҳар бир содда сўз ўз аффиксига эг бўлмаса, у анализга муҳтож эмас, мураккаб сўзнинг негизи ундаги барча компонентлар учун умумий бўлган аффиксга қараб ажратилади. Масалан:

жигар	ранг	га.	Ўтгиз	саккиз	ярим	ни
сўз	ўзак	аф.	сўз	сўз	ўзак	аф.
	Синт. нег	Сўз ўзг.			Синт. нег	
Мураккаб синтактик негиз			Мураккаб синтактик негиз			

АММО:

жигар	ранг	Ўтгиз	саккиз	ярим
сўз	сўз	сўз	сўз	сўз

Чунки бу ўринда аффикслар йўқ, бинобарин, негизни ажратишга ҳам ҳеч қандай эҳтиёж йўқ.

Маълумки, ўзбек тилида сўз яшаш системасига кирмай, форма яшаш системасига алоқадор бўлган *олиб кўр, ичиб қара* каби мураккаб (ёки аналитик) модал форма яшашини ҳам мавжуд.

Мураккаб (аналитик) формалар эркин сўз бирикмаларининг морфологизациясидан тугилган бўлиб, улар ҳам мураккаб сўзлар сингари ҳам ички жиҳатдан (яъни ҳар компонент), ҳам ташқи жиҳатдан (яъни мураккаб сўз бутун ҳолида) морфемаларга ҳамда негиз ва аффиксларга ажралади. Масалан:

кўр	иб	тур	иб	ман
-----	----	-----	----	-----

²²⁹ В. Н. Хангилдин. Ўша ерда, 30-б.

Ўзак	аффикс	Ўзак	аффикс	аффикс
Морф.негиз	Шакл ясовчи	Морф.негиз	Шакл ясовчи	Сўз ўзгартирувчи
Мураккаб синтактик негиз				

Мураккаб сўзлар баъзан қисқартириб ишлатилади. Шунинг учун қисқартма мураккаб негиз ҳақида ҳам гапиршига тўғри келади. Чунки қисқартма мураккаб сўзлар (аббревиатура) гапда (нутқда) турли аффикслар билан, айниқса сўз ўзгартувчилар билан қўлланади. Бундай пайтда аффиксларга нисбатан мураккаб негиз ажратилиши лозим. Масалан: *БМТ(га), БМТ(да), БМТ(нинг)* каби. Қисқартма мураккаб сўзлар от туркумигагина хосдир. Баъзи қисқартма қўшма от сон билан аралаш ҳолда бўлади. Унинг негизи ҳам шунга мувофиқ ажратилади.

Маълумки, бугунгача юқоридagi каби қисқартма сўзлар “қисқартма қўшма сўзлар” деб аталиб келди. Шунга кўра уларнинг негизлари ҳам қўшма негиз²³⁰ дейилди. Баъзан эса *фанлар академияси* типидagi бундай сўзлар турғун бирикмалар деб ҳисоблангани учун, ФА каби қисқартмалар ҳам турғун сўз бирикмаларини қисқартиришдан туғилган деб изоҳланди²³¹.

Юқоридagi баъдан кўринадики, бундай қисқартмаларни на қисқартма қўшма сўз дейиш, на *қисқартма турғун бирикма* дейиш ҳақиқий аҳволни кўрсатмайди. Бунга яна *фанлар академияси* типидagi мураккаб сўзларнинг фразеологияга киритилмаслиги қўшилса, бизнинг сўнги фикримиз яна ҳам мустаҳкамланади ва «Ўзбек тили» дарслигида берган изоҳимизни тўғрилаш, ўз фикримиздаги қарама-қаршиликни бартараф қилиш имконини беради²³².

3. **Жуфт лексик негиз** икки сўзнинг жуфтлашишидан иборат бўлган сўзнинг сўз ясовчи аффикси ажратилганидан сўнг қолган қисмидир. Масалан: *бола-чақа (ли), (бе)дом-дарақ, аста-секин (лик), ошина-огайни (лик)* кабилар.

...*Айбимни беркитинг, акам бўласиз,*

Даб раис ипақдай турди эшилиб,

Ошина-огайнилик дардин пеш қилиб. (Ў. Рашид, Баъзи “опсиалар” ҳақида). Аммо бошли-кўзли, *олди-сотди, қишин-ёзин* каби жуфт сўзларда жуфт лексик негиз мавжуд эмас. Бунда ясовчи аффикслар ҳар бир содда сўзнинг лексик негизига қўшилган бўлиб, лексик негизлар эмас, сўзлар жуфтлашгандир. Бошқа аффикс мана шу бутунликка қўшиладиган бўлсагина, жуфт негиз ҳақида гапиршиш мумкин. Масалан, *олди-сотди*чилик сўзида *олди-сотди-унга қўшилган-чилик* аффиксига нисбатан жуфт лексик негиздир:

ол	ди-	сот	ди	чилик
Морф.негиз	Форма ясовчи	Морф.негиз	Форма ясовчи	
Жуфт лексик негиз				

Жуфт морфологик негиз икки сўзнинг жуфтлашишидан ёки бир сўзнинг такрорланишидан иборат бўлган сўзнинг форма ясовчи аффикси ажратилганидан сўнг қолган қисмидир. Масалан: а) *қингир-қийиш (рок), кўра-била тур(иб), бола-чақа(гина), уч-тўртта(гина), ўн-ўн беш(лаб); б) бора-бор(гунча), ўла-ўл(гунча), ўнта-ўн(тадан)* кабилар. Солиштиринг:

бор	а-	бор	гунча	уч-	тўрт	тача
ўзак	аффикс	ўзак	аффикс	сўз	ўзак	аффикс
Жуфт морфологик негиз				Жуфт морф. негиз		

²³⁰ И. Д. Батманов. Кўрсатилган асар, 10-бет.

²³¹ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Кўрсатилган асар, 106-107-бетлар

²³² Ўша ерда, 49-52-бетлар.

Юқорида баён қилинган жуфт лексик негизга нисбатан жуфт морфологик негизнинг форма ясаш учун хизмат қилишдан ташқари яна шундай ўзига хос томони ҳам борки, сўз ясовчи аффикс такрорланган сўзларга қўшилмагани ҳолда, форма ясовчи аффикс сўзларнинг такрорланишидан тузилган негизга қўшила олади. Бундан фақат такрорланган ундовлар ва таққидий сўзлар мустасно бўлиши мумкин. Солиштиринг: *ух-ух(лаган) товуч, товуж қу-қу(лади)*.

Жуфт синтактик негиз морфологик негиз сингари икки сўзнинг жуфтлашишидан ёки бир сўзнинг такрорланишидан тузилади. Аммо морфологик негиздан шу билан фарқ қиладики, унга сўз ўзгартувчи аффикс қўшилади. Масалан: а) *балачақа(нинг)*, *уёқ-бвёқ(ни)*, *ошина-озайни(миз)*; б)

Илдиз-илдиз	и	га
1-жуфт синг.негиз	Сўз ўзгартигувчи	Сўз ўзгартирувчи
2-жуфт синтактик-негиз		

Ҳар бир компонент ўзининг сўз ўзгартувчисига эга бўлганида, жуфт синтактик негиз ҳақида гапга бўлмайди. Масалан, *қундан-қунга* сўзида ягона жуфт синтактик негиз бўлмай, ҳар бир компонентнинг ўз синтактик негизи *қун(дан)* -*қун(га)* бор. Негизнинг бирор функционал тури жуфт бўлиши сўзнинг жуфтлигини кўрсатади.

Аффиксларнинг функционал турлари

Негиз сўз тузилишида асосий, етакчи қисм бўлса ҳам, унинг ажратилиши ва функционал тури аффиксга қиёсан белгиланиши юқоридаги баёнлардан матлум. Аффиксларнинг функционал турлари эса сўзнинг синтетик формаси қандай бўлиши билан боғлиқ равишда таъинланади.

Традицион тилшунослик синтетик сўзнинг икки формасини ажратар эди: келишик билан турлаш, тушлаш, шунингдек, Хинд-Европа тилларида сифатнинг грамматик жинсга (родга) кўра ўзгариши сўз ўзгартишга (*Wortflexion*) киритилар, барча қолган формалар эса сўз ясашга (*Wortbildung*) киритилар эди. Шунга кўра аффикслар ҳам сўз ўзгартувчилар (флексия) ва сўз ясовчилар (ёки «негиз ясовчилар», «тема ясовчилар») деб икки гурпуга бўлинар эди.

Бу традицион классификация XIX асрнинг биринчи яримларидан то бизнинг давримизгача давом эттиб келди. Бунда фақат айрим терминологик ўзгаришларгина юз берди, холос. Масалан, «сўз ясовчи» билан бир қаторда «лексема» (И. И. Мещанинов, А. П. Поцелуевский, А. Н. Кононов), сўз «ўзгартувчи» билан бир қаторда «форма ясовчилар», «сўзнинг формал қисмлари», «синтаксема» (И. И. Мещанинов, А. П. Поцелуевский, А. Н. Кононов) сингари терминлар ҳам қўлланиб келяпти. Масалан: М. П. Мелиоранский, В. В. Радлов, А. И. Томсон, Ф. Ф. Фортунатов, В. А. Богородицкий, А. М. Пешковский, В. В. Виноградов, А. П. Поцелуевский, Н. К. Дмитриев, Э. В. Севортян, А. А. Реформатский, Е. И. Убрятова, Э. А. Агаян, А. Махмудов сингари олимлар аффиксларни функция жиҳатидан ана шундай икки турга ажратадилар.

Аффиксларни сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчиларга ажратган олимлар, қўшича, бир томондан, янги маъноли сўз ясайдиган аффиксларни кўзда тутсалар, иккинчи томондан, сон, келишик, шахс-сон (фeyлда) аффиксларини кўзда тутадилар. Булардан ҳеч қайсисига ўшашмаган кичрайтиш-эркаланиш формаларини ясайдиган аффикслар, сифатнинг қиёсий даражасини ясайдиган аффикс, сифатдош, равишдош, ҳаракат номи, бўлишсезлик, майл ва замон, феъл нисбатлари (залог) ясовчи аффикслар гоҳ сўз ясовчиларга, гоҳ сўз ўзгартувчиларга киритилади. Баъзи авторлар эса бундай аффиксларни, умуман, «сдан чиқариб» қўядилар. Аммо кейинчалик сўз формаларини ва унга боғлиқ равишда аффиксларни фақат икки гурпуга ажратиб олимларни қаноатлангирмади. Шу ўринда А. М. Пешковскийнинг тубандаги фикрларини эслаш ўришлидир: «Агар «сўз ўзгартиш» ва «сўз ясаш» традицион йўсинда тушунилса, унда шундай бeъманvлик келиб чиқадики,

масалан, французча *parole* ва *parlais*²³³ -турлича ўзгарган битта «сўз». русча *говору* - *говорил* - ҳар хил сўз бўлиб қолади. Агар «сўз ясаш» ва «сўз ўзгартиш» формаларини (уларнинг ички томонидан тушунилса, яъни синтактик ва синтактик бўлмаган «несинтактические») формалар деб тушунилса, унда кийинчилик яна ҳам каттарок бўлади, чунки уларни чегаралаш унчалик осон эмас ва олимлар кўп формаларнинг синтактик ёки синтактик эмаслиги ҳақида ҳозиргача баҳслашиб келадилар»²³⁴.

Айрим тилшуносларга сўз ясовчига ҳам, сўз ўзгартувчига ҳам ўхшамagan аффиксларни сўз ўзгартувчилар билан бирга бир гурпуага умумлаштириб, туғилган қийинчиликдан қутулиш мумкиндай кўринди. Л. В. Шчерба ана шундай қилди. У бу гурпуани сўз ясовчилардан ажратиб, «форма ясовчилар» деб номлади. Кейинчалик бу термин анча кенг қўлланадиган бўлиб қолди²³⁵. Н. М. Шанский аффиксларнинг сўз ясовчи ва форма ясовчи турларидан ташқари, учинчи тип аффикслар борлигини кўрсатди.

Учинчи типга Н. М. Шанский ҳам сўз ясап, ҳам форма ясап хусусияти бўлган синкретик²³⁶ аффиксларни киритади. Масалан, рус тилидаги -ок аффикси ўам кичрайтиш, ҳам эркалаш маъноларини (*узел-ок, лес-ок*), за- префикси ҳам совершенный вид, ҳам ҳаракатнинг бошланиши (*за-играть*) маъноларини ифодалайди²³⁷.

Бироқ умумлаштирувчи **форма ясовчи** термини кийинчиликни баргараф қилншга ёрдам бермади. Чунки ҳақиқий сўз ўзгартувчилар (флексия) замон, майл, даража, равишдош, сифатдош кабилардан ўзларнинг бутун хусусиятлари билан ажралиб туради. Шунинг учун гап келишик, сон, тусловчи аффикслар ҳақида борганида, улар алоҳида «флексия», «окончание» деб ажратила берди. Натижада форма ясовчиларнинг бир тўдаси «флексия» (ёки «окончание») номи билан ажратилиб, бошқалари номсиз қолди. Шу муносабат билан Г. А. Меновщиковнинг тубандаги фикрларини эслаш ўринлидир: «Морфемаларни традицион - умумлингвистик планда - сўз ясовчи ва форма ясовчи, шунингдек, сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчиларга бўлиш сўзларнинг морфологик структурасини аниқлашга фақат чегараланган даражадагина ёрдам беради ва морфологиянинг асосий масалаларидан бирини - сўзнинг негиз ва сўз ўзгартувчи қисмларга бўлиниши масаласини ҳал қилиш учун етарли бўлиб чиқмайди. Бундай бўлиш чоғида сўзнинг негизини ясага ҳам, аммо тугалланган сўз ясамайдиган ўтмиллик, вид ва нисбат морфемаларининг ўрни ноаниқ бўлиб қолади. Майл ва замон ҳосил қиладиган морфемалар ҳам худди шу каби ноаниқ ўринни эгаллайди: улар юқорида кўрсатилган негиз ясовчи маънога эга бўлган морфемалар билан сўз ўзгартувчи маънога эга бўлган морфемалар (келишик, шахс, сон, эгалик кўрсаткичлари) ўртасида туради»²³⁸.

Г. А. Меновщиковнинг бу фикрига, умуман, қўшилсак ҳам, эскимос тилидаги аффиксларни Э. Сепир сянгари тўрт гурпуага ажратиши биз учун мақбул эмас. Бу гурпуалар: 1. Сўз ясовчилар. 2. Дериватив (муस्ताқил) форма ясовчилар (кичрайтиш, ошириш, жамлик белгининг ортиқлиги, вид, ўтмиллик, нисбат кўрсаткичлари). 3. Аралаш форма ясовчилар (майл, замон). 4. Релятив (тобе) форма ясовчилар (келишик, сон, шахс, эгалик)²³⁹. Классификациянинг бу варианты тилшунослиқда салмоқли ўринга эга бўлолмади.

Кейинги пайтларда аффиксларни функционал жиҳатдан классификация қилишнинг учинчи бир варианты пайдо бўлди. Бунга кўра аффикслар уч гурпуага ажратилади: 1. Сўз ясовчилар. 2. Форма ясовчилар. 3. Флексия (тугалланма). Масалан, С. И. Абакумов

²³³ *Parle* - «тапирмап», *parlais* - «гаширдим».

²³⁴ А. М. Пешковский. Сборник статей. Методика родного языка, лингвистика, стилистика, поэтика..., 131-бет.

²³⁵ Масалан, В. В. Виноградовнинг «Русский язык» асарда (36-бет), Э. Б. Агаджаннинг «Введение в языкознание» асарда (278, 279, 283-бетлар).

²³⁶ *Synkretismos* - грекча «қўшмоқ».

²³⁷ Н. М. Шанский. Очерки..., 60-бет.

²³⁸ Г. А. Меновщиков. Грамматика языка азиатских эскимосов. ч. первая, М.—Л., 1962, 59—60-бетлар.

²³⁹ Уша ерда.

суффиксларнинг флексиядан ташқари, сўз ясовчи ва форма ясовчи хилларга бўлинишни кўрсатиш билан аффиксларнинг функция жиҳатидан уч хил бўлишни тасдиқлайди²⁴⁰. Чунки энди, К. А. Левковская айтганидек, «тил формаларини классификация қилиш сўз ясаш ва сўз ўзгартиш билангина чекланиши мумкин эмас, тилда сўз ўзгартишдан бошқача бўлган форма ясашининг ҳам мавжудлигини ҳисобга олиш лозим»²⁴¹, бўлиб қолди. Бироқ К. А. Левковская сўз ўзгартишдан бошқача бўлган форма ясаши бирор ном билан махсус номламай, «другого ряда формообразование»²⁴² деб қўя қолади.

«Рус тили грамматикаси»да ҳам юқоридаги фикрга амал қилинади: «Сўз формасини ясайдиган суффикслар, сўз ясовчи суффикслардан фарқ қилинган ҳолда, форма ясовчилар дейилади»²⁴³. Мисол тарзида эса сифатдош, равишдош ясовчи аффикслар келтирилади. Агар рус тилшунослигида аффиксларнинг учта бўлиниши бирмунча вақт рўй-рост кўрсатилмаган бўлса, кейинчалик А. Н. Гвоздев аффиксларнинг сўз ясовчи, форма ясовчи ва сўз ўзгартувчиларга бўлинишини аниқ кўрсатади²⁴⁴.

Туркологияда традицион икки гуруппали классификация билан бир қаторда, бошқа вариантлар ҳам тақлиф қилинди. Масалан, Г. Алпаров ўзининг «Шўкеле нигездə татар грамматикасы» (1926-27) асарида татар тилидаги аффиксларни уч гуруппага бўлади. Булар: 1. Сўз ясовчилар («ясагычлар» - суффикслар). 2. Сўз турловчилар («төрлөндергечләр» - окончание). 3. Юкламалар («өстәмә кушымчалар»). «Устама қўшимчалар»га Г. Алпаров - *мы (-ме), -дыр (-дер), -тыр (-тер), -ла (лэ), -чы (-че), -ук (-ук), -сана (сәнә), -да (-дә), -та (-тә), -гына (-генә), -кына (-ке нә)* аффиксларини киритади. Сўнгра сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчи аффиксларни уч қатор (I, II, III қатор) тартибда жойлашади, деб ҳисоблайди²⁴⁵. Г. Алпаровнинг бу классификацияси ўзбек тилшу-нослигида, деярли, айнан сақланган эди. Масалан, М. Шамсиев ва Шербекларнинг дарслигида аффикслар дастлаб сўз ясовчи ва сўз турловчиларга ажратилган бўлиб, сўз ясовчилар яна *биринчи қат* ясовчилар (ёки соф ясовчилар), *иккинчи қат* сўз ясовчилар (фелъ нисбатлари ясовчи аффикслар, отлардаги «эркалик», «кичиклаш», сифат даражалари аффикслари) ва *учинчи қат* сўз ясовчиларга («бу - ма, -мә қўшимчасидир») бўлинади. Сўз турловчилар эса а) (фелъ турловчилар, б) «исм турловчиларга бўлинади»²⁴⁶. Г. Алпаров кўрсатган учинчи гуруппа аслида нуқул аффикс-юкламалардан иборат эканлигини назарга олганда, асосий аффиксларнинг традицион классификация асосида ажратилганлиги англашилади.

Татар тилшунослари кейинчалик аффиксларни сўз ясовчи ва сўз турловчиларга бўладилар. Сўз ясовчиларни эса: а) соф ясовчилар ва б) тур ясовчиларга ажратадилар. Бу классификация Ш. Рамазонов ва Ҳ. Ҳисматуллинларнинг ўрта мактаб дарсликларид²⁴⁷ ҳам, В. Н. Хангилдиннинг олий ўқув юрти дарслигида ҳам берилган. В. Н. Хангилдин аффиксларни, юқорида айтилганидек, ясовчилар ва турловчиларга, ясовчиларни эса яна иккига: сўз ясовчилар («тулы ясагыч ёки саф яса-гыч») ҳамда форма ясовчиларга («өлешча ясагыч» ёки «төр ясагыч») бўлади²⁴⁸. Шу билан у традицион классификацияни бирмунча ўзгартиради.

Туркман тилида ҳам аффиксларни дастлаб сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчиларга ажратиб, сўз ясовчиларни асл ясовчилар (асыл ясайжылар) ва даража ясовчиларга (дереже ясайжылар) бўладилар. Даража ясовчиларга - *жык (жык) - огланжык* каби кичрайтыш-

²⁴⁰ С. И. Абакумов Кўрсатилган асар, 57-бет.

²⁴¹ К. А. Левковская. Кўрсатилган асар, 64-бет.

²⁴² Ўша ерда.

²⁴³ Институт языкознания. Грамматика русского языка, I том, М., 1952, 17-бет.

²⁴⁴ А. Н. Гвоздев. Грамматика русского литературного языка, М, 1961, 120-бет.

²⁴⁵ Г. Алпаров. Сайланма хезмәтләр, 1945, Казан, 72-73-бетлар.

²⁴⁶ М. Шамсиев, Шербек. Ўзбек тили грамматикаси, I-бўлим, Тошкент- Самарқанд, 1932, 60—61-бетлар (латин алфавитида).

²⁴⁷ Ш. Рамазанов һәм Ҳ. Ҳисматуллин. Татар теле грамматикаси, I китоб, 6-нчы басмаси. Казан, 1949, 41-42-бетлар. Шу дарсликнинг 12-нашрида ҳам (1955) шу фикр сақланган (21-бет).

²⁴⁸ В. Н. Хангилдин. Кўрсатилган асар, 33-бет.

эркалаш формалари ясовчи аффикслар, *-мтыл (сарымтыл), -үмтик (гөкүмтик)* каби белгининг озлиги формаларини ясовчилар, *-дыр, -дир (алдыр, билдир)* каби феъл нисбатларини ясовчи аффикслар киритилади. Ҳатто *ап-ак, дос-догры, гөм-гөк* каби тўла бўлмаган такрор формалар ҳам шу қаторга киритилади.

Сўз ўзгартувчиларга қўшлқ, эгалик, келишлқ аффикслари билан бир қаторда, майл ва замон формасини ясовчи *-ды (-ди), бўлишсизлик* формасини ясовчи *-ма -ме*, сифатдош ясовчи *-йарин, -яр (-ер), -жан (-жен)* аффикслари тусловчилардан ажратилмаган ҳолда (*дын, -дин), -маярин (-мейерин), -ярые (-ерис)* каби шу гурпуага киритилади²⁴⁹.

Н. А. Баскаков ўзининг қорақалпоқ тили ва, умуман, туркий тиллар грамматикасига бағишлаган бир қатор асарларида татар ва туркман тилшуносларининг классификациясига, деярли, қўшилади ва уни яна ҳам мукамаллаштиради. Масалан, у морфологияда сўз яшаш системаси ва сўз ўзгартиш системасини ажратади. Сўз яшаш системаси, биринчидан, лексик сўз ясовчилари а) сўз туркуми ясовчилар, б) лексик маънони модификация қилувчи кичрайтиш-эркалаш аффикслари, феълнинг нисбат, вид аффиксларини, сифат даражаси аффиксини ва иккинчидан, грамматик (ёки функционал-грамматик) сўз ясовчиларни ўз ичига олади. Функционал-грамматик сўз ясовчиларни у ўз навбатида а) субстантив, б) атрибутив-аниқловчи, в) атрибутив-ҳол формалари ясовчиларга ажратади²⁵⁰. Масалан от туркумидаги субстантив форма ясовчи-ларга *-лоқ (қиш-лоқ), -лов (ай-лов), -лик (-лиқ) - бой-лик, қул-лиқ, -чи-лик* (қорақалпоқ тилида *-иш-лықь, -иш-лик), -чан-лик* (қорақалпоқ, *-иань-лықь, -иень-лик), -ли-лик, -сиз-лик, -лаш-лик* (қорақалпоқ, *-лас-лықь*) каби аффиксларни киритади. Автор бу аффиксларнинг баъзиларини сифат ва равишларнинг субстантив формаларини ясовчиларга ҳам қўшган. Масалан: *-лик (жас-лықь, бай-лықь), -ишылықь (тоқишы-лықь), -ласлықь*²⁵¹.

От туркумидаги атрибутив-аниқловчи форма ясовчиларга *-иш* (қулайлик учун аффиксларнинг ўзбекча вариантлари олинди) *-темирчи, -чил (эпчил), -чан (ишичан), -ли (ақли), -сиз (фойдасиз)*²⁵², *-зи, (-зи, -ки) - ташқи, устки, ёзи, -ники (боланики), -дази (аввал-дази), -дай (боладай), бе- (беҳабар)* аффиксларини киритади. Бироқ *-ки* аффикси равишларнинг атрибутив-аниқловчи формасини ясовчи сифатида ҳам, *-дай* аффикси эса отларнинг атрибутив-ҳол формасини ясовчи сифатида ҳам кўрсатилади. Сўнги аффикс, одатда, равиш ясовчи (қозоқ тилшунослигида сифат ясовчи) деб ҳисобланади. Юқоридаги қолган аффикслар эса, деярли, ҳамма туркологлар томонидан сифат ясовчи деб баҳоланади. Отларнинг атрибутив-ҳол формасини ясовчиларга *-да (қунда, қишда), -иш (ёзин, қузин), -ларча (ёшлар-ча), -дай (туядай)* аффикслари киритилади. Маълумки, бу аффикслар, одатда, равиш ясовчилар (келишлқ аффикси «-да» дан бошқа) деб юритилади. Феълдаги ҳаракат номи ясовчилар (*-моқ, -иш/ -иш, -в/ -ув*) субстантив форма, сифатдош ясовчилар (*-ган, -ар* ва бошқалар) атрибутив-аниқловчи форма, равишдош ясовчилар (*-иб, -а, -гунча* ва б.) эса атрибутив-ҳол форма ясовчилар деб номланади.

Кўринадики, Н. А. Баскаков аффиксларнинг ички бўлинишида традицион тилшуносларни ўзгартиради.

Қозоқ тилшунослари традицион классификация асосида аффиксларни ясовчилар (*журнақтар*) ва тугалланмаларга (*жалгаулар*) бўладилар. Ясовчилар яна иккига – сўз

²⁴⁹ Н. Кўррәев, А. А. Гурбанов. Туркмен дилинин грамматикасы, фонетика, морфология, 5-7-нжы класслар учин. Ашгабат, 1949, 62—63-бетлар.

²⁵⁰ Н. А. Баскаков. Каракалпаковский язык, II, часть первая, 1952, 154-155-ва кейинги бетлар: ўша автор. Морфологическая структура слова и части речи в тюркских языках («Советское востоковедение». № 1, М., 1957, 75-76-бетлар); шу а в т о р. Структура тюркских языков сравнительно со структурой русского языка («Межреспубликанская научная конференция по вопросам улучшения преподавания русского языка в национальных школах». Степнографический отчет, Ташкент, 1958, 21, 22, 27, 28-бетлар); ўша автор: Порядок и иерархия аффиксов в основе слова в тюркских языках («Понятие агглютинации и агглютинативного типа языков». Тезисы докладов, Л., 1961, 48-51-бетлар).

²⁵¹ Каракалпаковский язык, II, 179-183, 214, 215, 223-бетлар.

²⁵² Ўша ерда, 189, 193, 196-бетлар.

ясовчи ва сўз турловчиларга (равишдош, сифатдош ясовчилар, *-рак, -ниш* аффикслари ва б.) бўлинади. Тугалланмаларга эса кўплик, эгалик, келишик, шаҳс-сон кўшимчалари киритилади²⁵³. Ф.Г.Исхаков ва А.А.Пальмбахлар тува тилидаги аффиксларни ҳақли равишда сўз ясовчи, форма ясовчи ва сўз ўзгартувчиларга бўладилар²⁵⁴. О.П.Суник ҳам тунгус-маньчжур тилидаги аффиксларни, юқоридагидек, уч гурпуага ажратади: сўз ясовчилар (ёки деривацион-аффикслар), форма ясовчилар (ёки деривацион-реляцион аффикслар) ва сўз ўзгартувчилар (реляцион аффикслар). Бирок у традицион классификацияни ҳам эътироф қилади²⁵⁵.

Сунгги пайтларда ўзбек тилшунослигида аффиксларни классификация қилишнинг бир неча варианты юзага келди: Масалан:

1. Ўрта мактаблар учун мўлжалланган дарслик ва қўлланмаларда аффикслар (кўшимчалар) иккига – сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчиларга ажратилади²⁵⁶. Бу схема В.В.Решетовнинг, З.Маъруфовнинг, У.Турсунов ва Ж.Мухторовларнинг олий ўқув юрглари учун ёзган дарслик ва қўлланмаларида²⁵⁷, Фаттоҳ Абдуллаевнинг хоразм шеваларига бағишланган монографиясида²⁵⁸ сақлаб қолинади.

2. Баъзи тадқиқотчилар ўзбек тилида турланиш (келишик, эгалик, кўшлик), тусланиш (шаҳс-сон, замон, майл) ва яслиш (янги сўз ясаш, форма ясаш) ҳодисаларини ажратадилар. Бинобарин, бу ҳодисаларга хизмат қиладиган аффикслар ҳам шу каби уч гурпуага – турловчилар, туловчилар ва ясовчиларга ажратилиши ўз-ўзидан мантиқий равишда келиб чиқади. Ш.Шоабдурахманов ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шеваларига бағишланган монографиясида ана шундай йўл тутди. Маълумки, турланиш ва тусланиш сўз ўзгартушнинг тармоқларидир. Демак, автор, ҳақиқатда, сўз яслиши ва сўз ўзгариши ҳақидаги традицион классификацияни такрорлайди. Форма ясовчиларни сўз ясовчилар билан бирлаштириб, ясовчилар деб атайтиди. Шу билан у татар, туркман ва бошқа туркий тиллар бўйича ёзилган асарлардаги схемага қўшилади.

3. Ўзбек тилшунослигида аффиксларнинг традицион классификацияси амалий илға, олий ўқув юрklarиядаги практик ишларга етарли эмаслиги аён бўлиб қолди. Бу масала дастлаб маскур сатрларнинг автори томонидан 1955 йилда Тошкент пединститутининг ўзбек тилшунослиги кафедрасида кўтариб чиқилди ва бу фикрлар кейинчалик (1957 йилда) матбуотда эълон қилинди²⁵⁹. Уш пайтда ўзбек тилидаги аффикслар функционал томондан сўз ясовчилар ва форма ясовчиларга ажратилиб, форма ясовчилар ана икки гурпуага – тор маънодаги форма ясовчиларга (ёки оддий равишда “форма ясовчилар”га) ва сўз ўзгартувчиларга бўлинган ҳамда ҳозирги ўзбек тилидаги, деярли, барча аффиксларнинг қайси гурпуага кириши кўрсатилган эди.

Шундай қилиб, аффиксларни сўз ясовчи, форма ясовчи ва сўз ўзгартувчиларга ажратиш лозимлиги аниқ кўриниб қолди. Илгари ўзбек тили аффиксларини сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчиларга бўлган А.Г.Ғуломов кейинчалик уч гурпуали схемага дадил қўшилди. У “Ҳозирги замон ўзбек тили” китобидаги ўз қисмида энди аффиксларни “маъно ва вазифаларига кўра уч турга бўлинади: сўз ясовчилар, форма ясовчилар ва сўз ўзгартувчилар”²⁶⁰, деб ёзди. Аффиксларнинг бундай бўлиниши мақсадга мувофиқ келди. Аммо шунинг қисбига олиш керакки, форма ясовчи ва сўз ўзгартувчи аффикслар, одатда, нутқ процессиядагина сўзнинг таркибий қисмига кириди. Чунки уларнинг роли сўзларнинг

²⁵³ Қазирги қазақ тили. Алматы, 1954. 205-209-бетлар.

²⁵⁴ Ш. Шоабдурахманов. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари, Тошкент, 1962, 141-бет.

²⁵⁵ О. П. Суник. О морфологическом составе слова..., 107-бет.

²⁵⁶ А. Боровков, З. Маъруфов ва Ф. Абдурахманов. Ўзбек тилидан қўлавлма..., 14-бет.

²⁵⁷ Проф. В. В. Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, Ташкент, 1961, 61-бет; З. Маъруфов. Сўз состави..., 5-бет; У. Турсунов, Ж. Мухторов. Ҳозирги замон ўзбек тили..., 13-бет.

²⁵⁸ Ф. Абдуллаев ва. Хоразм шевалари, 1, Тошкент, 1961, 142-бет.

²⁵⁹ С. Усмонов. Сўз ва унинг морфологик структураси ҳақида..., 27, 35, 36-бетлар.

²⁶⁰ Ҳозирги замон ўзбек тили (Ф. Камолов таҳрири остида). ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1957, 291-бет.

гапта бириктирилари учун зарур бўлган формаларни ҳосил қилишдир. Шу жиҳатдан уларни умумий равишда «форма ясовчилар» деб номлаш ва ўз ўрни билан ҳар бирини «модал форма ясовчилар» ва «сўз ўзгартувчилар» деб ажратиш лозим. Шунда аффикслар дастлаб иккига - сўз ясовчилар ва форма ясовчиларга бўлинади, кейинги гуруҳга эса яна иккига - модал форма ясовчилар (ёки юқорида айтилганидек, форма ясовчилар) ва сўз ўзгартувчиларга бўлинади.

Сўз ясовчи аффикслар

Сўз ясовчи аффикслар янги сўз ясаш учун хизмат қилади. Сўз ясаши ҳодисасининг тилшунослиқдаги ўрни ҳақида турли фикрлар борлиги маълум. Баъзи олимлар сўз ясаши лексикологиянинг текшириш объекти деб ҳисобласалар ҳам, уни морфологик ҳодиса дейувчилар кўпчиликини ташкил қилади. Айниқса аффикслар ёрдамида сўз ясаши морфологияга алоқадор, албатта. Биз бу ерда ҳар бир сўз ясовчининг қандай маънодаги сўз ясаши каби конкрет масалаларни ёритмай, сўз ясовчи аффиксларнинг, умуман, сўз ясашда ўйнайдиган ролга доир айрим масалаларга, чунончи, ясовчининг янги сўз ясашдаги, сўз туркуми ясашдаги роли, уларнинг форма ясашга муносабати, тузилиш томондан турлари кабиларгагина тўхталамиз. Сўз ясовчи аффикслар лексик негизга кўпилиб, маъноси негизнинг маъноси билан боғланган, аммо янги маънодаги сўз ҳосил қилади. Сўз ясовчи аффикслар негизга кўпилиб техникаси ва негизга боғли бўлиш жиҳатидан бошқа аффикслардан, деярли, фарқ қилмайди.

«Сўз ясовчи» терминини том маънода тушунмаслик керак. Чунки янги сўз ясашда аффиксга хизмат қилмай, негиз ҳам иштирок этади. Терминнинг луғавий маъносига қараганда, сўз ясаш фақат аффикснинг хизмати деб тушуниш мумкин.

Сўз ясовчи аффикс ҳам сўз ёки унинг ўзига сингари лексик характердаги маънони ифода қилади, аммо унинг маъноси кўпроқ умумлашган бўлади. Сўз ясовчи аффикслар ёрдами билан ясалган сўзлар «сўзлардаги белги, предмет, ҳодиса, процесс ва шу кабиларни умумлаштиради»²⁶¹.

Сўз ясовчи аффикслар кўпинча бир сўз туркумидан бошқа сўз туркуми ясади. Масалан, *ёз, қиш* - от, аммо *ёзги, қишқи* - сифат; *иш, қон, арра* - от, *кўк, яхши* - сифат, аммо *ишла, қона, аррала, кўкар, кўкла, яхшила* - феъл; *сутур, ўр* - феъл, аммо *сутурги, ўроқ* - от ва б.

Демак, сўз ясовчи аффикс ҳам янги сўз ҳосил қилади, ҳам, айни замонда, бирор сўз туркумига хос бўлган бирлик ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам аффиксация усули билан сўз ясаш бевосита грамматикага алоқадор ҳодисадир²⁶². Баъзан ясовчи аффикслар бир сўз туркумининг ўзига хос бўлган сўзни ясаши мумкин. Масалан, *иш, колхоз, қум* - от, шунингдек, улардан ясалган *ишчи, колхозчи, қумлоқ* сўзлари ҳам отдир. Бироқ бу ясама отлар аслида сифат бўлган: *ишчи йиғит, колхозчи қиз, қумлоқ ер* каби. Солиштиринг:

Энди бизникидир замон, ўртоқлар,

Яшасин, қора м е х н а т ч и *жўралар!* (Х. Ҳ. Ниёзий, Уйғон).

Баҳор бўлиб, шатир-шутур

Маориф ёмғири келди.

И ш ч и *ибобо, қўли қўшсанг-чи,*

Экин экар чови келди! (Х. Ҳ. Ниёзий, Ишчи бобо).

Одатдаги сифатлардек, *-чи* билан ясалган сўз даража формасига ҳам эга: *Лексин ҳақиқатда энг алдоқчи, таловчи ва энг маккор одам бўлган* (Ойбек, Ол. вод. шаб).

Одатда *-дор* аффикси негиз аниқланган предметга эга бўлган шахс оти ясади: *айбдор, мулкдор* каби. Аммо *яғриндор (йиғит), вафодор (қиз), дондор (ишчи), ҳосилдор (ер)* кабиларни шахс оти дейиш қийин. Улар сифатдир. Камунум ясовчилардан бўлган *-қин (-қин.-қун)* аффикси негиз аниқланган ҳаракат хусусиятига эга бўлган предмет, ҳодиса отини

²⁶¹ Э. В. Севортян. Соотношение грамматики и лексики..., 310-бет.

²⁶² Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования..., 11-бет.

ясайди: *тошқин, кўчкин, учқун* каби. Шунинг учун «Ўзбекча-русча лугат»да «*Тошқин- I*. Наводнение; половодье, паводок, разлив; сув *тошқини-наводнение...*»²⁶³ деган изоҳ берилган. Аммо *тошқин* сўзи (шу аффикс билан ясалган бошқа сўзлар ҳам) сифат деб ҳисобланиши мумкин. Солиштиринг:

*Днепрнинг т о ш қ и н сувлари
Шевченконинг ёшидир букун*

(X. Олимжон).

*Бу катта рўзгорнинг, бу ж ў ш қ и н ҳаётнинг эгаси, қурувчиси, етакчиси бўлиш
нақадир шарафли (И. Раҳим, Ҳаёт булоқлари). Рисолатчевар ...Ҳаётнинг ч о ч қ и н
қўринасан (С. Абдулла, Муҳимий).*

Отларнинг кичрайтиш-эркалаш формасини ясайдиган *-чак (-чоқ)* аффикси (*келинчак, кўзичоқ*) ўрни билан сифат ясайди. Масалан, *эринчак, қуюнчак, мақтанчоқ* кабилар. Солиштиринг:

*Нортोजи ўзи шўх, эринчак бола
Юзини ҳафтада аранг ювади*

(Ғ. Ғулом, Бари сеники).

Шу аффикснинг қисқарган варианты бўлган бошқа бир кичрайтиш-эркалаш оти формасини ясайдиган *-ча (< -чоқ)* аффикси сифат негизидан от ясаши мумкинлиги маълум²⁶⁴. Ясама от билан ясама сифат орасидаги бундай генетик алоқанинг мавжудлигига сабаб шунки, ясама сўз негиз ифодалайдиган предмет, белги ёки ҳаракат билан борлиқ орасидаги (ёки борлиқдаги бошқа бирон предмет, ҳодиса орасидаги) муносабатни англатади. Негиз ифодалаган тушунча кишининг аввалги тажрибасидан маълум бўлган тушунча бўлиб, у аффикс қўшилиши билан кейинги тажрибада кўзда тутилган предмет, ҳодиса ҳақидаги жуда умумий характерда бўлган тушунча билан қўшилади. Бундай қўшилиш нисбатан конкрет тушунча билан абстракт тушунчанинг қўшилишидир. Маълумки, тушунча қанча абстракт, доираси қанча кенг бўлса, шунчалик сифатга (белгига) яқин туради.

Демак, ясама от ёки ясама сифат, аслида, маълум предмет (ёки ҳаракат) тушунчаси билан белгининг, бошқача айтганда, от (ёки феъл) + сифат муносабатининг маҳсулотидир. Бу муносабат ҳаммадан бурун янги тушунчанинг янги асосий белгисини ташкил қилгани учун ўз моҳиятига кўра сифатга мойил бўлади. Шунинг учун одатда ясама от деб юритиладиган «*ишчи*»га сифатдан от, отдан сифат ясайдиган *-лик* аффикси қўшилади. Бунда *ишчи-* негизи сифат негизидан ҳеч фарқ қилмайди. Солиштиринг:

Балки шу и ш ч и л и г и .

Одамга яхшилиги

Важдидан тут қўп яшар (М. Шайхзода, Тошкентнома).

Аммо маънонинг торайиши, конкретлашиши, сифатнинг отлашиши от ясалишига олиб келади. Ясама сўзнинг кейинчалик қайси сўз туркуми бўлиб қолиши унинг нутқда кўпроқ қандай грамматик маъно билан қўлланишига боғлиқ. Чунки сўзларнинг туркумларга ажратилиши уларнинг қайси гап бўлаги вазифасида кўпроқ қўлланиб, ўша гап бўлагига хос бўлган грамматик маънога кўра «кристаллашиши»га қарайди.

Сўз ясовчи аффикснинг янги сўз ясаши нутқда бўлади, аммо бу ясалган сўз кейинчалик тел фактига айланади. Агар ясама сўз тел фактига айлана олмаса, нутқ ҳодисаси бўлиб туради. Шунинг учун унда «янгилик» белгиси сақланади. Масалан, негизга «торгувчи» белгиси билан от ясовчи *-қаш* аффикси қўшилиб, *аравақаш, меҳнатқаш, жафоқати, суратқаш (сурат тортмоқ - «сурат чизмоқ»* демақдир) каби шахс отлари ясалади. Аммо бу аффикс билан ясалган ясама сўз бундай конкретлашмаслиги ҳам мумкин. Солиштиринг: *Пахтага ана шундай қулочкаш майдон керак* (Ойбек, Ол. вод. шаб.). Ҳақиқатан ҳам, ўзбек тилида *қулочкаш* сўзи сира ҳам отга яқинлашмайди, у - сифатдир. Бундан сифатлар аввал нутқ ҳодисаси сифатида

²⁶³ Ўзбекско-русский словарь, М., 1959, 446-бет.

²⁶⁴ А. Г. Гулямов. Проблемы исторического словообразования..., 20-бет.

ясалади, кейин у тил ҳодисасига айлангач, от бўлиб қолади, деган хулоса келиб чиқади.

Ясовчи аффикс вазифасини бажарадиган сўзлар (аффиксоидлар²⁶⁵) иштарокида ясалган сўзларда ҳам худди асл ясовчи аффикслар қўшилгандаги сингари, «от + сифат» (яъни, «аниқланмиш» ёки «эга» + аниқловчи) ёки «кесим») тартибига амал қилинади. Шу жиҳатдан аффиксоидлар ёрдамида ясалган *соатсоз*, *пахтакор* каби отлар қўшма сўз бўла олмайд. Чунки қўшма сўзда тартиб аксинча бўлади: аввал белги («аниқловчи»), сўнг предмет («аниқланмиш») ифодаланadi.

Аффиксоидлар билан ясалган шахс отларида асл от ясовчилар билан ясалган сўзларга хос бўлган сифатнинг бирламчилиги маъжуддир. Солиштиринг: *Бола Самандаровнинг тракторсоз уста эканлигига жуда амин бўлса керак, қаттиқ бои иргитди* (А. Қаҳҳор, Қўшчинор чир.). Мана шу асосда ўзбек тилида *пахтакор* *колхозлар*, *галлакор совхозлар* типидagi сифатловчи бирикмалар тузилади.

Юқоридагилардан ўзбек тили синтаксисига таалуқли бўлган бир нарсa аниқланади: *аълочи ўқувчи*, *тракторчи йигит* каби бирикмалар, баъзи олимлар тушунтирганидек, «изоҳловчи-изоҳланмиш» типидa тузилмасдан, «сифатловчи + сифатланмиш» типидa тузилгандир. Масалан, А. Ғ. Ғуломов *темирчи кўшимиз*, *колхозчи бола* каби бирикмалардаги *темирчи*, *колхозчи* сўзларини «муस्ताқил бўлмаган изоҳловчи» деб ҳисоблайди²⁶⁶. Аммо автор бу сўзларнинг изоҳловчи эканлигига у қадар ишониб етмай, куйирокда «айрим ўринларда изоҳловчини аниқлаб олиш одатдагига қараганда кийинроқ бўлади... Масалан, 1) *колхозчи болалар*, *ўқувчи болалар*, 2) *колхозчи қиз*, *колхозчи бола...*» деб ёзади. Мактаб грамматикасида ҳам шу фикрга амал қилинади. Ҳатто унда *аълочи ўқувчи* ажратиб ёзиш тавсия қилинган ҳолда, *стахановчи колхозчи* бирикмасини дефис билан ёзиш тавсия қилинади²⁶⁷. Ҳозирги ёзув практикасида «*ишчи йигит*» типидagi бирикмалар ҳам ажратиб ёзилади-ку! Солиштиринг: *Ҳасан Шоумаров... Манзура Бобоҳўжаевнинг участкасини и ш ч и Иброҳим Асановага сотади* («Қ. Ўзб.»). А. Маъруфов ва Ғ. Абдурахмоновларнинг «Қўлланмаларида» юқоридагига ўхшаган *гвардиячи-сержант* мисоли ҳам берилган²⁶⁸. Ваҳоланки, *аълочи*, *ишчи* билан *стахановчи*, *гвардиячи* сўзлари орасида принципиал фарк йўқ. Фақат аъло сўзи (сифат) отлашиб ясовчи олган, кейингилари - *иш*, *стаханов*, *гвардия* эса ўзлари отдир.

Шундай қилиб, бир туркумнинг ўзига хос бўлган ясама сўз ясовчи аффикслар, аслида, бир туркумдан бошқа туркум ясовчилардир. Шу жиҳатдан от-сифат ясовчиларнинг хусусияти жуда қизик. Улар агар отга қўшилса, сифат ясайди, сифатга қўшилса, от ясайди. Ҳатто отдан от ясаётганлиги аниқ кўриниб тургандай бўлган *она + лик*, *ота + лик* (*мехри*) каби сўзларнинг маъно хусусиятига диққат қилинса, шу нарсa маълум бўладики, - *лик* аффикси қўшилган пайтда бу отларнинг маъноси ўзгарган - сифатга силжиган бўлади: *она* - «урғоч», «туғувчи», «тарбиячи», «етакчи» («катта»), *ота* - «эркак», «тарбиячи», «етакчи» («катта») каби. (Солиштиринг: *она қизим*, *она хотин*).

Ҳозир ясама от деб ҳисобланадиган, аммо асли сифат бўлган *ўртоқ*- (*ўрта* - от, *қ* - сифат ясовчи) негизига - *лик* ясовчисини қўшилганда от ясалishi *ўртоқ* сўзини дастлабки ясама сифатлик ҳолатига қайтаради. Солиштиринг: *ў р т о қ л и к учрашувларини ўтказиш учун Индонезия республикасига жўнаб кетган «Пахтакор» (Тошкент) командаси ўзининг биринчи учрашувиш ўтказди* («Қ. Ўзб.»).

Феълларнинг ясалishi ҳақида ҳам худди шундай дейиш мумкин. Феъл ясовчи аффикслар фақат феъл бўлмаган сўзларга қўшилади. Масалан: *иш + ла*, *яхши + ла*, *ик-ки + ла(н)*, *сен + сира* ва бошқалар. Баъзан «феълдан феъл ясовчи аффикслар» деб баҳоланадиган - *қила* (-*зила*), -*мала*, -*мачала*, -*мсира* (-*ми-сира*), -*қа* қабилар, аслида, бир

²⁶⁵ Қаравг. С. Усмонов. Сўз ясовчи аффиксоидлар («Ўзбек тили ва адабиёти масаллари» журналы, № 3, 1963).

²⁶⁶ А. Ғуломов. Ўзбек тилида аниқловчилар. Тошкент. 1941, 65-бет (пятия алфавитца): А. Ғуломов, М.А. Аюқарова. Ҳозирги замон ўзбек тили..., 112-бет. («Содда гап» книси А. Ғуломов ёзган).

²⁶⁷ А. Боровков, З. Маъруфов, Т. Шермухамедов. Ўзбек тили грамматикаси, II книси, Тошкент, 43-бет.

²⁶⁸ А. Маъруфов ва Ғ. Абдурахмонов. Ўзбек тилида қўлланма, Тошкент, 1960 112-бет.

фёълдан иккинчи бир фёъл (яъни янги лексик маъноли фёъл) ясамайди, балки фёълнинг лексик маъносига бирор характердаги қўшимча маъно (модал маъно) қўшади. Бунда «ҳаракат процессининг объектив характеристикаси ифодаланади»²⁶⁹. Шунинг учун бундай аффиксларни «фёълдан фёъл ясовчилар»²⁷⁰ деб бўлмайди. Ўзбек тилидаги *чай* билан *чайқа* формаларининг лексик маънолари бир хил, кейингиси фақат ҳаракатнинг такрорланиши оттенкасига эга бўлиши билан фарқланади. Фёъл нисбатларини (залог) ясовчи аффиксларни ҳам баъзан фёълдан фёъл ясовчи деб ҳисоблайдилар²⁷¹. Бунда ҳам, аслида, нисбат аффикси қўшилиб, янги лексик маъно ясалмайди. Нисбат аффикси олган баъзи фёълларнинг лексик маъноси бундай аффикс қўшилмаган форманинг маъносидан фарқ қилади (*қўрмоқ-қўришмоқ*²⁷² каби). Бироқ бунда гап аффиксининг қўшилишида бўлмай, аффиксли форманинг бутун ҳолда маъноси ўзгаришидадир.

Юқоридагиларни яқунлаб шуни қайд қилиш лозимки, ўзбек тилида сўз ясовчи аффикс бир туркумдан бошқа туркум сўзини ясаш учун хизмат қилади.

Маълумки, туркий тилларда сўз ясовчилар грамматик категорияларга (сўз туркумларига) муносабат жиҳатидан икки йирик гурпупага бўлинади: 1. От (кенг маънода) ясовчилар. 2. Фёъл ясовчилар. Бу икки хил ясовчилар бир-биридан тамомила фарқ қилади ва ўзаро сира ҳам аралашмайди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги сўз ясовчи аффикслар фақат янги лексик маъноли бирликлар - сўзлар ясабгина қолмай, янги ясалган сўзларнинг грамматик хусусиятларини кўрсатадиган грамматик формалар ҳам ҳосил қилади. Бу грамматик формалар маълум сўз туркумига тааллуқли бўлади.

Э. В. Севортян «...аффиксация усули билан сўз ясаш аини замонда маълум сўз туркумининг янги бирлигини ҳам ясашидир»²⁷³, дейишда ҳақли, албатта.

Ўзбек тилида сўз ясовчи аффиксларнинг грамматик хусусияти фақат шу билан чегараланмайди. Масалан, -чил аффикси янги лексик тушунча (белги) аниглаётган сўз ясайди. Шу билан у сифат туркумига кирадиган бирлик (форма) юзага келтиради, -ла аффикси ҳаракат аниглаётувчи янги сўз ва фёъл туркумига кирадиган янги форма ясайди. Аммо -лаш аффикси маълум ҳаракат аниглаётган янги сўз ва янги форма (фёъл)гина ясаб қолмай, ўша фёълнинг форма турларидан бўлган (яъки бўлинишига ҳос) биргалик нисбатини ҳам ҳосил қилади. Бу аффикс ёрдами билан отдан фёъл ясалиши луғат составини бойитса (янги лексик-грамматик форма туғдирса), фёълнинг биргалик нисбати формасини ясаши айрим сўзнинг морфологик формасини юзага келтиради. Шу форманинг грамматик маъноси туфайли гапда объектларни ифодалайдиган бўлақлар шаклланади. Баъзи ясовчи аффикслар яна ҳам қизиқ хусусиятга эга. Масалан, -лик аффикси, бир томондан, айрим сўз негизига қўшилиб, ундан янги сўз ясайди, иккинчи томондан, нутқдаги бутун бир эркин сўз бирикмасини, ҳатто бутун гапни шакллантиради. Шунга кўра ўзбек тилидаги сўз ясовчи аффиксларни уч гурпупага бўлиш лозим:

1. Фақат сўз (сўз туркуми) ясайдиган аффикслар.
 2. Сўз (сўз туркуми) ва сўзнинг морфологик (ёки модал) формасини ясайдиган аффикслар.
 3. Сўз (сўз туркуми) ясайдиган ва нутқ бирликлари бўлган сўз бирикмаси ёки гапни шакллантирадиган ясовчи аффикслар.
1. Фақат сўз (сўз туркуми) ясайдиган аффикслар бир туркум сўздан иккинчи туркум

²⁶⁹ А. Ғ. Ғудомов. Фёъл... 68-бет.

²⁷⁰ У. Турсунов, Ж. Мухторов. Ҳозирги замон ўзбек тили..., 137-бет.

²⁷¹ Х. Якубова. Залоги в узбекском языке в сопоставлении с залогами русского языка, Автореферат кан. диссерт., Ташкент, 1954, 11-бет.

²⁷² С. Фердаус. Фёъл даражалари. (Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари, ўзбек тили масалалари, Ташкент, 1957, 53-бет.)

²⁷³ Э. В. Севортян. К соотношению грамматики и лексики в тюркских языках (Сб. «Вопросы узбекского языкознания», Ташкент, 1954, 64-бет).

сўзини ясайди. унга бирон характердати кўшимча модал маъно кўшмайди. От, сифат, равиш, феъл ясовчи аффиксларнинг кўп қисми ана шундай хусусиятга эга. Масалан: *хизмат-чи, синф-дош, эл-чил, кўнгул-чан, ют-уқ, яхши-ла, қон-а, бола-ларча, қахрамон-она* кабилар²⁷⁴. Фақат сўз ясайдиган аффикслар лексик негиздан янги маъноли сўз ва унинг категориялар грамматик қийматини ифодалайдиган формасини ҳам ясайди. Шу грамматик қиймат унинг гапта қандай вазифаларни бажаришини кўрсатади.

2. Сўз туркуми ва унинг бирон ички морфологик формасини ясайдиган аффикслар юқоридаги аффикслар сингари янги лексик бирлик ясаши билан бирга, унинг объектив борлиққа, нутқ моментига қандай муносабатда эканлигини ҳам ифодалайди. Бу сўнги маъно лексик маънога кўшиладиган кўшимча модал маъно бўлиб, у сўзнинг морфологик ёки модал формасига хосдир. Демак, иккинчи гуруҳга кирадиган сўз ясовчилар с и н к р е т и к аффикслардир. Синкретик аффиксларга тубандагилар кирди:

а) феъл ва ўзлик нисбати ясовчи *-й* (ундошдан сўнг *-ай*). *-р(-ар), -и, -са, -ик(иқ), -ол (<a + л), -лан (<ла + н)* аффикслари от, сифат, равиш, сон, модал сўз негизларига кўшилиб, бажарувчининг ўзи (субъект) негиздан англашилган ҳолатга кириши маъносини ифодалайдиган сўз ясайди: *кучай, қорай, улгай, (< улуг - ай), кўнай, озай; ўзгар, олар, оқар, қисқар, эскир; чанги, бойи, тинчи; сувса; кўзик, кечик, йўлик, бирик; йўқол; жонлан, булутлан безовталан, шодлан* кабилар. Бу ясовчилар кўшилиши билан ясалган феълдан англашилган ҳаракат субъектнинг ўзига қайтади, унга таъсир кўрсатади. Солиштиринг: *У нақ шу масала тўғрисида гапирди, менинг тўғримида хавфланади (Ойбек, Қутлуғ қон). Бетма-бет йўлиқиб ўтишига ўн қадам зам қолмаган (Ғ. Ғулом, Ёдгор)). Бора-бора тена зўрайиб қишлоқнинг гузаридаги йўгон туп товларнинг тўрт томонга қулоч отган бутоқлари кўринади(А. Қодирий).*

б) феъл ва биргалик нисбати ясовчи *-лаш (<ла-ш)-аш (<-а + ш)* аффикслари от, сифат, равиш, сон негизларига кўшилиб, субъектнинг улардан англашилган предмет, белги, миқдор билан «биргалиги», «кўшилиши» маъноларини ифодалайдиган сўз ясалади: *лағлаш, марказлаш, содалаш, бирлаш, қўлаш, ўрнаш (<ўрин + лаш)* кабилар²⁷⁵. Солиштиринг: *Ҳозирда колхоз идораси ўрнашган бино ҳам бузилиб, ...аравасозлик устахонаси, колхоз отларини марказлаштирадиган отхона, ...омбор, қишлоқ хўжалик машина ва асбоблари складди, ем-хашак бостирмалари бино қийинмоқда... (А. Қодирий).*

Қалбимда қайнар шу сўз:

Тутзорларим, кўпроқ ўс!

Ипаклашсин ҳар колхоз!

Ипаклашсин ҳар бир қиз!

Ипаклашсин эл-улус! (М. Шайхзода, Тошкентнома)..

в) феъл ва орттирма нисбат ясовчи *-т, -от (<-а + т)* аффикслари сифат, модал сўз негизларига кўшилиб, иккинчи даражали субъектнинг асосий бажарувчи бажартирадиган ҳаракати маъносини англаувчи сўз ясайди: *йўқот, тўлат* каби.

3. Сўз туркуми ясайдиган ва нутқ бирликларини шакллантирадиган ясовчи аффикслар икки хил шароитда икки хил функцияни бажаради.

а) айрим сўз негиздан сўз туркуми ясайди. Масалан, *-дай (-дек)* аффикси равиш ясайди: *тоғдай, қушдай, олмадек*²⁷⁶ каби. Қозоқ тилшунослари бу аффиксини сифат ясайди²⁷⁷ деб ҳисоблайдилар, аммо А. М. Шчербак шу аффикс кўшилган формани

²⁷⁴ Сўз ясовчилар ҳақида қиранг: Проф. В. В. Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка..., 97-102 108-111, 190-192, 206-бетлар; З. М. Мағруфов. Словообразовательные и словоизменительные аффиксы узбекского языка («Узбекско-русский словарь», М., 1959, 716-727-бетлар).

²⁷⁵ А. Ғ. Ғуломов. Феъл..., 65-бет.

²⁷⁶ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. 115-бет; А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка..., 285-бет; Проф. В. В. Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка..., 206-бет; С. Ф. Узайлдов. Узбек тилида равишлар, Тошкент, 1953, 7-бет.

²⁷⁷ Қазіргі қазақ тілі, Алматы, 1954, 254-бет.

«ўхшатиш формаси» («уподобительная форма»)²⁷⁸ деб атайди, Е. Д. Поливанов²⁷⁹, М. Шамсиев ва Шербеклар илгарироқ «ўхшатиш келишиги» («прировнительный падеж»)²⁸⁰ деб ҳам атаган эдилар. Шунинг сингари *-гача* (< га + ча), *-ча* аффикслари равиш, *-ли*, *-сиз*, *-даги* (< да + ги) аффикслари сифат, *-лик* аффикси от ва сифат ясади. Масалан: *кўчагача*, *девча*, *мазмунли*, *маъносиз*, *яхшиллик*, *кўрпалик* (*чит*) *кабилар*.

б) бу аффикслар тенг ва эргашли сўз бирикмалари, кириш иборалар, равишдош оборотлар ёки эга-кесими мавжуд бўлган гапларнинг сўнгги сўзига қўшилиб, ўша бирикма ёки гапни бир бутун сифатида шакллантиради. Масалан. тубандаги *бирикмаларнинг* грамматик шаклланишига диққат қилинг: *Ахир, бунақа мамлакатлар ҳам жуда кўп, бир чеккаси жанубий Кореяда бўлса, бир чеккаси Исландия билан Канадагача боради* (П. Қодиров). ...Эҳсон чой вақтида ҳам, ундан кейин ҳам ўзининг *Москва ва Ленинграддаги ўртоқлари*, *яқин дўстлари тўғрисидагана сўзларди* (А. Қаҳҳор). *Катак-катакойна томли*, *баланд бу ҷехда ҳамма нарса...* *қудратдан дарак бериб туради* (Л. Мухтор). ...*Бешик тебратиб ўтирган новча бўйлиги* и... *аста ўрнидан турди* (П. Турсун, Ўқитувчи).

Юқорида ажратиб кўрсатилган эркин бирикмалар охириги сўзга қўшилган сўз ясовчи аффикслар туфайли бирикмадан сўнг келган бошқа сўз билан грамматик муносабатга кириш (яъни тобе бўлиш) имкониятига эгадир.

Гап бўлаклари билан бевосита боғланмагандек кўринган *кириш иборалар* ҳам худди шу усулда шаклланиши мумкин. Солиштиринг: *Аммо мулла Қамарнинг мулла Абдусалом олдидан иқрор бўлганича, масаланинг ҳақиқати бошқача экани менга маълум* (С. Айний, Эсдаликлар).

Эга билан кесимнинг бирикишидан тузилган бутун бошли гапларнинг ҳам сўз ясовчига нисбатан бир бутунлиқни ташкил қилиши жуда ҳам қизиқ. Масалан, «от оёғи оқсаганича кетаверди» гапи составидаги *оёғи оқсаган* гапни бир яхлит қўшма сўз сингари эгалик аффикси (*-и*) туфайли от сўзи билан, *-ча* ясовчиси туфайли *кетаверди* феъли билан грамматик муносабатга киришган. Бундаги *-ча* аффиксининг синтактик алоқани вужудга келтиришда тутган роли содда сўздагидан фарқ қилмайди. Солиштиринг: *Камтир додлаганича эргашиб борди* (А. Қаҳҳор, Томоша боғ). Равиш ясовчи *-дай* аффиксининг хусусияти ҳам шунга ўхшаш: *Бўтабой аканинг назарида, одамлар кўклагини «миниб олишга» бел боғлагандай кўринди* (А. Қаҳҳор, Кўшгинор чир.). Учинчи группа ясовчи аффикслар ёрдамида шакланган гапларнинг ҳоким сўз билан бўлган грамматик муносабати аниқловчи ёки ҳол вазифасидаги сўзларниқидан фарқ қилмайди (Улар орасидаги айирма структура жиҳатидангинадир). Масалан: *У барги тиканли ажойиб сулни кўрди. Уч томони жарлик ерга келиб қолди. Бемор бармоқлари жонсиз оёғини силар эди*. Бундай бутунликлари эргаш гап дейиш мумкин. Чунки улар эга ва кесимнинг эркин бирикмасидан иборат. Аммо улар билан ҳоким сўз (ёки бош гап) орасида пауза билан ажралиш йўқ, улар бош гап билан бир интонацион бутунлиқни ташкил қилади. Шу жиҳатдан бу ўринда эргаш гап ҳақида гапирш мумкинлигини ўйлаб кўриш керак. Бъзан сўз ясовчи аффикс бирикма ёки гапнинг ҳоким сўзга (ёки гапга) тобелигини ифодалай олмайди. Бундай пайтда сўз ўзгартувчи аффиксга эҳтиёж бўлади. Масалан, сабаб эргаш гапларнинг²⁸¹ шаклланишида эгалик ва келишик ёки улардан бири ишгирик этади. Солиштиринг: *Томоқ қақраганликдан, ўқчиб-ўқчиб ўрнидан базўр турди* (Ойбек). *Оладиган ҳосилим қарз билан учма-уч келаверганлигидан, пахта экинни ташлаб юборган эдим* (А. Қаҳҳор).

²⁷⁸ А. М. Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из восточного Туркестана, М.-Л., 1961, 97-бет; Ўша автор. Грамматика староузбекского языка, М.-Л., 1962, 111-бет.

²⁷⁹ Проф. Е. Д. Поливанов. Краткая грамматика узбекского языка, к. I, Ташкент-Москва, 1926, 76-бет.

²⁸⁰ М. Шамсиев, Шербек. Кўрсатилган асар, 44-бет.

²⁸¹ Қарапг: Ғ. Абдурахмонов. Қўшма гап синтаксиси асослари, Тошкент, 1958, 102-бет; М. Аскарлова Ҳозирги змон узбек тилида қўшма гаплар, Тошкент, 1960, 50-бет.

Сўз ясовчи аффиксларнинг юқорида баён қилинган биринчи ва иккинчи гуруҳларга кирадиган турлари айрим сўз доираси билан чегараланганидан улар маъно жиҳатидан айрим сўз негизи билангина боғланади. Учинчи гуруҳдаги сўз ясовчилар эса айрим сўз негизидан ташқари, бир неча эркин сўзнинг нутқда бириктиридан ҳосил бўлган мураккаб бутушликнинг маъноси билан боғланади. Демак, учинчи гуруҳ сўз ясовчилар бирикманинг сўзга сўзи составида келса ҳам, амалда айрим сўз доирасидан четга чиқиб кетади. Бинобарин, бу гуруҳ аффикслари аввалгиларига нисбатан ўзига хос эркинликка эгадир.

Учинчи гуруҳ аффиксларининг эркинлиги уларнинг нутқ бирикларини шакллантиришидагина эмас, айрим сўзларни ясашида ҳам кўринади. Масалан, бу ясовчилар олмошларга қўшилганида, янги ясалган сўзларнинг лексик маъноларида одатда бошқа ясовчилар қўшилганида юз берадиган лексик характердаги ўзгариш ёрқин сезилмайди. Масалан: *менсиз, сендай, бизгача, шунча, бундай, ундай* кабилар. Шунинг учун ўрта мактаб дарслигида - *дай, -ча* аффикслари қўшилган кўрсатиш олмошлари, одатдагидек, равиш эмас, олмош деб ҳисобланади²⁸². Баъзан сўз ясовчи аффикслар отларнинг бош келиши, бирлик маъноларини, феълларнинг II шахс бўйқур, бирлик маъноларини ҳам англатади деб ҳисоблайдилар. Аслида бу маънолар ясовчи аффиксларгагина хос бўлмай, улар қўшилиши билан ясалган янги ясама сўзнинг табиатидан келиб чиқадиган грамматик маънолардир. Ясовчиларни, одатда, унумли, камунум, унумсиз аффиксларга бўладилар. Бу масала бизнинг вазифамизга кирмагани учун, уни четлаб ўтаемиз. Бу ҳақда илгари бир қатор асарларда маълумот берилган эди²⁸³.

Содда ва қўшма сўз ясовчи аффикслар

Сўз ясовчи аффикслар тузилиш томонидан содда ва қўшма бўлади. Бунга В. А. Богородицкий, А. К. Боровков ва бошқа олимлар илгари ҳам эътибор берган эди. Масалан, В. А. Богородицкий «Сўз ясовчи суффикслар а) ёлғиз ёки содда ва б) қўшма бўлиши мумкин»²⁸⁴, деган эди. Бироқ, у ўз фикрини қувватлаш учун ҳақиқий сўз ясовчиларни эмас, татар тилидаги феъл нисбати ясовчиларини: а) *ал-ын, ал-дър, ал-ын:* б) *ал-ын-ын, ал-ын-ть* кабиларни келтиради. Чунки у феъл нисбатларини ясайдиган аффиксларни В. В. Радлов сингари²⁸⁵ сўз ясовчи деб ҳисоблаган.

Содда сўз ясовчи аффикс фақат битта морфемадан иборатдир. Масалан: *-чи, -ли, -ки (-ги, -қи), -ла, -ар, -а, -и, -ча* кабилар. Мисоллар: *колхоз-чи, ақл-ли, кеч-ки, ши-ла, оқ-ар, қон-а, бой-и, йиғит-ча* ва бошқалар.

Қўшма сўз ясовчи аффикслар бир сўз ясовчи вазифасини бажарадиган икки ёки уч аффикснинг бирикмасидан иборатдир. Масалан: *-чилик (< -чи + лик), -дорчилик (< дор + чи + лик), -даги (< да + ги), -лаи (< ла + и; -ларча (< лар + ча), -гача (< га + ча), равиш ясовчи -лаб (< ла + б), -лигича (< лик + и + ча)* кабилар. Бироқ тамомила соддалашиб кетган *-дош (< -да + ш || -ла-ш); -ники (< -нинг + ки)* кабиларни ҳозир қўшма аффикс деб бўлмайди. Қўшма сўз ясовчи аффикслар тубандагича ясалади:

а) бирдан ортиқ сўз ясовчилардан: *-чилик, -дорчилик, -возлик, -возчилик, -гарлик (-корлик), -гарчилик, -лайнча, (< -лайн + ча < -ла + (й) ин + ча), -сиз-лик, -лама* кабилар. Мисоллар: *тирикчилик, хафаччилик, хурсандчилик; майнавозлик, майнавозчилик (майнавоз формаси ҳозир, даярли, ишлатилмайди); тайёргарлик, одамгарчилик; хўжасизлик, бир ёклама, икки юзламачи* кабилар. Бу қўшма ясовчилар айрим морфемаларга (аффиксларга) ажратилса, компонентлар ўзларининг ясовчилик хусусиятларини йўқотади: *хурсандчилик - хурсанд -чи (?), тайёр-гарлик -тайёр-гар (?), хўжа-сизлик - хўжа-сиз (?)*

²⁸² А. Боровков, З. Маъруфов, И. Абдуллаев, Г. Шерму хамедов. Ўзбек тили дарслиги, I қисм, Тошкент, 1960. 95-бет.

²⁸³ Қаранг: А. Ғуломов. Ўзбек тили морфологиясига юриш, 14-бет. М. Мирзиев, С. Усмонов, И. Расулов. Кўрсатилган асар, 86-87-бетлар.

²⁸⁴ В. А. Богородицкий. Введение в татарское языковедение... 141-142-бетлар.

²⁸⁵ W. Radl of Einleit. udc...

кабиларнинг кейингилари сунъийдир;

б) сўз ясовчи аффикс форма ясовчи аффикс билан бириккан бўлади. Масалан, феъл ясовчи *-лаш* (-ла-феъл ясовчи, *-ш* биргалик нисбати формасини ясовчи), *-лан* (-ла - феъл ясовчи, *-н* - ўзлик нисбати ясовчи), равиш ясовчи *-лаб* (< *ла* + *б*) кабилар. Мисоллар: бирлаш, иккилан, ҳафталаб, эрталаб ва бошқалар;

в) сўз ясовчи аффикс сўз ўзгартувчи аффикс билан бириккан бўлади: *шундай* -*лиги*, *мушдай*-*лиги* кабилар. Бунда сўз ясовчи *-лик* аффиксига сўз ўзгартувчи (эгалик) аффикс -*и* қўшилган;

г) сўз ўзгартувчи аффикс билан сўз ясовчи аффикс бириккан бўлади: *-даги* (-*да* - ўрин-пайт келишиги аффикси, *-ги* - сифат ясовчи), *-гача* (-*га* - жўналиш келишиги аффикси, *-ча*- равиш ясовчи) кабилар. Мисоллар: *уй-даги*, *сен-даги*, *кўча-гача*, *шун-гача* ва бошқалар.

Қўшма сўз ясовчи аффикс ёрдамида ясалган ясама сўзнинг лексик маъноси негиздан англашилган лексик маъно ҳамда қўшма аффикс составидаги аффиксларнинг маънолари йиғиндисидан иборат бўлади. Масалан, *хурсандчилик* сўзнинг маъноси «хурсанд» + «шуғулланувчи» + «абстракт белги» маъноларидан, *бирлаш* феълнинг маъноси «бир», «ягона» + «ўша ишни бажариш» + «биргалик» маъноларидан ташқил топган. Аммо бундай сўзнинг грамматик хусусияти энг сўнги аффикснинг хусусиятига боғлиқ. Масалан, одамгарчилик сўзининг турлилаши, кўчагача сўзининг феъл билан бирикishi - *лик* ва *-ча* аффиксларининг табиатиға боғлиқдир.

ФОРМА ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР

Сўзларнинг нутқ процессида грамматик жиҳатдан шаклланиб, гап тузилиши учун зарур бўлган шакл ва грамматик маъноға эға бўлишиға хизмат қиладиган аффикслар форма ясовчилардир. Форма ясовчи аффикслар негизнинг лексик маъносини ўзгартирмай, у ифодалаган предметнинг, ҳодисанинг объектив борлиққа муносабатини ёки сўзларнинг синтактик муносабатини ифодалайди. Форма ясовчи аффикслар, юқорида айтилганидек, икки йирик группаға бўлинади: 1. Модал форма ясовчилар. 2. Сўз ўзгартувчилар.

Модал форма ясовчи аффикслар

Модал²⁸⁶ форма ясовчи аффикслар негиз ифодалаган предмет, белги, микдор, ҳаракат-ҳолат каби лексик маъноларға объектив борлиққа муносабат (одатда, ҳар доим тушунилганидан ортиқлик, камлик, аниқлик ва б.) ёки сўзловчининг субъектив муносабати сингари маъноларни қўшади, аммо сўзлар орасидаги синтактик муносабатни билдирмайди. Модал форма ясовчилар шу билан сўз ўзгартувчи аффикслардан фарқ қилади. Шунинг учун *форма ясовчилар* термини айрим авторлар томонидан фақат модал форма ясовчи аффиксларға нисбатангина қўлланяпти. Аслида эса сўз ўзгартувчи аффикслар ҳам сўз формасини ясайди, бироқ бу форма бошқароқ характердаги формадир.

Модал форма ясовчи аффикслар, бир томондан, негизнинг лексик маъносига қўшимча маъно орттирса, иккинчи томондан, унинг грамматик хусусиятиға таъсир кўрсатади, шу билан негиздан англашилган ҳодисани реал нутққа оид қилиб қўяди ва сўзнинг шаклланишиға хизмат қилади. Форма ясовчилар сўзларнинг гапда ўзаро боғланишини ифодаламаса ҳам, сўзнинг қандай сўзлар доирасида бўлиши лозимлигини бирон даражада белгилайди. Баъзи форма ясовчиларда бу хусусият жуда кучсиз бўлса, баъзиларида гап қурилишиға таъсир қиларли даражада кучли бўлади. Масалан, сифат ва равишнинг қиёсий даража формаси чиқиш келишигидаги ёки *қараганда*, *нисбатан* каби сўзлар билан бирға келган жўналиш келишигидаги сўз билан қўлланишға мойилроқ (*бундан кантироқ хона борми?* - *бунға қараганда каттароқ хона борми?*), кичрайтиш-эркалаш формалари маъно жиҳатдан ўзинға мос келадиган сифатлар билан (*кичкина қизча*, *жажжжи қизча*, *бечора болагина*), феъл нисбатлари формасини ясовчи аффикслари бўлган сўзлар кўпинча ўзининг ўтимли ёки ўтимсизлик хусусиятларига мос бўлган маълум

²⁸⁶ Модал—латинча *modus* «ўлчов», «майл», «даража», «қоида», «қусул», «ҳолат» сўзидан.

келишикдаги от билан қўлланишга (*китобни келтир, китоб олинди, китобга қара кабилар*) жуда ҳам мойил бўлади. Модал форма ясовчиларга кичрайтиш-эркалаш, сифат даражаси, сонларнинг турларини ясовчи, сифатдош, равишдош, ҳаракат номи, бўлишсизлик, кучайтирув, кучсизлантирув, феъл нисбатлари аффикслари киритилади²⁸⁷. Модал форма ясовчи аффиксларни икки гурӯҳга бўлиш мумкин: 1. Лексик-грамматик форма ясовчилар. 2. Функционал-грамматик форма ясовчилар.

Лексик-грамматик форма ясовчи аффикслар негиз ифодалаб турган лексик маънога лексик-грамматик характерда бўлган қўшимча модал маъноларни қўшади. Ана шу аффикслар туфайли лексик маънога, биринчидан, кичрайтиш-эркалаш, чама, гумон, жамлик, белгини, ҳаракатнинг ориқ-камлиги каби объектив борлиқнинг ўзида мавжуд бўлган хусусиятни кишининг қандай тушунишини, мувосабатини билдирадиган маънолар қўшилади. Иккинчидан, бундай аффиксларнинг қўшилиши сўзнинг бошқа қандай сўзлар доирасида қўлланиши мумкинлиги каби грамматик хусусиятини ҳам маълум даражада озми-кўпми белгилаб беради. Аввалги хусусият, яъни модал маъно қўшиш, бу аффиксларда асосий роль ўйнайди. Лексик-грамматик форма ясовчи аффиксларга тубаядгилар қиради.

1. Кичрайтиш-эркалаш, ачиниш маъноларига эга бўлган аффикслар: *-гина (-кина, -қина), -ча, -чак (чок), -лоқ (-алоқ)*. Мисоллар: *болагина, ўртоққина, уйча, қизча, келинчак, қўзичоқ, буталоқ, қизалоқ* кабилар. Ўзбек тилида *жон, хон, ой* сўзлари (аффиксондлар) эркалаш, ҳурмат маъноларини ифодалаб, лексик-грамматик форма ясовчи аффикс вазифасини бажаради. Масалан: *отахон, онахон, Каримжон, онажон, Қумриой, Ўғилтой кабилар*. Баъзан *бой (вой)* сўзи ҳам шунга яқин маънода ишлатилади. Масалан, *Салимбой, Дадавой* кабилар. Аммо шунинг ҳисобга олиш керакки, *бой* сўзи ўтмишда кишиларнинг ижтимоий қатламларидан бўлган мулкдорларга мансубликни, шу билан боғлиқ бўлган улуғлашни билдирар эди. Ҳозир у кесатик, ҳазил, ўзидан кичик эканлик, ҳурмат каби маъноларни ифодалайди. А. К. Боровков қорачой-болқор тилида *бой* сўзининг кўмакчи вазифасини бажариб, нисбий сифат яшага хизмат қилишини кўрсатади (*qonaqбай - «гостеприимный», qizбай - «женеподобный»*)²⁸⁸. Ўзбек тилида бундай ҳодиса кўринмайди.

2. Отлардаги қўлликни англатувчи *-лар* аффиксини ҳам лексик-грамматик форма ясовчиларга киритиш лозим. Тўғри, бу ҳақдаги фикрлар жуда хилма-хил: а) баъзи тилшунослар уни сўз ясовчиларга киритадилар. Масалан, А. И. Томсон «Маъносига кўра от сифатида қўлланадиган сўзлардан сон формаларини (бирлик, жуфтлик, учлик, кўтлик) ҳам сўз ясовчи формаларга киритиш керак, чунки улар бундай сўзларнинг маъноларига реал белгилар қўшади»²⁸⁹, Д. Н. Ушаков, А. М. Пешковский ва бошқалар ҳам юқоридаги фикрга қўшиладилар²⁹⁰;

б) аммо бир қатор олимлар қўллик қўшимчасини сўз ўзгартувчиларга киритадилар. Масалан, Н. К. Дмитриев, И. А. Батманов, Н. А. Баскаков²⁹¹, З. Маъруфов, У. Турсунов ва Ж. Мухторов ана шундай фикрдадилар. Биз ҳам илгари шундай фикрда бўлган эдик²⁹²;

в) маълумки, А. Ф. Ғуломов *-лар* аффиксининг сўз ясовчига ҳам, сўз ўзгартувчига ҳам ўхшамаганлигини жуда тўғри кўрсатиб ёзган эди: «... отлардаги сон қўшимчасини

²⁸⁷ С. Усмонов. Сўз ва унинг морфологик структураси ҳақида... 27-бет; В. Н. Хангилдин. Кўрсатилган асар, 37-бет; Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмах. Кўрсатилган асар, 107-бет.

²⁸⁸ А. Боровков. Очерки карачаево-балкарской грамматики (Сб. «Языки северного Кавказа и Дагестана», М.-Л., 1935, 21-22-бетлар).

²⁸⁹ А. И. Томсон. Общее языковедение..., 312-бет.

²⁹⁰ Д. Н. Ушаков. Краткое введение..., 89-бет; А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении, 31-бет.

²⁹¹ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. 46-бет; И. А. Батманов. Грамматика киргизского языка. В. II. 16-бет; Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, 170-бет; З. Маъруфов. Сўз состави..., 9-бет; У. Турсунов, Ж. Мухторов. Ҳозирги замон ўзб. тили..., 13-бет.

²⁹² С. Усмонов. Сўз ва унинг морф. структураси ҳақида...

ясовчими, турловчими санаш масаласи ҳали, умуман, тўлиқ ҳал этилмаган... Бу ўз хусусиятлари билан турланиш (словоизменение) ва ясаиш (словообразование) нинг ўртасида турган бир ҳодиса эканлигини кўрсатиб туради»²⁹³. Демак, А. Ғ. Ғуломов *-лар* кўшимчасининг хусусиятини тўғри пайкаган. Шунинг айтиш керакки, у кўплик категорияси ҳақидаги ўз асарини ёзган пайтларда сўз яшаш билан сўз ўзгартиш ўртасида турган форма яшаш ҳодисаси ажратилмас эди. Шунинг учун А. Ғ. Ғуломов ўша пайтда *-лар* аффиксини «шартли равишда «сўз турловчи» қаторида кўрмоқ мумкин» дейишга мажбур бўлди. Кейинги вақтларда *-лар* аффиксини форма ясовчи деб ҳисоблай бошладилар. Масалан, Ф. Г. Исхаков ва А. А. Пальмбахлар тува тилидаги отларнинг кўпчилигини ясовчи аффиксини феълнинг бўлишсизлигини, майл ва замонларини, сифатдош ва равишдош формаларини ясовчи аффикслар қаторида форма ясовчи деб ҳисоблайдилар²⁹⁴. Ҳақиқатан ҳам, *-лар* аффикси на янги маънодаги от ясамайди, на отнинг бошқа сўзга бўлган синтактик алоқасини ифодаламайди. У баъзан эга билан кесимнинг кўплик сонда мослигини кўрсатиши мумкин. Аммо бундай мослашув синтактик алоқани кўрсатмайди. Кўплик аффикси отларнинг лексик маъносига кўплик маъносидан ташқари, кучайтириш, таъкидлаш, ҳурмат, пичинг, кесатик, умумлаштириш каби модал маънолар²⁹⁵ қўшади. Шунинг учун уни форма ясовчи аффикс деб ҳисоблаш керак²⁹⁶.

3. Жамлик, умумийлик маъноларига эга бўлган аффикслар: *-ала (учала), -ов (учов), -лаб (юзлаб), -овлан (бешовлан)* кабилар.

4. Яқкалаш, доналаш, ажратиш маъноларига эга бўлган аффикслар *-та (иккита), -тадан (бештадан)*.

5. Белгининг кам ёки ортиқлиги маъноларига эга бўлган аффикслар: *-роқ (каттароқ хона, ёшроқ мол), -ми (кўкмиш, оқмиш), -мтир (-имтир) аффикси (кўкмиштир, қорамтир)*. Бу аффикслар белгининг одатдагидан камлигини, еттишмаслигини ифодалайди ва гапда бир оз, сал, пича каби сўзлар билан қўлланишга мойил бўлади. Солиштиринг: *Бир оз б ў з и қ р о қ овоз билан гапира бошлади* (Ш. Рашидов). Сифат ва равишлардаги қлэсий даража формаси англатадиган белгининг ортиқлиги маъносини *-роқ* аффикси билан ифодалаш ҳам мана шундай лексик-грамматик форма ясовчи аффиксларга хос хусусиятдир.

6. Гумон, чама маъноларига эга бўлган аффикслар: *-дир (эхтимола, келгандир; кимдир), -тача (ўнтача), -ларча (юзларча, миғларча)*.

7. Бўлишсизлик маъносига эга бўлган *-ма* аффикси: *борма, келма* каби.

8. Иш-ҳаракатнинг бажарувчиси билан предмети (объекти) ёки бир неча бажарувчилари орасидаги муносабатни ифодалайдиган феъл нисбатлари аффикслари: *-н (-ин), -л (-ил), -ш (-иш), -т, -тир (-дир), -ир -ар, -ғиз (-ғиз, -қиз ва б.), -сам* кабилар.

9. Феълдан феъл ясовчилар ёки вид категориясини ясовчи аффикслар. Одатда, олий ўқув юрлари учун ёзилган дарслик ва қўлланмаларда бундай аффиксларнинг, фонетик вариантларисиз, 6-7 тури, баъзан эса 12 тури (А. Н. Кононов) кўрсатилади²⁹⁸. Биз ҳам илгари уларнинг етти турини кўрсатиб ўтган эдик³⁰⁴. Феълнинг модал-тус формасини ясайдиган аффиксларнинг сони, аслида, 20 тага боради. Феълнинг модал-тус формасини ясайдиган аффиксларни А. Н. Кононов сингари икки гуруҳга бўлиш мумкин:

а) ҳаракатнинг кучли ва давомли бўлишини ифодловчилар: *-ла (савала), -а (бура), -и (синги), -ра (гангира), -ка (-ка, -га) -чайқа, сурка, сурга; -мала (ташмала < ташичала,*

²⁹³ А. Ғ. Ғуломов. Ўзбек тилида кўплик категорияси. Тошкент, 1944, 6-бет.

²⁹⁴ Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбах. Кўрсатилган асар, 107-бет.

²⁹⁵ А. Ғ. Ғуломов. Кўрсатилган асар.

²⁹⁶ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Кўрсатилган асар, 83, 93-94-бетлар.

²⁹⁷ А. Ғ. Ғуломов. Феъл... 68-бет.

²⁹⁸ А. Н. Кононов. Грамматика сов. узб. яз. ... 269-271-бетлар; А. Ғ. Ғуломов. Кўрсатилган асар, 68-бет; У. Т у р с у н о в, Ж. Мухторов. Кўрсатилган асар, 137-бет.

қиймала), -кла (-қла), -гандиракла, сўроқла < сўра + қла, -иқла (қўриқла < қўр + и + қла), -кила (-қила, -гила, -зила) - теңкила, тортқи-да, эзгила, югургила, -гала (-қала) - сургала (бир нарсани сургалаб чиқмоқ), уқала < уе + қала, -имла (сиқимла), -шила (ирғишла);

б) ҳаракатнинг кучсизлигини, тўла бажаришмаслигини ифодаловчилар: -қира (ишонқира), -нқира (инқира) - унанқира, ёқнқира, -мсира (-имсира) - йиғламсира, қулимсира, -мсин (йиғламсин), -имси (қулимси), -син (қулимси), -чила (томчила). Бу аффиксларнинг хусусиятлари ҳақида бундан кейинги бўлимда ҳазир ўтилган эди.

Юқоридики келтирилган модал-гус формасини ясовчи аффиксларнинг анча қисми икки, баъзан эса уч аффикснинг қўшилишидан туғилган, морфологик қайта бўлиниш натижасида улар битта форма ясовчи аффикс сифатида тушуниладиган бўлиб қолган. Масалан, томчила сўзи аслида томчи сўзидан туғилган. Аммо ҳозир у томчи сўзи билан эмас, том (буйруқ феъли) сўзи билан нисбатланиб уқилади.

9. Ниҳоят, сўроқ ва таажужуб (-ми, -чи, -а (-я), кучайтирув ва таъкид (-ку, -у (-ю), -да, -э, -оқ (ёқ), -ки) аффикс юктамалар ҳам лексик-грамматик форма ясовчиларга киритилиши лозим. Масалан: келдингми? Сен-чи? Қўйсанг-чи! Айтдим-ку! Қўй-э кабилар.

Функционал-грамматик форма ясовчи аффиксларда ҳам лексик-грамматик форма ясовчилардаги икки хусусият мавжуд. Бироқ функционал-грамматик форма ясовчиларда модал маъно қўшиш биринчи ўринда турмай, сўзнинг синтактик хусусиятини белгилаш биринчи ўринда туради. Модал маънолар эса сезиларлироқ ҳам, сезилмайдиганроқ ҳам бўлиши мумкин.

Функционал-грамматик форма ясовчи аффиксларга тубандагилар киради:

1. Соф феъл формасини ясовчи аффикслар: -ди (борди), -яп (боряпти), -моқда (бормоқда), -моқчи (бормоқчи), -са (борса). Соф феъл формасини ясовчи аффикслар феълнинг аниқлик ёки шарт майлига хос бўлган модал маънони ифодалаш билан бирга, сўз формасининг кесим вазифасини бажаришга мослигини кўрсатади.

2. Феълнинг равишдош формасини ясовчи аффикслар: -б (-иб), -а (-й), -гач (-кач, -қач). -гунча (-қунча, -қунча), -гани (-кани, -қани): бориб, бора, боргач, боргунча, боргани ва бошқалар. Бу аффикслар сўзни гапда ҳол вазифасини бажаришга мос қилиб қўяди.

3. Феълнинг сифатдош формасини ясовчи аффикслар: -ган (-кан, -қан), -вчи (-увчи), -р (-ар), -диган, -ётган, -жак(-ажак): келган, келувчи, келар, келидиган, келаётган ва бошқалар. Сифатдош ясовчи аффикслар сўзни гапда аниқловчи вазифасини бажаришга мос қилади.

4. Феълнинг ҳаракат номи формасини ясовчи аффикслар: -и (-ти), -в (-ув), -моқ: ишлаш, борув, ишламоқ кабилар. Бу аффикслар сўзни отга хос бўлган вазифаларни - эга, тўлдирувчи, қараткич аниқловчиси вазифасини бажаришга мос қилиб қўяди. Феълнинг функционал-грамматик формаларини ясовчи аффикслар, бир томондан, феълларнинг маълум бир синтактик вазифани (кесим, аниқловчи, ҳол ва бошқалар) бажаришга мосласа, иккинчи томондан, феъллар учун умуман характерли бўлган гап бўлагни, яъни кесим вазифасини бажаришга ҳам мослаштиради. Феълнинг барча майл ва замон категорияларида мана шу тўрт функционал формадан бири иштирок қилади. Шу формаларни ясайдиган аффиксларнинг майл ва замон категорияларида мавжуд бўлиши, феълнинг синтактик вазифа бажарилишининг асосида ётган қонуният тубандаги жадвалдан кўринади.

5. Бир хилдаги предметларни санаш вақтида уларнинг жойлашиш тартибиди, иш ҳаракатнинг бажарилиш тартибиди билдирадиган -нчи (-инчи) аффикси ҳам функционал-грамматик форма ясовчидир. Чунки у сўзни аниқловчи (кенг маънода) вазифасини бажаришга мослаштиради. Солиштиринг: Бугун биринчи синф ўқувчиларининг мактабга и к к и н ч и келишлари эди. И к к и н ч и қорангни кўрмай.

Содда ва қўшма форма ясовчи аффикслар

Форма ясовчи аффикслар тузилиш томонидан сўз ясовчилар сингари содда ва қўшма бўлади. Масалан, -ча, -гина, -чак, -лоқ, -лар, -роқ, -ов, -ала, -та, -иш, -мтир. -т, -тир. -

гиз, -ган, -ар, -иб, -а, -моқ, -ди, -са кабилар содда бўлиб, -тача, -ларча, -лаб, -моқда, -моқчи, -увчи кабилар кўшмадир.

Кўшма форма ясовчи аффикслар тубандагича ясалади:

а) сўз ясовчи аффикс билан форма ясовчи аффикс бирикади: *-лаб*²⁹⁹ (фeyл ясовчи *-ла* + равишдош ясовчи *-б*): *юзлаб, минглаб* каби; *-тача* (дона сон ясовчи *-та* + равиш ясовчи *-ча*): *юзтача* каби; *-ларча* (< *ларча*): *юзларча*; *-моқчи* (ҳаракат номи ясовчи *-моқ* + от- сифат ясовчи *-чи*): *бормоқчи*; *-увчи* || *-вчи* (ҳаракат номи ясовчи *-в* || *ув* + от-сифат ясовчи *-чи*): *ишловчи, кўрувчи* кабилар;

б) форма ясовчи аффикс билан сўз ўзгартувчи аффикс бириккан бўлиши мумкин: *-моқда* (*-моқ* + келишк аффикси *-да*): *ишламоқда*; *-гани* (сифатдош ясовчи *-ган* + эгалик аффикси *-и*): *ўқ и г а н и келди* каби;

в) иккита форма ясовчи бирикиши мумкин: *-мас* (бўлишсизлик аффикси *-ма* + сифатдош аффикси *-с* < *-э* || *-р*): *бормас* каби.

Форма ясовчи аффикс вазифасини бажарувчи *-ёт* аффиксоиди сифатдош ясовчи *-ган* билан бирикиб кетади: *борётган* каби.

Сўз ўзгартувчи билан форма ясовчининг бирикишидан ҳосил бўлгандек кўринган *-диган* (III шахс тусловчиси *-ди* < *-дир* < *турур* + сифатдош ясовчи *-ган*) аффикси ҳам аслида икки форма ясовчининг бирикишида иборат. Чунки бу ўринда *-ди* аффиксининг тўла формаси бўлган ҳозирги замон маъносини аниқлашувчи *тур* (*дур*) сўзининг шу маъноси йўқолмаган. Солиштиринг: *бора* + *ди* (III шахс) *-бори* + *диган* (ҳозирги-келаси замон сифатдоши). Кўшма форма ясовчи аффиксларнинг маъноси составидаги аффикслар маъносининг йиғиндисидан иборат бўлиши ҳам мумкин (*-увчи, -моқда, -мае, -ётган, -диган* каби), шунингдек, янги бир маъно ҳосил қилиши ҳам мумкин (*-лаб, -ларча, -моқчи* каби).

Сўз ўзгартувчи аффикслар

Одатда, сўз ўзгартувчи аффикслар сўзнинг нутқдаги бошқа сўзларга муносабатини, алоқасини ифодалайди. Бу сўз ўзгартувчиларнинг асосий вазифасидир. Аффиксларнинг бу функционал тури сўзнинг лексик маъносига таъсир қилмайди. Баъзи олимлар сўз ўзгартувчи аффикслар сўзнинг грамматик жиҳатдан тугалланган шаклини ҳосил қилишга хизмат қилади, шу маънода сўз ўзгартувчиларнинг сўз ясап роли ҳам бор, деб ҳисоблайдилар. Бу фикр, эҳтимол Ҳинд-Европа тилларига нисбатан тўғридир (буни шу тил мутахассисларига ҳавола қиламиз), аммо ўзбек тилида (бошқа туркий тилларда ҳам) сўз ўзгартувчи аффикси бўлмаган сўзлар ҳам сўз ўзгартувчи аффикси мавжуд бўлган сўзлар сингари грамматик тугалликка эга ва гапда маълум гап бўлаги вазифасини бажараверади. Бундай чоғда сўз ўзгартувчи аффиксга эҳтиёж сезилмайди. Солиштиринг: *Севган* касбимни тўғри танлаганман. Бу гапдаги *севган*, тўғри сўзлари сўз ўзгартувчига эга бўлмаса ҳам тўла шаклландир. Демак, сўз ўзгартувчи аффикслар нутқнинг тузилиши талабига қараб негизга қўшилади ёки сўз бундай аффиксиз бошқа сўзлар билан бирикади. Шунинг учун сўз ўзгартувчи аффиксларни сўзнинг доимий узвий қисми деб бўлмайди. Сўз ўзгартувчини қўшиш ёки ажратиш сўзнинг негизини, демак, бутун моҳиятини, ўзгартирмайди. Бундай аффикснинг сўз ўзгартувчи дейлиши нутқ талабига кўра сўзнинг қиёфасини ўзгартириб турганлигидандир. Сўз ўзгартувчи аффиксларнинг состави ҳақидаги фикрлар ҳар хил бўлса ҳам, кейинги йилларда уч ёки тўрт хил аффиксларгина сўз ўзгартувчилар деб юритилган. Масалан, А. И. Батманов, Н. А. Баскаков, З. Маъруфов ва бошқа кўшма олимлар сўз ўзгартувчиларга кўпик, эгалик, келишк, шахс-сон (предикативлик) қўшимчаларини киритадилар. А. Ғ. Ғуломов сўз ўзгартувчиларни иккита - «синтактик сўз ўзгартувчилар (турловчилар, тусловчилар, эгалик қўшимчалари) ва синтактик бўлмаган сўз ўзгартувчилар (отлардаги кўпик

²⁹⁹ Жамловчи сон ясовчи *-лаб* ва чамасон ясовчи *-ларча* аффикслари равиш ясовчи *-лаб* ва *-ларча* аффикслари билан шаклдан.

кўшимчаси»га ажралади. Бунинг сабаби шундаки, кўплик аффикси синтактик муносабатни ифодаламайди³⁰⁰. В. Н. Хангилдин отлардаги сон, эгалик, келишик, кесимлик (шахс-сон) аффиксларини, феълдаги замон, шахс, сон аффиксларини сўз ўзгартувчиларга киритади³⁰¹. А. Маҳмудовнинг фикрича эса, сўз ўзгартувчилар бу эгалик, келишик, равишдош, замон, бўлишсизлик аффиксларидир³⁰². Ф. Г. Исхаков ва А. А. Пальмбахлар сўз ўзгартувчи аффиксларни санаб кўрсатганларида эгалик, келишик ва шахс-сон аффиксларини тилга оладилар³⁰³, ammo феълнинг тусланиши ҳақида гап борганида майл, замон, шахс, сонни кўзда тутадилар³⁰⁴. Маълумки, Н. К. Дмитриев ҳам тусланиш деб феълнинг майл, замон, шахс-сонга кўра ўзгаришини тушувар эди³⁰⁵. Шунга ўхшаш фикр тунгус-маньчжур тиллари мутахассисларида ҳам бор. Масалан, О. П. Суник келишик, эгалик, кесимлик аффиксларини, шунингдек, сифатдош, равишдош, ҳаракат номи, майл аффиксларини тугалланма деб ҳисоблайди³⁰⁶. Бунда, айтидан, рус тилида, тўғрироғи, рус тилшунослигида мавжуд бўлган фикрдан келиб чиқилган. Рус тили учун тусланиш феълнинг майл, замон ва шахсга кўра ўзгаришидир. Ўзбек тилида, бошқа туркий тилларда ҳам, феълнинг майл ва замон категорияси, кўпинча, равишдош, сифатдош, баъзан ҳаракат номи формалари орқали ифодаланadi. Демак, шу формаларни ясовчи аффикслар майл ва замон маъноларини ҳам реаллаштиради. Майл ва замон ифодалайдиган махсус аффикслар эса фақат -ди, -моқда, -моқчи ва -са аффиксларигина бўлиб, асосий салмоқ юқорида айтилган равишдош, сифатдош ва ҳаракат номи аффикслари устига тушади. Бу аффикслар феълнинг майл ва замонни ифодалаш учунгина хизмат қилганида, уларни сўз ўзгартувчиларнинг бир тури деб ҳисоблай бериш мумкин бўлар эди. Ваҳоланки, сифатдош ва ҳаракат номи формалари функционал формалар бўлиб, келишик, эгалик каби отларга хос бўлган сўз ўзгартувчилар кўшилиши учун негиз вазифасини бажаради. (Солиштиринг: *Ургандан туртган ёмон; чарчаганига қарамай... ўқшимиз лозим* ва б.). Шунинг учун уларни тўғридан-тўғри сўз ўзгартувчиларга киритиб бўлмайди. Равишдош, гарчи эгалик, келишик кўшимчаларини қабул қилмаса ҳам, бошқа бирмунча грамматик хусусиятлари жиҳатидан сифатдош ва ҳаракат номларига ўхшаш эканлиги маълум. Бу ҳол ўзбек тилидаги замон ва майл ифодаловчи морфологик воситаларни, умуман, феълнинг сўз ўзгартиш системасига киритмаслик кераклигини тақозо қилади. Шу жиҳатдан ўзбек тилидаги тусланиш рус тилидагидан фарқ қилади. Шундай қилиб, гапда сўзларнинг синтактик муносабатини ифодалайдиган аффикслар учта: 1. Эгалик аффикслари. 2. Келишик аффикслари. 3. Шахс-сон аффикслари³⁰⁷.

Эгалик ва келишик аффикслари отлардан ташқари, отлашган сўзларга, сон ва олмошларга кўшилади. Шахс-сон аффикслари эса феълдан ташқари, кесим вазифасида қўлланган ҳар қандай сўзга кўшилиши мумкин.

Маълумки, «сўз ўзгартувчи» кенг маънодаги термин бўлиб, тор маънодаги «турловчи» ва «туслувчи» терминлари мантқан унга тобедир. Ўзбек тилшунослигида кейинги икки терминнинг қўлланишида ҳар хиллик ҳукми суриб келяпти. Масалан, А. Н. Кононов, А. Ғ. Ғуломов, В. В. Решетов, И. А. Киссен турловчи деб фақат келишик аффиксини тушунадилар. Демак, ўзбек тилидаги сўз турлаш рус тилидаги «склонение»га³⁰⁸ эквивалентдир. 3. Маъруфов, У. Турсунов, Ж. Мужторовлар эса сон,

³⁰⁰ А. Ғуломов. Ўзбек тили морфологиясига кириш... 10-бет.

³⁰¹ В. Н. Хангилдин. Кўрсатилган асар, 37-бет.

³⁰² Э. Маҳмудов. Кўрсатилган асар, 55-бет.

³⁰³ Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбах. Кўрсатилган асар, 107-бет.

³⁰⁴ Ушба ерда, 348-бет.

³⁰⁵ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка..., 137-ва ундан кейинги бетлар.

³⁰⁶ О. П. Суник. О морфологическом составе слова..., 338-бет.

³⁰⁷ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили. 87-бет.

³⁰⁸ А. К. Боровков қорачой-балқар тилидаги отларнинг келишикларга кўра ўзгаришини шартли равишдагина склонение деб аташ мумкин, дейди (Очерки..., 28-бет).

эғалик аффиксларини ҳам турловчиға киритадилар. Бизнингча, турловчиларға келишик аффикслариниғина киритиш маъкул. Чунки шу билан турланиш ҳақидаги традицион тушунчанинг ҳамма ерда бир хилда тушунилишиға ҳалал етмайди.

Тусловчилар ҳақидаги фикрлар ҳам ҳар хил. Масалан, В. А. Богородицкий туслаш (спряжение) деб негизға шахс-сон (предикативлик) аффикси кўшилишиниғина тушунади. «Туркий тилларда туслаш, - дейди у, - Ҳинд-Европа тилларидаги сингари, негизға шахс тугалланмаларини кўшишдан иборатдир»³⁰⁹. В. В. Решетев, А. С. Сафоевлар «туслаш» тушунчасини бирмунча, кенгайтирадилар: улар отларға эғалик аффиксларини кўшилишини ҳам туслашға киритадилар³¹⁰. Н. К. Дмитриев, Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмбах ва бошқа бир қатор олимлар, юқорида айтилганидек, феълни туслаш деб, унинг майл, замон, шахс ва сон маъноларини ифодалашини тушунадилар. А. Ғ. Ғуломов ҳам тусланишини ана шундай кенг тушунади. Аммо тусловчиларға у фақат шахс-сон аффиксларини киритади³¹¹. А. Н. Кононов, Н. А. Баскақовлар эса, умуман, туслаш ходисасини алоҳида кўрсатмайдилар. Бизнингча, отларнинг келишиклар билан турланиш олинар экан, бинобарин, феълларнинг шахс-сон билан тусланишини ҳам олш керак. Чунки бу икки ходиса, гарчи табиатан бир-биридан тамомла фарқ қилса ҳам, гап қурилишида бир-бирининг мавжудлигини назарда тутуди: одатда кесим вазифасидаги тусланган феъл бирор келишик формасидаги отни талаб қилади, бошқаради. Бирок бундан, тусланмаган феъл отни бошқаролмас экан деган хулоса чиқарибмаслиғи керак. Барча феъл формалари ҳам отни бошқаради. Аммо нутқда қўлланиш миқдори жиҳатидан тусланган феълларнинг бошқариши кўп учрайди ва у етакчи қолидадир.

Ўзбек тилида феълнинг шахс-сон аффиксларини олиб ўзгариши тусланишдир. Шунинг учун шахс-сон аффикслари тусловчилар деб аталади. Сўз ўзгартувчи аффикслар ўзлари учун хос бўлган маълум грамматик маънони ифодалаш билан бирга, кўшимча модал маънолар ҳам англатиши мумкин. Бу жиҳатдан эғалик аффикслари, айниқса, алоҳида ажралади.

Эғалик аффикслари предмет ёки предметлик тушунчасининг уч шахсдан бирига тааллуқли ёки мансублиғини ифодалайди. Бу уларнинг асосий грамматик маъноларидир. Шу маъно туфайли эғалик аффикси кўшилган сўз бошқа бир сўз билан (қаратқич билан) синтактик алоқага киришади. Эғалик аффикслари бунга кўшимча равишда турли субъектив муносабатни биддирувчи оттенкаларни ҳам ифодалайди. Масалан, I шахс эғалик аффиксининг бирлиги эркалаш маъно оттенкасини билдиради: *онам, ўғлим, болам, синглим* каби. Шунингдек, II шахснинг бирлик формаси шу шахснинг кўпчили учун (*сенларнинг ишинг, ииларинг*), кўплик формаси эса бирлик учун (*сизнинг дадангиз*) қўлланиш мумкин. Аввалги ҳолда камситиш ёки ўзидан кичик деб билиш, кейинги ҳолда эса хурматлаш, улуғлаш маъноси ифодаланлади. Хурматга нолийк шахсга нисбатан хурмат формаси қўлланилганда, хурмат кесатикқа айланади. Кўплик аффикси билан бирга қўлланган III шахс эғалик аффикси ҳам хурмат, кесатик, ҳазил каби маъно оттенкаларини ифодалаш учун хизмат қилиши мумкин. Масалан: *ўзларининг дарақларини эшитиб келдим*. Шахс-сон аффикслари ҳам бажарувчи субъектни ифодалашдан ташқари, таъкид, хурмат, кесатик, камтарлик, мағрурлик каби кўшимча модал маъноларни англата олади³¹².

Келишик аффиксларида эса эғалик ва шахс-сон аффиксларидагига ўхшаган модаллик оттенкалари бўлмайди. Келишик аффикслари от ёки отлашган сўзнинг феълга, отга (баъзан бошқа сўз туркумига) бўлган муносабатини, тобеллигини ифодалайди. Шу туфайли бир сўз бошқаси билан синтактик алоқага киришади. Демак, келишик аффикслари соф синтактик роль ўйнайди.

³⁰⁹ В. А. Богородицкий. Введение в татарское языкознание... 170-бет.

³¹⁰ Проф. В. В. Решетев. Основы фонетики и грамматики. 77-бет; С. А. Сафоев. Ўзбек ва рус тилиларида сўз состави («Ўқитувчилар газетаси», 9/1У—59).

³¹¹ А. Ғ. Ғуломов, Феъл..., 16—19-бетлар.

³¹² Кўшимча равишда қаранг: А. Ғ. Ғуломов. Феъл..., 42—44-бетлар.

Ўз-ўзидан кўринадики, эгалик ва шахс-сон аффикслари кўшимча модал маъноларга ҳам эга бўлиши билан шундай хусусиятга эга бўлмаган келишик аффиксларидан ажралади ва форма ясовчи аффиксларга бирмунча яқин туради.

Илмий адабиётларда туркий тиллардаги сўз ўзгартувчи аффиксларнинг моносемантик характери ҳақидаги фикр кенг тарқалган. Ҳақиқатда эса, фақат келишик аффиксларигина бир маъноли бўлиб, бир келишикдаги сўз-формаларнинг ўрин, пайт, сабаб, мақсад каби грамматик маъноларни ифодалашди, аслида, келишик аффиксига эмас, негизнинг лексик маъносига боғлиқдир. Эгалик ва кесимлик аффиксларига келганда, улар кўп маънолидир. Улар, биринчидан, шахс маъносини, иккинчидан, унинг грамматик сонини, учинчидан, турли модал муносабатларни ифодалайди. Демак, ўзбек тилидаги сўз ўзгартувчиларни моносемантик (келишик) аффикслар ва полисемантик (эгалик ва кесимлик) аффиксларга бўлиш мумкин.

Содда ва қўшма сўз ўзгартувчи аффикслар

Сўз ўзгартувчи аффикслар тузилиш жиҳатидан худди сўз ясовчи ва форма ясовчи аффикслар каби содда ёки қўшма бўлиши мумкин. Масалан, эгалик, келишик аффикслари, шунингдек, тусловчиларнинг кўп қисми (-*им*, -*инг*, -*к*, -*нгиз*; -*ман*, -*сан*, -*ди*, -*миз*, -*сиз*; -*ай* (-*й*), -*син*) соддадир. Чунки улар фақатгина битта аффикс морфемасидан иборат. Буйруқ-истак майли тусловчиларнинг I шахси аффикслари бирликда содда (-*ай*, -*й*) ҳам, қўшма ҳам (-*ай* + *ин*, -*й* + *ин*) ҳам бўлади, кўпчилиги эса доим қўшмадир: -*ай* + *лик*, -*й* + *лик*. Шунингдек, II ва III шахс кўпчилиги ҳам содда (-*нгиз*, -*ингиз*) ва қўшма (-*нгиз* + *лар*, -*ингиз* + *лар*, -*син* + *лар*) бўлади.

Келишик аффиксларини баъзи тилшунослар эгалик ва кўплик аффикслари билан бирга кўлланади деб ҳисоблаб, мураккаб турланиш ҳақида ёзадилар³¹⁵. Масалан, В. А. Богородицкий: «Туркий тилларда турланиш содда ва келишик тугалланмалари билан қисман фарқ қиладиган эгаликли турларга бўлинади»³¹⁴, дейди. Аффиксларнинг қўшма бўлиши икки ёки уч аффикснинг доимий равишда қўшилган ҳолда битта грамматик вазифа бажарилган келиб чиқади. Бундай қўшма аффикс маълум сўз ўзгартиш парадигмасининг доимий элементи бўлади. Масалан, -*айлик* (-*йлик*) қўшма аффикси буйруқ-истак майлининг тусланиш парадигмасидаги I шахснинг кўпчилиги формасини ясаш учун хизмат қилади. Агар бу қўшма аффикс составидаги аффикслардан бири иштирок қилмаса, бу парадигманинг кўрсатилган формаси ҳосил бўлмай қолади. Чунки қўшма аффикснинг ҳар бир компоненти ўзича шу формани ясай олмайди. Эгалик ва келишик аффиксларига келганда, уларнинг ҳар бири ўзича грамматик вазифани бажаради. Улардан бирининг мавжудлиги бошқасининг мавжуд бўлишини талаб қилмайди. Шунинг учун эгалик билан турланиш тиши ҳақида юқорида келтирилган фикрга қўшилиб бўлмайди. Бироқ баъзи сўзларнинг ўзига хос семантикаси шундайки, уларни келишиклар билан эркин равишда, деярли, турлаб бўлмайди. Масалан, *ота*, *она*, *буви* каби қариндошлик муносабатларини билдирадиган сўзлар кенг маънода қўлланмай³¹⁵, ўз маъноларида, яъни реал қариндошлик билдириш учун қўлланганларда, эгалик аффиксларисиз келишикларнинг ўзи билангина турланмайди. Масалан, *онани кўрдим* - мумкин эмас, албатта *она* + эгалик + *ни кўрдим*: *онани кўрдим*, *онангни кўрдим* каби.

Ўзлик оломоши ҳам, одатда, эгалик аффиксининг олган ҳолда келишик билан турланади. Масалан: *ўз* + *им* + *нинг* (*ўзинг* эмас), *ўз* + *инг* + *га* (*ўзга* эмас, аммо сифатга кўчган *ўзга* формаси бошқа) *кабилар*³¹⁶. Ўзлик оломошнинг кўплик аффикси олиши ҳам қизиқ. Агар унда эгалик аффикси бўлмаса, кўплик аффикс - *лар* ҳам қўшилмайди. Масалан: *ўзларинг*, *ўзлари* каби. Қариндошлик муносабатини ифодалайдиган *ота*, *она*

³¹¹ «Учебник узбекского языка для студентов ВУЗов» ч. I, Ташкент, 1930, 12-бет.

³¹⁴ В. А. Богородицкий. Введение в татарское языкознание..., 148-бет.

³¹⁵ Бундай сўзларнинг маъноси кенгайганида эгалик аффиксисиз турланаверади. Қаранг: М. Мирзасев, С. Усмонов, И. Расулов. Кўрсатилган асар, 26-27-бетлар.

³¹⁶ Ҳана ерда, 127-бет.

каби сўзларнинг ҳамда ўз олмошининг турланишигина В. А. Богородицкий айтган эгаликли турланиш бўлиши мумкин. Бунга яна ўзлик олмошининг эгаликли кўплигини ҳам қўшиш керак. Юқорида кўрсатилган эгаликли турланиш ва эгаликли кўплик ҳали эгалик аффикси билан келиши аффиксларнинг ёки кўплик аффиксининг бириктириб, битта аффиксга айланганини кўрсатмаса керак. Кўшма сўз ўзгартувчи аффикслар тубандагича тузилади:

1. Форма ясовчи билан сўз ўзгартувчи қўшилиши мумкин: *-й + ин, -ай + ин, -й + лик, -ай + лик*. Бундаги *-и (-ай)* аффикси, А. Н. Кононовнинг кўрсатишича, қадимги истак майлининг аффикси *-гай* аффиксидан келиб чиққан³¹⁷. Н. А. Баскаков *-гай (-гай)* аффиксини ўтмишда келаси замон истак сифатдошини ясаган деб ҳисоблайди³¹⁸. Шу аффикс билан ясалган форма ҳозир ҳам ўзбек тилида учрайди. Бирок у ҳозир предметни аниқлаш учун қўлланмай, гапда кесим бўлиб келади. Солиштиринг: *Ақл ва адолатнинг ёруе кундузини, зулм ва жаҳоятнинг қора тунни ҳеч бир илм тарих каби равшан кўрсата олмагай* (Ойбек, Навоий). А. М. Шчербак ҳам бу форма эски ўзбек тилидаги келаси замон «ноаник» феъли формасини ясаган, дейди³¹⁹. Кўринадики, *-гай (-гай)* аффикси эски ўзбек тилида ҳам, ҳозирги ўзбек тилида ҳам форма ясовчидир. Унинг қисқарган формаси *-й (-ай)* ҳам келаси замон истак маъносини ифодалайди. Кўшма аффикснинг иккинчи компонентлари *-ин* ва *-лик* эса шахс аффиксларидир³²⁰. Бошқирд тилида *-ин* эмас, *-им (алайым)* тарзда қўлланиши ҳам буни кўрсатиб турибди.

2. Сўз ўзгартувчи билан форма ясовчи бириктиши мумкин: *-син+лар (-син - III шахс-бирлик тусловчиси, -лар кўплик аффикси)*: *улар ол + синлар* каби. (Шу форма ўрнида олишсин формаси ҳам қўлланади. Бундаги *-и (-иш)* аффикси биргалик нисбати ясовчидир). Иккинчи шахсда шу каби *-нигиз + лар* аффикси ҳам баъзан ишлатилади: *ол + ингизлар*.

3. Иккита бир турдаги сўз ўзгартувчининг қўшалоч ишлатилиши ҳоллари баъзан учрайди. Масалан, эгалик аффиксининг учинчи шахси бир сўзнинг ўзида ҳам *-и*, ҳам *-си* вариантида келиши мумкин: *сингиси, унисси, буниси* каби. Солиштиринг: қозок, тилида: *өзбек ертегісі (<ерте-г+и+сі)*. Жўналиш келишиги аффикси Тошкент областанинг Ғазалкент шеvasида айрим сўзларда икки марта қўшилган бўлади: *кечкага (кеч + ка + га)* каби. Чикиш ва жўналиш келишиги аффикслари жонли тилда баъзан бир сўзда қўшалоч келади. Масалан, ж-ловчи шеваларда: *Бир тувчаны³²¹ бәш сомдан алып сойувчы эдик*. Аммо бунда икки аффиксдан битта турловчи аффикс ҳосил бўлмаган. Чуқри аниқланишининг нутқ ихчамлиги учун тушиб қолиши натижасидагина унинг жўналиш келишиги аффикси чиқиш келишигидаги аниқловчига (нумеративли тақсим сонга) қўшилган. Аслида бу гап *бир тувчаны бәш сомдан пулга олып сойувчы эдик* каби бўлиши лозим эди.

Юқорида кўриб ўтилганларга қараб шундай хулоса чиқариш мумкинки, сўз ясовчи ва форма ясовчи аффиксларда кўшма ҳолга келиш сўз ўзгартувчиларга нисбатан кучлироқ.

Ҳозирги ўзбек тилида сўз ўзгартувчи аффиксонлар йўқ. Аммо кишилик олмошлари ўтмишда аффиксонликка эга бўлган. Улар, бир томондан, олмош сифатида гапнинг эгаси ва бошқа бўлаклари вазифасида қўлланган бўлса, иккинчи томондан, кесимдан сўнг келиб, унинг эгага муносабатини таъкидлаш учун қўлланган. Бундай функция ўша олмошларнинг грамматикализациялашганлигини кўрсатади. Масалан, «Қиссаи Рабғўзий»да биринчи ва иккинчи шахс кишилик олмошлари мустақил равишда эга ва кесим вазифасида келиш билан бирга, тусловчи ролида ҳам қўлланади: *Малик айди: - Эй*

³¹⁷ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка..., 235-бет.

³¹⁸ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. П., 1961, 461-бет.

³¹⁹ М. А. Шчербак. Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962, 166-бет.

³²⁰ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка..., 165-бет; А. Н. Кононов. Кўрсатилган асар, 235-бет.

³²¹ Тувча - икки ёшар эчки.

Фиръав, сен биликли сен.. (Ўзбек адабиёти, 1-том, 1959 й.). Араб ёзувидаги текстларда аффиксоидлар ажратиб ёзилганлигидан, олмошларнинг грамматикализациялашган сўзлар эканлиги тез кўзга ташланади. Кутбнинг «Хисрав ва Ширин» асарида ҳам шунга ўхшаган мисолларни учратиб мумкин (унда *мен, сен* ўрнида, *ман, сан* вариантлари ишлатилган): Масалан: *Бурун сўрди: не е р л и к с а н т и ю с а н?*

Айттиким: ошиқлар шаҳридин м а н.

Олмош кесим вазифасида қўлланганида битта форма составида ҳам мустақил негиз, ҳам аффиксоид вазиятида бўлади: *Айтти: соқи сан сан..* (Кутб, Хисрав ва Ширин). Лутфий ва Бобирда *сенсен* келади. Масалан: Лутфийда:

*Сенсен севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.*

Бобирда:

*Жонимда менинг ҳаёти жоним сенсен,
Жисимда менинг руҳу равоним сенсен,
Бобирки сенингдек ўзга йўқ ёри азиз,
Алқиссақи умри жовидоним ³²² сенсен.*

Яна солиштиринг: *Эшигингда бош у р а р м е н телбалар янглиг юруб,
Сени деб барча оламдан кечиб м е н.*

Айрим сўз сифатида ҳам, аффикс сифатида ҳам бир хилда *мен, сен* вариантларининг ишлатилиши узоқ давом этди. Масалан, Ҳамза Ҳакимзодада ҳам буни учратишимиз мумкин:

*Рўзасини с о т а м е н
Бирор чеким нос учун.*

Ҳозирги тилда мустақил форма билан аффикс вазифасидаги форма фонетик жиҳатдан дифференциациялашади: олмош сифатида *мен, сен, биз, сиз* вариантлари қўлланса, аффикс сифатида *ман, сан, миз* вариантлари қўлланади. Иккинчи шахснинг кўплигида эса ҳар икки ҳолда ҳам *сиз* қўлланаверади. Аммо айрим ўринларда, жуда сийрак, эски традиция кўришиб қолади. Масалан, Ғ. Ғуломнинг «Сен етим эмассан» шеърида иккинчи шахс тусловчиси *-сан* каби қўлланса ҳам, баъзан *-сен* ҳам учрайди: «*Оқ ойдин, Тонг олди. Ухламоқда сен.* Бундаги *сен* эга вазифасидаги мустақил олмошга ўхшайди, аммо у ҳақиқатда кесим составига кириб кетади. Шундай қилиб, кишилик олмошларининг *-ман, -сан, -миз* вариантлари адабий тилда ҳозир тамомла сўз ўзгартирувчи аффиксларга (тусловчиларга) айланган³²³. Кишилик олмошларидан тусловчи аффиксларнинг ажралиб чиқишида эга вазифасидаги олмошнинг кесимдан кейин такрорланиши асосий сабабдир. Бу қонун туркий тилларда қадимдан буён мавжуд. Кесимдан кейин эганинг такрорланиши фақат кишилик олмошларигагина ёки уларнинг I ва II шахсигагина хос эмас. От эгалар ҳам, III шахс кишилик олмоши *ул* ҳам кесимдан сўнг такрорланиши мумкин. Баъзан, ҳатто, бу олмошнинг такрорланиши учраб қолади. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билик» асарида *ул* олмоши кесимдан кейин келиб, ҳозирги тилда III шахс тусловчиси бўлган *-дир* аффиксининг вазифасини бажарганини кўриш мумкин. Солиштиринг: *Уқиъсиз килдир қамқ йулқ ол!*³²⁴ Бу мисрали ҳозирги тилдаги қолидаги кўра «Уқувсиз кишиларнинг ҳаммаси хайвондир» тарзда тузиш лозим бўлар эди. Яна: *Jana ma ajytty: tildgin: nò ol!*

*Nògь iь qylursòn? Kàrdgin nò ol!*³²⁵

Кутбнинг «Хисрав ва Ширин» асарида:

³²² Жовидон - абадий

³²³ Н. А. Бясаков. Система спряжения или изменения слов по лицам в языках тюркской группы (Исследования по срав. гр. тюркских языков, ч. II, М., 1955, 263-303-бетлар); Н. К. Дмитриев. К истории аффиксов сказуемости (Ушг тўплам, 5-15-бетлар); Э. В. Севортян. Категория сказуемости (Ушг тўплам, 16-21- бетлар) ва б.

³²⁴ С. Е. Мало в. Кўрсатилган асар, 258-бет.

³²⁵ Ушг е р д а, 252-бет.

*Айтти: сотмоқлик хато ул,
Айтти: ишқ йўлинда ҳам раво ул*³²⁶.

Ҳозирги ўзбек тилида ул олмошининг бундай аффикс вазифасида келиши учрамайди. Бироқ татар ва бошқирд тилларида унинг аффикс позициясида келиши ҳозир ҳам табиий бор ҳол. Солиштириш: *Бер улы бар, ул да чит эжирларга киткан, эшитә ул* (Г. Тукай, Кук сьер). Ғ.Ғуломнинг «Қиш» шеърисида бу олмоши тубандаги мисраларда юқорида келтирилган ул олмоши каби ҳам эга, ҳам аффиксиди функцияларида қўлланган:

*Бу - бизнингча оддий арпа уни-ку,
Аммо ҳақиқатан қадрдон қиш бу.*

Бундаги гап қурилиши «Бу - арпа уни-ку, аммо ҳақиқатан қишидир» схемасида.

От эгаларнинг кесимдан кейин такрорланиши олмошларнинг такрорланишидагидек кесимнинг ҳукм маъносини яна ҳам таъкидлаш учун хизмат қилади. Аммо от эгалар ҳар қандай сўз туркуми билан ифодаланган кесимдан кейин такрорлана бермайди. Улар, одатда, сифат билан ифодаланган кесимлардан кейин такрорланади. Масалан: *Бу гап - катта гап, Ўқтамжон...* (Ойбек, Олтин вод, шаб.).

*Бизнинг колхоз - туқ колхоз,
Қўйли, сиғирли колхоз* (Қўшиқ).

Ўзбек тилида (умуман, бошқа туркий тилларда ҳам) турдош от билан ифодаланган эга такрорланганида, кесимдан кейин келган ўша турдош от ўзининг конкрет предметлик маъносини йўқотади ва умумий маънога эга бўлган ҳолда кесим составига қиради. Бу эса аффиксидлик белгисидир. Аммо шунга қарамай, бундай сўзларни сўз ясовчи аффиксидлар каби аффиксид деб бўлмайди. Чунки бундай такрорланиш айрим сўзлар доираси билангина чегараланмайди. Масалан, *бу йигит - зарбдор й и г и т, бу қиз - ақли қ и з, бизнинг Ватанимиз - гўзал в а т а н*, дейиш жуда эркин. Бундай пайтда эганики деб ҳукм қилинган белги-хусусият сифат орқали ифодаланади. Ўтган асрнинг ўрталаридаёқ туркологлар бунга аҳамият берган эдилар. Масалан, машҳур «Олтой тили грамматикаси»да кесим сифат билан ифодаланганида олтойликлар бундай кесимдан сўнг, қўпичча, от эгани такрорлайдилар (*адың јақшы ат* каби), деб ёзилган эди³²⁷. П. М. Мелиоранский ҳам бу фикрни тасдиқлайди: «От эга мавжуд бўлганда, кесим сифат билан ифодаланса, эга вазифасини бажарувчи от унинг ёнида такрорланади. Масалан, сенин атынг жақсы ат»³²⁸. Бундаги сифатдан сўнг такрорланган ат сўзи (яъни эга) алоҳида гап бўлаги бўлолмайди. У ёрдამчи сўз вазифасини бажаради ва сифат билан бирга кесимни ташкил қилади. М. З. Закиев татар тилидаги: *Безнең урам - зўр урам* («Бизнинг кўча - катта кўча») типидagi гапларда такрорланган сўз (яъни *урам*) кесимнинг эгага боғланишини кучайтириш учунгина қўлланади, у ёрдამчи сўз сифатида кесим составига қиради, деб юқоридаги фикрни қувватлайди³²⁹. М. Б. Балакаев қозоқ тилидаги бу ҳодисага эътибор бериб, бул ат жақсы ат, биздін, колхоз - бай колхоз каби мисолларни келтиради³³⁰. А. Ибраимов ҳам туркман тилида эганинг шундай такрорланиши борлигини қайд қилади: «Бъязан туркман тилида, - деб ёзади у, - тўлжқ гапда, агар кесим отлар (имена) билан ифодаланса, эга тавтология йўли билан кесимдан кейин такрорланади»³³¹. Кўринадики, эганинг кесимдан сўнг такрорланиши туркий тилларга хос бўлган умумий қонуниятдир. Шундай қилиб, эганинг кесимдан кейин такрор келиши мустақил сўзларнинг грамматикализациялашишига замин тайёрлайди. Мустақил сўз аввал вақтинча кесимнинг

³²⁶ Ўзбек алабиёти, биринчи том (В. Зоҳидов таҳрири остида), Тошкент, 1959, 127-бет

³²⁷ Грамматика алтайского языка. Составлена членами алтайской миссии, Казань, 1869, 112-бет.

³²⁸ П. М. Мелиоранский. Краткая грамматика казак-киргизского языка, ч. вторая, СПб., 1894-1947. 2-бет.

³²⁹ М. З. Закиев. Сказуемое в современном татарском языке, Казань, 1954, 9-бет.

³³⁰ М. Б. Балакаев. Современный казахский язык. Синтаксис, Алма-Ата, 1959, 132-бет.

³³¹ А. Ибраимов. Типы простых предложений в современном туркменском языке, автореферат, Ашхабад, 1959, 8-бет.

хукмини таъкидловчи восита бўлса, кейин аффиксонд бўлиб қолади, пировардида эса тамомила аффиксга айланади. Дастлабки ҳолатни кесимдан кейин такрор қўлланган от эгаларда, аффиксоид ҳолатини ул, бул олмошларида, аффикслик ҳолатини эса I ва II шахс кишилик олмошларида кўраимиз. Аффикслар фонетик жиҳатдан мустақил сўз ҳолатидаги ўзининг бошланғичидан фарқ қилиш билан бирга, сингармонизм мавжуд бўлган тил ва диалектларда сингармонизм қонунига бўйсиниб, негизнинг қаттиқ-юмшоқлигига мослашади. Масалан, қозоқча *барамын, келемін*, ж-ловчи ўзбек шеваларида *бараман, келаман* каби. Ул, бу олмошлари эса бундай сингармонистик вариантларга эга эмас. Улар «айрим сўз сифатида идрок қилинади»³³². Демак, татар, бошқирд тиллари учун ул сўз ўзгартувчи аффиксонди ҳақида гапириш мумкин, аммо ўзбек тилида бундай ҳолат, юқорида кўриб ўтилганидек, ўтмишдагина бўлган, ҳозир бу олмоши баъзангина аффиксоид сифатида кўринади. Баъзан мутахассислар «реал ўзақ-негиз»дан сўз ўзгартувчи формантларга томон узлуксиз ўтиб туриш занжири мавжуд, дейдилар. Масалан, П. Я. Скоряк чукот тилида одатдаги ўзақ-негиздан комплекс негизга (ёки ўзақка), ундан материал маъноси аниқ бўлган сўз ясовчи аффиксга, бу типдаги аффиксдан эса материал маъноси кучсизланган сўз ясовчи аффиксга, ниҳоят, сўз ўзгартувчи аффиксга олиб борадиган узлуксиз ривожланиш бўлиб туради³³³, деб ҳисоблайди. Ўзбек тилида бундай занжирсимон ўзгариш бор деб айтишга ҳозирча ҳеч қандай асос йўқ. Юқорида кўриб ўтилган сўз ясовчи, форма ясовчи ва сўз ўзгартувчи аффиксоидлар ёки улардан тутилган аффикслар дастлаб албатта сўз ясовчи вазифасини бажармаган. Ҳатто аффиксоидлар ҳар вақт кўшма сўз составидаги компонентлардан бири бўлган деб айтиш ҳам мумкин эмас. Масалан, *ошхона* типидagi сўзларнинг иккинчи компоненти дастлаб кўшма сўз бўлган бутунликдан аффиксоидга айланган, аммо *Кариматон, Тўлқинжон* каби сўзларнинг иккинчи компоненти изоҳловчи функциясидаги сўздан аффиксоидга, *-ман, -сан* типидagi тусловчилар, юқорида кўриб ўтилганидек, такрорланган эга функциясидаги сўздан аффиксга айланган. Шунинг учун негиз (ўзақ) → кўшма сўз («комплекс негиз») → сўз ясовчи → сўз ўзгартувчи схемаси изчиликка эга бўлган тараққийт йўли сифатида ҳар қанча жозибador кўринса ҳам, унга эҳтиёткорлик билан ёндашиш лозим.

Аффиксларда терминология масаласи

Ўзбек тилига доир илмий адабиётларда ва, умуман, ўзбек тилшунослигида кейинги ўн йил ичида кўмакчи морфема «аффикс» (мактаб дарсликларда - «кўшимча») деб аталадиган бўлди. Бунга Н. К. Дмитриевнинг фикри асос қилиб олинди. Маълумки, Н. К. Дмитриев турк ва бошқирд тилларидаги сўз тузилишини тасвирлай туриб, бу тиллар учун *суффикс* терминини ишлатмаслик керак деган мулоҳазани билдирди. Бунга у икки сабабни асос қилиб кўрсатди: биринчидан, бу тилларда кўмакчи морфема фақат ўзақ морфемасидан кейин (яъни ўнг томонга) қўшилади, ўзақдан олдин (яъни чап томонга) қўшиладиган аффикслар йўқ. Демак, ўрин жиҳатидан қарама-қарши турадиган префикс мавжуд бўлмагани учун суффикс ҳам ажратиб кўрсатилиши керак эмас. Бунинг ўрнига маъноси умумий бўлган *аффикс* терминидан фойдаланиш ўринлидир. Иккинчидан, бу тилларда сингармонизм қонуни туфайли кўмакчи морфемалар стандарт кўринишига эга эмас. Префикс ва суффикс ажратиладиган тилларда (Ҳинд-Европа тилларида) эса у ягона товуш составига эга. Шунинг учун туркий тилларга суффикс термини тўғри келмайди.

Н. К. Дмитриев аффиксларнинг товуш состави стандарт бўлган тиллардан қирган кўмакчи морфемаларга нисбатангина *суффикс* терминини қўллашни ўринли бўлади, деб ҳисоблайди³³⁴. Бундан кўринадики, агар рус тилидан ўзбек тилига қирган *идеалистик, формал* сўзлари анализ қилинадиган бўлса, *-ик, -л* морфемалари «суффикс» деб, *етук,*

³³² Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. 53-бет.

³³³ Я. Скоряк. Очерки по синтаксису чукотского языка. Инкорпорация, Л., 1948, 92-бет.

³³⁴ Н. К. Дмитриев. Строй турецкого языка, Л., 1939; Турецкий язык, М., 1960, 36-бет; Грамматика башкирского языка, 44-бет.

бурач сўзлари анализ қилинадиган бўлса, -ук, -я морфемалари «аффикс» деб аталгани лозим бўлади. Бу каби ажратиш амалда қийинчилик туғдириши кўриниб турибди. Аффиксларни махсус терминлар билан ажратиш ёки ажратмаслик масаласи ҳақида фикр юритганда, ўзбек тилининг тубандаги ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш керак:

1. Ўзбек тилида тожик тилидан кирган баъзи префикслар бўлиб, улар ёрдамида янги сўзлар ясалади. Масалан, *серсув, серкуёш, бобош, беҳабар, белиш, нотўғри, нотинч, батафсил, бақувват* каби сўзларда *сер-, бе-, ба-, но-* морфемалари ўзак морфемасидан олдин келиб, сифат ясаш учун хизмат қилади. Уларни сўздаги ўрнига кўра *сувли, хабардор, қувватсиз* сўзларидаги ўзакдан кейин келган -*ли, -дор, -сиз* аффиксларига қарама-қарши қўйиш мумкин. Бинобарин, аввалгиларини *префикс*, кейингиларини *суффикс* деб атаб, уларни бир-бирларидан ажратиш ўринлидир.

2. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сингармонизм ўзининг бутун ҳақ-ҳуқуқларидан ажралган. Аффикслар ўзакдаги товушларнинг қаттиқ-юмшоқлигига, лаблаңишига қараб фонетик жиҳатдан мослашмайди. Солиштиринг: *қишлик, қолган - кузлик, келган*. Демак, бу маънода ҳозирги ўзбек адабий тилидаги аффикслар, асосан, стандарт ҳолатга келиб қолган. Айрим ўринлардагина вариантчилик мавжуд. Қўринадик, Ҳинд-Европа тиллари билан туркий тиллардан бўлган ўзбек тили учун префикс ва суффикс терминларини қўллаш имконияти, қарийб бир хил. Ўзбек тилшунослигида префикс ва суффикс терминлари илгари қўлланган эди. Масалан, О. Усмон ва Б. Аvezовларнинг «Ўзбек тили грамматикаси»да (I бўлим, 1940 йил, 48-бет), А. К. Боровков, А. Ғ. Ғуломов, З. Маъруфов, Т. Шермухамедовларнинг «Ўзбек тили грамматикаси»да (I қисм, 1944 йил, 39, 92, 94, 216-бетлар) шундай қилинган эди ва бу иш тўғри бўлганиги ҳозир аён бўлиб қолди.

Рус тилшунослигида префикс ва суффикс терминлари сўз ва форма ясовчи (тўғриси, модал форма ясовчи) аффиксларга нисбатангина қўлланиб, сўз ўзгартувчилар «окончание» ёки «*флексия*» деб аталади. Шу билан сўз ўзгартувчилар функция жиҳатидан аввалги икки типдан ажратилади. Қозоқ тилшунослари ҳам худди шундай қиладилар: суффикс терминига эквивалент сифатида *журнақ*, окончание терминига эквивалент қилиб *жаллаб* терминини, уларни умумлаштирувчи уруғ тушунчасини ифодалаш учун (яъни аффикс сўзига эквивалент сифатида) эса *қосымша* терминини қўллайдилар³³⁵. Амалиёт ўзбек тилшунослигида ҳам терминларни тартибга солишни талаб қилади. Фикримизча, илмий адабиётларда умумий традицияга мувофиқ аффикс термини барча турдаги кўмакчи морфемаларга нисбатан ишлатилиши ўринли. Мактабларда ўқитиладиган норматив грамматика соҳасида эса ўзбек ва бир қатор туркий тиллардаги традицияга мувофиқ *қўшимча* терминидан фойдаланвериш мумкин.

Ўзбек тилшунослиги учун сўз ўзгартувчиларни рус тилидаги окончание терминига тенг келадиган бирон термин билан ажратиш номлаш зарурияти йўқ. Суффикс (ёки қўшимча) ўзакдан кейин келадиган аффиксларнинг барча функционал турларини ифодалаш учун етарли. Шундай қилиб, аффикс, суффикс ва префикс терминлари ўз ўринларида зарур.

³³⁵ Қўйил қозақ тили, 205-209-бетлар; Ғ. Өбуханов. Қозақ тили, Алматы, 1960, 78-87-бетлар.

II бўлим

ЎЗБЕК ТИЛИДА СЎЗЛАРНИНГ ГРАММАТИК ФОРМАЛАРИ

Тилда форма масаласи

Сўзларнинг грамматик формалари умумтилшунослик тарихида турлича талкин қилиниб келаётган муҳим масалалардан биридир. Ўзбек тилшунослигида эса грамматик формага бағишланган ишлар жуда оз бўлиб, улар ҳам бу соҳада қўйилган дастлабки қадам, холос³³⁶. Сўзларнинг грамматик формалари тилшуносликда, умуман, форма ва мазмун масаласи билан боғлиқ ҳолда ҳам, алоҳида ажратиб ҳам изоҳланганлиги маълум.

Фалсафий нукта назардан қараганда, «форма мазмуннинг яшаш усули, мазмуннинг ички қурилиши, структурасидир». Мазмун эса «предметнинг асоси, унинг ўзига хос сифатини белгилловчи... асосий томонидир»³³⁷. Шуниг учун мазмун предмет ва ҳодисаларнинг ички процесслари йиғиндасидан иборат. Предметнинг ташқи ва ички формаси бўлади³³⁸. (Бунинг тилдаги кўринишига кейинроқ тўхтаймиз). Предметнинг формаси унинг борлигини, нима эканлигини кўрсатиб туради.

Форма билан мазмун ўзаро мураккаб диалектик муносабатда бўлиб, улар бир-бирларига ўтишлари мумкин. Бир ўринда форма бўлган нарсаси иккинчи ўринда мазмун бўла олади. Шунинг учун форма билан мазмун бир-бирдан қатъий равишда ажралмаган ҳодисалардир. Гарчи форма билан мазмун бири иккинчисисиз бўлиши мумкин бўлмас ҳам, «форма нисбатан мустақил ривожланиш хусусиятига эга»³³⁹.

Тилшуносликда форма ва мазмун проблемаси дастлаб XIX аср бошларида В. Гумбольдт томонидан қўйилган эди. У тил формаси ва унинг элементларини аниқлашга алоҳида аҳамият берди. В. Гумбольдт тил формасини шундай таърифлаган эди: «Ўзининг алоқалари ва систематиклигининг бутун йиғиндиси ҳолида олинган... товушни фикр ифодалаш даражасига олиб келган руҳнинг фаолиятидаги доимий ва бир хил нарсаси тилнинг формасини ташкил қилади»³⁴⁰. Тил учун характерли бўлган форма, унинг фикрича, энг майда элементларига боғлиқ.

Демак, юқоридагилардан кўринадики, В. Гумбольдт тил формасини доимий, бир хилда такрорланадиган ва фикр ифодалайдиган товуш элементларидан иборат деб изоҳлайди. У тил формасини ўрганишни товушлардан бошлаш керак деб ҳисоблайди: «Тил формасини ўрганиш алфавитдан бошланади». (У замонларда ҳали товуш билан ҳарф бир-бирдан ажратилмас эди).

Сўзнинг ташқи томонини ташкил қилишда иштирак этадиган материал бирлик бўлган товуш тилнинг формасини юзага келтиришда иштирак этади, у тилнинг (сўзнинг), юқоридан айтилганидек, фақат ташқи формасидир. Бундан, барча нутқ товушлари ўз ҳолича формани ташкил қилади, деган умумлаштирувчи хулоса чиқармаслик керак. Нутқ товушлари айрим-айрим олинганда ҳали форма, ақалли, ташқи форма ҳам бўла олмайди. Шунинг учун айрим сўзларнинг ташқи формаси бўлган товуш ҳали фақат ўз ҳолича тилнинг «ҳақиқий материясидир»³⁴¹. Материя форманинг материалдир. («Форма материаллаштириш лозим»). Шунинг учун тилнинг товуш томони ҳали унинг формасини ташкил қилади деб ҳисоблаб бўлмайди.

Алоқа процессида кишига актив таъсир кўрсатадиган, нутқ тузиш учун зарур бўлган нарсаси товуш эмас, албатта (гарчи товушсиз тил бўлмас ҳам), балки сўз, тўғривоғи, сўз формасидир. Чунки «материал — пассив, форма активдир». Сўз бизнинг ояғимизда

³³⁶ С. Усмонов. Сўз ва унинг морфологик структураси ҳақида. Тошкент, 1957; ўша автор. Баъзи феъл формалари ҳақида («Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнаси, № 2, 1962); ўша автор. Морфология (М. Мирзаяв, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили, Тошкент, 1962).

³³⁷ Основы философии, М., 1959, 269-бет.

³³⁸ Ўша ерда.

³³⁹ Диалектический материализм. Под общей редакцией академика Г. Ф. Александрова, М., 1954, 231-бет.

³⁴⁰ В. фон Гумбольдт. О различных организациях человеческого языка..., СПб., 1859, 42-бет.

³⁴¹ В. фон Гумбольдт. Кўрсатилган асар, 44-бет.

тушунчанинг формаси сифатида гавдаланади, товуш эса сўзнинг материалдир.

Шундай қилиб, тилнинг товуш томони яки тилнинг материяси ёки материал қобиғи деб баҳолаш лозим. Тил формасида товуш томонининг жуда муҳим нарса эканини, у бўлмаса форманинг ўзи мавжуд бўлмаслигини ҳар вақт назарда тутиш ҳам керак. Чунки материя форма асосининг моҳияти бўлмаса ҳам, асос билан асосланган нарсанинг бирлигидир. Шунинг учун ҳам форманинг фаолияти бўлган нарса материянинг ўз харақатидир.

Демак, тил формаси ҳақида гап борар экан, биз унинг материяси бўлган товуш томонининг иштирокини унутмаганимиз ҳолда, унинг алоҳида форма эмаслигини эътироф қиламиз. Тил формаси ҳақида гап борганида, товушларнинг маълум комплекси орқали ифодаланган маъно – тушунча ҳам кўзда тутилган эди. У, XIX аср тилшуносларининг ифодаси билан айтганда, тилнинг ички формасини, мантикий томонини ташкил қилади.

Ички форма термини дастлаб В. Гумбольдт томонидан қўлланган бўлиб, у кўпроқ сўз ясаши, шаклланиши процессида ифодаланган маънони кўзда тутган эди. Буни унинг асрдоши В. Л. Гейзе бундай изоҳлайди: «Халқнинг ижодкор генийси ёки сўз ясаши инстинкти (innere Sprachsin) яратган тил грамматик категориясининг ўзига хос системасини биз тилнинг ички формаси (innere Sprachform) деб атаймиз. Бу тушунчани гениал Гумбольдт киритди»³⁴². В. Гумбольдтнинг «ички формаси» кейинчалик фақат сўзнинг маъно томонини (Г. Штейнталь) ёки этимологик маъносини (А. А. Потебня) билдирадиган термин сифатида қўлланади³⁴³. Шунинг учун Штейнталь ҳар бир тилни уч томондан: товуш, ички формаси ва товуш билан ички форманинг ўзаро муносабати томонидан изоҳлаш керак деб ҳисоблайди. Аммо А. А. Потебня ички формани бирмунча ўзига хос йўсинда изоҳлаган эди. У сўзда уч нарсани ажратади: 1) ташкил ф о р м а ёки аниқ айтиладиган товуш, 2) м а з м у н, 3) ички ф о р м а ёки мазмунни ифодалайдиган энг яқин этимологик маъно³⁴⁴. Шунинг ҳам ҳисобга олиш керакки, А. А. Потебня ички формани мазмуннинг бир тури деб билади: «Сўзда... икки мазмун бор: бир (биз юқорида объектив, ҳозир эса сўзнинг энг яқин этимологик маъноси деб номлашимиз мумкин бўлгани) ҳар вақт фақат битта белгига эга бўлади; иккинчиси - кўп хил белгиларга эга бўлиши мумкин бўлган субъектив мазмундир»³⁴⁵. Ички форма «кишига ўз фикри қандай тасаввур қилинаётганлигини кўрсатади». Демак, у ясама сўзларнинг маъноли қисмлари ифодалайдиган маънодан иборат ёки туб сўзнинг ҳозир англатиб турган маъносидан олдинги маъносидир. Шунинг учун у «ҳар қандай олдинги маъно сўнтисига нисбатан ички форма деб аталиши мумкин»³⁴⁶ дейди. Унинг фикрича, демак, ички форма кейинги маънонинг ўрнини босиши мумкин бўлган ҳодиса бўлиб, улар бир-бирларига ўтиб туради. А. А. Потебня кейинчалик ўз фикрини ривожлантириб, сўзнинг мазмунига доир тушунчаларни дастлаб иккига - знак, вакил (представление)³⁴⁷ ва маънога ажратади. Знак (вакил) маъно учун зарур бўлган битта умумий белгидан иборат. У икки предметни чоғиштириш учун асос бўлади³⁴⁸. Мана шу белгики (знакни) А. А. Потебня ички форма деб атаган эди. Сўз маъносида ҳам у икки нарсани ажратади: 1) яқин маъно (ближайшее значение), 2) кейинги маъно (дальнейшее значение). Яқин маъно, унинг кўрсатишича, сўзнинг англатиб турган объектив маъносидир. У халқ томонидан яратилади. Яқин маъно дастлаб знака (вакилга) асосланади, кейинчалик эса бу знак бўлмайди, пуч бўлиб қолади,

³⁴² К. В. Л. Гейзе. Система языковедения, ч. I, Воронеж 1864 195-бет.

³⁴³ Н. Steinhilf. Grammatik, Logik und Psychologie ..., Berlin, 1885.

³⁴⁴ А. А. Потебня. Мысль и язык (Полное собрание сочинения, том первый, изд. 4-е, Одесса, 1922. 145-бет).

³⁴⁵ Ўш а е р д а, 83-бет.

³⁴⁶ Ўш а е р д а, 83-84-бет.

³⁴⁷ Одатда, тилшуносликда представление сўзи «тасаввур» деб таржима қилинади, аммо А. А. Потебня уни «тасаввур» маъносига қўллагача қарши чиқиб, «вакил» («вакило») маъносига қўллайди. Солиштириш: «звук есть представитель того или другого текущих делых мысли, а потому называется представлением» (Из записок по русской грамматике, том I-И. М., 1958. 18-бет).

³⁴⁸ Ўш а е р д а, 17-18-бет.

унинг фақат товуш томонига қолади. Яқин маънонинг бундай бўшлиғи (пучлиги), унга мос бўлган образ ва тушунчага нисбатан қисқарада, сўзни фикрнинг формаси дейишга асос бўлади³⁴⁹. Шунинг учун у яқин маънони формал маъно деб ҳисоблайди. Кейинги маънони (дальнейшее значение) у ҳар бир кишининг ўзида туғиладиган ва ўз элементларининг миқдори ва сифатига кўра фарқланадиган хусусий характерга эга деб изоҳлайди. Кейинги маънодан, унингча, илмий фикр туғилади. Шундай қилиб, А. А. Потебня формал терминини, агар «Мысль и язык» асарида (1862 й.) тилнинг товуш томонига, мазмундаги айрим белгига нисбатан ишлатган бўлса (грамматик форма ҳақида кейинроқ), «Из записок по русской грамматике» асарида (1874 й.) сўз маъносига нисбатан ҳам қўллайди. Кўринадики, «форма» ёки «ички форма» А. А. Потебня учун сўзнинг маъно томони бўлиб, у бир ўрида (дастлаб) реал маънога асос бўлган белгига нисбатан қўллansa, иккинчи ўрида (кейинчалик), умуман, сўзнинг реал («объектив») маъносига нисбатан ҳам қўлланади. Аммо, ҳар ҳолда, *ички форма* терминининг маъноси В. Гумбольдт қўллаганига нисбатан анча торайтирилади. Рус тилшунослигида ана шу тор маънода қўллаш традицияга айланган ва А. А. Потебнянинг таълимоти ўз замондошларининг, ундан анча кейинги тилшуносларнинг ишларига таъсир кўрсатди. Масалан: Н. Завьяловнинг этимологик форма ҳақидаги изоҳида яқин маънонинг (ближайшее значение) сўз формасида мустақкам сақланиши тўғрисида гапирилади³⁵⁰.

Д. Н. Кудрявский ҳам сўзнинг уч томонини тушунтиришда А. А. Потебня таълимотидан, деярли, четга чиқмайди. У сўзлар ҳар вақт уч қисмга бўлиниши мумкин дейди. Булар: 1) товуш формаси, яъни товушларнинг маълум бирикмаси, 2) символлар, яъни сўзнинг бошқа маъносига белги сифатида қўлланадиган олдинги маъно (предшествующее значение), 3) маънонинг ўзи, яъни сўз ифодалайдиган тасаввур ёки тушунча³⁵¹. У символни сўзнинг товуш состави билан маъносини боғлайдиган, сўзнинг таракқияти учун жуда муҳим бўлган нарса деб тушунтиради ва «сўзнинг бу элементини баъзан сўзнинг ички формаси деб атайдилар» дегани ҳолда гап ҳақиқатда ички форма ҳақида бораётганини кўрсатиб ўтади. Бундан ташқари, ички формани унинг этимологик маънодан фарқ қилмаслигига диққат қилиш лозим. Ички форма баъзан бошқачароқ ҳам талқин қилинади. М. В. Беляев ички формани этимологик категория дегани ҳолда, В. Вундтга эргашиб, логик форма деб ҳисоблайди ва унга а) ҳаракат қилувчи субъект категориясини, б) субъектнинг хусусияти ёки сифатини, в) унинг ҳолати ёки ҳаракатини, г) субъектнинг объектига, бошқа предметга муносабати категориясини киритади³⁵². Унинг фикрича, ички формага ташқи форма мос келади. Бу ташқи формалар морфологик ва синтактик формалардан иборат бўлиб, уларда «ижтимоий оининг... ички категориялари шаклланади». М. В. Беляев ички формани грамматикага боғлашга ҳаракат қилиб, субъект категориясининг ички формасига - *эга*; предметнинг белги-хусусияти категориясининг ички формасига - *аниқловчи*; ҳаракат белгисига - *ҳол*; муносабат категориясига - *тўлдирувчи*; ҳаракат, ҳолат категориясига - *кесим* тўғри келади, дейди. У логик категориялардан (ёки ички формадан) синтактик категорияларга (ёки гап бўлақларига), ундан морфологик категорияларга (ёки сўз туркумларига) борилади, деб ҳисоблайди. Шундай қилиб, у ички формани сўз туркуми ва гап бўлагига нисбатан йирик (катта) бўлган категория қилиб кўрсатади.

Ички форма кейинчалик бошқа ном билан ҳам аталди. Масалан: В. А. Богородицкий унга *генетик маъно* деган ном берди. У сўзларда соддаланиш (опрошение) юз берганида, сўзнинг қисмлари ифодалайдиган маънолар (яъни, *генетик маъно*) ўрнига бевосита

³⁴⁹ Ўша ер да, 20-бет.

³⁵⁰ Н. Завьялов. Этимология русского глагола (журнал Млн. нар. провещения, 1870, август, 213-бет).

³⁵¹ Д. Н. Кудрявский. Введение в языковедение, изд. 2-е, Юрьев, 1913, 38-бет.

³⁵² М. В. Беляев. К изучению внешних и внутренних форм языка («Вопросы культуры» тўплами, 129-132-бетлар. Тўпламнинг нашр қилинган йили ва жойи кўрсатилмаган).

предмет ёки тушунчани ифодалайдиган реал маъно қўлланади³⁵⁵, дейди. Бу билан фикрни тежаш, ихчамлаштириш имконияти туғилади. Соддалашиш туфайли генетик маъно реал маъно томонидан сиқиб чиқарилади³⁵⁴.

Р. А. Будагов *ички форма* терминини қўллаётгани³⁵⁵, Л. А. Булаховский эса «ички белги (яъни образ)» ҳақида ёзади³⁵⁶. В. И. Абаев XIX аср киёсий грамматикачиларининг ички форма ҳақидаги таълимоти нутқнинг айрим элементларинигина назарда тутмай, бутунлайча тилни назарда тутганини кўрсатиб, уни танқид қилади. Бу таълимотни фақат сўзгагина татбиқ қилиб, у *ички форма* термини ўрнига идеосемантика терминини қўлайди³⁵⁷ ва уни реал маънодан («техническая семантика» дан) ажратди. Сўнгра, «ички форма тушунчаси идеосемантика тушунчасига алоқадордир...», «идеосемантика тушунчаси «ички форма» тушунчасига яқин келади³⁵⁸ деб изоҳ беради.

Шундай қилиб, тилнинг, сўзнинг ички формаси ҳақидаги таълимот маънога алоқадор бўлиб, у кўпроқ семасиология баҳсига тааллуқлидир. Шунинг учун ички формага ёки генетик маънога (уни «илк маъно») деб аташ ҳам мумкин бўлар эди) тил формаси деб эмас, тушунчани ифодалаш усули деб қаралиши лозим.

XIX аср охирларига келиб, тил формаси ҳақидаги таълимот грамматик форма ҳақидаги таълимотдан иборат бўлиб қолди,

Тил формасини тушунишдаги таълимотларнинг учинчи тури сифатида, одатда, грамматик форма тушунилади. Грамматик форма сўзларнинг нутқда ўзаро бирикишлари муносабати билан турли фонетик (структура) ва семантик ўзгаришларга учраши билан боғланган ҳодиса. Бунда грамматик маъно билан уни ифодалайдиган воситаларнинг лексик маъно ифодаловчи қисм билан муносабати асосий ролни ўйнайди. Турли даврларда ёзилган асарлар билан биринчи танишилганидаёқ грамматик форманинг турлича тушунилганини кўриш мумкин. Ҳатто, баъзан, айни бир автор битта асарининг ўзида сўз формасини турлича изоҳлайди. Масалан: Гейзе, Б. Дельбрюк, А. Мейерлар форма терминини ўзак, суффикс, тугалланмаларга нисбатан ҳам³⁵⁹, бутун сўзларга нисбатан ҳам (солиштиринг: «некоторые именные формы относятся к глаголам: это наречия») ³⁶⁰ қўллайдилар. Ф. Ф. Фортунатов ҳам формани бир хил изоҳлаган эмас (бу ҳақда кейинроқда). Шундай қилиб, форма термини тилшуносликда жуда кенг маънода ҳам, тор маънода ҳам қўлланган эди. Кенг маънода тил формаси деганда «умуман фикрни ифодалашни кўзда тутиш»³⁶¹ мумкин. Тил формаси шу йўсинда ўтмишда, демак, уч хил формани ўз ичига олар эди: 1) фонетик форма, 2) ички формани ёки маъно томони, 3) грамматик форма.

XIX асрнинг иккинчи ярми (айниқса, охирлари)да тил формаси кўпроқ грамматик томон билан боғланди. Тилнинг фонетик ва семантик томонлари форма системасидан чиқарилиб, алоҳида фонетика ва семасиология (ёки лексикология) баҳслари сифатида қаралди. Шунинг натижасида ҳозирги пайтда тилдаги форма бирон грамматик маънони ифодалайдиган воситаларнинг бутун йиғиндиси деб ҳисобланади³⁶². Бу эса грамматик форманинг ўзгинасиридир.

³⁵³ В. А. Богородицкий. Введение в татарское языкознание. Казань, 1953, 133-бет.

³⁵⁴ Ўша ерда, 136-бет.

³⁵⁵ Р. А. Будагов. Очерки по языкознанию, М., 1953, 44-бет.

³⁵⁶ Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, часть II. М., 1953, 12-бет.

³⁵⁷ В. И. Абаев. Язык как идеология и язык как техника («Язык и мышление», II, Л., 1934, 33-54 бетлар). Ўша ерда автор. Понятие идеосемантики («Язык и мышление», XI, М.-Л., 1948, 13-28-бетлар).

³⁵⁸ В. И. Абаев. Понятие идеосемантики..., 15—16-бетлар.

³⁵⁹ К. В. Л. Гейзе. Кўрсатилган асар. 152-бет; Б. Дельбрюк. Введение в изучение языка (С. К. Буллининг «Очерк истории языкознания в России» асарининг бош қисми, СПб, 1904, 96-бет); А. Мейер. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.—Л., 1938, 191—202-бетлар.

³⁶⁰ А. Мейер. Кўрсатилган асар, 205-бет.

³⁶¹ Н. Завьялов. Кўрсатилган асар, 193-бет.

³⁶² С. И. Абакумов. Современный русский литературный язык, М., 1942, 59-бет.

Грамматик форма

Хозир умумий тилшуносликка доир асарларда грамматик форма деб грамматик маъноларни ифодалаш усулларининг ҳаммасига айтилади. Масалан: аффиксация, композиция, редупликация, сўз тартиби, ургу, интонация³⁶³ ва бошқалар. Шу жihatдан қараганда грамматик форма тушунчаси айрим сўзнинг грамматик шаклланиши билангина чегараланмай, сўз бирикмаси ва гапни ҳам ўз ичига олади. Шунинг учун XIX асрдаёқ «...грамматик формалар кўпинча нукта назарнинг умумий формаларига ва тушунчаларнинг маънавий муносабатларига асосланади»³⁶⁴ деган фикр баён қилинган эди. В. Гумбольдт, Штейнталь ва бошқа машҳур тилшунослар форма деганда сўз формасидан тортиб, то гап формасигача тушунар эдилар.

Грамматик форма ҳаммадан бурун сўзларнинг лексик маъноларига қўшиладиган грамматик маънонинг мавжуд бўлишини назарда тутати. Грамматик маъно айрим сўз доирасида ҳам, сўз бирикмаси доирасида ҳам, гап доирасида ҳам юзага келади. Айрим сўздаги грамматик маъно шу сўзнинг гапдаги бошқа сўзлар билан муносабатининг нимадан иборат эканлигидир. Масалан: *Техникадан унумли фойдаланиш керак* гапдаги *техника* сўзнинг лексик маъносига қўшилган ҳаракат бажарилишида восита бўлган предметлик маъноси шу сўз доирасидан ташқарига чикмайди ва унинг *фойдаланиш* сўзига тобелигини ифодалайди, *унумли* сўзнинг лексик маъноси бўлган «унумга эга» тушунчасига қўшиладиган белги маъноси грамматик маъно бўлиб, у ҳаракатнинг («фойдаланиш») бажарилиш процесси қандай бўлишини билдиради, *фойдаланиш* сўзи ўзининг ҳаракат маъносидан ташқари, субстантив маънога эга бўлиши туфайли *керак* сўзи билан бирика олган. Демак, субстантивлик шу феълнинг грамматик маъноларидан энг муҳимидир (бошқа грамматик маънолари ҳақида гапирмаймиз). *Керак* сўзига келганда, унинг лексик маъноси кучсизланган, ундан олдин келган сўзга модал маъно (заруриятлик маъносини) қўшади, шу билан *фойдаланиш* формасидан бошқа форма ясалади.

Қўринадикки, бу гапдаги ҳар бир сўз қандайдир грамматик маънога эга. Бу грамматик маънолар аф-фикслар, сўз тартиби билан ифодаланган, шу билан ўша сўзларнинг ҳар бири ўзига хос грамматик формага эга бўлган. Бошқа бир мисол олайлик. Масалан: *Бу йил гайрат қилиб, мўл ҳосил етиштирамиз* гапда кўрсатиш олмоши *бу* сўзи *йил* сўзи билан бирикиб, бир бутун форма сифатида маълум вақт тушунчасини ифодалайди. Ваҳоланки, бу сўзларнинг ҳар бири ўзига алоҳида сўз формасига эга. Худди шу каби *гайрат* билан *қилиб*, *мўл* билан *ҳосил* сўзлари бирикиб, бир бутун сифатда шу гапдаги бошқа бутунликлар билан бириккан. Бундай сўз бирикмасидан иборат бўлган бутунликларнинг айрим форма ташқил қилганлигини шундан ҳам билиш мумкинки, бирикмаларнинг составидаги бирон сўз тушириб қолдирилса, бундай ягона сўз бирикмаси формаси бузилиб, собиқ бирикмада қолган сўз гапдаги бошқа сўзлар билан бирика олмайди. Солиштириб кўринг: *...йил гайрат ...ҳосил етиштирамиз*. Ёки: *бу ...гайрат билан, мўл... етиштирамиз*. Бунда гап мазмуни ё бутунлай англашилмайдиган бўлиб қолади ёки ўзгариб кетади (*бу... гайрат билан... каби*). Гапдаги сўзлардан баъзиларининг ургусини сифат жиҳатидан ўзгартиш (динамик ургу ўрнига музикал ургу ёки улардан бирининг ҳиссасини ошириш), ўрнини ўзгартиш орқали юқоридаги гапни сўроқ гап ёки икков гапга айлантириш мумкин. Бундай интонацион ўзгариш билан боғланган грамматик маъно бутун гап учун хос. Шунинг учун бу ердаги грамматик бутунлик бутун гап бўлиб, энди сўз формаси ёки сўз бирикмаси формаси ҳақида эмас, гап формаси ҳақида гапиршига тўғри келади. Демак, грамматик форма уч хил бутунликка нисбатан қўллавиши мумкин. Шу жиҳатдан у уч турга бўлинади: 1) сўзнинг грамматик формаси, 2) сўз бирикмаси формаси. 3) гап формаси.

³⁶³ Р⁰, Шор и Н. С. Чемофанов. Введение в языковедение, М., 1945. 106-бет; А. А. Реформатский. Введение в языковедение, М., 1955, 195, 205-бетлар; Э. Б. Ага ян. Введение в языковедение, 1960. 283-бет ва б.

³⁶⁴ В. фон Гумбольдт. О различиях...

Бу формалар бир-биригә ўтиши, бир-биригә тенг келиши ва бири иккинчисининг таркибига кириши мумкин бўлган ҳодисалардир. Уларнинг ҳаммаси ҳам товуш материяси билан маъно томонларининг бирлигига асосланади. Бу формаларнинг ҳаммасини текшириб чиқиш бигта ишга сиғмайди, албатта. Шунинг учун биз сўзнинг грамматик формалари ҳақидагина фикр юритиш билан чекланамиз.

Сўзнинг грамматик формасини ўрганиш тарихидан

Сўзнинг грамматик формаси ҳақидаги ўз мулоҳазаларимизни баён қилишга киришишдан илгару сўз формаси ҳақида мавжуд бўлган асосий фикрларга тўхталиш ўринлидир. Тилшунослик тарихида сўзнинг грамматик формасини тушунишда тубандаги асосий йўналишлар борлигини кўриш мумкин.

1. Фанда энг мустаҳкам ўрнашиб қолган фикр шундан иборатки, грамматик форма ҳаммадан бурун сўз формаси (словесная форма) бўлиб, у сўзларнинг нутқдаги муносабати ўзгаришини ифодалайди ва бу ўзгариш тугалланма ёки флексиянинг ўзгаришида акс этади. Бу фикр В. Гумбольдтдан тортиб то ҳозирги тилшуносларнинг кўпчилигигача бўлган катта бир даврни ўз ичига олади. В. Гумбольдт сўз ўзгаришинингизна эмас, сўз ясалишини ҳам грамматик форма деб ҳисоблаган. Аммо Гейзе бу умумий характердаги формулани бир оз ўзгартиради". Унинг фикрича, тил таракқиётида икки процесс фарқланиши керак: 1) ўзаклардан мустақил сўз ҳосил бўладиган этимологик процесс. Бунда сўзларнинг лексикологик запаси яратилади. Ясалган сўзлар тушунчаларнинг доимий нишони сифатида маълум логик формани ташкил қилади. 2) формал ёки грамматик процесс. Бунда сўзларнинг гаптаги муносабатини кўрсатадиган сўз формалари ҳосил бўлади. Сўз формалари тугалланма ёки флексиянинг ўзгаришига асосланади³⁶⁵. Кўринадикки, Гейзе сўз ясаши грамматик формага киритмайди. Аммо у ясама сўзнинг сўз формаси билан тенг келиб қолиши мумкинлигини эътироф қилади: «...ўзакка ҳаммадан яқин турган сўзларда (дастлабки сўзларда) сўз билан сўз формасини ясаш бир-биригә тўғри келади»³⁶⁶.

Маълумки, сўз ясаш сўз туркуми ясаш бўлгани учун айни замонда грамматик форма ҳам ясаш деган фикр жуда кенг тарқалган. Ўтган асрнинг охирларидаёқ бу фикр рус тилшунослигида жуда дадил айтилган эди. Масалан: К. С. Аксаков шундай ёзади: «Сўзнинг мазмуни ҳар қандай бўлиши мумкин, аммо ҳамма нарса ўша мазмунга бериладиган формада...», «фезъл, от, ҳамма сўз туркумлари — мазмунда эмас, сўз маъносида эмас, балки формада...»³⁶⁷.

Сўзларнинг айрим сўз туркумларига хос хусусиятга эга бўлиши грамматик формага кирар экан, демак, сўзнинг грамматик формаси сўзнинг гапта қўллангандаги шакли — кўринишидан иборатдир. Шунинг учун Г. Пауль фезъл негизидан замон, майл негизлари ясалишини, улардан эса турли шахс формалари ясалишини форма ясашга киритади³⁶⁸. Кейинчалик В. А. Богородицкий ҳам шу фикрни қўллаб-қувватлади: «Албатта, формалар у ёки бу сўз туркуми ичига қиради ва унинг хусусиятини кўрсатади, аммо бунда материал-маъно моментини ҳам эътиборга олиш керак»³⁶⁹.

Шундай қилиб, сўз формаси сўз ясалиши, сўз туркуми ва сўз ўзгариши ҳодисаларини, шунингдек майл, замон маънолари билан боғланган ҳодисаларни ҳам ўз ичига олиши тилшуносликда кенг ёйилган эди ва грамматик форма ана шу нуктага назардан ёйдошиб таърифланар эди. Шу жиҳатдан рус тилшуноси А. И. Томсоннинг куйидаги таърифи характерлидир: «Сўз формаси деб умумий асосий ашгә эга бўлган сўзнинг турли формал ашгәлари орқали ҳосил қилинадиган товуш томонидаги ва маънодаги айирмаларга айтилади». Масалан: асосий ашгә ўзак бўлган «*уч(и)*» дан турли

³⁶⁵ К. В. Л. Гейзе. Кўрсатилган асар, 175-бет.

³⁶⁶ Ўша ерда.

³⁶⁷ К. А. Аксаков. Полное собрание сочинений, М, 1875, том II, ч. I, 6-бет.

³⁶⁸ Г. Пауль. Принципы истории языка, М., 1960, 289-бет.

³⁶⁹ В. А. Богородицкий. Введение в татарское языкознание, 138-бет.

формал ашёлар (суффикслар) ёрдамида *учитель, учение, ученик, учи-щийся, учи-ть, учи-шь, учи-тел-я, учи-тел-ю* каби сўз ва формалар ясалди³⁷⁰.

Бундаги ясалиш натижасида бир форма билан иккинчи форма орасида ҳосил бўладиган фарқлар жуда хилма-хил, албатта. Чунки *учитель* билан *учащихся* орасида айирма лексик маънодаги айирма бўлиб, у ўша формаларнинг бошқа-бошқа сўз эканлигини кўрагиб турибди, аммо *учитель* билан *учителю* формалари битта лексик маънога эга, улар келишк маъноси туфайлигана бир-биридан фарқ қилади. Шунга қарамай улар орасида битта умумийлик бор, у ҳам бўлса ўша сўз ва формаларнинг негиз ва аффиксларга бўлина олишидир. (Формани тушунишда баъзи тилшуносларга мана шу хусусият асос бўлди). Сўзларнинг «асосий қисм» ва «формал қисм»га бўлиниш имкониятларини ҳисобга олмаганда, маъно жиҳатидан улар бошқа-бошқа ҳодисалардир. Биринчи ўзинча мустақил сўз сифатида қўлланиш имкониятига эга бўлган янги лексик бутунлик яратади. Бундай ясама сўзнинг лексик маъносини ифодалайдиган бошқа сўз ясалмайди. Иккинчиси бир лексик бутунликнинг турли грамматик маънога эга бўлган кўринишларини яратади. Тилшунослиқда ана шу кейинги ҳолатни сўзнинг грамматик формаси деб ҳисоблашга кенг ўрин берилиб келди. Машҳур рус ва поляк тилшуноси И. А. Бодуэн де Куртенэ, унинг шогирди А. А. Шахматов, Л. В. Шчерба, В. В. Виноградов ва бошқа жаҳонга таниқли олимлар сўзнинг грамматик формасини ана шундай изоҳлайдилар.

И. А. Бодуэн де Куртенэ сўз формасини сўзнинг нутқдаги сўзлар билан боғланиш пайтидаги қиёфасини, кўринишини тушунади. Унинг сўз формаси деганда ана шундай тарздаги бутунликни кўзда тутганигини «1876—77 ўқув йилидаги лекцияларнинг мукамал программаси»да баён қилинган қисқа-қисқа тезислардан аниқ кўриш мумкин. Масалан: гап тилдаги аналогия қонуни ҳақида борганида, у шу қонун таъсири остида «яхлит турланувчи ёки тусланувчи форманинг негизга айланиши»³⁷¹ ҳақида ёзади. Унингча, «аналогия ўз таъсирини 1) темаларда, негизларда, 2) тугалланмаларда, 3) яхлит, тайёр формаларда кўрсатади»³⁷². «Равишлар келиб чиқишларига кўра ё от (от, сифат) ва олмош негизларнинг келишик формалари, ёки феъл формалари, ё бўлмаса, ҳатто яхлит иборалардир»³⁷³. «Яхлит, тайёр формалар... кейинги ясалишлар учун пойдевор бўлиши мумкин»³⁷⁴.

И. А. Бодуэннинг бу фикрлари унинг шогирди А. А. Шахматовнинг асарларида яна ҳам ёрқин ифодаланди. А. А. Шахматов грамматик формага шундай таъриф беради: «Сўзнинг бошқа сўзлар билан формал (реал бўлмаган) алоқаси туфайли эришадиган кўриниш ўзгаришлари (видоизменения) грамматик форма дейилади»³⁷⁵. Бошқа бир ўринда у яна ҳам аниқроқ қилиб, гап айни бир сўзнинг грамматик маънога мос равишда турли кўринишлари ҳақида бораётганини кўрсатади: «Сўзнинг формал (бошқа сўзлар билан алоқасидангина билинадиган) маъноларига кўра ўзаро фарқланадиган турли кўринишлари грамматик форма дейилади»³⁷⁶.

А. А. Шахматов грамматик формани ўзгарувчи сўзлардагина кўради: уларнинг «...ўзгариш натижаси грамматик форма бўлади»³⁷⁷, дейди. Сўзнинг грамматик формасига А. А. Шахматов тубандагиларни киритган эди: 1) отларнинг сонга кўра ўзгариши ва келишиклар билан турланиши; 2) сифатларнинг грамматик жинс, сон, келишиклар билан турланиши, шунингдек, сифат даражалари; 3) олмошлардаги шахс-сон ва грамматик

³⁷⁰ А. И. Томсон, *Общее языковедение*, Одесса, 1910, 311-б.

³⁷¹ И. А. Бодуэн де Куртенэ, *Избранные труды по общему языкознанию*, М., 1963, 98-бет.

³⁷² Ўша ерда, 99-бет.

³⁷³ Ўша ерда.

³⁷⁴ Ўша ерда.

³⁷⁵ А. А. Шахматов *Историческая морфология русского языка*, М., 1957, 9-бет.

³⁷⁶ Ўша ерда.

³⁷⁷ Из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку, М., 1952, 268-бет.

жинсга кўра ўзгариш; 4) феъллардаги шахс ва сон, замон, майл, нисбат (залог), вид, шунингдек, инфинитив, сифатдош, равишдошга кўра ўзгаришлар³⁷⁸.

Кўринадики, А. А. Шахматов сўз ўзгариши ҳодисасидан фарқ қиладиган сифат даражалари, сифатдош, равишдош, инфинитив, вид, нисбат формаларининг ясалишини ҳам грамматик формага киритади. Сўз яшаш эса бу қатордан четда қолади. Грамматик форма ҳақидаги мана шу фикр Л. В. Шчерба томонидан ҳам каттик туриб ҳимоя қилинди. У сўз яшаш билан форма ясашни бир-бирига қарама-қарши қўйди. Сўзнинг грамматик формаси ҳақида у шундай деб ёзган эди: «...конкрет ҳар хил, товуш томонидан ўхшаш бўлган сўзларнинг бутун группасида биз нимагиндир ҳақиқатда умумийлигининга эмас, маъно ягоналигини ҳам кўраемиз. Биз бу сўзларнинг ҳаммаси турли аспектларда ёки турли қўшимча маънога эга бўлган ҳолда фикрнинг айнаи бир предметини билдираётганини кўрганимизда, о б р а з л и қ қилиб, бу группадаги сўзлар бир сўзнинг турли ўзгарган кўринишлари, турли «формалари» деб айтишга тўла ҳаққимиз бор»³⁷⁹.

Л. В. Шчерба рус тилидаги *трубоч* сўзини *труба* сўзининг формаси бўлмай, турли сўз эканликларини қайд қилгани ҳолда, *трубка* ва *трубочка* сўзларини «айни бир сўзнинг формалари деб ҳисоблаш мумкин» дейди. Чунки *трубочка* сўзи *трубка* сўзининг кичрайтиш формаси деб аталиши мумкин. Шу асосда Л. В. Шчерба сўз яшаш билан форма ясашни принципиал ажратади: «...кўп кишилар сўз яшаш билан форма ясашни қарама-қарши қўйишнинг муҳимлигини ва принципиаллигини эътироф қилмайдилар, уларнинг барчасини морфологиянинг битта тўласига қўшиб юборадилар. Бу қисман «форма» техникасини ҳаддан ташқари ҳар хил тушуниш билан боғланади»³⁸⁰. Л. В. Шчерба ўзининг турли асарларида сўз формаси ҳақидаги фикрларини конкретлаштира боради. У бир сўзнинг турли формаларида асосий маъно сақланган ҳолда, унга қўшимча маънолар (яъни грамматик маънолар) қўшилишини ёки бундай маъно қўшилмагани ҳолда, функционал томонгагина доир бўлган ўзгариш юз беришини очиб беради. У 1915 йилдаёқ «Баъзи сўзлар бир-бирлари билан жуда зич боғланган бўлади ва битта группани ташкил қиладди: улар ҳаммаси учун умумий бўлган негиз ифодаловчи ва фикрлаш — нутқ процессида турли функцияларда бўлган айнаи бир тушунчанинг оттенкаларидир»³⁸¹, деб ёзган эди. Унинг кейинчалик грамматик формага берган таърифи яна ҳам конкретроқ: «Сўз формаси» деб ...одатда айнаи бир тушунчанинг ё турли оттенкаларини, ёки турли функциялардаги айнаи бир тушунчани билдирадиган материал жиҳатдан ҳар хил сўзлар тушунилади»³⁸². У *писать* билан *писатель* сўзларини бир сўзнинг турли формалари деб ҳисобламайди, аммо инфинитив, сифатдош, равишдош ва шахсли формаларни бир сўзнинг — феълнинг турли формалари деб атади³⁸³. Шунингдек, *предобный* («суда яхши») сўзи *добрый* сўзнинг, *сделать* эса *делать* сўзининг формаларидир. Унинг кичрайтиш формалари ҳақидаги фикри узил-кесил эмаслигига эътибор бермай бўлмайди. У бир ўринда *трубочкани* *трубка* сўзининг формаси деса ҳам (биз буни юқоридики келтирдик), бошқа ўринда *столики* *стол* сўзининг формаси бўлиш-бўлмаслиги масаласида иккиланади³⁸⁴. Л. В. Шчерба сўз формасининг сўз туркумлари бўйича кўринишларини санаб ўтади. Масалан: отлардаги форма ясалишига бирлик ва кўпликдаги келишик, кичрайтиш ва улуғлаш формаларини, жуфт формаларни, уруғ-жинс айирмаларини ифодалайдиган *jelen* («буғу») — *jelenica* («ургочи буғу») кабиларни

³⁷⁸ Ушаерда, 268—269-бетлар.

³⁷⁹ Л. В. Шчерба. Очередные проблемы языковедения (Избранные работы по языкознанию и фонетике, том I, ЛГУ, 1958, 18 - 19-бетлар).

³⁸⁰ Ушаерда.

³⁸¹ Л. В. Шчерба. Восточнославянское наречие, том I. Пгд. 1915.81-бет.

³⁸² Л. В. Шчерба. О частях речи в русском языке (Избранные работы по русскому языку, М., 1957, 76-бет.).

³⁸³ Ушаерда. 78-б.

³⁸⁴ Л. В. Шчерба. Очередные проблемы... 19-бет; уша автор, О частях речи... 77-бет.

киритади³⁸⁵. Аммо бунга А. А. Шахматов карши чиққан эди: «Ҳақиқатан ҳам содда сўз билан алоқасини йўқотмаган кичрайтиш ва улуглаш формалари билан аёллар жинсини билдирадиган формаларни бир бўлимга қўшишни мақсадга мувофиқ деб бўлмайди, чунки аёллар жинсига хос шахсларнинг отлари баъзан эрлар жинсидаги отлардан фарқ қилган ҳолда, мутлақо бошқа сўзлар билан ифодаланади (солиштиринг *кобыла — конь, жеребеч; корова — бык* ва ш. ўх.)»³⁸⁶. В. Л. Шчерба киёсий даража, экспрессив баҳо формаларини сифатларнинг форма системасига киритади.

Шундай қилиб, В. Л. Шчербанинг форма ҳақидаги таълимоти тубандагиларга асосланади:

1) с ўзининг асосий тушунчани ифодалайдиган қисми — негиз бир сўзнинг турли формаларини составига киратади ва унинг маъноси ўзгармайди;

2) бир сўзнинг турли формалари бир-биридан материал (товуш) томонларининг ҳар хиллиги билан фарқ қилади;

3) негиздан англашилган асосий маънога қўшимча маъно (яъни грамматик маъно) қўшилади, аммо бу қўшимча маъно формаларнинг лексик маъносини ўзгартириб юбориб, янги сўз ясалишига олиб келмайди. Масалан: кичрайтиш, сифат даражалари ва б.;

4) бир сўзнинг турли формалари баъзан ўзаро қўшимча оттенкаларнинг ҳар хиллиги билан эмас, нутқдаги (гапдаги) функцияларининг ҳар хиллиги билан фарқланади. Масалан: келишик формалари.

Сўз формасининг бу асосий хусусиятлари олимларимизнинг асарларида кейинчалик яна ҳам ривожлантирилди. Бу соҳада В. В. Виноградовнинг хизмати жуда катта. Унинг «Сўз формаси ҳақида» деган махсус мақоласи бу жиҳатдан алоҳида аҳамиятга эга. Бу асарда авторнинг сўз формаси ва унинг турлари ҳақидаги фикрлари тўшланиб, бир яхлит системага келтирилган. У сўз формасини шундай таърифлайди: «Сўз формаси — бир сўзнинг морфологик состав ёки синтактик-фразеологик алоқа элементлари ва уларга мувофиқ бўлган қўшимча маънолар ва оттенкалар билан бир-биридан фарқ қиладиган турли кўринишларидир»³⁸⁷.

Сўзнинг формаси бир қанча усул билан ифодаланади. В. В. Виноградов ҳозирги замон рус тилида сўзларнинг формалари етти-саккиз хил усул билан ифодаланишини кўрсатади. Чувончи: сўз ва сўз формаларининг қўшилиши билан, аффикслар ёрдами билан, ички флексия ёки негиздаги товуш алмашиши билан, урғуни ўзгартиш билан, турли сўзларни бир сўзнинг турли формаларига айлантириш ва ҳоказо усуллар билан сўз формасини ифодалаш мумкинлигини айтади³⁸⁸. «Грамматика русского языка» асарида ҳам В. В. Виноградов таърифига яқин таъриф берилди: биргина асосий тушунчани англагучи айна бир сўзнинг бирор қўшимча маъно берадиган турли кўринишлари сўзнинг формаси дейилади³⁸⁹. Бу асарда *рука* сўзининг *рук-а, рук-и, рук-е, рук-ою* каби келишикка кўра ўзгариши; шунингдек, *писать* сўзининг *шахс-сон*, замон ифодалайдиган *пиш-у, пис-а-ли* каби ўзгаришлари; инфинитив (*пис-а-ть*), сифатдош (*пис-а-виш-ий*) формалари сўз формаларига мисол қилиб кўрсатилади.

Демак, бу асарда ҳам В. В. Шчерба, В. В. Виноградовларнинг қарашлари, деярли, айнан сақланади.

В. В. Виноградов рус тилида сўзнинг тубандаги формаларини ажратади:

1. Сўзнинг лексик формаси.
2. Сўзнинг лексик-грамматик формаси.
3. Сўзнинг лексик-синтактик формаси.

³⁸⁵ Л. В. Шчерба. Восточнолужицкое наречие. том I, Пгд., 1915, 84-бет.

³⁸⁶ А. А. Шахматов. Заметки по истории звуков лужицких языков (Известия Отд. русского языка и словесности Академия Наук, 1916, XXI, книга 2, 248-бет)

³⁸⁷ В. В. Виноградов. О формах слова. Том III, 1, 1944, 36-бет.

³⁸⁸ Ула ер да, 40-бет: ўш а а в т о р . Русский язык. М.,—Л., 1947, 35—36-бетлар.

³⁸⁹ Грамматика русского языка, том I, М., 1952, 15-бет.

4. Сўзнинг стилистик формаси.

Бироқ шуни назарда тутиш керакки, лексик формани В. В. Виноградов сўз яшаш деб тушунмайди. Унингча, лексик форма *зал* — *зала*, *пекло* — *пёкло* каби ўзаги бир хил бўлган сўзнинг фономорфологик вариантларидир.

В. Н. Ярцева ҳам сўзнинг грамматик формасини ана шундай таърифлаган эди: «Сўзнинг грамматик формаси — бу маълум грамматик маъно билан боғланган структура ва товуш шаклланишидир»³⁹⁰. В. Н. Ярцева «негиз яшаш» (яъни сўз яшаш) ва форма яшашни бошқа-бошқа морфологик процесслар деб қарайди. Шу билан бирга форма яшашнинг барча сўзларга ҳам хос эмаслигини кайд қилади.

Грамматик форма сўзнинг лексик маъносига қўшиладиган грамматик маънога боғлиқ равишда товуш ва структура жиҳатидан ўзгариши, сўзларнинг нутқдаги талабга кўра ҳар гал бир-бирдан нимаси биладир фарқланадиган турли кўринишларга, шаклларга эга бўлиши демакдир. Қисқача айтганда, у сўзнинг нутқдаги қиёфаси, шаклидир. Аммо сўзнинг грамматик формаси ҳамма томонидан шу тарзда изоҳланмаганлиги маълум.

II. Грамматик форма Ф. Ф. Фортунатов ва унинг шогирдлари, издошлари томонидан бошқача тушутирилган эди. «Айрим сўзларнинг формаси - деб ёзади Ф. Ф. Фортунатов,— уларнинг сўзловчининг онги учун сўзнинг формал ва асосий ашёларни ажратиш қобилиятига... айтилади»³⁹¹.

Демак, сўзнинг аффикс ва негизга ажралиш хусусиятига эга бўлиши сўзнинг грамматик формаси деб тушунилади. Бундай форма («ажратиш қобилияти») сўз структураси учун, унинг бошқа сўзлар билан бирикиши учун қандай аҳамиятга эга бўлиши мумкин? Шу муносабат билан Л. В. Шчербанинг тубандаги фикрини эслаш ўринлидир: «Мен Фортунатовга эргшиб сўзнинг қобилиятини ҳеч ҳам форма деб аташ олмайман... «Нимагадир қобилият» бўлишини форма деб аташ менга ғайри табғий кўринади»³⁹².

Ф. Ф. Фортунатов ўзининг форма ҳақидаги таълимотида изчил эмас. У бошқа бир ўринда, сўзларнинг негиз маъносини ўзгартирадиган формал кўрсаткичлардаги айирмалари асосида бир-бирдан фарқли бўлишини сўз формаси деб изоҳлайди³⁹³. Бунда, биринчидан, «фарқ» форма бўлиб қолади, иккинчидан эса, негиз билан ҳар бир формал кўрсаткичнинг («формал ашё» ёки аффикснинг) бирикмаси сўз формаси бўлиб чиқади. Кейинги ҳолда Ф. Ф. Фортунатов юқорида кўриб ўтилган йўналишга, ҳақиқатда, қўшилади.

Шундай қилиб, Ф. Ф. Фортунатовнинг сўз формаси ҳақидаги фикри уч хил: 1) сўзларнинг негиз ва аффиксларга бўлиниш қобилияти формадир; 2) сўзларнинг аффиксларга кўра фарқланиши формадир; 3) негиз билан конкрет аффикснинг қўшилмаси бирлиги формадир.

Фортунатовнинг кўпгина шогирдлари ва издошлари унинг форма ҳақидаги биринчи фикрини асос қилиб олган эдилар. Масалан: Д. Н. Ушаков «сўз «формаси» деб, сўзнинг негиз ва формал ашёга ажралиш қобилиятига айтилади»³⁹⁴, деб ёзса, В. К. Поржезинский «...форма деб тил белгисининг («знак») бизнинг онгимизда негиз ва формал ашёларни ажратиш қобилиятига айтамыз...»³⁹⁵ дейди. У давом этиб, «...формал ашёни ўз ичига олган белгининг («знак») ўзи ҳам» маълум формани ташкил қилади, дейдики³⁹⁶, шу билан у ўз

³⁹⁰ В. Н. Ярцева. Об аналитических формах слова (Тезисы докладов на открытом расширенном заседании Ученого совета Института Языкознания. 1960, 11-бет.

³⁹¹ Ф. Ф. Фортунатов Сравнительное языковедение (Избранные труды, том I, М., 1956, 136-бет).

³⁹² Л. В. Щербань. Очередные проблемы... 19-бет

³⁹³ Ф. Ф. Фортунатов. Кўрсатилган асар, 137-бет.

³⁹⁴ Д. Н. Ушаков. Краткое введение в науку о языке, изд. 9-ое, М., 1929, 67-бет.

³⁹⁵ В. К. Поржезинский. Введение в языковедение, изд. 4-ое, М., 1916, 137-бет.

³⁹⁶ В. К. Поржезинский. Ушаерда.

устозининг юқорида қайд қилиб ўтилган фикрларидан учинчисини ҳам такрорлайди.

Ф. Ф. Фортунатовнинг сўз формаси ҳақидаги фикри А. М. Пешковский томонидан яна ҳам очиқроқ талқин қилинади: «...сўз учун ...икки қисмга (асосий ва формал қисмга— С. У.) бўлиниш имконияти,— дейди у,— сўзнинг формаси деб аталади»³⁹⁷. Масалан: *стола* сўзининг *стол-а* каби ажралиш хусусиятини у форма бўлади дейди. Шунинг учун у бир сўзда бир неча формал қисм бўлишига кўра унда бир неча форма мавжуд, деб ҳисоблайди³⁹⁸.

Маълумки, сўз ўзгартиш парадигмаларида формалардан баъзиларининг формал қисми (яъни аффикс) бўлмаслиги мумкин. Парадигмадаги бундай сўз (форма) юқорида келтирилган таърифга сифмат қолади. (Масалан: бош келишикдаги от ана шундай). Бу каби айрим ҳолларда автор «товушларга кўра формал қисм ноль бўлиши ҳам мумкин» деган изоҳни беради. Аммо аффиксиз ҳолатни форма дейиш билан амалда асос қилиб олинган принципдан чекинлади ва сўзнинг нутқдаги умумий кўриниши, қиёфасини бутун ҳолда форма деб ҳисоблаш принцигига қўшилади.

Шундай қилиб, А. М. Пешковский *стол* сўзининг *стола* тарзида қўлланишини қараткич келишиги (род. падеж) формаси ҳисоблашни **форма** сўзнинг кўчма маънода қўлланиши деса ҳам, «...*стола* ўзича қараткич келишиги ҳам, форма ҳам эмас»³⁹⁹ деса ҳам, «форма» тушунчаси остида ниманингдир яхлит, бир бутун ҳолдаги қиёфаси назарда тутилшидан тамомияла четлаб кетолмайди. Сўзнинг негиз ва аффиксларга бўлиниш имкониятини ҳақиқатан ҳам, унинг қиёфаси, яхлитлиги, бир бутунлиги билан қандай қилиб тенглаштириш мумкин? «Форма» тушунчаси Ф. Ф. Фортунатов ва унинг издошлари учун ана шундай гоҳ бир бутунлиқни инкор қилишга асосланса, гоҳ бенхтиёр равишда бир бутун сўзни эътироф қилишга асосланади.

Д. Н. Ушаков, А. М. Пешковскийнинг таълимотларида бундан бошқа ҳам ички қарама-қаршилик борлигини пайқаш мумкин. Масалан: улар сўз ўзгартиш ҳодисаси ҳақида гап борганида парадигмадаги ҳар бир формани (*иду, идешь, идет; рука, руку, рукой* кабиларни) алоҳида сўз деб ҳисоблайдилар⁴⁰⁰. Ваҳоланки, бош келишикдаги сўзнинг ноль кўрсаткичли форма деб аталишида унинг келишик парадигмасидаги қолган беш формага таққосланганига асослангани эди, демек, олти келишик формаси бир-бири билан боғлиқ бўлган, бири иккинчисининг мавжудлигини тақозо қиладиган бирликлардир. Бир томондан, ўзаро боғлиқ бўлган формалар ҳақида, иккинчи томондан, уларни яна айрим лексик бирликлар деб баҳолаш, сўзсиз, фикрда изчиллик йўқлигини, унинг ички зиддиятларга эга эканлигини кўрсатади. Д. Н. Ушаков, бир томондан, «Масалан: *рука, руку, руки, пишу, пишешь, пишешь* кабилар... турли сўзлардир, чунки турли формал ашёлар сўз негизи маъносига турли ўзгаришлар қиритди»⁴⁰¹ деса, иккинчи томондан, «...маълум муносабатни билдириш учун маълум сўзни маълум бир формада олиш керак»⁴⁰², дейди.

Ф. Ф. Фортунатов, В. Қ. Поржезинский, А. М. Пешковский, Д. Н. Ушаковларнинг грамматик форма ҳақидаги фикри туркологияга ҳам қисман таъсир кўрсатди. Масалан: А. П. Поцелуевский шундай таъриф берган эди: «Сўзнинг сўзловчи ва тиягловчи онгида бири материал маънога, иккинчиси формал маънога эга бўлган икки қисмни ёки икки томонни ажратиш хусусияти «сўзнинг грамматик формаси» дейилади»⁴⁰³. У ҳам А. М. Пешковский сингари сўз формаси терминининг амалий ишда метафористик равишда бирон формал (яъни грамматик) маънога эга бўлган сўзнинг ўзини билдириш учун

³⁹⁷ Уша ерда.

³⁹⁸ А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956, 12-бет.

³⁹⁹ Уша ерда. 16-бет.

⁴⁰⁰ Д. Н. Ушаков. Кўрсатилган асар, изд. 7-е, М., 1925, 68-бет; А. М. Пешковский. Наш язык, ч. 2, книга для чтения, изд. 2-е, М., 1925, 32-бет.

⁴⁰¹ Д. Н. Ушаков. Уша асар.

⁴⁰² Д. Н. Ушаков. Кўрсатилган асар, изд. 9-е, М., 1929,

⁴⁰³ А. П. Поцелуевский. Основы грамматики, Ашхабат, 1946, 2-б.

қўлланишини эслатиб ўтади. Бироқ у бошқа бир ўринда гап бўлақларининг синтактик муносабатларини ифодалайдиган формал ашёарни (яъни аффиксларни «сўз яшаш формалари эмас, балки сўз ўзгартиш формаларидир»⁴⁰⁴ дейиш билан формани аффиксга тенглаштириб қўяди. Биз шунга ўхшаган фикрни А. А. Шахматов ва бошқа бир қатор олимларнинг асарларида ҳам учратамиз.

III. Грамматик формани изоҳлашда баъзан грамматик маънони ифодаловчи воситаларининг кўзда тутилди. Бунда ўша грамматик воситанинг маъно томони (яъни грамматик маъно) ажралиб қолмайди, албатта, грамматик восита ўз маъноси билан бирга олинади. Масалан: А. А. Шахматов ўзининг юқорида кўрсатиб ўтилган асосий йўналишидан четга чиқиб ёзади: «грамматик тушунчанинг морфологик кўрсаткичинини грамматик форма деймиз»⁴⁰⁵. Шундай қилиб, аффиксни сўз формаси деб тушуниш - сўзнинг грамматик формасини талқин қилишда грамматик маънони ифодалаш воситаларини асос қилиб олишнинг бир кўринишидир.

Катта Совет Энциклопедиясида грамматик формага худди ана шу нуқтаи назардан изоҳ берилган: «Грамматик категориянинг маълум ташқи тил воситалари билан ифодаланишини грамматик форма деб атайдилар»⁴⁰⁶. Бу таърифдаги *грамматик категория* термини «умумлаштирувчи характердаги маънони»⁴⁰⁷, яъни грамматик маънони англатади. Чунки энциклопедияда грамматик маъно «тилдаги хар хил воситалар билан ифодаланадиган турли хилдаги грамматик формаларнинг маъноси»⁴⁰⁸, деб таърифланади, бундан грамматик форманинг грамматик маънони ифодаловчи восита сифатида тушунилганлиги кўринади. Фақат бунда *грамматик категория* термини билан *грамматик маъно* терминининг аниқ фарқланмаганлиги грамматик форма ҳақидаги таърифнинг мазмунини бир оз қоронгилаштиради.

Шундай қилиб, Катта Совет Энциклопедияси грамматик формани маълум грамматик маънога эга бўлган грамматик восита деб изоҳлайди. Ана шундай воситаларга аффиксация, ушли ва ундошларнинг алмашиши (чередование), ургу, ўзакнинг такрорланиши, супплетивизм, ёрдамчи сўзлар, интонация киритилади⁴⁰⁹. Кўриниб турибдики, грамматик восита сифатида саналган бу ходисалар аслида грамматик маънони ифодалаш усулидир (аффиксация, супплетивизм, такрорлаш ва бошқалар).

Демак, юқоридаги таърифта қараганда, масалан: аффикснинг ўзи грамматик форма бўлиши лозим эди (чунки аффикс — воситадир) ammo кейинги изоҳга қараганда, грамматик маънони ифодалаш усули грамматик форма бўлиб чиқади. Бундаги изчиликнинг йўқлиги бизнинг диққатимизни асосий масаладан четга тортмаслиги учун яна грамматик воситалардан бири бўлган аффиксларни грамматик форма деб ҳисоблаш масаласига қайтайлик.

Аффиксни грамматик форма деб ҳисоблашнинг тарихи ҳам анча узокдан бошланади. Ҳинд-Европа тилшунослари (ёки қиссий грамматикачилар)даёқ аффиксни форма деб аташ тенденциясини кўриш мумкин. Масалан: А. Фр. Потт тилларининг морфологик классификациясини тасвирлай туриб, ўтган асрнинг ўрталаридаёқ аффиксга нисбатан *форма* терминини ишлатган эди⁴¹⁰. Бу фикр туркологияга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Масалан: О. Бётлингк аффиксни *форма-бўғин* (Formsilben) деб атайди⁴¹¹. В. В. Радлов сўзнинг грамматик маъно ифодайдиган қисмини *аффикс* термини билан бир қаторда

⁴⁰⁴ Ўша ерда, 6-бет.

⁴⁰⁵ А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка, Л., 1941. 434-бет.

⁴⁰⁶ БСЭ, том 12, второе издание, 424-бет.

⁴⁰⁷ Ўша ерда.

⁴⁰⁸ Ўша ерда, 431-бет.

⁴⁰⁹ Ўша ерда, 425-б.

⁴¹⁰ A. Fr. Pott. Jahrbücher der freien Deutschen Academie, Heft 1848 A. Ф. Потт. Введение в языковедение, СПб., 1855, 77-б.

⁴¹¹ O. Böttlingk. Ueber die Sprache der Jakuten. SPb., 1851. Кяриш.

форма-предмет (Forvstjff), *форма-бўғин* (Formsilben) ёки тўғридан-тўғри *форма* деб атайверади. Масалан: *-ман, -сан* каби тусловчиларни ва эгалтик аффиксларини форма деб номлайди⁴¹².

Ҳозирги даврда туркий тиллар бўйича ёзилган асарларда аффикснингна сўзнинг формаси деб тушуниш учраб туради. Фикримизнинг исботи учун учта туркий тилга - татар, козоқ ва ўзбек тилларига оид асарлардан мисол келтириш мумкин. Масалан: татар тилшуноси В. Н. Хангилдин грамматик формани шундай таърифлайди: «Маълум бир умумий ёки ўртоқ тушунча атрофига тўпланган грамматик маънолар йиғиндисп грамматик категория деб, шу грамматик категорияни таъбир этадиган тил воситалари грамматик форма деб аталади»⁴¹³.

Козоқ тилшуноси А. Исоқов (А. Ысқақов) грамматик маъно ва грамматик формага бағишлаган махсус мақоласида грамматик формага Р. О. Шор ва Н. С. Чемоданов, А. А. Реформатский, Э. Б. Агаян сингари тилнинг асосда усули деб таъриф берса ҳам, ўз изоҳларида бирмунча бошқа йўл туади. Масалан: у грамматик формани шундай таърифлайди: «Белгилли бир система бўйича қондалашган (қалптасқан) ҳар бир тилнинг ҳар хил лингвистик усуллари грамматик форма деб аталади»⁴¹⁴.

А. Исоқов гарчи таърифда грамматик форманинг грамматик маъно билан алоқасини тилга олмаган бўлса ҳам, кейинроқда «Қандайгина грамматик маъно бўлмасин, унинг ўзига хос грамматик формаси бўлади»⁴¹⁵, дейдики, бундан ҳар бир грамматик маънони ифодаловчи восита грамматик форма бўлади деб тушунилиши лозим бўлади. Ҳақиқатан ҳам, автор «Ўша кўшимчалар шу сўзнинг ҳар қайсисининг грамматик формаси»⁴¹⁶ деган изоҳни беради. Фикрнинг бундан кейинги изчил ривожини грамматик маънони ифодалаш учун хизмат қиладиган кўмакчиларни ҳам грамматик форма деб ҳисоблашга олиб келган бўлар эди. Шунинг учун у «... грамматик маъноларнинг формаси бўлиб хизмат қилиб турган кўмакчилар (шылаулар) бор», дейди. Аммо ўз фикрини ўзгартириб, А. Исоқов грамматик воситанинг ўзинигина грамматик форма бўлади, деган фикрда қатъий турмайди: «*карылды* ва *ауыла* деганлар *ауыл* сўзининг турланган формалари бўлса, *әмірінен* ва *әмірі* деганлар *әмір* сўзнининг, *көшке* ва *көштi* деганлар - *көш* сўзинининг ўзгарган ҳар хил грамматик формаларидир»⁴¹⁷, деб аффиксларни негизи билан бирга олади. Такрорланган ва жуфт сўзлар ҳақида гап борганида ҳам ана шундай яқлит ҳолат кўзда тутилади: «...сўзни такрорлаб (жуфтлаб) қўлланиш усули маълум грамматик маъноларнинг ташқи грамматик формаси қаторида ҳисобланади»⁴¹⁸. Қўшма феъл таркибидаги кўмакчи феълни ҳам А. Исоқов грамматик маъноларни билдирадиган грамматик формалар қаторида қаралиши керак⁴¹⁹, деган фикрни билдиради. Авторнинг «Қазіргі қазақ тілі» дарслигидаги фикри ҳам худди мана шу кўрсатиб ўтилганидек эди⁴²⁰. Маълумки, грамматик маънони ифодалаш усулларига умумий тилшуносликда, юқоридагилардан ташқари, қўшма сўз ясаш, сўз тартиби, ургу ва интонациялардан фойдаланиш ҳам кириптилади. Агар синтетик форма ясаш учун хизмат қиладиган элемент - аффикс, аналитик форма ясаш учун хизмат қиладиган ёрдамчи сўзлар грамматик форма деб ҳисобланадиган бўлса, қўшма сўзнинг бирон элементи, ургу, интонация ҳам грамматик форма деб ҳисобланиши керак эди. Аммо автор бундай қилмайди, албатта.

⁴¹² W. R a d l o f f. Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der turksprachen, СПб., 1906, 18, 21-25-ва кейинги б.

⁴¹³ В. Н. Хангилдин. Татар теле грамматикасы, Казань, 1959, 53-б.

⁴¹⁴ А. Ысқақов. Грамматикалык мағына және грамматикалык форма («Қазқостан мектеби» журналы, № 4, апрель, 1961, 61-бет).

⁴¹⁵ Ўша ерда 62-б.

⁴¹⁶ Ўша ерда.

⁴¹⁷ Ўша ерда.

⁴¹⁸ Ўша ерда, 63-бет.

⁴¹⁹ Ўша ерда, 64-бет.

⁴²⁰ Қазіргі қазақ тілі, Алматы, 1954, 182-183-бетлар.

Чунки бу грамматик форма ҳақидаги тушунчаларимизни ҳаддан ортиқ чалкаштириб юборган бўлар эди.

Шундай қилиб, бу махсус мақолада грамматик форма, биринчидан, грамматик восита деб, иккинчидан, грамматик усул деб тушунтирилади. Ваҳоланки, уларнинг ҳар бири ўз чегараси ва белгиларига эга бўлган бошқа-бошқа ҳодисалардир.

Ўзбек тилшунослигида ҳам грамматик формани изоҳлашда ана шундай иккиланиш, дам унисига, дам бунисига кўчиб туриш кўринади. Масалан: У. Турсунов, Ж. Мухторовлар, бир томондан, «Тилнинг ташқи восталари орқали грамматик категорияларнинг ифодаланишига грамматик форма деб аталади», «...морфологияда умумлаштирилган характердаги қандайдир маъно ва шу маъно ифодаланган форма кўзга ташланиб туради»⁴²¹, десалар, иккинчи томондан, «...келишик категориясини кўрсатувчи маъноларнинг ифодаланишида сўзларнинг ўзгариши келишик формалари дейилади»⁴²² деган изоҳни берадилар. Бу икки хил фикрнинг биринчиси «аффикс форма» принциpidан иборат бўлса, иккинчиси «негиз + аффикс = форма» принциpidи, яъни биз юқорида биринчи пунктда кўрсатиб ўтган фикрга қўшилишдан иборатдир.

Кўринадиким, сўзнинг грамматик формаси ҳақидаги турли фикрлар, кўпинча, аралаш тарғиб қилинади. Ёнма-ён турган икки жумлада у икки хил изоҳланади: бирида грамматик восита кўзда тутилса, иккинчисида грамматик усул (бунда негиз ҳам форма ичига киради) кўзда тутилади. Бу ҳол сўзнинг грамматик формаси ҳақида қатъий бир изчил фикр йўқлигини кўрсатади.

IV. А. А. Потебня сўзнинг лексик (реал) маъносига қўпиладиган грамматик маъноларнигина грамматик форма деб тушунган эди. Шунинг учун у «Грамматик форма... келиб чиқишидан ва тилнинг ундан кейинги барча даврларида товуш эмас, маънодир»⁴²³, дейди. А. А. Потебня товуш томони билан (яъни ифодалаш воситаси билан) грамматик маънони бир-биридан ажратади. «Грамматик формалар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин: биринчи формани билдириш учун хизмат қилган товушлар кейингиларининг ясалишида ҳам ўзгармаслиги мумкин»⁴²⁴ дейишга йўл кўяди.

А. А. Потебнянинг назарида грамматик форма сўзнинг маъноси сингари ҳодиса: «Грамматик форма сўз маъносининг элементи ва унинг материал маъноси билан бир хилдир»⁴²⁵. Грамматик форма унингча, сўз маъноси каби маъхум: «...грамматик форма, муносабат сифатида ҳар доим маъхум нарсадир»⁴²⁶.

Грамматик форма билан сўз маъносини бир чизикда турувчи ҳодисалар деб қарагани учун ҳам у сўз ясалиши ва айрим сўз масаласида лексик маъно билан грамматик маънонинг (унингча, грамматик форманинг) роли, қарийб, бир-бирига ўхшаш тарзда олинади. Масалан: у сўз маъносидаги ҳар бир ўзгариш алоҳида сўзни яратади, деган принциpidан келиб чиқиб, «қаерда икки маъно бўлса, у ерда икки сўз бор»⁴²⁷, дейди. Шу принциpidи грамматик маънога нисбатан ҳам татбиқ қилиб, «...женить, унинг ҳозирги замони женю (несов.) ва женить, келаси замони женю (соверш.), аслида иккита феълдир...»⁴²⁸, деган ҳулосани чиқаради.

Юқорида кўриб ўтган ҳар бир сўз формасининг айрим сўз деб ҳисобланишининг (А. М. Пешковский, Д. Н. Ушаков ва б.) илдизи А. А. Потебнянинг форма ҳақидаги мана шу таълимотига боради. Шуниси қизиқки, А. А. Потебня, одатда, грамматик форма деганида грамматик маънони кўзда тутган бўлса ҳам, айрим ўринларда ўз концепциясига

⁴²¹ У. Турсунов, Ж. Мухторов. Ҳозирги замон ўзбек тили. Морфология, Самарқанд, 1960, 10-бет.

⁴²² Уша ерда.

⁴²³ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике. I. Введение, Воронеж, 1874, 70-бет.

⁴²⁴ Уша ерда, 39-бет.

⁴²⁵ Уша ерда.

⁴²⁶ Уша ерда, 58-б.

⁴²⁷ Уша ерда, 39-бет.

⁴²⁸ Уша ерда, 40-бет.

зид бўлган фикрни ҳам баён қилади. Масалан: у шундай деб ёзади: «Грамматик форма ҳам уч элементи эга (ёки фараз қилади): товуш, белги (представление)⁴²⁹ ва маъно»⁴³⁰.

Демак, бунда грамматик форманинг ташқи (товуш) томони аввалги маъноси (этимологик маъноси ёки «белгиси») ва ҳозирги маъноси бўлиши кўзда тутилади. Шу жиҳатдан грамматик форма ҳақидаги бу изоҳ грамматик формани абстракт нарса деб тушунтиришга зид келади.

Сўзнинг грамматик формасини тушуниш масаласига доир тўла бўлмаган мана шу экскурс кўрсатадики, бу ҳақдаги фикрлар, биринчидан, ҳар хил группаларга ажралиб кетади; иккинчидан, ҳар бир группанинг ўз ичида, ҳар бир авторнинг ўзида ҳам бир хил, изчил эмас. Аммо шунга айтиш керакки, сўз формаси деб бир сўзнинг турли грамматик маънога кўра турлича кўринишини тушуниш бошқа йўналишлардан устун туради ва сўзнинг грамматик хусусиятларини талқин қилишда катта аҳамиятга эга.

Сўзнинг грамматик формаси ҳақидаги фикрларни яқунлағанда шу нарсага аҳамият бериш лозимки, сўзнинг грамматик формаси ёки, қисқача айтганда, сўз формаси, традицион тилшунослиқда, кўпинча, икки ҳодисани ўз ичига олади: 1. Сўз ясаш. 2. Сўз ўзгартиш. Аммо бу икки ҳодисани ўзида акс эттирган формаларнинг номлари бир хилда номланган эмас. Масалан: Гейзе сўз ясашни логик форма⁴³¹ деб номлаган бўлса, Н. П. Некрасов этимологик форма⁴³² дейди; Ф. Ф. Фортунатов, Д. Н. Ушаков, В. К. Поржезинский, А. А. Реформатский, Р. А. Будагов, Э. В. Севортян ва бошқа бир қатор олимлар сўз ясаш формаси⁴³³ деб, В. В. Виноградов, А. П. Поцелуевский, Г. А. Меновщиковлар лексик форма⁴³⁴ деб, А. М. Пешковский синтактик бўлмаган ёки сўз ясаш формаси⁴³⁵ деб, В. Н. Ярцева, Г. А. Меновщиков ва бошқалар яғиз ясаш⁴³⁶ деб атайдилар. Иккинчи томондан, сўз формаси (словесная форма - Гейзе) сўз ўзгартириш формаси ёки сўз флексияси формаси (Ф. Ф. Фортунатов В. К. Поржезинский, Д. Н. Ушаков, А. А. Реформатский, Э. А. Севортян ва бошқалар), синтактик форма (А. А. Пешковский, А. П. Поцелуевский ва бошқалар), грамматик форма (В. В. Виноградов, Г. А. Меновщиков ва бошқалар) форма ясаш (Р. А. Будагов, В. Н. Ярцева ва бошқалар). Бунда, кўпинча, сўз ўзгариши кўзда тутилган бўлиб, баъзи авторлар унинг доирасини кенгайтириб, феълдаги майл, замон формаларини ҳам шу группага киритган эдилар (масалан: А. М. Пешковский).

Сўз ясаш формалари билан сўз ўзгартиш формаларининг грамматик форма ҳақидаги таълимотга муносабатига алоҳида тўхтамай туриб, грамматик форма масаласини аниқ тасаввур қилиб бўлмаслиги аниқ бўлганлиги учун, уларнинг ҳар бирининг хусусиятларини анализ қилишга тўғри келади.

Сўз ясаш формалари ҳақида

Маълум бир сўз негизида маъно жиҳатидан, баъзан эса грамматик жиҳатдан ҳам ундан фарқ қиладиган янги сўз ҳосил қилиш сўз ясаш формасидир.

Сўз ясаш формалари лексик маънонинг ўзгаришини назарда тутати. Бунда аввалги сўзнинг шакли ўзгариши ҳам, ўзгармаслиги ҳам мумкин. Масалан: *етакчи, етакла, қўлма-*

⁴²⁹ А. А. Потехнининг «представление» терминини «тасаввур» маъносиде эмас, маънодаги «белгис», «нишон» маъносиде қўллангани ялғари кўрсатиб ўталади.

⁴³⁰ Уша ерда, 36-бет.

⁴³¹ К. В. Л. Гейзе. Кўрсатилган асар. 11-бет.

⁴³² Н. П. Некрасов. Объяснения по некоторым вопросам рус. грамматики (ж. Мин. нар. просвещения, 1869, сентябрь, 18-бет).

⁴³³ Ф. Ф. Фортунатов. Кўрсатилган асар. 155-156-бет; Д. Н. Ушаков. Кўрсатилган асар, 9-нашр. 68, 89-бет; В. Поржезинский. Введение в языковедение, изд. 4-ое, М., 1916, 145-бет; А. А. Реформатский. Введение в языковедение..., 204, 206-бетлар; Р. А. Будагов. Введение в науку о языке, 209-бет; Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, М., 1962, Юрш.

⁴³⁴ В. В. Виноградов. О формах слова..., 42-бет; А. П. Поцелуевский. Основы грамматики ...6-бет; Г. А. Меновщиков. Грамматика языка азиатских эскимосов, часть первая, М.-Л., 1962, 51-бет.

⁴³⁵ А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956, 31-33-б.

⁴³⁶ В. Н. Ярцева. Сравнительный анализ структуры слова в современных германских языках (Проблемы морфологического строя германских языков, М., 1963, 8-бет); Г. А. Меновщиков. Кўрсатилган асар, 58-б.

қўл, *ошқозон* кабиларда сўзнинг шакли ўзгариб, янги шакл ва янги маъно юзага келса, кўк (ранг) – кўк (“резавор”) – кўк (“осмон”) – кўк (“намётка” кўк солмоқ), *учувчи* (сифатдош) – *учувчи* (“самолётни бошқарадиган киши”) кабиларда шакл ўзгармагани ҳолда маъно ўзгариб кетади. (Кейинги ҳодисани маъно кўчиши билан аралаштирмаслик керак. Бу ҳақда кейинроқ).

Шундай қилиб, сўз ясаш формалари бир неча хил. Бундан ташқари, сўз ясовчи формаларни ҳосил қилиш усули ҳам бир хил эмас. Юқорида келтирилган мисоллардан ҳам кўришиб турибдики, баъзи формалар аффикс ёрдамида, яъни синтетик усулда ясалади, баъзилари сўзларни бириктириш, такрорлаш, жуфтлаш орқали, яъни аналитик усулда⁴³⁷, баъзилари эса сўз маъноларини ўзгартириш орқали, яъни семантик усулда ясалади.

Сўз ясаш формаларининг тубандаги турларини ажратиш мумкин: 1. Лексик форма. 2. Лексик-синтактик форма. 3. Лексик-морфологик форма. 4. Синтактик-морфологик форма.

1. Сўзнинг лексик формаси. Маънодаги лексик фарқни ифодалайдиган сўзнинг фоно-морфологик варианты лексик формани ташкил қилади.

Лексик форма тилда сўзнинг бирдан ортик (одатда, икки) фонетик вариантда маълум даражада маъно айирмаси билан ишлатилишидан туғилади: **қиймат - қиммат** (солиштиринг: **капитал** ва **кўшимча қиймат** (сиёсий иқтисод дарслиги); маккажўхори ва оқ жўхорининг... шу вақтгача тўла йиғиштириб олинмаганлиги бу қимматли экиннинг кўп қисми... («Қизил Ўзб.» газетаси) **буқун - бугун, чорламоқ - чалламоқ, сикмоқ - қисмоқ** кабилар.

Кўринадиги, лексик форма сўзларнинг ҳам фонетик составида, ҳам маъносиди ўзгариш юз бериши (яъни коррелятив ўзгариш) натижасида яратилади.

Баъзан сўз ташқи (товуни) томондан икки ёки ундан ортик вариантда талаффуз қилинадиган бўлиб қолади. (Одатда, кўпинча, бундай вариантлардан биттаси умумхалқ тили доирасида қолиб, бошқаси йўқ бўлиб кетади). Шу билан бирга, сўзнинг маъносиди ҳам ўзгариш юз беради. Янги маъно сўзнинг талаффуздаги вариантларидан бирига «ожойлашиб» ўз ташқи «қобиги»га эга бўлиб олади. Шундай қилиб, сўз ташқи ва ички жиҳатдан парчаланadi. Бундай ўзгариш коррелятив (лат. «ўзаро боғлиқ бўлган») ўзгариш дейилади.

Масалан: *ёғоч* сўзи ҳозирги ўзбек тилида икки маъно ва икки фонетик вариантга (*ёғоч* ва *озоч*) эга: 1) *ёғоч* - материал, ҳода, дарахтдан кесиб олинган бўлак, қисм. Солиштиринг: фақат у стадионнинг *ёғоч* панжараларига ўзини урганда футбол тугаб, халқ чуввос билан кўтарилган эди... (Ойбек, Ол. вод. шаб.). 2) *озоч* бадний адабиётда *дарахт* маъносиди қўлланиб келганлиги ҳам маълум. Солиштиринг:

Бу ўлкада ҳар емиш

Оғочларда пишарди (Ҳ. Олимжон, Ойгул билан Бахтиёр).

Оғочларда садаф япроқлар

Кўнгилларга наиға тақади (Уйғун, Оқ қирлар).

Бир сўзнинг тўртта фонетик варианты бўлган *яйлов*: *яйлоқ - яйдоқ - яйдов* ҳозирги тилда икки асосий маънога кўра фарқланади: 1) *яйлов - яйлоқ* (сўз охиридаги *қ* товуши шеваларо *в* билан алмашиниши маълум: *бузоқ - бузов* (ж-ловчиларда - мол боқадиган ер, майдон; 2) *яйдоқ - яйдов* (-ла аффиксининг -*да*, -*та* варианты бўлганлиги маълум⁴³⁸)-бўш қўйиб юборилган (от), яланғоч, ўсимлиги бўлмаган тақир ер маъносиди. Солиштиринг: *Олисларда яйдов отлар кишинайди* (Ойбек, Ол. вод. шаб.).

Шу каби коррелятив ўзгариш натижасида вужудга келган лексик формага *қариндош* сўздан туғилган *қардош* варианты ҳам киради. *Қариндош* (< *қориндош*) формаси оилавий

⁴³⁷ Э. В. Севортян жуфт отларни, такрорни (редупликация), шунингдек, «состави феълларни» “аналитик сўз ясаш формалири”га киритади (Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования... 19-бет)

⁴³⁸ А. Г. Гулямов. Об аффиксе-ла в узбекском языке (Ученые записки ТашГПИ им. Назамн. выпуск 1, Ташкент, 1947, 41-бет).

алоқани кўзда тутса, *қардош* формаси ҳозирги ўзбек тилида «дўст» маъносига қўлланади. Солиштиринг: *қариндош тиллар «родственные языки» қардош халқлар - братские, дружественные народы*. Форс тилидан кирган паҳлавон сўзи *кучли жингчи, баҳодир* маъносини англатса, унинг бошқа лексик формаси (ўзбек тили шароитида яратилган формаси) *полвон* фақат *кураш тушувчи, жисмоний кучли киши* маъносини билдиради. Шундай қилиб, коррелятив ўзгаришларнинг маҳсули бўлган лексик формалар янги сўзларнинг қисман эса, маънодош сўзларнинг вужудга келишига сабаб бўлади.

Лексик форма адабий тил билан диалект хусусияти негизида ҳосил бўлиши ҳам мумкин. Масалан: *аълороқ, аҳамиятсиз* (адабий тилда) - *авлороқ, ҳамиятсиз* одам (диалектда) ва б.

Жонли тилда баъзи сўзларнинг икки хил фонетик вариантга эга бўлиши лексик форма санала бермайди. Чунки ташқи томондаги фарқ ички (маъно) томондаги фарқ билан боғланмас экан, лексик формалар тузилмайди. Масалан: *сочиқ - чочиқ, соч - чоч, суви - муви* каби фонетик вариантлар алоҳида ўз маъноларига эга эмас. Демак, улар бир сўзнинг икки формаси ҳисобланмайди.

Баъзи сўзлар эски тилда бир хил формада, ҳозирги тилда бирмунча ўзгарган формада қўлланади. Масалан: *чароғ* (ҳозир *чироқ*), *мирзо* (ҳозир *мирза*), *олуча* (*олча*), *кангул* (*кўнгул*), *ила, била, бирлаан* (ҳозир *билан*), *-гар* (*агар*), *-чун* (*учун*), *бутмоқ* (*битмоқ* «ёзмоқ»), *шул* (*шу*), *бул* (*бу*) ва бошқалар.

Бундай формалар ўзаро лексик маъно томонидан фарқланмайди. Аммо нутқда расмийлик, кўтаринкилик, тарихийлик каби оттенкаларни ифодалаш учун хизмат қилади. Шу жиҳатдан стилистик аҳамиятга эга. Бироқ лексик маънода фарқ бўлмагани учун, стилистик айирманинг ўзигина лексик форманинг юзага келишига олиб келмайди.

Солиштиринг: *Иншоолло, бул андишамиз киромларга маъқул тушган тақдирда жаноби тождорнинг ҳам раъйшарини олмақ ва, имкони бўлса, ул жанобнинг исм шарифларидан бизларга писанднома ёзмоқ маъқулдир. Токи бизлар ишонч бирлан мудоаога шуруъ қилайлик* (А. Қодирий, Ўтган кунлар).

Қақсон мол - Масковнинг мовути, чити.

Хўқанднинг қўли гўл ошпазларида

«Ўчоқбон» Уралнинг қозони эди (М. Шайхзода,

Тошкентнома).

Табаррук тунроғи зару тиллодан (ўша ерда).

Англашилиб турибдики, юқорида келтирилган *бул, ул* олмошлари ҳам, *бирлан* кўмакчиси ҳам, *Масков, Хўқанд* номлари ҳам стилистик рангдан бўлак ҳеч қандай ўзига хос лексик маънога эга эмас.

Кўпгина туркологлар туркий тилларда ўзакнинг товуш составини ўзгартириш орқали ўтмишда сўз ясаш бўлганлигини кўрсатиб ўтадилар. Шу йўл билан қадим от ва фелъ дифференциация қилинган дейдилар⁴³⁹. А. Ф. Ғуломов ўзбек тили материали асосида «Ички ўзгариш йўли билан сўз ясаш» номи асар ҳам ёзди.

Туркологлар бу масалада ҳали аниқ бир фикрга келган эмаслар. Баъзи олимлар туркий тилларда ички ўзгариш орқали сўз ясаш системаси йўқ деб ҳисобласалар, баъзилари шундай усул қадим бўлган деган фикрни билдирадилар. Ўз фикрларини исботлаш учун ташқи томондан бирон товуши билангина фарқланадиган яқин маъноли сўзлардан бир нечасини келтирадилар. Масалан, А. Ф. Ғуломов ички ўзгариш орқали сўз ясаш қадим замонларга хос бўлган сўз ясаш усули бўлиб, у композиция (кўшма сўз тузиш) ва аффиксация усулларидан илгари бўлган деб ҳисоблайди. У қадим бу усулнинг бутун бир системаси бўлган деб тахмин қилади. А. Ф. Ғуломов ички ўзгариш фақат айрим товушларнинг алмашганини йўли билангина эмас, товушларнинг иккиланиши, товуш тушиб қолиши ва товушларнинг ўрин алмаштириши усуллари бўлганини айтади.

⁴³⁹ Э. В. Севертян. Аффиксы глаголообразования..., 432-б.

Масалан: *тош - теи, қўл - қил, от - ит, қўй - қий* («сўнг»), *ака - ука, тош - тиш, тап - теп, сиқ - суқ, оти - ада, дам - дим* кабилар товуш алмашиниши усули билан, *силамоқ - сийламоқ, ит — ўт* (*трава, желчь*), *оч—оч* (фёъл, авкатланмагаглик ҳолати) кабилар товушларнинг чўзиқлигидан фойдаланиш усули билан, *қатиқ-қаттиқ* кабилар товушларни иккилантириш усули билан, *сол - ол, тога - ога, ҳич (выдох) - ич (нутро), тошмоқ - ошмоқ* кабилар товушлардан бирини тушириш усули билан, *сиқ - қис, чўк - кўч* кабилар товушларнинг ўрини алмаштириш (яъни, метатеза) усули билан ясалган деб ҳисобланади⁴⁴⁰.

Ф. А. Абдуллаев ўғуз шеваларига онд фактик материаларни анализ қила туриб, унлиларни чўзиқлик ва қисқалик белгисига кўра қарама-қарши кўйиш, асосан, сўз ва грамматик формаларнинг маъносини фарқлаш эҳтиёжидан туғилган, деб ҳисоблайди⁴⁴¹. Унинг *сан* (оёқнинг юкори қисми) - *са* : *н* (санок), *гөк* (ранг)- *гө:к* («осмон») каби мисоллара сўздаги товуш ўзгариши маълум семантик аҳамиятга эга деган фикрга ишонарли далилдек кўринади. Аммо авторнинг келтирган бошқа мисоллари бу ишонччи кучсизлантириб кўяди. Бунда шундай саволлар туғилади:

1. Унлининг узунлиги *гөк* (ранг) - *гө: к* («осмон»), *тут* (фёъл) - *ту* : *т* (даракт) мисолларида отни сифатдан, фёълдан ажратиш учун хизмат қилса, нега *сан* ва *са* : *н*, *ат* (хайвон номи) ва *а* : *т* (исм) кабиларда ҳам шу усулдан фойдаланилади? Бунда ҳар икки вариант ҳам от туркумига алоқадор-ку. Демак, бундай чўзиқлик сўз туркумларини фарқлашдек грамматик вазифани бажармайди.

2. Нима учун *баг* сўзи қисқа *а* товуши билан айтилгани ҳолда, унинг жўналиш келишиги формаси *ба: га* тарзида чўзиқ *а:* билан айтилади? Авторнинг аффикс кўшилиши билан сўз негизидagi унлининг гоҳ чўзиқ, гоҳ қисқа талаффуз қилиниши ҳақидаги фикри, шунингдек, *ду* : *ш*, *ди* : *ш* каби сўзлардаги унлининг нима учун фақат чўзиқ бўлишини ноаниқ деб изохлаши бизни бу каби унлининг чўзиқ ёки қисқа бўлиши, шу шеваларнинг урғу ва интонация системасининг ўзига хос хусусияти билан боғлиқ эмасмикан, деган фикрга олиб келади. Шунинг учун чўзиқ унлили сўз аффикс кўшилиши билан қисқа унлили бўлиб қолади (*о* : *ГЫЛ - ОГЛЫН, о* : *рЫН - онгым* каби), баъзан эса, аксичча, қисқа унли чўзилади (мисол юкорида келтирилди). Шу каби унлининг маъно ўзгариши билан сира ҳам боғланмаган чўзиқлигини ўзбек тилининг фориш шевасида ҳам кўриш мумкин. Масалан: *э* : *идьн, фа:* : *хта, қи* : *ззинь, би* : *р, ни* : *мене* («ним»), *то:* : *ова* («тавба») ва б. Фориш шевасида унлининг айрим пайтда бундай ўта чўзиқ (*а* : : товуши каби) ёки ўта чўзиқ ва баянд тонда (*и* : : товуши каби) айтилиши шу шеванинг фоноинтонацион системасига хос бўлган хусусиятидан иборат.

И. А. Батманов ҳам қадимги туркий сўзларнинг биринчи бўғинидаги чўзиқлик музикал урғудан ҳосил бўлади, деб ҳисоблаган эди⁴⁴².

Ички флексия ҳақида сўз борганида, назаримизда, тубандагиларга эътибор бериш лозим:

1. Мисол тарзида келтирилган сўзлар, кўпинча, бошқа-бошқа тиллардан ёки диалектлардан олинади. Бунда бир сўзнинг ўзи турли тил ёки диалект шароитда турлича фонетик ва семантик тараққийга эга бўлиши мумкин-ку. Сўзнинг турли шароитда шакл ва маъно жиҳатдан бирмунча ўзгариши грамматик система талаби билан эмас, стихияли ривожланиш натижаси бўлиши мумкин. Ҳозирги пайтда бундай индивидуал ҳодисалар умумтуркий тил миқёсида тўпланиб, бир-бирига қиёс қилиниши ва бир мунтазам системанинг элементлари деб қаралиши фақат олимларнинггина иши эмасми деган савол

⁴⁴⁰ А. Г. Гулямов. Словообразование путем внутренних изменений слова в узбекском языке (Научная сессия АН УзССР, -Ташкент, 1947, 382-392-бешлар).

⁴⁴¹ Ф. А. Абдуллаев. Фонетика хорезмских говоров узбекского языка. Автореферат докторской дис., Ташкент, 1961, 19-бет.

⁴⁴² И. А. Батманов. Грамматика киргизского языка, Фрунзе—Казань, 1936, 40-42-б.

туғилади. Шунинг учун ички ўзгариш йўли билан сўз ясалишига келтирилган мисоллар бир тилдан, айниқса, бир диалектдан олинishi керак.

2. Ички флексия учун келтирилган мисоллар сўзнинг турли даврдаги ривожланиш фактлари бўлмаслиги керак. Масалан: 2 минг йил илгари мавжуд бўлган фонетик киёфа билан минг йил илгари юз берган ўзгариш натижаси бўлган фонетик киёфа бирга олиниб, уларда ички флексия юз берган, дейиши тўғри эмас.

Демак, сўз яшаш синхрон (бир даврга оид) ҳодиса бўлиши керак. Агар бундай фактлар топилмаса, флексия усули билан сўз яшаш ҳақидаги фикр объектив равишда тилда мавжуд бўлмаган ҳодиса бўлади. У олимларнинггина ижоди эканлиги аниқланади.

3. Маълумки, туркий тилларда (умуман, бошқа тилларда ҳам) сўз ясовчи воситалар сўз ўзгарувчи, форма ясовчи воситалардан фарк қилмайди. Аксинча, улар орасида ўзаро ўтиш ҳодисаси бор. Шундай экан, агар тарихда ички флексия сўз яшаш учун хизмат қилган бўлса, демак, у форма яшаш, сўз ўзгартиш учун ҳам хизмат қилиши лозим эди. Ваҳоланки, бундай факт йўқ.

4. Ҳозирги тилда баъзан бир сўзнинг иккита фонетик варианты учраб қолади. Масалан: юқорида айтилганидек, ўзбек тилида китобий қиймат сўзанинг оғзаки тилда қиммат варианты ҳам бор. Сўнги вариант ўзбек тилининг фонетик қонунлари асосида келиб чиққан. Кейинчалик қиймат сўзининг маъноларидан баъзилари қиммат варианты орқали ифодаланадиган бўлди. Бу соҳада илмий терминология яратиш билан шуғулланган олимларнинг ҳиссаси катта, албатта.

Шу каби олимларнинг аралашуви туфайли дифференциация қилинган сўзлар қозоқ тилида ҳам кўплаб учрайди. Масалан: *ҒЫЛЫМ* –*илм*, *мағлұмат* („билим“) – *мәлімет* („информация“, „хабар“); *мағлұмат* сўздан *мағлұматты*, *мағлұматсыз* сўзлари ясалса, *мәлімет* сўздан бошқа сўз ясалмайди, аммо *мағлұм* қисмидан бошқа сўзлар ясалмагани ҳолда *мәлім* қисмидан *мәлімдемә*, *мәлімдеу* формалари ясалди; *үкімет* („хукумат“) – „правительство“) – *өкімет* („ҳокимият“) – „власть“), *әзір* („тайёр“) – *қазір* („ҳозир“) ва б.

Бу фактлар шуни кўрсатадики, ўтмишдаги «ички флексия»га киритилган ҳодисалар ҳозирги тилда ҳам мавжуд бўлиб, унинг ҳақиқий ички флексияга алоқаси йўқ. Бундай корреляцион ўзгаришлар ҳар бир сўзнинг ўз доираси билангина чегараланади.

5. Кўпгина сўзлар асрлар давомида бундай «ички ўзгаришлар»га учрамаган бўлиши мумкин. Ваҳоланки, ички флексия маълум бир система бўлганида эди, у барча сўзларни ҳамраб олган бўлар эди.

Кўринадикки, туркий тиллардаги ички флексия масаласи жуда ҳам мунозаралидир.

Ички флексия усули сўз яшаш системаси сифатида инкор қилинар экан, шундай бир фактдан кўз юмиб бўлмайди.

Ўзбек тилида бир қанча сўзлар борки, уларнинг фонетик ва семантик томонига эътибор бермай бўлмайди. Масалан: составида кенг, чўзиқ унли бўлса, сўз ҳажми катта бўлган ҳодисани, предметни ифодалайди; тор, қисқа унли бўлса, ўша ҳажми катта предмет, ҳодиса билан боғланган, нимасидир ўхшаш бўлган ҳажми кичик предмет ёки ҳодисани ифодалайди. Солинганнинг: *оч* – ҳаракатнинг кенг бўлган ўринга йўналишини, тарқалишини, *ич* эса, аксинча, тор бўлган ўринга йўналишини англатади; *от* – катта уй ҳайвонини, *ит* – кичик уй ҳайвонини, *ёр* – предметни ораси кенг қилиб ажратиш, *йир* – ораси тор қилиб ажратишдир. Шунингдек, *ака* ва *ўка* каби антонимлар ҳам фақат семантик жиҳатдан эмас, фонетик жиҳатдан ҳам қарама-қарши хусусиятлидир. Ж. Г. Кийикбоев бошқирд тилида сингармонизмнинг тарихий тараққиёти натижасида сўзларнинг қаттиқ ва юмшоқ вариантлари вужудга келганини, бунда кичрайтиш, ҳажмининг кичиклиги маъноларига эга бўлган сўзлар олдинги қатор унлилари билан шаклланишини кўрсатади. Масалан: *тығылдыу* (вагон гилдиранининг тақиллаши) – *текелдыу* (соатнинг *тиқ-тиқ* қилиши) каби⁴⁴³.

⁴⁴³ Дж. Г. К и е к б а е в. Фонетика Башкирского языка. Автореферат докторской диссертации. М., 1959, 31-32-бетлар.

Сўз маъносидаги қарама-қаршиликка фонетик қарама-қаршиликнинг мос келиши ҳам тушунчасини товуш образи, яъни тақлидий образ воситаси билан ифодалаш системасининг мавжудлигини кўрсатса керак. Аммо уни универсал усул деб бўлмайди, чунки баъзи сўзларнинг фонетик состави буни тасдиқламайди. Масалан: *тор* сўзининг маъноси унинг составидаги кенг угли (о) товушининг моҳиятига мос келмайди.

Бундан ташқари, баъзан семантик ва фонетик мосликнинг аксини кўрсатувчи фактлар ҳам учрайди. Масалан: М. Қошғарий *тор* унлиги *ичи* ўзининг кенг ҳаяжати маънони - «биродар», «ака» маъносини англатишини кўрсатган эди (Девону луготит турк, I том, Тошкент, 1960, 114-бет).

От ва сифатлардаги *дон-дун*, *майда-чуйда* каби «тақлидий такрорлар» ёки «акс садо сўзлар» ҳам худди шу қонуниятнинг борлигини исботлайди. Бунда ҳам унли ёки ундолардаги артикуляцион қарама-қаршилик кўриниб турибди. Сўзларнинг тақлидий образ яратиш асосида ясалган лексик маъно билан боғланган бўлиб, грамматик функцияга сира ҳам алоқадор эмас.

Ички флексия эса лексик-семантик вазифадан грамматик вазифагача бўлган доирани ўз ичига олади. Демак, улар бошқа-бошқа ҳодисалардир.

2. **Сўзнинг лексик-синтактик формаси.** Сўзнинг лексик-синтактик формаси унинг кўриниши ўзгармагани ҳолда маълум синтактик вазифа туфайли маъно жиҳатида бир-биридан фарқ қиладиган икки бутунликнинг ҳосил бўлишидир: *чуқур* («яма» — от) *қазидик*, *чуқур* («глубоко») — сифат) *кўл*, *кеч* («вечер» - от) *кирди*, *кеч*, («поздно» — равиш) *келди*; *кеча* («вчера» - равиш) *келди*; *байрам кеча си* («вечер» - от); *қаптиқ со в у қ* («холод» - от) *бўлди*; *со в у қ* («холодный» - сифат) *сув* каби бирикмаларда ажратиб кўрсатилган сўзлар маъно фарқи ва синтактик вазифасига кўра икки хил лексик-синтактик формага эга. Солиштиринг:

Аралашмас ишга Валижон,

Кўл чўнтақда, суради ҳаял.

Болалар дер: - Бекор турмасин?

Чуқур кавла, мана белни ол!

(Сами Абдуқаҳҳор).

Муқимийнинг алангали сўзларини кекса раис ҳам, юрагида севги ёнган Ўқтам ҳам, сеҳрлангандек, *чуқур* сукут ва ҳаяжон билан тинглаб, одимларини ... секинлаштиришди (Ойбек, Ол. вод. шаб.).

Кейинроқ билибман,

Чуқур кўл кўт экан.

Лексин-чи билилдан

Чуқури йўқ экан

(Т. Шўпашев, Чуқур кўл).

Маълумки, *чуқур*, *совуқ* сўзлари феъл билан бирикиб, гапда ҳол вазифасини бажариши ҳам мумкин (солиштиринг: *чуқур ўйлаб қолди*, *со в у қ жавоб берди* ва б.). Бирок бу ўринда лексик маънода сезиларли ўзгариш юз бермайди. Улар бадий метафора учун ишлатилган. Шунинг учун улар равиш ролида ишлатилишларига қарамай, равиш ҳисобланмасликлари керак.

Юқоридаги сўзларнинг антонимлари бўлган *саёз* - *юза*, *эрта*, *эртан*, *иссиқ* сўзлари ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Бу сўзларнинг ҳам функциялари билан боғланган лексик-синтактик формалари ўзаро маъно жиҳатдан бир-бирларидан бирмунча фарқ қилади: предметлик тушунчаси ўрнини белги тушунчаси эгаллайди ёки, аксинча, белги ўрнини предметлик эгаллайди. Шунинг учун бу каби сўзлар ўз лексик-синтактик формаларига кўра турли грамматик категорияларга ёки сўз туркумига кириши мумкин. Бундай ҳодиса бошқа тилларда ҳам мавжуд. Масалан, *спасибо* сўзининг лексик-синтактик формалари туфайли турли грамматик категорияларга киритилишини В. В.

Виноградов кўрсатиб ўтади⁴⁴⁴. Ўзбек тили морфологиясида *салом, раҳмат, марҳамат* каби отларнинг ундовларга киритилиш сабаби мана шу билан боғлиқ.

Инглиз тилида *cold* («совуқ») сўзининг отми, сифатми эканлиги фақат синтактик жиҳатдангина фарқ қилинади⁴⁴⁵. Бундан, ҳар бир сўз синтактик вазифасига кўра ҳар гал ҳар хил сўз туркумига киритиша беради деган хулоса чиқарилмаслиги керак. Э. В. Севортяннинг фикрига қараганда, материал, касб, машғулот, мойнлик, одат, ижтимоий аҳвол кабиларни англатадиган отларнинг қайси сўз туркумига киритилишида уларнинг аниқловчи вазифасида ишлатилганлиги ҳал қилувчи роль ўйнаши керак⁴⁴⁶.

Фикримизча, бундай пайтда от отличгича қолади. Чунки лексик маънода сезиларли ўзгариш бўлмай туриб, функционал томон асосидагина сўз туркумига ажратиш катта чалкашликлар келтириб чиқарган бўлар эди.

Н. К. Дмитриев масалага фақат синтактик жиҳатдангина ёндошиш чалкашлик туғилишига сабаб бўлиши мумкинлигини назарда тутиб, *яши* сўзининг аниқловчи ва ҳол вазифасини бажариши туфайли ҳам сифат, ҳам равиш бўла олмаслигини жуда тўғри кўрсатган эди⁴⁴⁷. Худди шу принцип *олтин, қумуш, темир* каби сўзларнинг бошқа отларга аниқловчи бўлишига ҳам тааллуқли. Яъни, бу сўзлар *олтин соат, қумуш қошиқ, темир печка* каби бирикмаларда келишига кўра сифат бўла олмайди. Чунки уларнинг маънолари маълум предмет ифодалаш билан боғланганча қола беради. Сифатга кўчганда эса предметлик ўрнини белги тушунчаси эгаллайди.

Бадий сифатлашларда кўп қўлланиладиган «*олтин нур*», «*тош кўнгли*», «*қумуш ой*» каби бирикмалардаги «*лтин, тош, қумуш* сўзлари, айниқса, ҳам от, ҳам сифат деб қаралмаслиги лозим. Бу ерда нутқ эгаси предметни образли қилиб тасвирлаш учун уни бирор предметга ўхшатади. Бу каби вақтинча ўхшатиш, одатда, сўз маъносида ўзгариш туғдирмайди. Бинобарин, сўзнинг алоҳида маънога эга бўлган турли формалари ҳам ҳосил бўлмайди.

Сўз маъносида юз берган ана шундай ўзгариш унинг функцияси билан ҳам боғланар экан, демак, форма маънога мос бўлади. Бошқача айтганда, маъно ўзига мос бўлган формата эга бўлади. Бундай пайтда, гарчи сўз биттадек кўранса ҳам, ҳақиқатда бир неча сўз туркумига киритилиши учун мос келадиган бирнеча лексик-синтактик формалар бўлади.

Сўнгра, сўзнинг лексик-синтактик формалари ургу оркали ҳам ажратилиши мумкин. Масалан: *янги* (сифат) — *янги* (равиш), *ҳозир* (сифат) — *ҳозир* (равиш)⁴⁴⁸, *физик* (от) — *физик* (сифат) ва б.

Лексик-синтактик форма бир сўздан иккинчи бир сўзнинг ясалиши ёки омонимларнинг туғилишидир. Давр ўтиши билан синтактик вазифага боғлиқ равишда пайдо бўлган маънолар ўзича алоҳида маънога айланиб, улар орасидаги алоқа кучсизланади, узилади, натижада, омонимлар—шакли бир хил бўлган *бошқа-бошқа* сўзлар пайдо бўлади. Масалан: *кўк* («осмон») — *кўк* («голубой») — *кўк* («овощь»); *ёш* («лет») — *ёш* («молодой») — *ёш* («слезы») кабилар.

В. В. Виноградов сўзнинг формалари турли сўзлар бўлиб қолиши (кўпроқ турли группага оид) ёки, аксинча, турли сўзлар бир сўзнинг формалари бўлиб қолиши мумкин, деб ёзади⁴⁴⁹. Бу фикр юқоридаги омонимларга ҳам, неварга (набира), чевара, эвара каби сўзларга ҳам татбиқ қилиниши лозим.

Иккинчи томондан, сўзнинг маъносида сезиларли фарқ бўлгани билан, грамматик

⁴⁴⁴ В. В. Виноградов. О формах слова..., 42-бет.

⁴⁴⁵ Каранг: Р. А. Будагова. Очерки по языкознанию, 1953, 165-бет.

⁴⁴⁶ Э. В. Севортян. К проблеме частей речи в тюркских языках (АН СССР, Институт языкознания. Тезисы докладов, М., 1954, 16-бет).

⁴⁴⁷ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкортского языка, М. 1948, 120-бет.

⁴⁴⁸ А. Фуломовнинг «Ўзбек тили морфологиясига кириш. (13-бет)

⁴⁴⁹ В. В. Виноградов. О формах слова... 38-бет.

хусусиятида ўзгариш бўлмаслиги мумкин. Масалан: *узмоқ* феъли *итни узмоқ*, *алоқани узмоқ*, *умид узмоқ* каби бирикмаларда бир неча кўча маънога эга. Лекин бу билан ўша сўзнинг турли формалари ҳосил бўлмайди. Чунки уларнинг грамматик хусусиятларида фарқ йўқ. Бу — сўзлардаги полисемантизм (кўп маънолилиқ), холос.

3. **Сўзнинг лексик-морфологик формаси.** Лексик-морфологик форма деб сўз структураси элементларининг (лексик негиз ва сўз ясовчи аффиксларнинг) қўшилишидан ҳосил бўладиган ясама сўзларга айтилади. Масалан, *тинч* < *тин* + *ч*, *унум* < *ун* + *ум*, *унумли* / *унум* + *ли*, *кучай* < *куч* + *ай*, *яхшила* / *яхши* + *ла* каби.

Лексик-морфологик формалар гарчи грамматик ахт натижасида ясалса ҳам, сўз туркумига муносабагини ҳисобга олмаганда, маълум яшаш системасининг элементи ҳисобланмайди. Масалан: *ишчи*, *хизматчи* бошқа бир лексик форма (чунончи, *ишчан*, *хизматкор* каби) билан боғланмаган. Шунинг учун сўз ясовчи формалар грамматик категорияларга ўхшаб кетади. чунки сўз ясовчиларда ҳам маълум система ҳосил қилиш, ўз системаси ичида чегараланиш бор⁴⁵⁰, деган фикрга қўшилиб бўлмайди. Масалан: от-сифат ясовчи-*чи*, *-дор*, *-лик* каби аффиксларни қандай қилиб битта системани ташкил қилади деб бўлади?

Тўғри, лексик-морфологик формалар маълум сўз туркумларига ажралиши, шу туфайли бирор парадигманинг элементи—формаси бўлиши мумкин. Масалан: *ишчи* сўзи келишик системасидаги бош келишик формаси бўлиши мумкин. Бироқ бу — қатъий, мажбурий эмас. Илгари айтиб ўтилгандек, *ишчи* сўзи *ишчи бобо* каби бирикмада сира ҳам от (шахс оти) булолмайди.

Шундай қилиб, лексик-морфологик формаларнинг тубандаги хусусиятларини кўрсатиш ўринлидир:

1. Лексик-морфологик формалар индивидуал тартибда ясалади. Масалан: *ўйлош* сўзнинг ясалиши *ўйли* сўзнинг ясалиш-ясалмаслиги билан бевосита боғланмаган. Лексик негизнинг бир хиллигини улар орасида генетик алоқа борлигини кўрсатади.

2. Шунинг учун тилдан бирон сўз ясовчи чиқиб кетса,бинобарин, бирон лексик-морфологик форма ясалмайдиган бўлиб қолса ёки архаиклашиб қолса ҳам, бирорта грамматик системанинг (грамматик категориянинг, парадигманинг) мунтазамлигига путур етмайди.

3. Сўз ясовчи аффикс ёрдамида ясалган лексик-морфологик форма аффиксиз формага зид қўйилмай-ди. Аффиксиз форма билан аффиксли форма бошқа-бошқа лексик маънони англатгани учун, улар битта лексик маъноли бутунлиқнинг (сўзнинг) турли форма-лари сифатида бир-бирига нисбатланмайди ва бир-бирига карама-қарши қўйилмайди. Масалан: *арра* билан *аррала* бошқа-бошқа лексик маъноларни, бири — предметни, иккинчиси — ҳаракатни англатади. Демак, улар бир-бирига нисбатланиши мумкин бўлмаган тушунчаларни ифодалайди.

4. Бир сўзнинг турли грамматик формалари (модал формалар, сўз ўзгартувчи формалар) ўша сўз мансуб бўлган туркумга хос, унинг учун характерли бўлган хусусиятни кўрсатади. Лексик-морфологик формалардан фақат феъл формаларигина ана шундай: феъл ясалганида ясама сўз бошқа туркумлардан тамомила ажралади. Қолганлари унчалик қатъий ажралмайди. Масалан: ясама от билан сифатни, сифат билан равишни ҳамма вақт ҳам аниқ ажратиб бўлмайди.

5. Лексик-морфологик формаларнинг ясалиши бирор даражада чегараланган: маълум ясовчи аффикс маълум сўз негизларидангина сўз ясайди⁴⁵¹. Масалан: ўзбек тилида жуда актив ясовчилардан бўлган -чи аффикси ҳаво, шўрва, палов, оёқ каби қатор отларнинг негизига қўшила олмайди. Шунингдек, актив сўз ясовчилардан бўлган -ла аффикси ҳам барча феъл бўлмаган сўзлардан феъл ясайвермайди. Масалан: *қалам*,

⁴⁵⁰ Қўшимча равишда қаранг: Э. В. Севортян, Кўрсатилган асар, 13-бет.

⁴⁵¹ A. von G a b a l n. „Alturkische Grammatik. A.yfi. 2. Leipzig, 1950, § 80.

дафтар, китоб, газета, стол, шкаф каби отлардан -ла ёрдамида феъл ясалмайди. Оқ, қора каби сифатлардан бу аффикс ёрдамида феъл ясалгани ҳолда, қизил, сариқ, тарғил, чинор каби сифатлардан -ла қўшиб феъл ясаб бўлмайди. Шунинг учун А. фон Габеннинг -ла суффиксининг қўлланиш имконияти ҳадсиз¹²³, деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Габеннинг фикри грамматик формаларга, айниқса, сўз ўзгартиш формаларига нисбатан тўғри; масалан: келишиқ аффикслари барча отларга қўшилаверади.

Сўз ясовчи аффиксларнинг унумли, унумсиз, камунум турларга бўлиниши ҳам лексик-морфологик формаларнинг ясални имконияти баъзан жуда тор эканлигидан дарак беради. Айниқса, унумсиз ясовчилар ёрдамида ясалган лексик-морфологик формалар бириккидан ошмайди. Форма ясовчиларнинг эса бундай унумсиз, камунум турлари бўлмайди. Чунки улар доим жонди, актив.

6. Лексик-морфологик формаларда синонимия тез-тез учраб туради. Масалан: *қўмакдош — қўмакчи, сураткаш — суратчи, тилишунос — тилчи, сомсапаз — сомсачи, хизматчи — хизматкор; гайратли — гайратчан, яғринли — яғриндор, қизик — қизикқарли, сезувчан — сезгич; тунур — туфла, сенсира — сенна, сувсира — сувса* кабилар.

Грамматик формаларнинг синонимияси грамматик абстрактликка томон борган сари камаяди. Масалан: модал формалардаги синонимия лексик-морфологик формалардагига нисбатан кам, сўз ўзгартувчи формалардаги синонимия ҳаммасига қараганда ҳам чегаралангандир.

7. Лексик-морфологик формалар нутқ процессида ясалса ҳам, кейинчалик уларнинг кўп қисми тил фактига айланади.

Грамматик формалар эса нутқ процессидагина ясалади.

Нутқнинг бошқа формаси, бошқа гап тузилиши билан сўзнинг грамматик формаси ўзгаравериши мумкин. Солиштиринг: *Мен китобларимни озода сақлайман. Сен нега китобингни озода сақламайсан?*

Бу гаплардаги *китоб* сўзи бир гал *китобларинг* формасига кирган бўлса, бир гал *китобингни* формасига кирган; *сақла* феъли ҳам *дам сақлайман, дам сақламайсан* формасида қўлланган. Лексик-морфологик формаларда бундай хусусиятнинг бўлиши мумкин эмас.

4. Сўзнинг синтактик-морфологик формаси. Синтактик-морфологик форма икки ва undan ортиқ мустақил сўз формаларининг маъно ва грамматик жиҳатдан бир-бири билан сўз бирикмаси тузиш қолипларидан бири усулида бирикиб, бир янги сўз ҳосил қилишдан иборат. Бунда синтактик қонунлар асосидаги акт морфологик натижа беради — собиқ сўз бирикмаси ёки сўз бирикмаси каби бириккан бутунлик янги бир сўз ҳосил қилади. Шунинг учун бундай формани синтактик-морфологик форма деб аташ лозим топилди.

Синтактик-морфологик формалар тўрт хил усул билан ясалади: а) қўшма сўз тузиш орқали; б) мураккаб сўз тузиш орқали; в) бир сўзни ҳар хил келишиқ формасида такрорлаш орқали; г) жуфт сўз тузиш ор» қали.

А. Қўшма сўз тузиш йўли билан синтактик-морфологик форма яшаш шундан иборатки, бунда грамматик тобелик муносабатлари англашилмайдиган икки ёки undan ортиқ сўз формалардан ташкил топган ва бир тушунчани ифодалайдиган янги сўз ясалади.

Сўзларнинг қўшма бўлиши, баъзи тилишунослар айтганича, икки ёки undan ортиқ ўзак ёки негизларнинг бирикишидан тутилгани учун эмас (грамматик шакланмаган ўзак ёки негиз бирика олмайди), балки мустақил сўзларнинг (ёки сўз формаларининг) бирикишидан юзага келгани учундир. Бунда мустақил сўзлардан нутқда тузиладиган эркин сўз бирикмалари ўзаро тигизлашади, «чўқади», «кристаллашади» ва тил фактига айланади. Буниёқ маъноси шуки, қўшма сўзларда эркин бирикмага хос бўлган жонллик, эркинлик, вақтинчалик йўқолиб, унинг ўрнига доимийлик, боғлиқ бўлиш пайдо бўлади ва шу ҳолда хотирада сақланади.

Қўшма сўзлар синтактик бутунликларнинг ана шундай морфологик бутунликка,

статик бутунликка айланишидан келиб чиқади.

Кўшма сўз составидаги айрим сўзлар, кўпинча, ўз лексия ва грамматик қийматларини сақлаган ҳолда гапдаги бошқа бўлақларга нисбатан фақат битта негиз ва битта лексик-грамматик бутунлик сифатида семантик ва грамматик муносабатга қиришади.

Кўшма сўзлар, табиийки, ўз прототипларига, яъни сўз бирикмасига ўхшаб кетади. Аммо ўзига хос хусусиятлари билан ундан фарқ ҳам қилади.

Сўз бирикмасига ўхшаш томони шундаки, кўшма сўз ҳам сўз бирикмаларига хос бўлган грамматик муносабатлардаги компонентлардан тузилади. Формал жиҳатдан кўшма сўзнинг таркибий қисмлари билан сўз бирикмасининг таркибий қисмлари орасида ҳеч қандай фарқ йўқ.

Бъзан интонациянинг урғу, талаффуз суръати, пауза каби элементлари бу икки грамматик бутунликда бир-биридан фарқли бўлса ҳам, баъзан уларни фонетик жиҳатдан ажратиш қийин. Масалан: қушларнинг бир турини англатадиган кўшма сўз — *қизилиштон* билан *қизил иштон кийган бола* бирикмасидаги аниқловчи бирикма (*қизил иштон*) талаффуз жиҳатидан бир-биридан фарқланади, дейиш мумкин эмас. Кўшма сўзнинг сўз бирикмасига ўхшамайдиган томонлари шулар:

а) семантик жиҳатдан улар бир-биридан ажралиши мумкин. Кўшма сўз нутқ моментда айрим тушунчаларга бўлинмайдиган ягона тушунчани англатса, сўз бирикмаси нутқ процессидаёқ айрим тушунчаларга бўлиниши аниқлаштириб турадиган бир тушунчани ифодалайди. Шунинг учун сўз бирикмасидаги тобе сўз ҳоким сўзнинг маъносини аниқлаш, конкретлаштириш ва тўлдирish билан бирга, ҳоким сўз ифодалаган предмет ёки ҳаракатни бошқа шу каби предмет ёки ҳаракатлардан ажратади, уларга эид кўяди. Масалан, *Беш метр қизил чит беринг* гапидagi *қизил* сўзи шу читни бошқа рангдаги читлардан ажратади, яъни бунда «оқ, сариқ ёки кўк каби бошқа ранглардан эмас» деган маъно ётади. Нумератив олдидаги *беш* сўзи *метр* сўзини миқдор жиҳатидан ажратса, *чит* сўзи ҳаракат фақат шу предметга қаратилганини англатади. Демак, бу ерда эркин бирикмалар мавжуд.

Кўшма сўз составидаги тобе сўз эса ўзининг бу хусусиятини йўқотиб кўяди. Унинг маъно ва грамматик таъсири умумгап доирасида бўлмай, ўша кўшма сўз доирасидагинадир. Шунинг учун антонимлардан бири кўшма сўз составида ва иккинчиси сўз бирикмаси составида бўлганида бир-бирига таъсир қилмайди — қарама-қарши келмайди. Масалан: *кўйларнинг қимматбахо жингалак жузли тери берадиган бир турини Тожикистоннинг шарқидagi бир кўлнинг номи ёки Бухоро областининг шўр кўллари бой бўлган бир районнинг номидан метонимия йўли билан кўчган қорақўл сўзи билан атайдилар*. Кўшма сўз составидаги қора нутқда предметнинг бир турини ажратиш учун хизмат қилмаганидан, бу кўшма сўзга *қора* сўзининг антоними бўлган *оқ* сўзини *оқ қорақўл* тарзида аниқловчи қилиш мумкин. Солиштиринг: мутахасссларнинг фикрича, *оқ қорақўл тери сурдан ҳам яхши* («Қ. Ўзб.»).⁴⁵²

Кўшма сўз составидаги компонентларнинг маънолари кўпинча тораяди. Масалан: *қорақурт*, *кўричак*, *оққовун* каби. Чунки бунда гап қуртларнинг, қовуларнинг ранги, пчакнинг йўли очик ёки бекиклиги ҳақида бормади, уларнинг белгилари ажратилмайди. Аниқловчи билан аниқланмиш предметларнинг фақат бир турини англатадиган, яъни тор маънони англатадиган бўлиб қолган.

Кўшма сўз компонентларининг маъноси кўчган бўлиши ҳам мумкин. Айниқса, ўсимликларнинг номлари, кўпинча, маъноси метафора йўли билан кўчган сўзларнинг бириктишидан ясалган бўлади. Масалан: *бўтакўз* (*гул*), *чўчкақулоқ*, *отқулоқ*, *эчкисоқол*, *такасоқол*, *эиакмия*, *тулкиқўйруқ*, *илонқўйруқ*, *қуштили*, *хўкиштили*, *оққўнғиз*, *қаргаптироқ*, *итбурун* (ўсимлик) ва бошқалар⁴⁵².

⁴⁵² Қаранг: С. С. Саҳобиддинов. Ўрта Осиёдаги фондали ва зарарли ўсимликларнинг илмий ҳам маҳаллий

Касб-хунар соҳасида қўлланадиган турли номларда ҳам шу принцинда қўшма сўз ясапдан кенг фойдаланилади. Масалан: *балиқ, кўзи, товуқ кўзи, клонбош узук, итөөқ омбир, қўштинчоқ, пашишқанот, долагул, толбарги, гўзапўчоқ, ойболта* каби қўшма отлар метал-созлик соҳасида қўлланади⁴⁵³.

Юқоридагилардан, барча қўшма сўзларнинг компо-нентлари маъно жиҳатдан шундай ўзгариши керак, деган хулоса чиқариш керак эмас. Масалан: *осма кўприк, семон кўприк, тош йўл, Оқуй, Сойкелди* каби қўшма сўзларнинг компонентлари ўз бош маъноларида қўлланган. Бундай чоғда компонентларнинг семантик ўзгаришини асос қилиб олиб бўлмайди.

б) грамматик жиҳатдан қўшма сўз бир ягона лексик бутунликка (айрим сўзга) хос бўлган грамматик формага эга.

Унинг составида келган сўзлар орасидаги грамматик муносабат ўша сўз доираси билангина чегараланган бўлади. Шунинг учун қўшма сўз составида келган компонентлар орасидаги грамматик муносабатни микрограмматик ёки **ички грамматик муносабат** деб ажратиш мумкин.

Эркин сўз бирикмаси компонентлари орасидаги грамматик муносабат эса юқорида айтилганидек, бутун гап миқёсида бўлади. Солиштиринг:

Янгиер	да	янги	ер	лар	оч	ил	моқда
Қўшма синтактик негиз			Содда морф. негиз		1-морф. негиз		
					2-морф. негиз		

Ўзбек тилида, бир томондан, қўшма сўзларга ўхшаган, иккинчи томондан, сўз бирикмасига ўхшайдиган, ammo бу ҳар икки бирликдан фарқ қиладиган бутунликлар ҳам бор. Уларни мураккаб сўзлар деган ном билан ажратишга тўғри келади (бу ҳақда куйирқда).

Қўшма сўзлар қайси сўз туркумларидан қандай синтактик алоқага киришни йўли билан тузилиши қисқача шундай: **қўшма от** составидаги компонентлар тубандаги грамматик (синтактик) муносабатлар асосида бириккан бўлади.

1. Аниқловчи ва аниқланмиш муносабатида:

а) от билан ифодаланган сифатловчи ва сифатланмиш — *белбоғ, қурактиш, ошқовоқ, ширмой нон, билагузук, Бекобод*;

б) қараткич-қаралмиш — *оёқ кийими, сўз боши, қуштили (овқат), иш ҳақи*;

в) тожикча изофа — *гули раъно, гултожикхўроз*; сифат билан ифодаланган сифатловчи ва сифатланмиш — *оқсоқол, оққуш, кўкқарга, қизилиштон, Янгийўл, Қорасуе*;

д) сон билан ифода ланган сифатловчи ва сифатланмиш — *уч бурчак, бешиллиқ, етти йиллик, мингоёқ (ҳашарот)*;

е) сифатдош билан ифодаланган сифатловчи ва сифатланмиш — *ёнар тоғ* каби.

2. Эга ва кесим муносабатида: *Сойкелди, Қорегди, Эгамберди* каби.

3. Тўлдирувчи ва кесим муносабатида: *муз ёрар, отбоқар, товонтешар, бешиктерватар* каби.

4. Ҳол ва кесим муносабатида:

а) равишдош билан ифодаланган ҳол-кесим — *босволди, искабтонар, олиб сотар, шилаб чиқарини*;

номлари лугати. Тошкент, 1953.

⁴⁵³ Қаранг: С. И б р о ҳ и м о в . Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси, Тошкент, 1959, 158—160-бетлар.

б) сон билан ифодаланган ҳол ва кесим — *бешотар, бешкўтарар* (карта ўйини) каби.

5. Кесим (гап) ва уңдалма ҳолатда: *уртўқмоқ, ёрилтош* каби.

Юқоридагилардан ташқари, ўзбек тилида рус, тожик ва бошқа тиллардан кирган *паровоз, электровоз, аэропорт, обдаста, гулсансар* каби этимологик жиҳатдан қўшма бўлган отлар ҳам кўп. Бироқ уларнинг қўшмалиги ўзбек тилида ашглаштирилиб турмайди. Шунинг учун бундай отлар содда от ҳисобланаверади.

Қўшма сифат составидаги компонентлар аслида тубандаги грамматик муносабатлар асосида бириккан бўлади:

1. Сўз формаларининг аниқловчи (сифатловчи) ва аниқланмиш муносабатида:

а) сифат билан ифодаланган сифатловчи ва сифатланмиш муносабатидан туғилган сифатлар: *қўшқават, қўштиғ (милтиқ), софдил, олижаноб*;

б) от билан ифодаланган сифатловчи ва сифатланмиш — *қўлбола, бодомқовоқ*;

в) сон билан ифодаланган сифатловчи ва сифатланмиш — *чорхари* (уй), *чорбурчак, чорқирра* каби.

Бизнингча, одатда қўшма сифат деб ҳисобланадиган очиқ кўнғил, яланг оёқ, ёлғиз оёқ, буғдой ранг, дола ранг, ола чипор, эрта пишар, оч жигар ранг, тўқ қизил, ер ости, май олди, кўк кўз, қирра бурун, қиммат баҳо кабиларни мураккаб сўзлар қаторига киритиш ўринларок. (Бунга куйироқда тўхталамиз).

2. Эга ва кесим муносабатида: *оёқ яланг, бош яланг* каби.

3. Тўлдирувчи ва кесим муносабатида: *меҳнатсевар, тинчликсевар, эрксевар* каби.

Қўшма олмош ҳеч, ҳар, бир, алла сўзларини сўроқ олмошлари ва бир сўздан олдин келтириш йўли билан ясалади. Бунда ҳеч, ҳар, бир, алла сўзлари кетидан келган сўзлар билан ҳеч қандай синтактик муносабатга киришмайди. Аслида ҳар икки компонентнинг аффиксоидлар сингари лексик маънолари кучсизланган бўлади. Мисоллар: *ҳар ким, ҳеч ким, ҳар бир, баъзи бир, бир қанча, аллаким* кабилар.

Қўшма равиш маъноси ясовчи аффиксоидники сингари кенг, абстракт бўлиб қолган сўзлар билан ўрин, лайт маъносига эга бўлган сўзларнинг ёки сўроқ олмошларининг бирикишидан баъзан эса турли формаларнинг бирикишидан ҳосил бўлган янги равишдир.

Қўшма равиш яшаш қўшма от ёки қўшма сифат ясашдан дастлаб шу билан фарқ қиладик, қўшма равишларда олмошлардаги каби тез-тез учрайдиган лексик маъноси жуда кенг, абстракт бўлиб қолган *ҳар, ҳеч, бир, алла* сўзлари қўлланади. Масалан, *ҳар вақт, ҳар қачон, ҳар дам, ҳар гал, ҳар сафар, ҳар чоғ, ҳар замон; бир лаҳза, бир оз, бирмунча, бир йўла, бир замон, бир зум, бир нафас, бир текис, бир ёққа; аллақачон, аллавақт; ҳеч вақт, ҳеч қачон*. Бундай қўшма равишлар фақат бир реал тушунчани аңглатади.

Ўз лексик маъноларини сақлаган формаларнинг аниқловчи-аниқланмиш муносабатида бирикшишлардан туғилган равишларни ҳам мураккаб сўзларга киритиш лозим. Масалан: *анча вақт, ҳалма вақт, ўтган кун(и), қайси кун, шу кезларда, шу кун, шу заҳоти, тунов кун, бирси кун, букун – бузун, оламжаҳон, кун кеча, шу ерда, бу ерда, бу ерга, бу ёқдан, шу ёққа* кабилар.

Юқоридаги ҳар икки гурӯҳга қарадиган равишларни айрим қисмларга ажратиб бўлмайди. ажратилса равиш йўқ бўлади.

Б. Синтактик-морфологик формаларнинг алоҳида бир тури м у р а к к а б с ў з тузиш усули билан ясалади.

Лексик ва грамматик маънолари айрим ҳолда ҳам, бутунликка нисбатан ҳам изоҳланиши мумкин бўлган, айрим мустақил тушунчаларга осослик билан ажрала олувчи битта мураккаб тушунчани ифодалайдиган ва битта номинатив бирлик сифатида гапта битта гап бўлаги вазифасини бажарадиган фразеология ёки қатъий миқдордаги сўзлар бирикмаси мураккаб сўз дейилади.

Мураккаб сўз составидаги ҳар бир компонент, кўпинча, ўз лексик урғусига эга

бўлади.

Мураккаб сўзлар предмет ёки ҳодисаларни тасвирий йўл билан англатади. Улар эркин ёки барқарор бирикмаларнинг лексикализациясидан туғилади. Масалан: *ишлаб чиқариш бошқармаси, болалар адабиёти нашриёти, «Ўқитувчилар газетаси», жисгар ранг, ўт ранг, уч юз саксон, кўл кўй, тасдиқ қил, бориб келди, олиб келди, сотиб олди* кабилар.

Мураккаб сўзларни қўшма сўзлар билан тенглаштириб бўлмайди. Чунки мураккаб сўзларнинг составидаги компонентлардан ҳар бири маълум лексик ва грамматик маънога эга бўлиб, уларни осонлик билан бир-биридан ажратиш, маъноларини айрим ҳолда ҳам, мураккаб бутунликка нисбатлаб ҳам изоҳлаш ва қайси сўз туркумига киришини аниқ айтиш мумкин. Шунинг учун бундай сўз ифодалаган тушунча айрим тушунчаларга осонлик билан ажралиши мумкин бўлган бир мураккаб тушунчадир.

Қўшма сўзларнинг компонентлари эса бундай мустақилликка эга эмас.

Мураккаб сўзлардаги компонентларнинг мустақиллиги семантик, грамматик, ҳатто, фонетик томонларнинг ўзига ҳослигида кўринади ва шу жиҳатдан қўшма сўзлардан ажралади. Масалан:

1. Мураккаб сўз составидаги ҳар бир сўз, юқориде айтилганидек, қўшма бутунликда ўзининг маълум маъноси билан иштирок этади. У маънони айрим ҳолда тасаввур қилиш мумкин.

2. Грамматик жиҳатдан компонентлар бир-бири билан зич муносабатда бўлмаганидан, уларнинг ўрнини алмаштириш, орага бошқа сўз ёки аффикс киритиш, компонентларнинг синтактик алоқаларини осонлик билан кўрсатиш мумкин.

3. Ҳар бир компонент кўпинча ўз лексик урғусига эга. (Мисоллар куйроқда берилади).

Мураккаб сўзлар эркин сўз бирикмаларидан тубандаги хусусиятлари билан ажралади:

1. Мураккаб сўз нутқ бирлигидан тил бирлигига сиғжиб бораётган, «кристаллашаётган» бутунлик (баъзан нутқ сўзланиб турган пайтда тузиладиган бутунлик) бўлиб, унинг компонентлари маълум сўзлар доираси билан чегаралангандир. Масалан: «фёъл + фёъл» типидagi мураккаб фёълларнинг тузилишида маълум мустақил маънодаги (кўпинча зид маънодаги) фёълларгина кўшилади⁴⁵⁴. Мураккаб сонлар ҳам фақат сонлардан тузилади. Баъзангина *бир кам қирқ* каби равишларда олмошлардаги каби бошқа сўз туркумига хос сўз араланган мураккаб сонлар яратилади.

Демак, мураккаб сўзларнинг эркин сўз бирикмаларидан фарқи бирикми доирасининг торлиги, чегараланганлиги ва шу хусусиятнинг киши хотирасида сақланишидир. Мураккаб сўзларнинг кўпи бутун ҳолда хотирада туради.

2. Мураккаб сўз эркин сўз бирикмасидан яна шу билан ажраладики, у ҳар бир морфологик шаклланиш пайтида, бир бутунлик, бир негиз сифатида кўринади. Масалан: *ўқиб к и т о б идан фойдалан, м о ш р а н г и яхшироқ* ва бошқалар.

3. Мураккаб сўз бир хил предмет, белги ёки битта ҳаракатни англатади: *бир юз олтинчи беш киши йиғилди, шаҳарга бориб келди*.

4. Мураккаб сўз гапда фақат битта синтактик вазифани бажаради — *бутунича бир гап бўлаги бўлиб қолади* (юқоридаги гапларга қараган).

Бу хусусиятларнинг ҳеч қайсиси эркин сўз бирикмасига хос эмас. Мураккаб сўзлар барқарор бирикмаларнинг битта сўз ҳолатига яқинлашишлари — лексикализациялари туфайли вужудга келади. Бу эса бирикманинг тил ҳодисасига ўтишидир.

Барқарор бирикмаларнинг лексикализациясидан туғилган мураккаб сўзлар, кўпинча,

⁴⁵⁴ «Фёъл + фёъл» типда тузиладиган *ўқиб кўр, ўқиб бошла* каби фёълнинг аналитик формалари бу ерда кўзда тутилган мураккаб фёълларга қирмайди. Чунки мураккаб фёълда ҳар бир компонент мустақил маъноли бўлгани ҳолда аналитик формада иккинчи компонент кўмакчи фёъл бўлади.

предмет ёки ҳодисаларни характерли белгилари ёрдамида тасвирлаш орқали англатади. Шунинг учун баъзи авторлар бу типни «тасвирлов типигаги қўшма лексик birlikлар»⁴⁵⁵ деб атайдди.

Бундай усул янги илмий-техникавий терминлар яратишда, географик номларни, ташкилот, китоб, газета, журнал номларини, сифатларнинг мураккаб турини, «от + феъл» типигаги мураккаб сўзларни ясашда жуда кенг имкониятларга эгадир. Мисоллар:

а) терминлар: қўшимча қиймат, ишлаб чиқарувчи кучлар, ажратилган иккинчи даражада бўлаклар, тулка қуйруқ, айиқ товон (бот.) ва бошқалар;

б) географик номлар: Орол денгизи, Қора денгиз, Ўрта Осиё, Узоқ Шарқ, Ўрта рус паст текислиги. Челоскин бурни ва бошқалар.

в) муассаса ва ташкилотларнинг номлари; *Ўзбекистан радио эшиттириши комитети, Тошкент Давлат педагогика институти, маҳаллий комитет, қон қўйиш институти* ва бошқалар;

г) китоб, газета, журнал номлари: «Қизил Ўзбекистон», «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», «Ўзбек болалар адабиети», «Ўзбек тили грамматикаси» ва бошқалар;

д) сифатлар: *жигар ранг, пушти ранг, барги карам, тўқ қизил, ок кўнгил, очикўнгил, ҳар хил, эчки соқол* ва бошқалар;

е) равишлар: *бу орада, бир замонлар, эрта саҳар, ярим кечада, ҳар вақт*⁴⁵⁶ ва бошқалар;

ё) феъллар: *қўл қўймоқ, бош бўлмоқ, имзо чекмоқ, яхши кўрмоқ, адо этмоқ, азоб тортмоқ, тасдиқ қилмоқ, ҳал бўлмоқ қабила*.

Ш. Раҳматуллаев ва А. Ҳожиевлар «от + феъл» типигаги феълларнинг иккинчи компоненти ё мустақил феъл (*қулоқ солмоқ, жавоб бермоқ*) ёки кўмакчи феъл (*ҳал этмоқ, талаб қилмоқ*) бўлади⁴⁵⁷, деб ҳисоблайдилар. От билан бириккан бундай феълларни шу қилда иккига ажратишда авторлар икки сабаб кўрсатадилар: биринчидан, «иккинчи компонент сифатида мустақил феъл қатнашган кўринишида компонентлари ёнма-ён туриши ҳам мумкин, шунингдек, компонентлари орасида бошқа сўзлар келиши ҳам мумкин».

Бизнингча, «мустақил феълли» бўлганда ҳам, «кўмакчи феълли» бўлганда ҳам шу типдаги мураккаб феъл компонентлари орасида бошқа сўз ёки аффикс келиши мумкин. Солиштиринг: *қулоқ ҳам солди, жавоб ҳам берди — талаб ҳам қилди, ҳал ҳам этди; қулоқ-қу солди — жавоб-қу берди* ва бошқалар.

Иккинчидан, авторларнинг фикрича, «от + мустақил феъл» типига «ҳар бир компонент тенг ҳисса қўшиши характерли», «от + кўмакчи феъл» типига эса «лексик маъно, асосан, унинг от қисмидан англашилади», «иккинчи компоненти эса маълум даражада сўз ясовчилик ролини ўйнайди, грамматик маъно билдирувчи қисмдек кўринади»⁴⁵⁸. Бунинг далили сифатида кўмакчи феъл деб баҳоланган қилмоқ, бўлмоқ, феълларини *-ли, -лан* ясовчилари билан алмаштирилип (тасдиқ қилмоқ — тасдиқламоқ, тасдиқ бўлмоқ — тасдиқланмоқ каби) мумкинлиги кўрсатилади.

Авторларнинг бу далили ҳдм ишонарли эмас. Чунки, бир томондан, иккинчи компонент сифатидаги «мустақил феъл» ҳам баъзан отдан феъл ясовчи аффикс билан алмаштирилаверади. Солиштиринг: *имзо чекмоқ — имзоламоқ, азоб тортмоқ — азобланмоқ* каби.

Демак, аналитик форма (азоб тортмоқ) билан синтетик форманинг (азобланмоқ) синонимлиги «кўмакчи феъллар»га хос бўлмай, ҳар бир мураккаб сўзнинг лексик маъносига боғлиқдир.

⁴⁵⁵ С. Н. Муротов. Кўрсатишга асар, 99-бет.

⁴⁵⁶ Д. С. Семигулева. Обстоятельства места и времени в современном узбекском языке. Автореферат канд. дис. Тошкент 1963, 15-бет.

⁴⁵⁷ Ш. Раҳматуллаев, А. Ҳожиев. Кўрсатилган асар, 26-бет.

⁴⁵⁸ Ўша ерда, 27-бет.

Иккинчи томондан, *тасдиқ бўлмоқ* формасининг грамматик маъноси билан тасдиқланмоқ формасининг грамматик маъноси бир-бирига тенг келмайди. Масалан, унинг номзоди тасдиқ бўлди—актив конструкция, чунки кесимда мажхуллик маъноси йўқ, ammo унинг номзоди тасдиқланди — пассив конструкция, чунки кесим мажхуллик нисбати формасидадир.

«От + фель» формасидаги фель қисмининг маъносига келганда, шуни айтиш лозимки, унинг маъно жиҳатдан кучли ёки кучсиз бўлиши бундай собик фразеологичнинг лексикализациялашиш даражасига ва фельнинг кўча маънода қўлланишига боғлиқдир.

Мураккаб сонлар ҳам кўп жиҳатдан мана шу лексикализациялашиш патижаси бўлган мураккаб сўзларга ўхшайди: компонентларнинг хаммаси маълум предмет миқдорини англатишда иштирок этади (бу жиҳатдан мураккаб сон мураккаб отдан, деярли, фарқ қилмайди), ундаги баъзи сўзлар лексик маънонинг асосини ташкил қилиб, баъзилари фақат грамматик нагрузка ташинмайди ва ҳоказо.

Бироқ мураккаб сонлар, «фель + фель» типидagi мураккаб фельлар фақат нуқчогнда тузилади, тайёр мураккаб сонлар ёки фельлар хотирада сақлаб юрилмайди. Хотирада фақат содда сонлар ва фель, қандай қилиб улардан мураккаб сон ёки фель тузиш кондаси сақланади. Бу жиҳатдан мураккаб сонлар ва мураккаб фельлар морфологизациялашиш натижаси бўлган мураккаб сўзларга ўхшайди. Масалан: ҳеч ким хотирасида *тўққиз миллион саккиз юз йигирма беш минг уч юз ўттиз олти,.... уч юз ўттиз етти,.... саккиз* қабилирни сақламайди. Демак, барқарор бирикмаларнинг лексикализациясидан тузилган бутунлиқлар сўз яшаш ходисасининг бир кўринишидир.

Юқорида кўриб ўтилган мураккаб от, мураккаб сифат, мураккаб сон ва мураккаб фельларнинг номланиши масаласи айрим эътиборни талаб қилади. Мураккаб от, сифат, сонларни русча «составное» сўзи билан ажратадилар⁴⁵⁹ («составное числительное» каби). Ўзбек тилида «составное» сўзига эквивалент сифатида «составля» сўзидан фойдаланиш мумкиндек кўринади. Ammo рус тилидаги «составное» сўзининг маъносини «составля» (яъни «состави бор», «составга эга») бўлмай, «нималардандир тузилган», яъни «мураккаб» ёки «тизма» маъноларини билдиради. Шунинг учун ўзбек тилида юқорида кўрсатилган кўшма структурал сўзларга нисбатан мураккаб сўзлар терминини қўллаш мумкин.

Ш. Раҳматуллаев ва А. Ҳожиевларнинг *бир юз олтинчи* каби сонларни мураккаб сонлар⁴⁶⁰ деб номлашига тамомила қўшилаамиз. Бироқ улар бошқа туркумларга нисбатан бу терминни ишлатмайдилар. Шу билан изчилликка нутур этади. Биз мураккаб сўзлар терминини кўшма сўзларга ҳам, сўз бирикмаларига ҳам қирмайдиган оралиқ ходисаларга («составные слова») нисбатан қўллаш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Юқоридагиларни якунлаганда шундай хулосага келиш мумкинки, мураккаб сўзларга киритилган фактлар сўз туркумлари бўйича қараганда, у кадар бир-бирига ўхшаш эмас. Масалан: мураккаб отлар билан мураккаб сифатлар, мураккаб сонлар билан мураккаб фельлар ўз хусусиятларин билан бир-бирларидан бирмунча фарқ қилади. Шунинг учун туркологида баъзан уларни ажратиб алоҳида-алоҳида номлайдилар. Масалан: қозоқ тилшунослари «от + фель» типини «коснальг етiстiк» («кўшма фель») деб, «фель + фель» типини эса «кур-делi етiстiк» («бирикмали фель») деб атайдилар⁴⁶¹. Бундай ажратишда маълум бир ҳақиқат бор, албатта. Бироқ бу икки тип бир-биридан фаркли бўлса ҳам, улардан бирини кўшма сўзларга, иккинчисини сўз бирикмаларига тенглаштириш қийин. Чунки мураккаб фельларни кўшма сўз ва сўз бирикмаларидан ажратадиган хусусиятлар бунга йўл қўймайди. (Бу хусусиятлар юқорида кўрсатилди).

Ниҳоят, мураккаб сўзлар ҳақида гап борганида, йўл-йўлакай уларнинг гап бўлагига

⁴⁵⁹ Қаранг: С. Н. Нпзамьядинова. *Имена числительные в современном узбекском литературном языке*. Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1961, 17-бет; М. Пенжиев. *Имена числительные в современном туркменском языке*. Автореферат канд. дис. Ашхабад, 1962, 13-бет.

⁴⁶⁰ Ш. Раҳматуллаев. А. Ҳожиев. *Кўрсатилган асар*. 27-бет.

⁴⁶¹ Қаранг: И. Қ. Ўйықбаев. *Қазіргі қазақ тiмдегі етiстiктiң кeрiнiстерi*, Алматы, 1958, 33-42- бетлар.

ажратилишлари билан боғлиқ бўлган бир синтактик хусусиятларига ҳам тил тегизиб ўтишга тўғри келади.

Маялумки, қўшма от ёки қўшма сифат гапнинг бирон бўлаги вазифасида қўлланганида у «қўшма эга», «қўшма тўлдирувчи», «қўшма аниқловчи» ёки «қўшма кесим» деб аталмайди. Аммо ҳозиргача «қўшма феъл» деб аталиб келган мураккаб феъллар ва феълларнинг аналитик формалари кесим вазифасида келганда, «қўшма кесим» деб номланади⁴⁶². Бунда ўз-ўзидан мантиқий бир савол тугилади: нима учун «қўшма» деб ҳисобланган барча туркум сўзларнинг синтактик функциялари ҳақида гап борганида «қўшма эга», «қўшма аниқловчи» дейилмайди-ю, фақат «қўшма» деб ҳисобланган феълнинг функцияси ҳақида гап борганида «қўшма кесим» дейилади?

Бу масала ҳозиргача ана шундай ички қарама-қаршиликка эга бўлган тарзда изоҳлаб келинди,

Бир томондан, аслида бошқа қўшма сўзлардан фарқ қиладиган ҳодисалар бир қўшма сўз доирасига киритилди. Шу билан улар бир хил морфологик ҳодиса деб баҳоланди.

Иккинчи томондан эса, тилшунослар феълнинггина қўшма гап бўлаги («қўшма кесим») бўлишини кўрсатиб, феълни бошқа сўз туркумларидан ажратдилар. Чунки, гарчи сабаби исботланмаган бўлса ҳам, лингвистик сезgirлик олимларни бунга мажбур қилган эди.

Энди «мураккаб сўзлар» деб ажратилиши мумкин бўлган морфологик бутунлик «содда» ва «қўшма» деб ажратилган морфологик бутунликлар қаторидан жой олар экан, демак, шу билан гап бўлақларини ажратишда юқорида айтиб ўтилган шийнчилик ҳам баргараф бўлиши мумкин: содда ва қўшма сўзлар гапда содда гап бўлаги сифатида ажратилиб, мураккаб сўзлар мураккаб гап бўлаги (чунончи, мураккаб кесим) сифатида ажратилиши ўринли бўлади.

Масалан : *Яхши асарларни конкурс комиссияси қўриб чиқди ва белгиланган мукофотларга тақдим қилди* гапдаги конкурс комиссияси — мураккаб эга, тақдим қилди — мураккаб кесимдир. (Умуман, мураккаб гап бўлақларини тасвирлаб чиқиш бизнинг вазифамизга кирмайди, албатта. Шунинг учун бу масалага юқоридагидан ортиқ тўхтаб олмадик).

Мураккаб сўзлар билан мураккаб гап бўлақлари тушунчалари орасига ҳажм жиҳатидан тенглик аломати қўйиб бўлмас керак.

Мураккаб сўзлар эркин сўз бирикмаларига яқин туради. Аммо шунга қарамай, эга-кесим муносабатига асосланган *териси қалин, кўнгли очик, бахти кулган, пейонаси очик* каби бутунликларни фразеологик бутунликларга киритиш маъқул. Чунки уларда фразеологияга хос бўлган образлилик хали кучли. Шунингдек, *тўрт қаватли, икки-уч хонали, ени катта атлас қўйлақли, ўттиз беш кулик (иш), мосқали олимдай, ҳеч қандай ёрдамсиз, икки оёқсиз* каби бир умумий аффиксга эга бўлган конструкцияларни сўз бирикмаларига ўхшатиш мумкин.

Аммо бунга икки ҳодиса йўл бермайди: биринчидан, бундай баъзи конструкциялардаги «аниқланмиш» айрқм олинганда ё бошқа лексик маъно ифодаляйди, ёки, умуман, айрим қўлланмайди. Масалан: *дарёда оққан муздай* (қалқиб) конструкциясидаги *муздай* айрим олинганда «совуқ», «салқин» маъносини англатади. Аммо юқоридаги мисолда у «дарёда оққан музга ўхшаш» маъносини билдиради. Келтирилган *тўрт қаватлидаги қаватли* сўзи эса, умуман, шу ҳолда нутқда қўлланмайди.

Иккинчидан, «аниқловчилар» -*ли, -лик, -дай, -сиз* аффикслари бевосита қўшилган сўзларни аниқламай, уларнинг лексик негизларини аниқлайди ва аниқловчи билан аниқланмиш биргаликда ясовчи аффиксларни (-*ли, -лик, -сиз, -дай*) қабул қиладди, яъни

⁴⁶² Қараг: А. Ғ. Ғуломов. Содда гап, Тошкент, 1955—49-бет; Кейинчалик у составни кесим териминини қўллайди. Қараг: А. Ғ. Ғуломов, М. А. Аск, арова. Ҳозирги замон ўзбек тили., Тошкент, 161, 81—82-бетлар; М. Б. Балак аев. Современный калыкский язык, Алма-Ата, 19-бет.

битта негиз вазифасини бажаради

Э. В. Севортян бу каби бирикмаларни «кўшма сўз бўлишнинг потенциал имкониятига эга», деб баҳолайди⁴⁶³.

Хақиқатан ҳам, юқорида айтилгандек, бундай конструкциялар эркин ёки фразеологик бирикмаларга ҳам, кўшма сўзларга ҳам киритилмасликка керак. Кўшма сўзларга, ҳаммадан бурун, шунинг учун киритилмасликлари лозимки, нутқда уларнинг компонентлари сонини янги тобе сўзлар ҳисобига кўпайтириб, «бирикма»ни кенгайтириб юбориш мумкин. Солиштиринг: *оққан муздай — дарёда оққан муздай — кўкламда дарёда оққан муздай — кўклам пайтида дарёда оққан муздай. атлас кўйлакли—янги атлас кўйлакли — энги катти атлас кўйлакли* ва бошқалар.

Шунинг учун ҳам бу каби конструкцияларни кўшма сўзларга ҳам, мураккаб сўзларга ҳам киритиб бўлмайди.

Аффикснинг умумийлиги бирикманинг ҳали морфологизациясини кўрсатайди. Фразеологик бирикмалар, юқорида кўрсатиб ўтилган *териси қалин* типидagi бирикмалар (аслида, гаплар), аффикси муштарак бўлган эркин бирикмалар морфологик бирликлар билан синтактик бирликлар орасида туради.

В. Синтактик-морфологик форма яшаш усулларидан яна бири сўзларни такрорлаш бўлиб, олатда бунда биринчи компонент чиқиш келишигиде, иккинчи компонент ё бош келишик, ёки *жўналиш* келишиги формасида келади. Масалан: *кундан-кун, кундан-кунга, йилдан-йил, йилдан-йилга, очикдан-очик, кўндан-кўп, бирдан-бир* каби. (Баъзангина *унда-бунда* сингари ҳар икки компонентнинг ўрин-пайт келишигидagi формаси жуфтлашади). Бу каби формалар яшаш орқали бир сўз туркумидан (от, сифат, олмош, сон кабилардан) бошқа сўз туркуми (равиш) ясалади.

Бундан ташқари, *жўналиш* келишигига маънодош бўлган *ма < ба* (у тожик тилидан кирган) элементи ёрдамидаги такрор ҳам сўз яшаш формасини ҳосил қилади. Чунки бунда юқоридагидек, бир сўз туркумидан бошқа сўз туркуми (равиш) ясалади. Масалан: *бобма-боб* (< тож. боб-бабоб), *кўлма-кўл* (< *кўл-бақўл*), *юзма-юз* (< *юз-баюз*), *ранг-баранг, дам-бадам, қадам-бақадам ва қадамба-қадам*⁴⁶⁴ кабилар.

Юқоридаги каби янги сўз ҳосил қиладиган такрорлашнинг отнинг бош келишик формасидаги такрорланиб белги ифодалайдиган сўзларнинг олдий такроридан ажратилиш лозим. Чунки кейинги ҳолда янги сўз ясалмайди. Балки ўша сўзнинг маъноси кучайтирилади, хосил. Масалан: *қоп-қоп (ун), арава-арава (сўнг), даста-даста (сўл), канор-қанор (пахта)* ва бошқалар. Бу бирликлар функционал-грамматик формаларга киради. (Бу ҳақда кейинроқда).

Тўғри, *кўндан-кўлга, кўлма-кўл, йилдан-йил* типидagi такрорларда жуфт сўзларнинг маъноси баъзан компонентлари маъносидан кескин фарқ қилмаётгандай кўринади. Барок, аслида, бу каби такрор натижасида предметлик (агар от такрорланган бўлса) тушунчаси иккинчи ўринда қолиб, *қандай қилиб? қандай усул билан?* каби сўроқларга жавоб бўладиган, ҳаракатнинг бажарилишидаги усул, ҳолат маъноси биринчи ўринда тушунилади. Сўнгра, синтактик томондан такрорланмаган ҳолатдагига нисбатан алоҳида ўзига хослик вужудга келади: яқса ҳолда эга, тўлдирувчи, қараткич аниқловчиси каби вазифаларда келадиган от ёки олмош энди фақат ҳол вазифасини бажарадиган бўлиб қолади. Шунинг учун бу каби такрорланиш сўз яшаш формаларидан бири деб ҳисобланиши мумкин.

Г. Синтактик-морфологик форма яшаш усулларидан сўнггиси жуфт сўз тузишдир.

Жуфт сўзлар от, сифат, сон, равиш, олмош, феъл, ундов ва мимемаларга хос бўлган икки сўзни жуфтлаш орқали ясалади. Семантик жиҳатдан ўзаро бирон даражада боғланган

⁴⁶³ Э. В. Севортян. Соотношение грамматики и лексики в тюркских языках (Сб. «Вопросы теории и истории языка», М., 1952, 322—323-бетлар).

⁴⁶⁴ Энг сўнгги имо луғатида фақат кадам-бақадам варианти берилган (Ўзбек тилининг қисқача имло луғати. Ф.Камолова ва З.Маъруфов таҳрири остида, Тошкент, 1962, 253-бетлар).

икки бошқа-бошқа сўзнинг грамматик жиҳатдан тенг муносабатда бирикиши билан ҳар бири ўз маъносини сақлагани холда бир умумийлик, жамлик отгеккасига эга бўлган бутунлик ҳосил қилиниши жуфт сўз дейилади. Масалан: *ош-нон* (от), *катта-кичик* (сифат), *аста-секин* (равшш), *сиз-биз* (олимош) ва бошқалар. Маълумки, шу вақтгача жуфт сўз тузиш сўз яшаш усулларидан бири ҳисобланиб келган эди. Масалан, К. Фой ўтган асрдаёқ турк тилидаги *апа-вава* (M utter-Vater) жуфтнинг умумлаштирувчи „родители“ („*dia Eltern*“) маъносини, аммо *апа ле вава* („она билан ота“) ёки *апа-да вава-да* („она ҳам, ота ҳам“) иборалари юқоридаги каби умумлаштирувчи маънони эмас, компонентларнинг ҳар бири ўз маъноси билан қўлланганини кўрсатган эди⁴⁶⁵. У жуфт сўзлар маъно жиҳатдан, ҳаммадан бурун, ё бутуннинг бири-бирига қарама-қарши муносабатда бўлган икки қисмидан, ёки синонимларнинг бирлашишидан иборатдир⁴⁶⁶, дейди.

Автор биринчисига *апа-вава* („*Eltern*“), *копог-гочер* (кўнар-кўчар — „кўчманчи“, „*Nomade*“), *гельр-гитмек* ёки *гитр-гелмек* („катнамок“—*verkehren*) каби, иккинчисига *ев-варк* („уй-борар жой“⁴⁶⁷ — „оила“, „*Haus-Haus, Familie*“), *уг-вугак* („уч“, „найза-бурчак“ — „чегара“, *Spitze-Winkel*) — „*Grenzen*“) каби мисолаларни кўрсатади.

Н. К. Дмитриев жуфт сўзларни «парные словосочетания» деб аташа ҳам, бу усулни «сўз яшаш тип» сифатида баҳолайди. У жуфт сўзлар ҳақида «Уларнинг ҳаммаси оқибат натижада икки хусусий тушунчанинг синтезидан иборат бўлган янги тушунчани беради»⁴⁶⁸, дейди.

Н. К. Дмитриев сўзларнинг жуфтлашиши билан а) икки хусусий тушунчанинг сифат жиҳатдан кучайтирилиши ифодаланади (бошқирдча *дуз-ниш*); б) қарама-қарши тушунчаларнинг механистик суммаси (йиғиндиси) ифодаланади (бошқирдча *аяк-қул*); в) бир-биридан миқдор жиҳатидан фарк қиладиган, ўз индивидуал, маъноларига кўра қарма-қарши бўлган тушунчаларнинг биргаликда умумлаштирувчи тушунча сифатида ассоциация қилиниши ифодаланади (бошқирдча *тау-таш*)⁴⁶⁹.

Кўринадими, Н. К. Дмитриев, аслида, жуфт сўзларнинг янги маънони эмас, мавжуд маънонинг кучайтирилиши, умумлаштирилиши ёки оддий (механистик) йиғиндиси ҳақида ўзади.

Жуфт сўзларнинг. кўпинча, компонентлар маъносини умумлаштирадиган маънони англатиши гапирилади. Юқорида К. Фойнинг ҳам шундай фикрда эканлиги айтиб ўтилди. Бу масалада икки ҳолат бор: биринчидан, баъзи жуфт сўзлар ҳақиқатан ҳам ўзбек тилида мавжуд бўлган бирон умумлаштирувчи маънодаги сўз англатадиган маънони англатади. Масалан, *ёш-қари* жуфти «ҳамма», эрта кеч жуфти «ҳар вақт», *эски-янги* жуфти «ҳар хил», *остин-устун* жуфти «тўпалон», *олиш-бериш* эса «алоқа» маъносини англатади. Ўзбек тилида бу умумлаштирувчи тушунчаларни ифодалайдиган махсус сўзлар (олимошлар, равишлар, сифатлар, отлар ва бошқалар) ҳам бор. Бу хусусият, айниқса, тўла антонимларга хосдир⁴⁷⁰. Мана шундай пайда жуфт сўз тузиш — сўз яшаш деб ҳисобланиши мумкин бўлур эди. Аммо ўшандай жуфтларнинг бир умумий тушунча ифодаланиши учун уларнинг ўзаро уюшқ бўлак сифатида боғланишлари ҳам қифоя қилаверади. Солиштиринг: *ёш* ва *қари* (ёки *ёшу қари*) — «ҳамма», эртаю кеч — «ҳар вақт», *эски* ва *янги* — «ҳар хил» каби. Бироқ *остин-устун*, *олиш-бериш* каби жуфтларга келганда, бошқача изоҳ беришга тўғри келади. Гап шундаки, бу каби жуфт сўзлар шу

⁴⁶⁵ Karl Foy. Studien zur Osmanischen Syntax (Mittheilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin, zweite Abteilungen. Westasiatische Studien, Berlin und Stuttgart. 1889. 105-бет.

⁴⁶⁶ Ўша ерда, 106-бет.

⁴⁶⁷ Дамбери вақ сўзи ваг (бормоқ) феълдан деб ҳисоблайди (Н. У а т ь е г у. Etymol. Wörterbuch, 199-бет).

⁴⁶⁸ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, 74—76-стр.

⁴⁶⁹ Н. К. Дмитриев. Ўша ерда, 76-бет.

⁴⁷⁰ Бу ҳақда қаранг: С. У с м о н о в. Антонимлар («Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнали, № 2, Тошкент, 1958, 33-бет).

жуфтлик ҳолатида отлашиб, отга кўчиб кетган. Бошқача айтганда, жуфт форма сўз ясаш формасининг лексик-синтактик турига хос бўлган қонуният асосида ўзгаришга учраган. Бунда янги сўз ясаш жуфтлашиш туфайли эмас, маъно ўзгариши (семантика) туфайли бўлади.

Демак, бир умумлаштирувчи тушунчаги ифодалайдиган жуфт сўзлар ё ўз туркуми доирасида қолиб, уюшқч бўлакларга ҳам хос бўлган компонентларнинг лексик маънолари сақлангани ҳолда, кўшимча равишда умумлаштириш оттенкасига эга бўлади ёки бошқа туркумга силжиб, янги бир маънони аңглатади. Кейинги ҳолда жуфт сўз компонентларининг аввалги лексик маънолари шу жуфт сўзнинг «ички формаси» (ёки «илк маъноси») бўлиб қолади.

Иккинчидан, баъзи жуфт сўзларнинг умумлаштирувчи маъноси ўзбек тили учун тушунарли бўлмай, бошқа тилдагина ўшандай умумлаштирувчи тушунча (демак, уни ифодалайдиган сўз ҳам) мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, ота-она жуфтнинг умумлаштирувчи маънога эга эканлиги рус ва немис тиллари учун тушунарли. Чунки бу тилларда *родители*, *Etern* сўзлари бор. Шунингдек, *эр-хотин*, *келин-куёв* каби сўзларнинг ҳам ўзбек тилида умумлаштирувчи маъноси уқилиб турмайди. ваҳоланки, рус тилида уларнинг маъносини умумлаштирувчи *супруги*, *молодожёны* сўзлари бор.

Демак, жуфт сўзларнинг семантикасига баҳо берилганда, қайси тил нуқтани назаридан қараш ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, баъзи жуфт сўзлар ўзбек тили учун умумлаштирувчи лексик маъно ифодаламай, умумлаштирувчи оттенкагагина эга бўлади. Бундай оттенка кучайтириш ёки камайитириш оттенкалари каби модал формаларга хосдир. Шунинг учун биз бундан илгари *ош-нон*, *катта-кичиқ сиз-биз* кабиларни ҳозир модал форма деб номлаган ҳодисанинг лексик-грамматик форма турига киритган эдик⁴⁷¹. А. Ҳожиёв ҳам жуфт сўз тузишнинг сўз ясаш деб ҳисобланишига эътироз билдиради, бироқ унинг сўз ясаш бўлмаса, қандай ҳодиса эканлигини кўрсатмайди⁴⁷².

Шундай қилиб, ҳар хил сўзларнинг жуфтлашишидан сўз ясаш формаларининг синтактик-морфологик тури ҳосил бўлади.

Умуман, сўз ясаш формалари масаласи грамматик формалар фониди йўл-йўлакай тилга олинди. Чунки сўз ясовчи формалар аслида лугат составининг элементлари бўлиб, грамматика бунда, асосан, янги лексик бирлик (янги сўз) ясаш билан ўз таъсирини йўқотади (бундан феъл ясалиши мустасно) ёки нутқда сўзларнинг бирикishi учун у қадар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмайди.

Кўринадики, сўзнинг грамматик формаси соҳасини сўз ясалашидан ажратиб лозим.

Сўзнинг грамматик формаси

Сўзнинг грамматик формаси (ёки, қисқача, сўз формаси) ҳар бир конкрет мустақил сўзнинг сўз бирикмаси ёки гапда қўлланиладиган кўриниши ва шу кўриниш билан боғланган грамматик маъноларга эга бўлишидир. Бундай бутунликни элементар синтактик бирлик ёки синтаксема деб ҳам атайдилар⁴⁷³. Чунки сўзнинг грамматик формаси, умуман олганда, қай даражада бўлса ҳам, «синтаксис учун хизмат қилиб, айни замонда морфология чегараси ичида қолади»⁴⁷⁴.

Сўз формасини бундай изоҳлаш юқорида кўриб ўтилган йўналишларнинг биринчи группасига оид бўлиб, сўзнинг негизи билан грамматик кўрсаткич бирга олинади. Масалан, *уй*, *уйнинг*, *уйни*. *уйга* кабилар. Ҳар бир сўз формаси маълум парадигмадаги

⁴⁷¹ Қаранг: С. Усмонов. Сўз ва унинг морфологик структураси ҳақида..., 31-бет.

⁴⁷² А. Ҳожиёв. Ўзбек тилида кўлма, жуфт ва тақрорий сўзлар. Тошкент, 1963, 41-43-бетлар.

⁴⁷³ А.М. Мухомин. Функциональный критерий и аналитические конструкции («Аналитические конструкции в языках различных типов»). Тезиси докладов, Л., 1963, 3,2-бет).

⁴⁷⁴ В. Севортян. Аффиксы в языкообразовании..., 546-бет.

ёки грамматик маънонинг бир хил характерда бўлишига кўра ўзаро боғланган формалар қаторидаги бошқа формаларча қарама-қарши қўйилади.

Бир қисми ҳамма ўрин ва шартонда, деярли ўзгармайди — ташқи қиёфаси бир хил бўлаверсади (урғу ва талаффуз охангигина бирмунча ўзгариши мумкин), бир қисми маълум қоидага кўра ўзгаради, бир қисми эса ана шу икки хил хусусият ўртасида туради — ўзгарувчан сўзларга хос хусусиятнинг баъзи элементларини ўзида сақлайди. Шунинг учун сўзнинг грамматик формасини умумий равишда икки типга ажратиб текшириш лозим: 1. Ҳар вақт бир хил кўринишга эга бўлган, ўзгармайдиган сўз формалари. 2. Ҳар хил кўринишга эга бўлган, ўзгарадиган сўз формалари. Қисман ўзгарадиган, яъни дефектлы ўзгарадиган сўз формалари ҳам шу иккинчи группага киради. Масалан, **Мен** яқин дўстимнинг уйига қаердан тезроқ чиқишни биламан гапидаги **яқин** (сифат) формаси ўзгармайдиган, **мен**, **дўстимнинг**, **уйига**, **чиқишни**, **биламан**, **тезроқ** ўзгарадиган сўз формалари (**мен** — сўз ўзгариш парадигмасидаги бош келишник формаси, шунинг учун у ҳам ўзгарадиган формаларга киради) бўлиб, **қаердан** — эса дефектлы ўзгарадиган формадир, чунки у ўрин келишникларидан бошқа келишникларда жуда кам қўлланади, шу билан бирга, бошқа келишникларда келганида равишлик хусусиятини йўқотади.

Сўзнинг ўзгарадиган формаси бевосита сўзнинг грамматик маъносини ўзгартириб уни шаклантиради ёки синтактик алоқасини ифодалайди, ўзгармайдиган формаси эса бундай ифода воситасидан маҳрумдир. Аммо бари бир у грамматик маъно ва функциядан маҳрум эмас.

«Сўзнинг грамматик формаси» тушунчаси тилшунослиқда ўзгарадиган (аффикси мавжуд бўлган) сўзларнинг грамматик хусусиятини тасвирлаш мақсадида юзага келган. Шунинг учун А. Шлейхер, масалан, сўз формасини аффикси мавжуд бўлган сўзлардагина кўради. А. А. Шахматов ҳам бир ўринда «Грамматик форма деб грамматик тушунчани (яъни грамматик маънони — С. У.) морфологик усулда ифодалашга айтади»⁴⁷⁵, деб ёзади. Бунга қараганда, грамматик форма фақат синтетик бўлади ва у айни бир сўзнинг нутқда турли кўринишларда қўлланилишидан иборат, деб ҳисобланиши лозим. Шакли ўзгармайдиган сўзлар эса формасиз бўлиб қолади. Ф. Ф. Фортунатов ва бошқа бир қатор олимлар ҳақиқатан ҳам, формали ва формасиз сўзларни ажратган эдилар. Аслида эса формасиз сўзлар бўлиши мумкин эмас. Формаси ўзгармайдиган сўзлар ҳам формага эга бўлган сўзлар деб қаралиши лозим. Синтактик алоқани кўрсатувчи аффикси мавжуд бўлган сўзларнинггина формага эга бўлади дейиш грамматик форма тушунчасини анча торайтириб юборади.

Грамматик форма ҳақидаги таълимотларнинг барча ютуқ ва камчиликларини ҳисобга олиб, уни шундай таърифлаш керакки, бу таъриф грамматик форманинг бир-бири билан боғланган бир бутун морфологик системадаги муҳим звено эканлиги англашилсин.

Сўзнинг грамматик формаси лексик маънога қўшиладиган грамматик маъно билан уларни ифодалаш воситалари йиғиндисидан иборатдир. Масалан, **пахтамиз** формаси, биринчидан, маълум лексик маънога («слопоқ») эга бўлиб, у сўзнинг негизи — **пахта** орқали ифодаланган; иккинчидан, ўша предметнинг (яъни **пахтанинг**) 1 шахснинг қўлигига қарашли эканлиги маъноси — грамматик маъно лексик маънога қўшилган бўлиб бу грамматик маъно **-имиз** аффикси орқали ифодаланган. Грамматик форма ана шу лексик маъноли қисм — негиз билан грамматик маъноли қисм — аффиксдан ташкил топган. Ўзгарадиган сўзларнинг грамматик формалари икки ва ундан ортиқ бўлади. Бу формалар бир-бирига қарама-қарши турсалар ҳам, уларнинг ҳар бир нутқда ўша сўзнинг намоянаси, кўриниши сифатида қўлланади. Ана шу ҳар бир форманинг ўзини кўпинча сўз деб атайверадилар. Бунда сўз термини, амалда нутқдаги айрим сўз формасини

⁴⁷⁵ А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка. 434-бет.

англатади. Шундай қилиб, сўз ўзининг формаларида яшайди, шу формаларидан бири бирлаштиради. — айни замонда, сўз ўзининг барча грамматик формаларини

Т. П. Ломтев ҳам сўз формасини (словоформа) худди шундай изоҳлайди: «Тилнинг морфологик системасида сўз формаси битта сўзнинг турли формаларини бирлаштириш учун хизмат қилади. Сўз формасининг мавжудлиги... сўзнинг турли формалари бир сўз сифатида тенг эквивалентларини таъминлайди; солиштиринг: вод-а, вод-ы, вод-е, вод-у, вод-ой, (о) вод-е»⁴⁷⁶.

Сўз ясалишига келганда, ясама сўзнинг шу негиздан ясалган бошқа ясама сўзлар билан нисбатланмаслигини, уларнинг бир-бирларига қарама-қарши қўйилш ходисаси йўқлиги каби ўзига хос хусусиятларни кўрамай.

Сўзнинг грамматик формаси бевосита сўз ясалишини акс эттирмайди, аммо ясама сўз бутун ҳолда гапда грамматик формага эгадир. У сўзнинг асосий маъноси — лексик маъно сақланишини назарда тутати. Грамматик форма лексик маънога қўшимча маъно қўшилишини тани олиши мумкин. Шунинг учун грамматик форманинг моҳиятини конкретлаштириб, шундай таъриф бериш мумкин бўлар эди:

Сўзнинг лексик маънони ифодалаш билан бирга, борлиққа муносабатини ёки ўзаро бирикниш чоғида нутқдаги бошқа сўзларга муносабатини, алоқасини ифодалайдиган қўшимча маънога ва унга мувофиқ шаклга эга бўлиши сўзнинг грамматик формаси дейилади.

Демак, юқорида айтиб ўтилганидек грамматик форма икки ходисадан келиб чиқади: сўзлар грамматика ихтиёрига ўтганда уларга қўшиладиган грамматик маъно мавжуд бўлади ва шу грамматик маънонинг материал ифодачиси, яъни ифодалаш воситаси ҳам мавжуд бўлади. Юқорида кўрилгандек, баъзи грамматик форма махсус кўрсаткичга эга бўлмаслиги ҳам мумкин: унинг шу кўриниши, яъни ноль кўрсаткичли формада бўлиши айрим грамматик формани ташкил қилади. Ифода воситалари биргаликда сўзга қўшимча маъно қўшади ва айни бир вақтда унинг шаклини ҳам белгилайди. Масалан, Мен ўқидим гапда ўқидим формаси ўзининг маълум лексик маъносини — ҳаракат англатишдан ташқари, аниқлик майлининг яқин ўтган замон ва 1 шахс, бирлик маъноларига ҳам эга. Бу маънолар унинг ҳаракат маъносига (лексик маъносига) гапдаги ҳолатига кўра қўшилган қўшимча маънолардир. Бундаги -ди аффикс ҳаракатнинг борлиққа (майл) ва нутқ сўзланиб турган пайтга муносабатини билдирса, шахс-сон аффикси бу сўз формасининг мен сўзига муносабатини — тобелигини ифодалайди. Иккинчи томонда, ана шу қўшимча маънолар ўқи сўзнинг шакл ўзгариши билан ҳам узвий равишда боғланган. Масалан, ўқидим бир шакл бўлса, ўқийман, ўқийди, ўқиган бошқа шакллардир. Аммо бу формаларнинг ҳар қайсиси ўқи сўзнинг конкрет вақили, намоёндаси бўлиб, улар айрим-айрим нутқ формаларида сўз деб аталаверади. Фақат илмий анализ вақтида тилшунос уларни конкретлик ва аниқлик учун форма деб атайди. «Сўзнинг ҳар бир формаси унинг вақили бўлгани ҳолда, ҳақиқатда ҳам шу сўздан иборатдир...»⁴⁷⁷.

Шундай қилиб, сўз нутқда ўзининг грамматик формаларидан бири сифатида қўлланади (агар у бирдан ортқ формага эга бўлса), унинг бундай формалари битта ёки бир неча бўлади ва улар ўзаро грамматик маъно системаси орқали боғланади. Масалан, келишик, эгалик шахс-сон маънолари сўз формаларини ана шундай ўзаро боғлаб турадиган грамматик маънолардир. Формаларнинг ҳар бири маълум грамматик ўзгариш системасининг бир звеноси — элементи ҳисобланади. Системанинг бу элементлари ва системанинг ўзи бутун ҳолда қандай ясалишини билмай туриб, сўзлардан гап тузиб бўлмайди.

Маълумки, конкрет олинган сўз формасининг негиз қисми ўзгариши мумкин.

⁴⁷⁶ Т. П. Ломтев. Основы синтаксиса современного русского языка, М., 1958, 19-бет.

⁴⁷⁷ А. И. Смирницкий. Синтаксис английского языка, М., 1957, 19-бет.

Масалан, уйнинг ўрнига қаламнинг, дафтарнинг сингари грамматик маъно ифодалайдиган қисми— қараткич келишиги аффикси ўзгармагани ҳолда, негизлар (уй-, қалам-, дафтар- ва б.) ўзгариши мумкин. Бунда лексик маънолар ҳар хил бўлса ҳам, грамматик маъно бир хиллигича қолаверади. Мана шундай ҳолатни ҳам А. И. Смирницкий сўз формаси деб қарайди. Шунинг учун у сўз формаси ҳақида: «... Айрим сўз формаси, бир томондан, маълум конкрет сўзнинг вақили, иккинчи томондан — маълум форманинг (маълум келишик ва сон, маълум шахс-сон, замон, майл ва ш. к.) вақилидир»⁴⁷⁸, деб ёзади. Аввалги ҳолатни у «словоформа» деб атаса, кейингисини «типоформа» деб номлайди. Тип форма (ёки форма типи) ҳар хил сўзнинг бир хил грамматик маънога эга бўлган хўринишидир.

Сўз формаси билан тип формани бир-бирига қиёслаб, А. И. Смирницкий шундай дейди: «Конкрет сўзнинг маълум форма билан қўшилиши (скрепление) маълум сўз формаси бўлади, сўзларнинг маълум типнинг ўша форма билан қўшилиши эса тип формани ажратишга олиб келади»⁴⁷⁹. Бу изоҳдан кўринадики, А. И. Смирницкий форма деб грамматик маънони ва унинг материал қобилигини тушунади. Масалан, у инглиз тилидаги тип форма ҳақида шундай ёзади: «Инглизча **speaking** — сўзловчи, **writing** — ёзувчи ва б. сўз формаларида мавжуд бўлган тип форма ўзининг материал қобилигида ёзувда **-ing** орқали тасвирланадиган товушлар бирикмасига эга ва у, масалан, **В + -ing** хўринишида тасвирланиши мумкин. Бунда **В** феъл негизидир. У конкретликлдан холи бўлади, албатта, чунки бунда фақат тип форма ажратилади»⁴⁸⁰.

Шундай қилиб, А. И. Смирницкийнинг фикрича, тип форма, биринчидан, маълум грамматик маъно ва уни ифодалайдиган аффиксдан иборат; иккинчидан, у конкрет лексик маънони, яъни негизни назарда тутмайдиган мавҳум формуладир.

Т. П. Ломтев мана шу грамматик формулани **словесная форма** деб атайди. Масалан, **идет ва ходит** — ҳар хил сўз формаси (словоформа) бўлса ҳам, битта сўзга оид форма (словесная форма), чунки улар шахс категорияси бўйича феъл ичидаги қарама-қаршилиқнинг битта бирлигини ташкил қилади. Шунингдек, **столы, стулья, окна, крестьяне** ҳар хил сўз формалари бўлгани ҳолда фақат битта сўзга оид форма» бўлади⁴⁸¹. (Словесная форма терминини ўзбек тилига «сўзга оид (бўлган) форма» деб таржима қилиш мумкин. Словоформа термини ундан шу билан фарқ қиладикки, словоформа форманинг айна замонда сўз ҳам эканлигини билдириб туради. Уни ўзбекча сўз формаси дейиш маъқул).

Бироқ Т. П. Ломтевнинг «словесная форма»сини А. И. Смирницкийнинг «типоформа»сига тамомила тенг деб бўлмайди. Чунки Т. П. Ломтев бир ўринда «Битта сўзга оид форма ҳар хил сўз формаларида намоён бўлиши мумкин» (**столов, стульев, окон, копия капи**) деса, иккинчи ўринда «ҳар хил сўзга оид формалар ҳар хил сўз формаларида намоён бўлиши мумкин. Масалан, **стол** ва **стола, столу** ва **столом** ҳар хил сўз формалари ва битта сўзнинг ҳар хил сўзга оид формаларидир»⁴⁸², дейдики, биринчи галда сўзга оид форма («словесная форма») А. И. Смирницкий кўзда тутган тип формага тўғри келса, иккинчисидан конкрет сўз формасига тўғри келади. Т. П. Ломтев сўз формаси («словоформа») деганида парадигмадаги фонетик жиҳатдан ўзаро фарқланиши мумкин бўлган ҳар бир элементни (формани, сўзни) кўзда тутади. Шунинг учун у ҳар хил сўзга оид формалар (словесные формы) битта сўз формасида намоён бўлиши мумкин деб ҳисоблайди. Масалан, унингча, сўз формаси бўлган **кости** шу отнинг сўзга оид формаларидан **родительный, дательный** ва **предложный** падежларини кўрсатади.

Демак, бу ерда «словесная форма» асосида конкрет сўзнинг конкрет грамматик

⁴⁷⁸ А. И. Смирницкий. Кўрсатишга асар 19-бет.

⁴⁷⁹ Ўша ерда, 28-бет.

⁴⁸⁰ Ўша ерда, 31-бет.

⁴⁸¹ Т. П. Ломтев. Кўрсатишган асар, 20-бет.

⁴⁸² Ўша ерда.

маъноси ётади, «словоформа» асосида эса унинг грамматик маъноси билан сўзнинг конкрет кўриниши, кифоаси — морфемалар состави ётади.

Шундай қилиб, Т. П. Ломтев назарида сўзга оид (словесная) форма умумлаштирувчи мавхум грамматик формула маъносида ҳам, конкрет сўзнинг парадигмадаги маълум формаси маъносида ҳам тушунилади. Автор кейинги маънога кўпроқ аҳамият беради. Шунинг учун сўзга оид формани таърифлаганида ана шу сўнги маъно кўзда тутилади:

«Сўзга оид (словесная — С. У.) форма сўзга оид ички қарама-қарши қўйиш бирлигидир, яъни битта айрим сўзнинг парадигма муносабати ичидаги бирлигидир»⁴⁸³. Масалан: *иду, идешь, идет; иду — идём; стол, стола, столу...* Бу таърифга қараганда «словесная форма» А. И. Смирницкий кўзда тутган «словоформа»нинг ўзи бўлиб чиқади.

Шундай қилиб, сўз формаси (словоформа) конкрет олинган сўзнинг нутқдаги кўриниши бўлса, форма типи (типоформа) ҳар хил сўзнинг сўнги қисми маълум грамматик маънога кўра бир хил кўринишга эга бўлишидир. Форма типи термини умумлаштирувчи тушунчани ифодалаши лозим. Шу асосда «қараткич келишиги формаси», «тушум келишиги формаси», «ўтган замон формаси» каби иборалар қўлланилиши мумкин.

Сўз формаларининг тузилиш жиҳатидан турлари

Юқорида берилган таъриф ҳар қавча мукамал бўлмасин, унда қатга бир камчилик бор: у фақат содда (синтетик) форманигина назарда тутди. Ваҳоланки, ўзбек тилида, бир қатор тиллардаги каби, баъзан сўзнинг грамматик маъноси ўша сўзнинг ўзида эмас, ундан ташқарида — бошқа сўзда ифодаланади. Масалан, **укамга (олдим)** формаси орқали ифодаланган мақсад маъноси **укам учун** каби ёрдамчи сўз (**учун**) орқали ифодаланиши ҳам мумкин. Солиштиринг: **Портфелни укамга олдим — Портфелни укам учун олдим**. Бундаги **укамга** ҳам, **укам учун** ҳам битта **укам** сўзнинг икки хил усул билан ифодаланган формаларидир. Улардан биринчиси аффикс ёрдамида тузилган бўлса, иккинчиси кўмакчи ёрдамида тузилгандир.

Баъзан эса аффикс ҳам, ёрдамчи сўз ҳам сўз формасини ясашда иштирок этиши мумкин. Масалан, **сенинг учун, мактаб томонга кабиларда сен, мактаб сўзларининг формасини ясашда** келишник аффикси ҳам (биринчи мисолда мустақил сўзга тааллуқли, иккинчи мисолда кўмакчига тааллуқли), ёрдамчи сўз ҳам иштирок этган.

Демак, сўз формалари тузилиш томонидан бир хил эмас. Шунинг учун тилшунослар сўз формаларини тузилиш жиҳатидан кўпинча иккига ажратдилар. Масалан, О. П. Суник лексикологияда содда ва қўшма сўзлар, қўшма сўзларнинг эса битта ахлитик сифатида шаклланган («цельнооформленные») ва ажралиб турган бутунлик сифатида шаклланган («раздельнооформленные») турлари ажратилганидек, грамматикада ҳам содда ва мураккаб (сложные) сўз формаларини, мураккаб формаларда эса синтетик («цельнооформленные») ва аналитик («раздельнооформленные») формаларини ажратиш лозим деб ҳисоблайди⁴⁸⁴.

Сўз формаларини синтетик ва аналитик формаларга ажратиш, аслида, тилларнинг типологик классификацияси билан боғланган эди. Типологик классификациянинг дастлабки ижодкорларидан А. Шлегель аналитик ва синтетик тиллар ҳақида ёзган эди.

Традицион тилшунослик синтетик ва аналитик қурилишни ажратганида гапда сўзларнинг синтактик муносабатини ифодалайдиган воситаларнинг қандайлигига асосланган эди. Масалан, Д. Н. Ушаковнинг тил қурилишига берган тубандаги изохи буни

⁴⁸³ ўша ерда.

⁴⁸⁴ О. П. Суник О. понятиях «аналитическая конструкция» и «аналитический строй речи» («Аналитические конструкции в языках разных типов». Тезисы докладов. Л., 1963, 5-стр.)

ёркин кўрсатади: «Тилнинг синтетик қурилиши деб шуни айтадиларки, "бунда гандаги сўзларнинг синтактик муносабати сўзларнинг ўзидаги формал ашёлар билан (кўпинча тугалланмалар билан) ифодаланади; аналитик қурилишда ўшанинг ўзи мустақил бўлмаган (ёрдамчи) сўзлар билан, яъни формал маъноли сўзлар билан... ифодаланади; аналитик тилларда сўзларнинг тартиби одатда формал маънога эга бўлади»⁴⁸⁵.

Гап қурилишида синтактик муносабатни ифодалайдиган воситалар — сўз ўзгартувчилар ва кўмакчилар, сўз тартибигина роль ўйнамай, модал форма ясовчи аффикслар, сўзларнинг такрорланиши каби воситалар ҳам маълум бир аҳамиятга эга. Шунинг учун сўз формаси ҳам фақат сўз ўзгартувчилар билангина вужудга келтирилмайди.

Юқорида айтилганидек, сўз формаси сўз ўзгариш ходисасидан тапқарига чиқар экан, демак, сўз формасининг синтетик ёки аналитик эканлигини кўрсатадиган воситалар ҳам фақат сўз ўзгартувчилардан ва кўмакчилардан иборат бўлмаслиги керак Шу жиҳатдан қараганда А. Шлейхернинг аглютинатив тилларни синтетик ва аналитик тилларга бўлишда грамматик муносабатлар сўз формалари билан ифодаланадиган тилларни синтетик қурилишга, грамматик муносабатлар сўз формаларидан ташқари, ёрдамчи сўзлар билан ифодаланадиган тилларни аналитик қурилишга эга деб кўрсатиши бизни қаноатлангирмайди. Чунки унда модал форма ясовчилар ҳисобга олинмаган.

Шундай қилиб, сўз формалари ўзбек тилида тузилишига (ёки ясаиш усулига) кўра уч турли бўлади: 1. Синтетик форма. 2. Аналитик форма. 3. Аралаш (синтетик-аналитик) форма.

1. Сўз формасидаги грамматик маъно аффикс орқали ифодаланса, синтетик форма дейилади. Масалан, **мактабга бордим** гапидати **мактабга, бордим** формалари яегизларга **-га, -ди, -м** аффиксларини қўшиш билан шаклланган синтетик формалардир. Синтетик формалар лексик маъно билан грамматик маънони ўзида синтезлайди (қўшади). Сон, эгалик, келишк, шахс-сон, замон, феъл нисбати ва бошқа шу каби формалар синтетик формаларга қиради (Бундан бош келишк каби ноль кўрсаткичли формаларгина мустаснодир).

2. Сўз формасидаги грамматик маъно ёрдамчи сўзлар, такрорлаш билан ифодаланса, аналитик форма дейилади. Масалан, **гул** каби, **энг яхши, мактаб томон, тоғ-тоғ** (пахта), **этак-этак** (гул), **кўм-кўк** (дарахт) кабилардаги ташки ўхшатиш, орттирма даража, йўналиш, микдор оттенкасига эга бўлган ўхшатиш, кучайтириш маънолари **гул, яхши, мактаб, тоғ, этак, кўк** сўзларининг аналитик формалари билан ифодаланган. Бу сўзларнинг синтетик формалари **гулдай, мактабга, тоғлардай** каби шаклланиши мумкин эди. Шуни айтиш керакки, ҳамма аналитик формаларнинг маъноси синтетик формалар орқали (ва. аксинча) ифодаланиши мумкин эмас. Масалан, **этак-этак** (гул) формасининг маъносини **на этакдай, на этаклардагича** каби бирон синтетик форма билан аниқлаб бўлмайди (хатто этаклардагича сингари сунъий форма ясаб ҳам бунинг семантик тенгдошини яратиш мумкин эмас). Хатто бир сўзнинг синтетик ва аналитик формалари маъно жиҳатидан тамомилан бир-бирига тенг келмайди: улар орасида бирон хилдаги нозик айрма, оттенка борлиги сезилади. Шунинг учун ўзбек тилшунослигида баъзан учрайдиган «эга отдан ифодаланади» ибораси «эга от билан ифодаланади» иборасичалик фикрни аниқ аниқлабмайди, ундаги стилистик ғализлик сезилиб туради.

Аналитик форма составига қирадиган ёрдамчи сўз мустақил сўз билан бирга битта грамматик буғулик ташкил қилади ва гапда бир гап бўлгани бўлиб келади. Қандай воситаларнинг аналитик форма ясашда иштирок этиши ҳақида фикрлар ҳар хил. Масалан, Т. П. Ломтев битта сўзнинг синтетик формалари парадигмасига қирадиган (шунинг бирон элементи бўладиган) икки сўздан ташкил топган (бири асосий, иккинчиси ёрдамчи)

⁴⁸⁵ Д. Н. У ш а к о в. Кўрсатилган асар, 82-бет.

бирдикларнигина аналитик форма деб хисоблайди⁴⁸⁶.

В. Н. Жигадло, И. П. Иванова, Л. Л. Иофиклар «олд кўмакчи+от» типдаги бирикма отнинг формалар системасига кирмайди ва фақат гапда ёки сўз бирикмасида учрайди, шунинг учун бундай бутунлик аналитик форма эмас, деб хисоблайдилар⁴⁸⁷.

Аналитик формаларни тор тушунишга кенг тушунишни қарши қўйиш мумкин. Масалан, В. М. Жирмунский немис тилидаги аналитик қурилишда **артикль, олд кўмакчилар, ёрдамчи феъллар, кишилик олмошлари** иштирок қилишини кўрсатса⁴⁸⁸, В. Г. Адмони **артикль ва олд кўмакчилардан** ташқари, **феъл замонларини, мажхуллик нисбатини** ифодалайдиган воситаларни ҳам киритади⁴⁸⁹. М. Б. Балакаев эса қозоқ тилидаги грамматик алоқанинг аналитик усулига ёрдамчи сўзлардан, интонациядан ва сўз тартибидан фойдаланишни кўрсатади. Шу усуллар «хам от, хам феъл сўз бирикмаларининг ҳосил қилинишида катта роль ўйнайди»⁴⁹⁰.

Бизнингча, сўзнинг аналитик формаси, юқорида айтилганideк икки усул билан — мустақил сўзга ёрдамчи сўзни (кўмакчи, айрим модал сўзлар, тўлиқсиз феълларни) бириктириш ва мустақил сўзни (ундов ва мимемаларни ҳам) тўла ёки тўла бўлмаган усулда такрорлаш билан ясалади. Масалан: **кўчага қараб** (кетди), **бориш керак, борган эди, борган эмиш, борган экан, кучоқ-кучоқ (ўт), бай-бай-бай, гул-гул, гур-гур, дон-дун, нон-пон, кўм-кўк, сап-сарик** кабилар.

Тўла бўлмаган такрорнинг тўла бўлмаган компоненти (масалан, **кўм-, сап-**) гарчи том маънодаги морфологик элемент (ёки морфема) бўлмаса ҳам, грамматик маънони сўздан ташқарида ифодалаш учун хизмат қилиб, морфологик функция бажаради. Шунинг учун такрорнинг бу тури ҳам «оддий такрор» сингари бир сўзнинг аналитик формасини ясаш учун хизмат қилади.

Сўз тартиби ва интонация масаласига келганда шунини айтиш керакки, улар айрим сўзнинг грамматик формасини эмас, балки сўз бирикмаси ва гап формаларини ясаш учун хизмат қилади. Ўзгармайдиган сўз формаларига эса улар гап қурилиши орқалигина таъсир кўрсатади.

3. Сўзнинг грамматик формаси ҳам форма ясовчи аффикс, ҳам аналитик форма ясовчи воситалар иштирокида ясалган бўлса, **аралаш (ёки синтетик-аналитик)** форма дейилади. Аралаш формалар, кўпинча жўналиш ёки чиқиб келишигидаги от билан кўмакчининг, қаратқич келишигидаги олмош билан кўмакчининг, қаратқич келишигидаги от билан ўрин келишликларидан бирида қўлланган кўмакчи отнинг бирикшидан ҳосил бўлади. Масалан, **мактабга томон, темирдан кўра, унинг билан, сенинг учун, стол устида** каби.

Аралаш типдаги формалар, одатда синтетик формаларнинг бирикиши асосида тузилади. Масалан кўмакчили формаларда кўмакчи, юқорида айтилган, келишк формаларидаги отни бошқаради, (**мактабга томон** формасида **томон** кўмакчиси **мактабга** формасини бошқаради) ёки от ўзидан кейин келган кўмакчи отнинг қаратқич аниқловчиси бўлади, кўмакчи от эса эгалик аффиксини олади. Бунда мустақил сўз ҳам кўмакчи от ҳам ўз синтетик формаларига эга бўлади. Мана шу икки синтетик форма бирикиб битта синтетик-аналитик форма яратади. Демак, бундай форма иккиламчи форма бўлади.

Аралаш формаларнинг грамматик маъно хусусиятлари тубандагича: 1. Ёрдамчи сўз аффикс ифодалайдиган маънони кучайтириши, бироқ хил модал маъно билан бойитиши мумкин. Масалан, **Мактабга томон** кетди гапидаги субъектнинг ҳаракати аниқ бир

⁴⁸⁶ Т. П. Ломтев. Основы синтаксиса современного русского языка, 22-бет.

⁴⁸⁷ В. Н. Жигадло, И. П. Иванова, Л. Л. Иофик. Современный английский язык. Теоретический курс грамматики, М., 1956, 14-бет.

⁴⁸⁸ В. М. Жирмунский. История немецкого языка, изд 3-е, М., 1948. 149-бет.

⁴⁸⁹ В. Г. Адмони. Введение в синтаксис современного немецкого языка, М., 1955, 33-бет.

⁴⁹⁰ М. Б. Балакаев. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957, 17-бет.

предметга (мактабга) йўналтирилган эмас, ҳаракат йўналтирилган предмет мактаб бўлиши шарт эмас. Демак, бунда жўналиш келишиги маъносига яна тахминийлик ноаниқлик маъноси қўшилади, шу билан синтетик-аналитик форманинг грамматик маънос мураккаблашади.

2. Ёрдамчи сўз синтетик форманинг аффикси билан бирга битта грамматик маънони ифодалаши мумкин. Масалан, сенинг учун формасидаги мақсад, атаганлик маъноси қаратқич келишиги аффикси билан **учун** кўмакчисининг баравар иштироки орқали ифодаланган. Баъзан қаратқич келишиги аффикси тушиб ҳам қолади: **Сен учун** каби. Бирок бунда поэтик стилга хос бир хусусият туғилади.

3. Ёрдамчи сўз мустақил сўзга бирон модал ва соф грамматик маъно қўшиши мумкин, Масалан, **кўрганим йўқ, ўқишим керак, стол остида** каби аралаш формаларда мустақил сўзларга қўшилган бўлишсизлик, зарурият, ўрин маънолари ёрдамчи ёки модал сўзлар орқали ифодаланган.

Ҳозирги ўзбек тилида юқорида кўрсатилган уч хил формадан биринчиси — синтетик форма асосий ўринда туради. Аналитик ва синтетик-аналитик формаларнинг салмоғи у қадар катта эмас. Масалан, Ҳ. Ҳакимзоданинг «Эшонлар» шеърида (1916 й.) 53 та сўз-лексема бўлиб, шундан 31таси синтетик формани ташкил қилса (модал ва сўз ўзгартиш формалари бирга олинади), 3таси аналитик форма ва 1 таси аралаш (синтетик-аналитик) формадир, 13 таси эса форма ясовчи воситига эга бўлмаган «бошлангич» сўзформалари ташкил этади (бош келишк белгисиз қаратқич, белгисиз тушум келишиқлари формалари, буйруқ майлининг II шахс бирлик формаси ҳам шу ҳисобга киритилади). Синтетик форма аналитик ва аралаш формаларга қараганда $31:4 = 7,7$ нисбатдадир.

Ҳ. Ҳакимзоданинг «Турсуной марсияси» (1928 й.) шеърида 118 сўз-лексема бўлиб, шундан 59 таси синтетик форма, 2 таси аналитик форма, 1 таси аралаш форма. Демак, синтетик форма бу асарда $59:3 = 17,3$ нисбатда (Бу ўринда ва бундан кейин аффиксиз «бошлангич» формаларни ташлаб кетамиз).

А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидан ярим бети (1958 и., 6-бет, 117 сўз-лексема) текшириб кўрилганида, синтетик форма аналитик ва аралаш формаларга қараганда $37 : 11 = 3,3$ нисбатда, Ойбекнинг «Қизлар» дostonидан олинган парчада (II бўлим, 96 сўз-лексема) синтетик формалар аналитик ва аралаш формаларга қараганда $18:6 = 3$ нисбатда, Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романидан олинган парча (3-бет., 153 сўз-лексема) $65 : 17 = 3,8$ нисбатда эканлиги аниқланди.

Кўринадики, ҳозирги ўзбек тилида синтетик формалар форма яшашнинг асосий типидир. Агар тилга форма ясаш типига қараб синтетик ёки аналитик деб баҳо берилдиган бўлса ва аналитик форма юқорида тасвирланган йўсунда тушунилса, ўзбек тилини сира ҳам аналитик тил дейиш мумкин эмас, у синтетик тилдир. Маълумки, Е. Д. Поливанов ўзбек тилини аналитик тил деб баҳолаган эди. Бирок у аналитик формани одатдагича мустақил сўз билан ёрдамчи сўзнинг бирикишидан ҳосил бўлган бутунлик деб эмас, негизга аглутинатив характердаги аффиксларнинг қўшилишидан нборат бўлган бутунлик деб ҳисоблаган⁴⁹¹. Кейинчалик бунинг таъсирини О. П. Суникда ҳам кўрамиз⁴⁹².

Ўзбек тилини (умуман, туркий тилларни деса ҳам бўлади) аналитик тилларга киритиш билан аналитик усулнинг хоҳияти ўзгартириб юборилганлиги кўриниб турибди. Грамматик маънонинг негиздан осонлик билан ажрала оладиган аффикс орқали ифодаланиши ҳали сўзнинг лексик ва грамматик маъноли қисмларга ажралиб туришини кўрсатмайди. Бундаги ажралиш мустақил сўз билан ёрдамчи сўздаги ажралишга ўхшамайди. Ўзбек тилида ҳам Е. Д. Поливанов синтетик тил деб ҳисоблаган рус тилидаги

⁴⁹¹ Проф. Е. Д. Поливанов. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком, Ташкент, 1934, 51—52-бетлар.

⁴⁹² О. П. Суник. О повятях «аналитическая конструкция» и «аналитический строй речи»..., 5-бет.

каби аффикснинг маъноси негизнинг маъноси билан қўшилади — синтезлашади. Шунинг учун аналитик усулда форма ясашни одатдагидан бошқача изоҳлаб, ўзбек тилини аналитик тиллар группасига киритиш мумкин эмас. Аналитик усулда форма ясашни мустақил сўз билан ёрдамчи сўзни бириктириш орқали мустақил сўзнинг грамматик формасини ҳосил қилишдан иборат бўлган ҳодиса деб тушуниш тўғри бўлар эди. Тилшуносликда илгари ҳам, ҳозир ҳам, асосан, шу фикр эътироф қилинади.

Грамматик форманинг тузилиш жиҳатдан турли типларини кўзда тутганда, айрим бир сўзнинг грамматик формасини шундай таърифлаш мумкин: айрим сўзнинг гапда бошқа сўз билан бирикиши учун хизмат қиладиган ёки бундай бирикиш учун уни мослаштирадиган маълум грамматик маъно ва шаклга эга бўлган битта семантик-грамматик бутунлик ҳосил қилиши грамматик форма дейилади. Шу маънода грамматик форма айрим сўз туркумига тенг келиши ҳам, тенг келмаслиги ҳам мумкин, Масалан, **қиз** — **қизча** — **қизга** — **қизни** — **қизгина** кабилар битта оддир, аммо **олма каби**, **мактаб томон**, **сенинг учун**, **билиши керак жуда яхши** кабиларнинг ҳар бири иккитадан сўз туркумидан ташкил тошган. Демак, бир сўзнинг аналитик формаси сўз бирикмаси формасига етмаган, сўз бирикмасининг бир элементигина бўла оладиган бутунлиқдир. Аммо у тил биллиги бўлган айрим сўзга ҳам тенг бўлмаган оралқ ҳодисадир. У тилнинг синтетик воситалари фикр ифодалаш учун, сўзларни бириктириш учун етарли бўлмаганда тузилади. Шу билан морфология «синтаксислашади», шунинг учун кейинги пайтларда тилшуносликда «синтактик морфология», «аналитик морфология» каби таълимотлар юзга келди⁴⁹³.

Синтетик формаларнинг парадигмага муносабати

Ўзбек тилида шундай сўз формалари тузилиши мумкинки, улар маълум элементларнинг қатъий бир системасини ташкил қилмайди. Масалан, отлардаги кичрайтиш-эркалаш, сифат даражалари, феъл нисбатлари формалари ана шундай парадигма (бир сўзнинг формалар системасини) ташкил қилмайдиган формалардир. Бунда ҳар бир сўзнинг албатта ўша формаларга эга бўлиши талаб қилинмайди. **Чувончи**, **китоб** — **китобча**, **ўғил** — **ўғилча**, **той** — **тойча** каби формалар асалгани ҳолда **ер** — **ерча**, **ота** — **отача**, **қўчат** — **қўчатча**, **пахта** — **пахтача** формалари ясалмайди. Ваҳоланки, уларнинг ҳар бири сон, эгалик келишиқ парадигмасига хос формаларга эга: **ер** — **ерлар**, **ота** — **отам** — **отанг**, **отаси...**, **қўчат** — **қўчатнинг** — **қўчатни** — **қўчатга** ва ҳоказо. Шунингдек, ҳар бир сифат ортгирма, кнёсий даража формаларига, ҳар бир феъл ўзлик мажхуллик, биргаллик нисбати, ортгирма нисбат формаларига эга бўлиши шарт эмас. Масалан, **кучли** — **кучлироқ** — **энг кучли** даражаларини ясаш мумкин бўлгани ҳолда **ёнғокли ҳовли** бирикмасидаги **ёнғокли** сифатининг турли даража формаларини ясаб бўлмайди. Феъл нисбатларига нисбатан ҳам шундай дейиш мумкин: масалан, олди феълнинг мажхуллик, биргаллик нисбатлари, ортгирма нисбати (**олинди**, **олишди**, **олғизди**) бўлгани ҳолда ўзлик нисбати формаси ясалмайди.

Шундай қилиб, сўз формаларини форма тузиш системаси жиҳатидан иккига ажратиш лозимдек кўринади. Булар:

- а) парадигма ҳосил қиладиган формалар;
- б) парадигма ҳосил қилмайдиган формалар.

Парадигма ҳосил қиладиган формалар сўзларнинг ўзаро боғланган, шу билан бирга, бир-бирига қарама-қарши қўйиладиган бир бутун системани ташкил қилувчи икки ва ундан ортиқ формаларидир. Бундай формаларга от ва отлашган сўзлардаги грамматик сон (бирлик ва кўплик), келишиқлар (олтита келишиқ формаси), эгалик формалари (бирлик ва кўпликдаги I, II, III шахс формалари), феълдаги бўлиши ва бўлишсизлик формалари, кесимлик (шахс-сон) формалари киритилиши мумкин. Парадигма ҳосил

⁴⁹³ М. А. Бородин. О морфосинтаксисе («Аналитические конструкции...», Тезисы докладов, Л., 1963, 34-бет).

қиладиган формалар ўз грамматик маъноларининг характери бир хил, ўхшаш бўлиши» туфайли маълум бир парадигмага уюшади.

Бундай системани ташкил қилувчи грамматик hodисаларнинг йиғиндиси грамматик категорияни ташкил қилади.

Шуни айтиш лозимки, грамматик категория тилшунослар томонидан ҳар хил талқин қилинади. Баъзи олимлар категорияни бир хил грамматик маънонинг умумлаштирмаси, жами деб тушунирсалар, («грамматик категория грамматик маъноларнинг умумлаштирмасидир») ⁴⁹⁴, баъзи олимлар эса формалар йиғиндиси («Бир хил грамматик маъноларни билдирадиган грамматик формалар йиғиндиси категорияни ташкил қилади») ⁴⁹⁵ дейдилар. Бу ерда қайси олимларнинг ўша икки хил фикрдан қайси бирига тарафдор эканлигига тўхтаб ўтирмай, ўз мулоҳазаларимизни билдириб кетаверамиз. **Бизнингча, иккинчи фикр мақсадга мувофиқ ва изчиллик талабига мос келади.**

Демак, грамматик категория — фақат характери бир хил бўлган грамматик маънолар йиғиндисигина бўлмай, уларни ифодаладиган сўз формаларининг жами ҳамдир. Шу асосда сўз туркумлари, келишк, эгалик, шахс ва сон кабиларнинг бутун системасини алоҳида от категорияси, сифат категорияси, феъл категорияси, келишк категорияси, эгалик категорияси, шахс-сон категорияси деб ажратиш мумкин. Ҳар бир категория эса камида иккита формани ўз ичига олади. Масалан, форма типлари бўлган бош, қаратқич, тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқш келишклари битта келишк категориясини ташкил қилади.

Демак, парадигма ҳосил қиладиган формаларнинг жами грамматик категорияни яратади. Бироқ, грамматик категориянинг миқдори парадигмаларнинг сонига тенг эмас. Чунки грамматик категория ҳар бир сўз туркумининг характери бир хил бўлган грамматик формалар системасидангина иборат бўлмай, сўзларнинг сўз туркумларига группаланishi ҳам грамматик категория ҳисобланади. Сўз туркумлари эса, юқорида айтиб ўтилганидек, алоҳида хусусиятга эга бўлган формалар бўлиб, улар на парадигма ҳосил қиладиган формалар сирасини, на парадигма ҳосил қилмайдиган формалар сирасини ташкил этмайди.

Парадигма ҳосил қилмайдиган формалар сўзларнинг ўзaro кучсиз боғланган, бир-бирига қарама-қарши қўйилмайдиган икки ва ундан орттик формалардир. Бундай формалар ҳам маълум бир системани ташкил қилади. Аммо бу системанинг элементлари бўлган ҳар бир сўз формаси парадигма ҳосил қиладиган формалар каби ўзaro зич боғланмаган, шунинг учун бирмунча мустақилликка эга. Сўзнинг бундай формаларни ўзида бирлаштиргавлиги яққол аёнлашиб турмайди.

Парадигма ҳосил қилмайдиган формаларга отлардаги кичрайтиш-эркалаш формалари, функционал формалар, сифатлардаги даража, кучайтирув (интенсив), белгининг ориқлиги ва камлиги, белгининг ноаниқлиги каби формалар, сонларнинг турларини кўрсатувчи формалар, феъллардаги нисбат формалари, функционал формалар ва бошқа шу каби индивидуал хусусиятли формалар киради. Масалан, сифатдаги белгининг камлиги формалари **-рок, -иш, -итир (-нитир)** аффикслари билан ясалади: **окрок—оқиш — оқимтир** каби. Бу формаларда маъно характерининг бир хиллиги мавжуд эмас. Белгининг камлиги юқоридаги уч хил формада уч хил: **окрок** — предметлар киёс қилинмаганда белгининг одатдагидан кам эканлигини, оқиш формаси белгининг тўла, етарли эмаслигини, **оқимтир** формаси эса белгига қисман эга эканлигини аналатади. Кўряниб турибдики, бу формалар негизларининг ва асосий лексик маъноларининг бир хил эканлиги билан ўзaro боғланган бўлиб, грамматик маънолари

⁴⁹⁴ А. И. Монсеев. О грамматической категории (Вестник Ленинградского университета, № 2, серия история, языка и литературы, вып. 1, Ленинград, 1956, 127-бет).

⁴⁹⁵ И. П. Иванова. К вопросу о типах грамматического значения (юқоридаги «Вестник», 1956-бет).

жиҳатидан ўз мустақилликларига эгадир. Шунинг учун парадигма ҳосил қилмайдиган формалар маълум бир грамматик категорияни ташкил этмайди. Бундан ташқари, маълум сўз туркумига оид сўзларнинг ҳаммасидан ҳам парадигма ҳосил қилмайдиган формаларнинг ясалиши мутлақо шарт эмас. Бунда формаларнинг қарама-қаршилиги ўрнига маълум форманинг ноль кўрсаткичли формага («аниқ» форматта) нисбатланишигина мавжуд бўлади. Масалан, энг яхши (орттирма даража) формаси **яхши** формасигагина (аниқ даражага) нисбатланиб, **яхшироқ** (қийсий даража) формасига нисбатланмайди, қарама-қарши ҳам қўйилмайди. Шунинг учун морфологияда сифат даражалари категорияси эмас, сифат даражалари формаси ҳақида гапириш керак.

Агар ясалган форма ноль кўрсаткичли форма билан бир хил лексик маънога эга бўлмаса, уларни бир-бирига нисбатлаб ҳам бўлмайди. Сўз ясаш формалари ана шундай. Масалан, **чанг** билан **чангчани** нисбатлаш мумкин. Уларнинг лексик маъноси, асосан, бир хил ҳар иккови майда заррачани аниқлатади. Аммо **чангла**, **чанги**, **чангчи** сўзлари, феъл ва отга хос грамматик хусусиятларини ҳисобга олмаганда ҳам, ўз лексик маъноларига кўра мутлақо мустақил, бошқа-бошқа бирликларни ташкил қилади. Улар ўз негизлари туфайлигина бир «сўз уясига» бирлашиши мумкин. Аммо бундаги бирлашишнинг характери нисбатланиш характеридан ўзгачадир.

Сўзнинг грамматик формалари билан грамматик категорияларнинг муносабати ҳақида фикр юритилганида майл ва замон категорияларининг сўз формаларига муносабати ҳам тўхтаб ўтмай бўлмайди. Бу масала юқорида кўрсатиб ўтилган формаларнинг грамматик категорияга муносабатидан фарқ қилади. Майл ва замон формалари икки хил форма— функционал форма (бу ҳақда кейинроқ) билан шахс-сон формалари заминда юзага келади. Уларнинг биринчиси (функционал форма) парадигма ҳосил қилмайдиган формалардан бўлса, иккинчиси (шахс-сон формаси), юқорида айтилгандек парадигма ҳосил қиладиган формалардандир. Улардан яратилган майл ва замон формалари эса махсус майл формалари парадигмасини, замон формалари парадигмасини ҳосил қилмайди. (Шунинг учун ҳам ўзбек тилида майлларнинг сони ҳақиқатча **аниқ** бир қарор топган эмас). Аммо ҳар бир замоннинг ҳар бири тури ўз сўз ўзгартириш (шахс-сон) парадигмасига эга. Замон категорияси ана шу ҳар бир конкрет олинган замон формаларининг шахс-сон парадигмасини ҳам ўзида акс эттиради. Ўша замон формалари айни вақтда бирор майлга хос бўлган грамматик маънони ҳам ифодалайди. Масалан, **борганман** узоқ ўтган замон формаси бўлгани ҳолда, узоқ ўтган замон маъносидан ташқари аниқлик майли маъносига ҳам эга. Бу ҳар икки формадан майл формаси энг йирик (катта) форма бўлиб, у замон формаларини ўз ичига олади, замон формаси эса шахс-сон формаларини ўз ичига олади. Буни шундай схема билан ифодалаш мумкин:

МАЙЛ

Бу схеманинг реал маъносини тасаввур қилиш учун 94-бетдаги схемани тавсия қилиш мумкин. Ундаги майл ва замон турлари илгари эълон қилинган ишнимиздагичадир⁴⁹⁶.

Демак, парадигмага ҳосил қилмайдиган форма (майл ва замон формаси) парадигма ҳосил қиладиган формани ўз ичига олади. Сўзнинг тугал шаклланиши сўз ўзгартиш формасининг ясалиши билан юзага келтирилади. Ундан олдин ясалган формалар, масалан, майл ва замон формалари, сўз ўзгартиш формасининг ясалишида негиз бўлиб қолади. Солиштиринг: **борганман** — парадигма ҳосил қиладиган формалардан бири (сўз ўзгартиш формаси), **борган** — парадигма ҳосил қилмайдиган форма (майл ва замон

⁴⁹⁶ Қаранг: М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов *Ўзбек тили*, Тошкент, 1962,¹ 143—150-бетлар.

формаси).

Парадигма ҳосил қилмайдиган форма ўз навбатида бошқа бир парадигма ҳосил қиладиган формадан ясалиши мумкин. Юқоридаги **борган** формаси (парадигма ўсил қилмайдиган форма) парадигма ҳосил қиладиган бор формасидан ясалгандир.

Шундай қилиб, баъзан сўз формалари бири иккинчисидан ясаладиган мураккаб структурами, кўп босқичли бўлади. Сўз формаларининг парадигмага муносабати жиҳатидан, юқорида кўриб ўтилганидек, иккига бўлиниши уларнинг грамматик маънолари хусусиятини ҳам маълум даражада ўзида акс эттиради. Масалан, парадигма ҳосил қилувчи сўз формалари, асосан, сўз ўзгартувчи формалардир (келишк, эгалик, шахс-сон). Грамматик сон (бирлик-кўplik) ва бўлишли-бўлишсизлик формаларигина бундан мустасно бўлиб, улар сўз ўзгартувчи формаларга жуда яқин туради. Шунинг учун бу формаларни ясовчи -лар ва -ма суффиксларининг сўз ўзгартувчиси, форма ясовчи эканлиги тилшунослар орасида ҳозиргача мунозарарага сабаб бўлиб келяпти (бу ҳақда илгарй айтиб ўтилди). Парадигма ҳосил қилмайдиган формалар грамматик маъно жиҳатидан модал формалардир.

Сўзнинг аналитик формаси ва сўз масаласи

«Аналитик форма» тушунчаси ва уни айрим сўзга боғлаш тилшунослар орасида катта илмий мунозара олиб борилаётган соҳалардан биридир. Сўзнинг аналитик формаси ҳақидаги фикр дастлаб рус тилшунослигида XIX асрнинг 60-йилларида Ф. И. Буслев асарларининг майдонга келиши билан боғланган дейиш хато бўлмас, деб ўйлаймиз.

Ф. И. Буслевнинг фикрича, барча тиллар вақт ўтиши билан ўзларининг дастлабки синтетик формаларини (унинг ифодасича, «этимологик формаларини») йўқотади ёки бузади, натижада синтетик («этимологик») формалар етишмай бошлайди. «Этимологик формаларнинг камчилиги тилда синтактик йўл билан, икки ёки бир неча сўзнн бириктириш йўли билан тўлдирилади...» Синтетик форма ўрнида қўлланиладиган бундай формани у синтактик ёки тасвирий (описательная) форма деб атайдн: «Энг янги тиллар йўқотилган этимологик формалар ўрнида қўлланадиган синтактик- тасвирий формаларга бойдир...»⁴⁹⁷

Синтактик (ёки тасвирий) формаларнинг у рус тилида олмош, кўмакчи феъл ва боғловчи, предлог ва сон ёрдами билан тузилишини кўрсатади⁴⁹⁸. Шунинг учун у «Туслашнинг тасвирий формалари». «Турлашнинг тасвирий формалари»ни ажратиб кўрсатади⁴⁹⁹.

А. А. Потевня эса Ф. И. Буслевнинг қарашларини танқидий анализ қилгани ҳолда, унинг **тасвирий форма** терминидан фойдаланади. У тасвирий формага бундай таъриф беради: «Тасвирий форма формал аниқликка эга бўлган, аммо биргаликда фикрнинг битта актини ташкил қиладиган сўз бирикмасидир»⁵⁰⁰.

Мустақил сўз билан ёрдамчи сўзнинг (олд кўмакчиси, кўмакчи феъл ва бошқа) бирикишидан ҳосил бўлган бутунлиқни **аналитик форма** деб аташ ва уни илмий равишда изоҳлаш рус тилшунослигида И. А. Бодуэн де Куртенэнинг ўтган аср 70 йилларида ёзилган асарларида пайдо бўлди⁵⁰¹. Шундан буён **аналитик форма** термини кенг ишлатилади.

Аналитик форма масаласи В. А. Богородицкий томонидан ҳам кўп марта йўл-йўлакай тилга олинди. У **аналитик, синтетик** терминларни «...ҳақиқий аҳволнинг

⁴⁹⁷ Ф. И. Буслев. Историческая грамматика русского языка, М., 1959, 267-бет. (Бу асарнинг биринчи варианты «Опыт исторической грамматики русского языка» номи билан дастлаб 1858 йилда Москвада нашр қилинган эди).

⁴⁹⁸ Ўша ерда, 327-бет.

⁴⁹⁹ Ўша ерда, 328-331-бетлар.

⁵⁰⁰ А. А. Потевня. Из записок по русской грамматике...I-II том. М., 1958, 66-бет.

⁵⁰¹ И. А. Бодуэн де Куртенэ. Подробная программа лекций в 1876-77 учебном году (Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, 94-бет) ва 6.

моҳиятига унчалик мос келмайди»⁵⁰² деб ҳисоблаган эди. **Аналитик** терминига алоҳида тўхтаб, «...бу процесда биронта анализ юз бермайди, факат ифоданинг айрим қисмида мустақил маъно кучсизланади» (масалан, **самый высокий**).

Аналитик форма ўзини-ўзи анализ қилмайди, албатта. Унда мустақил сўзнинг лексик маъноси грамматик маъносидан ажралиб туради. Зотан **анализ** сўзнинг луғавий маъноси ҳам грек тилида «ажратиш» — «ажралиш» (фёльнинг орттирма ва ўзлик нисбатларига бўлиниши грек ва рус тилларида йўқ, шунинг учун биз уни икки хил нисбат формаси билан таржима қила оламиз, «тахлил»дир.

Аналитик формалар сўз бирикмаси негизда пайдо бўлади. Айрим сўзлар бошқа сўзлар билан тез-тез бирикма ҳосил қилавериши натижасида ўзининг бош лексик маъносидан ажралиб, метафора йўли билан кўчган бошқа бир маънода - грамматик маънода қўлланадиган бўлиб қолади. Аммо бунда битта кўшма сўзга бирлашмиш юз бермайди.

А. М. Пешковский аналитик форма термини ўрнида **составли формалар** (составные формы) терминини қўллайди. Составли формаларни у А. А. Потебня сингари формали сўзлардан ташкил топади, дейди. Составли формалар билан, унингча, рус тилидаги келаси замон (буду писать каби), сифатнинг орттирма даражаси (**самый чистый** каби), равишнинг орттирма даражаси (**чаще всего, умнее всего** каби), буйруқ майлининг бирлик ва кўпликдаги I шахси (**давай играть, давайте заниматься** каби), ўзлик нисбати (**идет себе, читает себе** каби), баъзи фёльнинг тугалланган тури (совершенный вид) маъноси (**взял было, сказал было** каби), узоқ ўтган замон (**бывало приду** каби) маънолари ифодаланadi.⁵⁰³

Л. А. Булаховский аналитик форма терминини қўллаб, бунга рус тилидаги келаси замон (**буду, будешь читать, баъзан стану гулять**), шарт майли, буйруқ майлининг III шахси (**пусть скажет** каби), ўзлик нисбати (**был разыскан**) каби формаларни киритади.⁵⁰⁴

В. В. Виноградов аналитик форма терминини кўпроқ қўлласа ҳам⁵⁰⁵, паралел равишда **списательная форма, составная форма** терминларини ҳам ишлата беради. Масалан, у сифатнинг аналитик форма билан ифодаланган орттирма даражасини (**самый хороший** каби) ана шундай турли ном билан атайди.⁵⁰⁶

Аналитик форманинг тилда мавжудлиги узоқ вақтлардан буён эътироф қилиниб келаятган бўлса ҳам, кейинги вақтда аналитик форманинг нима эканлиги унинг айрим сўзга муносабати ва морфологияда қандай сферада қўлланиши масаласи у қадар аниқ эмаслиги маълум бўлиб қолди. Шунинг учун 1963 йил январь ойида Ленинградда сўзнинг морфологик структурасига бағишланган учинчи марта мунозара ўтказилиб, бунда қўйилган докладларда аналитик конструкция масаласига алоҳида аҳамият берилди.⁵⁰⁷

Аналитик форма ҳақидаги таълимот сўзнинг яхлитлиги, бутунлиги ҳақидаги таълимотга мос келмайди, албатта. Маълумки, сўз одатда, грамматик жиҳатдан бир бутун сифатида шаклланган, маълум лексик ва грамматик маъноларни ифодаловчи бирлик деб қаралади. «Традицияга кўра,— деб ёзади шунинг учун А. А. Леонтьев.— кўпчилик лингвистик мактаблар томонидан сўз турли, баъзан методик жиҳатдан кўшилмайдиган, айни замонда ҳам лексик маънони, ҳам грамматик шаклланишни ўз ичига оладиган белгилар конгломерати сифатида қаралади»⁵⁰⁸. Сўзнинг яхлитлиги унинг бир неча

⁵⁰² В. А. Богородицкий. Очерки по языковедению и русскому языку, изд. 2-е, Казань, 1909, 16-бет.

⁵⁰³ А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956, 42-бет.

⁵⁰⁴ Л. А. Булаховский. Курс русского литературного языка, Харьков 1937, 196-бет.

⁵⁰⁵ В. В. Виноградов. Русский язык М.,—Л., 1947 37 652, 695—702, 703- ва бошқа бетлар.

⁵⁰⁶ Ўша ерда, 243—249-бетлар.

⁵⁰⁷ Қаранг: Аналитические конструкции в языках различных типов. Тезисы докладов, Л., 1963.

⁵⁰⁸ А. А. Леонтьев. О понятии формально-грамматического слова («Проблемы

синтетик формаси мавжудлигига зид келмайди. Чунки ҳар бир синтетик форма негиз ва аффиксларнинг бир сўз доирасида қўшилишидан ташкил топгандир. У маъно ва товуш томонининг бутунлигини таъминлайди. Аммо аналитик формада бундай маъно ва товуш қобилининг яхлитлиги мавжуд эмас. Чунки ҳар бир аналитик форма мустақил сўз билан ёрдамчи сўзнинг бирикишидан иборат, яъни камида икки сўзнинг бирикишидан туғилади. Шу билан аналитик форманинг бир яхлитлик сифатида шаклланган бирлик бўлмай, камида иккита бир-биридан ажралиб турадиган яхлитликдан ташкил топган бирлик эканлиги тасдиқланади. Иккинчи томондан эса, аналитик форма гапда битта бирлик сифатида маълум лексик-грамматик функция бажаради. Бундай бирликда мустақил сўз семантик жиҳатдан марказий ўрнида тургани учун, аналитик форма ана шу мустақил сўзнинг бошқа мустақил сўз билан грамматик алоқага киришишига хизмат қиладик, шу жиҳатдан қараганда у мустақил сўзнинг алоҳида грамматик формасидан иборат бўлган бирлик деб қаралиши мумкин.

Шундай қилиб, аналитик форма, бир томондан, сўз бирикмаси, иккинчи томондан эса, айрим сўзнинг грамматик формасидир. Сўзнинг яхлитлиги ҳақидаги традиция тушунча билан бир сўзнинг аналитик формаси ҳақидаги тушунча орасидаги қарама-қаршилиқ (антивоимия) худди мана шундадир. Бу қарама-қаршилиқни бартараф қилиш учун сўзнинг морфологик қисмларини (яъни бир томондан, сўзнинг морфематик бўлинишини, иккинчи томондан, функционал қисмларга бўлинишини) тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлашга қандай боғлаган бўлсак худди шундай боғлашга тўғри келади.

Дарҳақиқат, айрим сўзни эслаш ҳали нутқ тузиш деган сўз эмас, бинобарин, сўз нутқдан (гапдан) ташқари ҳали бирон грамматик функция бажармайди. Аммо у шу ҳолича ҳам бир бутунлиқни, яхлитлиқни ташкил этади. Гап тузилганда ўша яхлитлик маълум грамматик функцияни бажара олиши ҳам, бажара олмаслиги ҳам мумкин. Демак, нутқдан ташқаридаги лексик бутунлик билан нутқдаги функционал бутунлик ҳар вақт бир-бирига тенг келмайди. Бундан кўринадики, сўзнинг нима эканлигини белгилаш меъёри икки хил: а) бир яхлитликка эга бўлган сўз б) функционал бирлик бўлган сўз.

Аналитик формани маълум бир мустақил сўзнинг формаси деб ҳисоблаш сўзни функционал бирлик сифатида баҳолашга асосланади. Сўзнинг синтетик формаси ҳам мана шу функционал бирлик сифатидаги сўзнинг кўринишидир.

Аналитик форма синтетик формадан ўзининг бир неча хусусияти билан ажралиб туради.

1. Аналитик форма икки ва undan ортиқ сўзлардан ташкил топган бўлади. Синтетик форма, хоҳ содда, хоҳ қўшма бўлсин, фақат битта сўздан иборатдир.

2. Аналитик форма составидаги ёрдамчи сўзнинг ўрни ўзгартрилиши ёки бошқа сўзлар билан алмаштирилиши мумкин. Масалан, **жуда гўзал — гўзал жуда, олиб тура тур — тура тур олиб, дев каби — дев сингари—дев янглиғ (арх.), мактаб томон—мактаб сари** ва б. Солиштиринг: **Ёшлигим ширин жуда (Мирмуҳсин, Икки ёшлик).**

Синтетик формада аффикснинг негиздан ажратилиши ёки бошқа аффикс билан алмаштирилиши аналитик формадагига нисбатан жуда кам, айрим формаларда, умуман, мумкин эмас.

3. Ўрни билан аналитик формалардаги ёрдамчи сўзларнинг асл мустақил лексик маънолари қайта тикланиши, «трилиши» мумкин. Масалан, **томон кўмакчиси. «Сиз — бир томон, биз — бир томон»** каби гапларда ўз лексик маъноси («сторона») билан қўлланиб, гапнинг кесими вазифасини бемалол бажараверади.

Синтетик формадаги аффиксининг эса ўтмишидаги лексик маъноси тикланмайди. Фақат аффиксодларнинггина лексик маънолари қайта тикланиши мумкин⁵⁰⁹.

морфологического строя германских языков» тўплами, М., 1963, 49-бет).

⁵⁰⁹ Аналитик форма ҳақида қўшмача равишда қаранг: Е. Б. Ройзенблит. К вопросу об аналитической форме слова во французском языке (Труды ВИИЯ. V, 1955); Р. Г. Пиотровский. Еще

Тил бирлиги бўлган сўзни нутқ бирлиги бўлган грамматик формадан ажратиб, уни лексема термини билан аташ, нутқ бирлиги бўлган функционал сўзни эса синтаксема (ёки глоссема) деб номлаш илмий анализ ва изохлаш учун қулай келадигандай кўринади. Бирок синтаксема термини фақат синтактик муносабат назарда тутилаётганлигини акс эттиргани учун сўзнинг нутқдаги сўз ўзгариш формаларидан бошқа формаларни, чунотчи, модал формаларни ўз ичига олмайди. Демак, синтаксема терминининг маъноси сўз формаларининг хилларига қараганда тор. Шунинг учун тил бирлиги бўлганда — сўз ёки лексема, нутқ бирлиги бўлганда — сўз формаси ёки функционал сўз терминидан фойдалана бериш қулай. Шундай қилиб, функционал сўз ёки сўз формаси — яхлит шаклланган (цельнооформленное) сўз ҳам, айрим шаклланган (раздельнооформленное) сўз ҳам бўлиши мумкин.

Аввалгиси синтетик форма бўлса, кейингиси аналитик формадир. Бу икки хил форма тили замон нуктаи назаридан параллел эмас — улар бир вақтнинг ўзида бир-бирига тенг келадиган birlikлар эмас. Чунки аналитик формалар, аслида синтетик формалар асосида яратилиши ҳам мумкин. Масалан, қалам билан формаси составидаги қалам синтетик форма парадигмасидаги (келишк системасидаги) элементлардан бири, яъни бош келишк формаси бўлиб, шу синтетик форма кўмакчи билан бириктиб янги бир форма — қалам сўзининг аналитик формасини ҳосил қилади. (Бунга бундан олдин ҳам тўхтаганим эди).

Тилшунослиқда аналитик форма масаласи ҳамма томонидан бир хилда эътироф қилинган эмас. Бу соҳадаги фикрларни бир нечага бўлиши мумкин. Булар:

1. Аналитик форма бу айрим сўзнинг грамматик формасидир.
2. Аналитик форма айрим сўзлардан ташкил топган сўз бирикмасидир.

3. Аналитик форма айрим сўз формаси ҳам, сўз бирикмаси формаси ҳам эмас, балки у алоҳида форма типидир.

Масалан, В. Н. Ярцева, В. Н. Жигадло, О. П. Сунпк, Н. В. Солнцева ва В. М. Солнцевлар, Э. В. Севортян, Х. Е. Майтинская ва бошқа бир қатор тилшунослар традицион таълимотга асосланиб, сўзнинг аналитик формаларини синтактик ҳодиса деб эмас, морфологик ҳодиса деб ҳисоблайдилар. Масалан, В. Н. Жигадло, И. П. Иванова, Л. Л. Иофиқларнинг инглиз тилидаги аналитик формалар ҳақида фикр юритар эканлар, «Сўз туркумларининг аналитик формалари ўз грамматик маъноларига кўра морфологияга алоқадордир, чунки улар синтетик формалар сингари, яъни бир сўзнинг формаларидай сўз туркумларининг грамматик категорияларини ифодалаш учун хизмат қилади»⁵¹⁰, деб ёздилар.

Аналитик формалар синтетик формалар андозаси билан ўлчанганидан, Т. П. Ломтев, Т. А. Бертагаев, Н. В. Солнцева ва В. М. Солнцев каби бир қатор олимлар аналитик форма синтетик форма парадигмасига кириши шарт, деб ҳисоблайдилар⁵¹¹. Шу билан аналитик формалар ҳаддан ташқари морфологизациялаштирилади.

Аналитик формаларни маъно ва вазифа жиҳатидан синтетик формаларга, қарийб, тенглаштириш ўзбек тилшунослигида ҳам кўринади. Масалан, А. Н. Кононов «Айрим ҳолларда ўзбек тили синтетик формаларни кўмакчили конструкция билан, аналитик формалар билан алмаштириш тенденциясини очиқ кўрсатади...», дейди. У кўмакчининг функция жиҳатидан сўз ўзгарувчи аффиксга тенг келади, деб ҳисоблайди. Шунинг учун кўмакчи «...объектнинг абстракт грамматик элементга айланади, яъни ўзининг формал-

раз об аналитической форме слова... (Изв. АН СССР. ОЛ и Я. 1957, том XVI, вып. 4).

⁵¹⁰ В. Н. Жигадло, И. П. Иванова. Л. Л. Иофиқ Кўрсатилган асар, 14-бет

⁵¹¹ Т. П. Ломтев. Основы синтаксиса совр. русского языка, М., 1958, 22-бет; Т. А. Бертагаев. Сочетание слов и аналитическая конструкция («Аналитические конструкции в языках различных типов». Тезисы докладов, Л., 1963, 12-бет); Н. В. Солнцева и В. М. Солнцев. Анализ и аналитизм (Уша ерда, 7-бет).

грамматик функцияларига кўра келишдик аффикси бўлиб қолади»⁵¹², деб ёзади у.

Маълумки, сўз ўзгартувчи синтетик формалар маълум парадигмани ташкил қилади. Аналитик формаларни морфологик ҳодиса деб ҳисобловчи тилшунослар бу формаларда ҳам парадигма қидирадилар. Масалан, А. А. Леонтьев аналитик формани иккига — парадигматик («тор маънодаги аналитик форма») ва пардигматик бўлмаган аналитик формаларни («кенг маънодаги аналитик форма») ажратиб мумкин, деб ҳисоблайди⁵¹³.

Ўзбек тилида аналитик формаларни бу хилда ажратиб бўлмайди. Чунки аналитик формалар парадигма системасига ҳам кирмайди, махсус парадигма ҳам ҳосил қилинмайди.

Т. А. Бертагаев мўғул тилида аналитик конструкция бор-у, аналитик форма йўқ, дейди. Чунки у мустақил сўз билан кўмакчи бирикмасини сўз бирикмаси деб ҳисоблайди⁵¹⁴. М. А. Кумахов аналитик конструкция сўз (кўшма сўз ёки составли сўз) деб ҳисобланиши мумкин эмас, дейиш билан бирга, аналитик феълларни барқарор ёки баъзан эркин сўз бирикмалари деб баҳолайди⁵¹⁵.

Б. А. Серебrenников, И. И. Цукерман, А. М. Мухин ва бошқа бир қатор олимлар ҳам шундай фикрдадилар. Бунинг сабаби шундаки, аналитик форма, гарчи составидаги сўзларнинг битта грамматик бириклик ташкил қилиб, тапда битта гап бўлаги сифатида қўлланишини назарда тутса ҳам, морфологияга алоқадор факт деб қаралмайди. Масалан, Г. А. Меновшчиков шундай ёзади: «Грамматик маъно фақат сўз формаси билангина эмас, шу билан бирга, мустақил сўзнинг ёрдамчи сўз билан бирикishi орқали ҳам ифодаланадими, бу морфология доирасига эмас, балки синтаксис доирасига кирди»⁵¹⁶.

Маълумки, Л. В. Шчерба, бир томондан, сўзнинг аналитик формаси мавжудлигини эътироф қилса, иккинчи томондан, уни сўз бирикмаси деб ҳам атаган эди. Солиштириш: «Сўз формалари деб,— ёзади у,— сўзларнинг шундай бирикmalarини ҳисоблаш лозимки, бунда асосий тушунчанинг оттенкаси ифодалангани ҳолда,⁵¹⁷ улар боғлиқ бўлади, яъни бирикманинг оттенка ифодалайдиган донмий қисми ўз маъносиди қўлланмаган бўлади».

Сўзнинг аналитик формасини сўз бирикмаси билан тенглаштириш тўғри бўлмас эди. Аналитик форма гарчи икки (баъзан ундан ортик) сўзларнинг бирикишидан тузилса ҳам, эркин сўз бирикмаси билан бирдай эмас. Улар орасидаги фарқларнинг энг муҳимларини шундай кўрсатиш мумкин:

1. Сўз бирикмаси формасининг компонентлари, одатда, мустақил сўзлардан бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз лексик маъносини сақлайди. Аналитик формада эса битта лексик маъно ифодалайдиган асосий (мустақил маъноли) сўз бўлиб, иккинчиси (агар ёрдамчи сўз битта бўлса), юқорида айтилганидек, ўз лексик маъноси билан қўлланмайди, грамматикализациялашади.

2. Аналитик форма структура ва мазмун тугаллигига эга эмас. Сўз бирикмасида эса бундай тугаллик, бутунлик мавжуд бўлади⁵¹⁸. Масалан: *Оташ каби иссиқ* гапидаги *оташ* каби формасидан унинг нимагадир тобелиги, ниманингдир қисми — бўлаги эканлиги ангилашиб туради. Унинг бир бутун формалиги ана шундай тугалланмаганлик хусусияти билан характерланади. Аммо *катте самолёт*, *кўм-кўк дала*, *яхши ишлади* каби эркин

⁵¹² Проф. А. Н. Кононов. Послелогии в современном узбекском литературном языке, Ташкент, 1951, 7-бет.

⁵¹³ А. А. Леонтьев. Аналитические формы и проблема единства слова («Аналитические конструкции в языках различных типов»). Тезисы докладов, Л., 1963, 8—9-бетлар).

⁵¹⁴ Т. А. Бертагаев. Сочетание слов и аналитическая конструкция. (Кўрсатилган тезислар).

⁵¹⁵ М. А. Кумахов. О так называемом аналитическом глаголообразовании. (Кўрсатилган тезислар, 23—24-бетлар).

⁵¹⁶ Г. А. Меновшчиков. Кўрсатилган асар, 53-бет.

⁵¹⁷ Л. В. Шчерба. Некоторые выводы... («Избранные работы по языкознанию и фонетике, том I, ЛГУ, 1958, 35-бет).

⁵¹⁸ В. Н. Ярцева. Исторический синтаксис английского языка, М. — Л., 1961, 94-бет.

бирикмаларда аналитик формага нисбатан бутун бир мазмун яхлитлиги билиниб туради. (Бирикманинг бундай бутунлик ташкил қилиши гапга хос бўлган бугунликка нисбатан кам, етарли эмас, албатта. Аммо аналитик форманикидан ортиқ, кучли).

3. Аналитик формани ясашда иштирок этадиган ёрдамчи сўзлар (хусусан, кўмакчилар ва кўмакчи отлар) икки томонлама алоқага эга бўлади; бир томондан кучсиз бўлса ҳам, ўзидан олдинги сўз билан, иккинчи томондан, ўзидан кейинги сўз (айниқса феъл) билан алоқага киришади. Юқоридаги *Отаи каби иссиқ* гапиде *каби* сўзи *отани* сўзи билан шундай алоқадаки, бу алоқа *отани* сўзининг грамматик маъносини ифодалаш вазифасини кўмакчига юклатилишидан келиб чиқадиган аналитик форма ясашга олиб келади. Иккинчи томондан эса, *каби* кўмакчиси *отани* сўзининг *иссиқ* сўзи билан синтактик жиҳатдан боғланишига хизмат қилади. Демак, *каби* сўзи *иссиқ* сўзи билан маълум алоқага эга. Биринчи алоқа аналитик форма доираси билан чекланса, иккинчи алоқа гап (ёки сўз бирикмаси) доирасида бўлади. *Клубга қараб кетди* гапиде бу, айниқса, яхши кўринади. *Китоблар стол устида турибди* каби гаплардаги кўмакчи отнинг хусусияти, умуман, юқоридаги *каби* бўлса ҳам, у ўзидан олдинги от билан эркин бирикмадагидек асосда — қаратқич-қаралмиш муносабатида бириқади. Аммо эркин бирикмадан фарқ қилган ҳолда, қаратқич билан бўлган муносабати умумгап доирасида бўлмайди: *стол* сўзининг *устиде* сўзига нисбатан қаратқичлиги гап қурилишида реал алоқа сифатида тушунилмайди, *устиде* сўзи *стол* сўзининг грамматик маъносинингана англатади. Иккинчи томондан эса, *устиде* сўзи феъл билан боғланган — унга тобе — феъл уни бошқаради. Кўмакчи феъллар ҳам худди шундай: бир томондан, етакчи феъл билан боғланса, ўзидаги шахс-сон маъносига кўра эга билан боғланади: *Мен ўқиб чиқдим* каби. Шунинг учун «кўмакчи феъллар мураккаб морфологик формага киради ва шундай қилиб, морфологияга оидир»⁵¹⁹. Аммо орттирма даража, кучайтирма формаларни ясайдиган сўзлар фақат бир томонлама алоқада бўлади: фақат асосий сўз (сифат, равиш ва б.) билан бир мазмун ва шакл бутунлигини ташкил қилади.

Эркин бирикмада эса компонентлардан бири фақат иккинчиси билан алоқада бўлади. Масалан, *катта самолёт* бирикмасидаги *катта* сўзи фақат самолёт сўзи билан алоқада, яхши ишлади бирикмасидаги яхши сўзи фақат ишлади сўзи билан алоқададир. Борди-ю, *катта самолётга тушдим* каби гап тузилганида ҳам, *самолётга* сўзини икки томонлама алоқага киришган деб бўлмайди, чунки *катта самолётга* бирикмасида фақат *катта* сўзи тобе сўз сифатида *самолёт* сўзи билан боғланган, *самолётга* сўзи эса ўз ҳолига эркин. У фақат тушдим сўзига боғланган (тўғриси — эргашган), демак, *самолётга* фақат бир томонлама алоқададир.

4. Эркин сўз бирикмасида сўзлардан бири бошқасига грамматик жиҳатдан тобе бўлади. Ҳоким сўз эса ўша бирикма мазмунининг маъно маркази бўлиб қолади; Масалан, *катта самолёт* бирикмасида иккита лексик маъно — «катта» ва «самолёт» мавжуд, аммо фақат *самолёт* сўзи грамматик жиҳатдан ҳоким ва маъно жиҳатдан ўша бирикманинг марказидир.

Аналитик форманинг эса фақат битта лексик маъно ташувчиси бўлади, бинобарин, қайсидир маънога нисбатланадиган маъно маркази ҳақида гапириш мумкин эмас. Чунки иккинчи сўз ўз лексик маъносини йўқотиб қўйганлигидан, фақат грамматик маъно ташинди. Грамматик маъно эса лексик маъно билан нисбатланиши мумкин бўлмаган тушунчалардандир.

Ниҳоят, **учинчи бир фикр** ҳам мавжуд бўлиб, бунга кўра, аналитик конструкция сўз ҳам, сўз бирикмаси ҳам эмас. Масалан, П. Я. Скорик аналитик конструкция «бу алоҳида тил бирлиги — аналитик комплекс»⁵²⁰ дейди. Бундай дейишнинг сабабини у шундай тушунтиради: аналитик конструкцияларни сўз формаси деб ҳисоблагандарида,

⁵¹⁹ В. Н. Ярцева. Кўрсатилган асар, 34-бет.

⁵²⁰ Ўша ерда, 28-бет.

уларнинг синтетик формалар билан нисбатланишини ва синтетик формалар билан бирга битта парадигма ташкил қилишини кўзда тутадилар.

Чукот тилида аналитик конструкциялар синтетик формалар билан нисбатланмайди. Шунинг учун уларни шартли равишда ҳам аналитик форма деб бўлмайди.

П. Я. Скорик, умуман, тилда аналитик форма борлигини инкор қилмайди. Бундай форма, унингча, одатдаги сўз бирикмалари сингари айрим сўз формаларидан ташкил топади. Бироқ сўз бирикмасидан шу билан фарқ қиладики, улар «ўзаро аналитик конструкциянинг ягона лексик семантикасига кўра зич бирлашган бўлади»⁵²¹. Бу билан П. Я. Скорик аналитик форманинг сўзга хос бўлган ягона маънога эга эканлигини амалда эътироф қилади. Шунинг учун у аналитик формани сўзга қарама-қарши кўйишга етарли асосга эга эмас. Ваҳоланки, у аналитик формаларни сўзга ҳам, сўз бирикмасига ҳам қарама-қарши қўяди.

Аналитик формаларнинг парадигмага муносабатига келганда шунини айтиш лозимки, сўз формаларининг парадигма ташкил қилиши ҳамма вақт шарт эмаслиги бундан илгари айтиб ўтилди. Агар синтетик формаларнинг баъзилари формаларнинг ўзаро зич боғланишида ташкил топадиган парадигмага эга эмас экан, буни аналитик формадан талаб қилиш ҳам мумкин эмас. Шунинг учун маълум парадигмага кирмаганлигидан аналитик формалар сўз формаси деб ҳисобланмаслиги керак, деган принцип ўринсиз бўлиб чиқади. Бунга яна аналитик формалар, кўшимча модал маъно ифодалаш билан боғланганлиги, синтетик формалар парадигмаси эса сўз. ўзгартиш ходисаси билан боғланганлигини кўшсак, синтетик формалар парадигмаси аналитик формалар учун меъёр, андоза бўла олмаслиги яна ҳам аниқроқ тасаввур қилинади.

Шундай қилиб, сўзнинг аналитик формаси бўлмайди дейиш сўзнинг нутқ бирлиги сифатида (функционал сўз сифатида) хизмат қилиши ва шу туфайли грамматик жиҳатдан шаклланиши билан тил бирлиги (элементи) ҳолатини фарқламасликдан келиб чиқади. Ҳозирги ўзбек тилида сўз туркумлари бўйича қараганда, тубандагилар аналитик формаларга қиради.

1. Отлардаги ўмакчилик конструкциялар: *сиёҳ билан, укам учун, муз каби, мактаб томон ва бошқалар.*

2. Отларнинг бош келишиқ формасида такрорланишидан тузилган формалар: *тўда-тўда (одам), машина-машина (пахта) каби.*

3. Отлардаги эркалаш формалари: *Сора қиз, Вери қиз* каби.

4. Сифатнинг орттирма даражаси: *энг яхши, энг гўзал* каби.

5. Кучайтирув ва таъкид формалари: *жуда яхши, юяят гўзал, ниҳоятда оғир, катта-катта (бинолар)* каби.

6. Ажратитиш, яқкалаш формалари: *беш туп (дарахт), 1 юз бош (кўй), ҳар киши, бир ўзи, беш-беш (бўлиб), 1 учта-учта (олма олиб)* каби.

7. Гумон-чама формалари: *алланима, сен эмиш, , борган эмиш, қанд-курс, кийим-кечак чала-чулла, от-пот, оз-моз, ирим-сирим, калта-култа* каби.

8. Бўлишсизлик формалари: *олган эмас, кўргани йўқ* каби.

9. Фейлнинг модал-гус формалари: *ўқиб кўр, қараб тўр, санаб чиқ, ишлай олади* кабилар.

10. Тўлиқсиз феъллар билан ясалган *раис эди, ўқувчи экан, бор экан, бормас экан* кабилар (куйирокда буюрмаларга муфассал тўхталлинади).

11. Сифатларнинг тўла бўлмаган такрори ҳам аналитик формага киритилиши керак: *қип-қизил, оппоқ, қоп-қора, ям-яшил* каби.

Аналитик формалар ичида «феъл + феъл» типдаги бутунликлар («қўшма

⁵²¹ П. Я. Скорик. Об аналитических конструкциях в чукотско-камчатских языках (Кўрсатилган тезислар, 27-бет).

фeъллар») алоҳида изоҳни талаб қилади. Чунки бундай фeълларнинг грамматик маъно таъйиндиган қисми (кўмакчи фeъл) асосий лексик маънони англатадиган етакчи қисм (етакчи фeъл) билан битта лексик-грамматик бутунлиқни ташкил қилиб, иш-ҳаракатнинг бажарилишига доир бўлган хусусиятларни ифодалаш учун хизмат қилади. Отлар билан кўмакчи сўзларнинг бирикишидан туғилган бутунлиқларда эса бундай семантик яхлитлик ва сингиб кетиш кучли бўлмайди. Отларнинг бошқа сўзлар билан алоқасини ифодалаш кўшимча грамматик отгенкалардан (қиёслаш, биргалик, ўхшатиш, сабаб, мақсад ва б.) устун туради. Сифатнинг ортгирма даражаси формасида бундай синтактик алоқа учун хизмат қилиш кўринмаса ҳам, *бари, бир, энг* сўзи билан сифат фeъллардаги каби зич семантик бутунлиқни ташкил қилолмайди. Шу сабабларга кўра «фeъл + фeъл» типидagi аналитик формалар бошқа аналитик формалардан ажралиб туради.

Эркин бирикмаларнинг морфологизацияси натижаси бўлган фeълнинг аналитик формаси нутқ моментига тузилганлиги учун, уни баъзи тилшунослар ўйлаганидек «грамматикализациялашган барқарор бирикма»⁵²² деб бўлмайди. С. Н. Муротов бу типдаги формаларни «барқарор сўз бирикмалари» дегани ҳолда бунга такрорлашни (редупликацияни) ҳам киритади.⁵²³

Маълумки, бирор бутунлик сўз бирикмаси деб баҳоланар экан, унинг составида иккита сўз (бошқа-бошқа сўз) мавжуд бўлиши керак Ваҳоланки, бу ўринда «ўша бир сўзнинг такрорланиши» кўзда тутилади. Яна шуни ҳам назарда тутиш лозимки, морфологизациялашган бирикмаларнинг компонентлари нутқнинг талабига кўра ҳар хил бўлаверади: *олиб тур, кўриб тур, ишлаб тур; ўқиб чиқ, кўриб чиқ, қараб чиқ* (ёзма асар ҳақида), *ўйлаб чиқ, бора қол, ола қол, ича қол, ёза қол* ва бошқалар. Сўз такрорлашда бундай эркинликни назарда тутиш мумкин эмас: *тоғ-тоғ* (пахта), *бора-бора, била-билмас, кундан-кун, кундан-кунга* ва бошқалар. Шу сабабларга кўра редупликацияни морфологизациялашган бирикма деб бўлмайди. Аналитик формалар составидаги содда сўзлар, сонининг нечта бўлишидан қатъи назар, икки бутунликка — қисмга ажралади. Қисмлардан бири аналитик форманинг лексик маъно асосини англата, иккинчиси — грамматик маънони англатади. Шунинг учун бундай бутунлик бир сўзнинг грамматик формасини ҳосил қилади. Юқоридagi мисолларда *тур, чиқ, қол* сўзлари етакчи фeълларга модал маъно кўшади. Масалан, *ўқиб чиқди* фeъли *ўқиб ва чиқди* компонентларидан тузилган бўлиб, биринчи компонент (*ўқиб*) асосий ҳаракатни англата, иккинчиси (*чиқди*) ўша ҳаракатнинг бажарилиш хусусиятини, майл, замон, III шахс маъноларини англатади. Фeълнинг аналитик формаси ҳар қанча, «ёйик» бўлса-да, мана шу икки кутбга ажралиш сақлана беради. Масалан, *қўл қўйиб қўй, айтиб бера қол* фeъллари учтадан сўздан ташкил толган, аммо улар иккитадан кутбга ажралади. Биринчи кутб ёки компонент *қўл қўйиб*⁵²⁴, *айтиб* бўлса, иккинчиси — *қўй, бера қол* бўлади. Бу фeъллар тўрт сўздан иборат бўлганида ҳам шу хилда икки компонентга ажралади. Масалан: *қўл қўйиб қўя қол* фeъли *қўл қўйиб* ва *қўя қол* қисмларига, *айтиб бериб қўя қол* фeъли *айтиб бериб* ва *қўя қол* қисмларига ажралади. Бу каби ажратишнинг тўғрилигини бўлишсиз форма ясовчи *-ма* аффиксининг қандай бутунликка кўшилиши ҳам кўрсатади. Юқоридagi фeълларга бу аффиксининг кўшилиши худди ўша иккига ажралишга мос келади: *қўл қўймай қўя қол, айтиб бермай қўя қол*.

Шуни ҳам айтиш керакки, *-ма* орқали ажратиладиган маъно маркази ўз навбатида лексик маъно билан грамматик маънога (модал-тус маъносига) эга бўлиши мумкин. Шунинг учун юқорида *айтиб* (лексик маъно) *бермай* (модал-тус маъноси) битта бутунлиқни ташкил қилган. Яна солиштиринг: *олиб чиқиб қўя тур* — *олиб чиқмай қўя тур* — *олиб чиқиб қўймай тур* ва бошқалар. Бундан шундай хулоса ҳам чиқариш мумкинки,

⁵²² С. Н. Муротов в. Кўрсатилган асар.103-бет.

⁵²³ Ўша ерда, 105-бет.

⁵²⁴ Аналитик форма составида «от 4- фeъл»: типига ясалган фeъл бўлганида, от -I- фeъл биринчи компонентни, учинчи сўз эса иккинчи (ёрдамчи) компонентни ташкил қилади.

аналитик форма составидаги кутбларга ажралиш семантик ва грамматик жиҳатдан бир-биринга мос келавермайди. Мантиқан *олиб чиқиб қўя тур* феълидаги асосий лексик маъно олмоқ феълида (олиб формасида), ammo грамматик жиҳатдан *олиб чиқ* ҳам, *олиб чиқиб қўй* ҳам бир бутун бўлиши мумкин. (Юқорида - ма аффиксининг қўшилишига диққат қилинг).

Шундай қилиб, феълнинг аналитик формаси англатган лексик маъно қўшма сўздагидек компонентлар маъносининг йиғиндисидан иборат бўлмай, биринчи компонентнинг лексик маъносидангина иборат бўлади. Иккинчи компонент ўша лексик маънога турли абстракт маънолар қўшади, холос. Қўшма сўзларда эса компонентларнинг ҳар бири лексик маъно ифодалашда иштирок этади. Шунинг учун бундай қўшма сўз икки кутбга ажрала олмайди. Лексик маъно компонентларни бир марказга йиғиши ва шу ҳолда қўшма сўз тил арсеналига кирувчи факт сифатида доимий равишда хотирада сақланади.

Аналитик форманинг семантик ўзига хослиги унинг компонентлари орасидаги грамматик эркинликка ҳам сабабдир. Шунинг учун бундай феъл компонентлари орасида тубандаги грамматик хусусиятлар юзага келади:

а) компонентларнинг нутқдаги тартиби қатъий эмас, уларнинг ўрнини алмаштириш мумкин: *кўриб турди* — *турди кўриб каби*;

б) компонентлар орасига бошқа сўз кириши мумкин: *олиб бордим* — *олиб ҳам бордим каби*;

в) биринчи компонент ўзича бирон модал маъно берадиган аффикс олиши мумкин: *чарчаб кетдим* — *чарчаблар кетдим*, *азоб чекди* — *азоблар чекди*, *кўриб қолди* — *кўрибқолди* ва бошқалар;

г) сўз ясовчи аффикс ҳар бир компонентга айрим-айрим қўшилади: *иш + ла й бош + ла + ди каби*;

д) форма ясовчи -ма аффикси, феъл нисбатларини ясовчи аффикслар баъзан аналитик формаларда ҳар икки компонентга қўшила олади: *ўқи-т-иб кўрди* — *ўқиб кўрсат-ди*, *ўқи-ма-й кўрди* — *ўқиб кўр-ма-ди каби*.

Аналитик формаларнинг компонентларидаги бундай хусусиятлар қўшма сўзларда сира ҳам учрамайди. Шу жиҳатдан бундай феълларни қўшма сўз составидан чиқариш керак. А. Н. Кононов, Э. В. Севортян «феъл + феъл» типидagi феълларни «составные глаголы» деб атайдилар⁵²⁵. Бу каби «составли феъллар» хотирада тайёр ҳолда сақланмайди. Икки ва ундан ортиқ феълларнинг бириктириши билан форма яшаш, юқорида айтилганидек, фақат нутқ momentiда бўлади. Л. В. Щербанинг баъзи қўшма сўзлар нутқ процессида ясалди⁵²⁶, деган фикри мана шундай феълларга бевосита тааллуқлидир.

Феъл формалари компонентлари орасида нисбий мустақиллик бўлса, улар гаңца фақат битта функцияни бажаради, майл. замон ва шахс-сон маъноларини бир бутунлик сифатида ифодалайди (*ўқиб кўрганман каби*). Феълнинг аналитик формалари хақида гап борганида тўлиқсиз феъллар (*эди, экан, эмиш*) ёрдамда тузилган формаларни ҳам тилга олишга тўғри келади.

Тўлиқсиз феълларнинг аналитик формалар составидаги роли, тахминан, кўмакчиларники каби. Чунки тўлиқсиз феъллар, бир томондан, асосий сўзга қўшимча маъно — (аниқ эшлаш, қутилмаганда эшлаш, эшитилганлик каби) модал маъно қўшади; иккинчи томондан, асосий сўзнинг кесим вазифасида эканлигини кўрсатади, яъни синтактик вазифа бажаради. Шунинг учун ҳам синтаксисда уларни *боғлама* (связка) деб атайдилар. Тўлиқсиз феъллар кесим вазифасида келган от, сифат, сон, олмош, равишларга ҳам қўшилади (бу хақда кейинроқда). Шундай қилиб, кўмакчилар, тўлиқсиз феъллар, энг,

⁵²⁵ А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, 263-бет; Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования..., 10-20- ва кейинги бетлар.

⁵²⁶ Акад. Л. В. Щерба. Очередные проблемы языковедения (Избранные работы по языковедению и фонетике, том I, Л., 1958, 9-бет)

жуда каби сўзлар билан ясалган аналитик формалар феълнинг аналитик формаларидан ажралиб туради.

Редупликация аналитик форма яшаш усулининг иккинчиси бўлиб, бу усул мустақил сўзнинг ёрдамчи сўз билан бириктишига нисбатан бирмунча фарқ қилади. Бу фарқ шундан иборатки, грамматик маънони иккинчи компонент ифодаётганлиги аниқ тасаввур қилинмайди. Шу билан бирга, биринчи компонент ифодалайди, дейиш ҳам тўғри бўлмас эди. (Худи мана шу нуқта, хусусият такрорланган сўзларни синтетик формалардан ажратишга мажбур қилади). Масалан, *тоғ-тоғ (хирмон)* формасининг грамматик маъноси на биринчи, ва на иккинчи тоғ қисмида аниқ аниқлангилмайди. Вахोलанки, *тоғдай* формасида грамматик маъно шу яхлит бир бутунликда – шу битта сўзнинг ўзида ифодаланган, *тоғ билан (юриб) ёки тоғ томон (юриб)* каби аналитик формада грамматик маъно ёрдамчи сўзлар (*билан, томон*) орқали ифодаланлади. Такрорланган сўзларда грамматик маънони ифодалаш на биринчисига, на иккинчисига ўхшамайди. Ҳақиқатан ҳам шундай деб қатъий ҳукм чиқариш тўғри бўлармикан? Сўзларнинг такрорланишидан ҳосил бўлган формаларда юқоридаги икки усулдан бирита ўзшайдиган томонлар йўқмикан?

Ҳақиқий ахволни аниқлаш учун ишни такрорланган сўзларнинг қандай талаффуз қилинишидан бошлаш мумкин. Маълумки, сўзлар оддий равишда (яъни ўртада бирон хил бошқа морфема келмагани ҳолда) такрорланганларида, биринчи компонент иккинчи компонентга нисбатан кучлироқ талаффуз қилинади. Солиштириб:

Бошимдан кучоқ-кучоқ

Баҳор гулларини сочди. (Қ. Муҳаммадий, Баҳор билан сўзлашдим).

Кўкдан ёғиб ҳаёт суви

Майин-майин ишалайди (Қ. Муҳаммадий, Бизнинг куз).

... *Ободонлик учун шаҳарда ҳали иш тоғ-тоғ* (Ойбек, Ол. вод. шаб.).

Юқорида келтирилган такрорланган сўзлар турли синтактик позицияда қўлланган (аниқловчи, ҳол, кесм) бўлишига қарамай, уларнинг биринчи компонентлари бош уруга, аммо иккинчиси эса иккинчи даражали уруга эга бўлгани учун биринчи компонентга нисбатан кучсизроқ талаффуз қилинади. Компонентларнинг талаффузидаги бу каби фонетик ўзига хос хусусиятлар улардан биринчисининг лексик маъно ташувчи қисм бўлиб, иккинчиси грамматик элемент вазифасини бажараётганидан далолат бермасмикан? — деган савол туғилади. Бош уругу, одатда, маъноси муҳим ҳисобланган сўз ёки элементга тушиши маълум-ку!

Кишилик олмошлари такрорланганида, компонентларнинг иккинчиси аффиксоид вазифасини бажарганлиги, кейинчалик эса аффиксга айланганлиги ҳам шуни кўрсатади: *менман, сенсан* каби.

От, сифат, равишлар такрорланганида ҳам кишилик олмошларида юз берган силжишга яқин ҳолат вужудга келмайди дейиш мумкин эмас, албатта. Тўғри, бу ўринда, *менман, сенсан* каби формаларнинг иккинчи компоненти эганинг кесимдан сўнг такрорланишидан келиб чиққан. Юқорида келтирилган от, сифатнинг оддий такрори эса бундай принцип асосида яратилмаган-ку, деб эътироз билдириш мумкин. Грамматик эволюциянинг бу тури ҳақиқатан ҳам шундай. Аммо *менман, сенсан* каби формаларнинг талаффуз хусусияти юқорида кўрсатилган такрорий сифат формаларидагига ўхшайди. Нутқда такрорланган кишилик олмошлари кесим вазифасида қўлланмаган ўринлар ҳам учрайди. Масалан: *нарироқда керилишиб... манман деган участкафурушлар мўйлов силаб ўтиришибди* («Қ. ўзб»). Аммо уругу, бари-бир, биринчи компонентга тушади. Афтидан, бу каби форманинг маъно ва грамматик ўзгаришга учраши биринчи компонентнинг лексик маъно ташуви хусусиятини йўқотмайди. Шундай қилиб, сўз оддий такрорланганида такрорий форманинг иккинчи компоненти грамматик маъно ташувчи ёрдамчи сўз ёки аффиксоидга ўхшаб кетадиган функцияни бажаради. Бундай функция вақтинча: фақат нутқ тузилиши билан боғлиқ. Аммо такрорланган сўзнинг иккинчи компоненти тамомила

грамматик элементга айланиб кетмайди, албатта. Мана шундай изоҳ билан оддий такрорларни бир сўзнинг аналитик формасига киритиш мумкин.

Маълумки, сўз бошқачарок фонетик вариантда такрорланиши ҳам мумкин. Масалан, *дон-дун, ун-пун, гилам-сила* каби. Бундай такрорий формаларнинг фақат биринчи компоненти лексик маъно ташиши ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди. Иккинчи компонент эса ўша лексик маънога умумийлик, ноаниқлик каби модал маъно қўшади. Оддий такрордаги сингари бунда ҳам иккинчи компонентни грамматик элементга айланган деб бўлмайди. (Такрорланган сўзларнинг маъно ва грамматик функцияларига кейинроқда тўхталинган). Аммо шунга қарамай, бунда ҳам иккинчи компонент грамматик маъно ифодаланишига хизмат қилади. Иккинчи компонентнинг грамматик элемент бўла олмаслигига сабаб шуки, у индивидуал тарзда — ҳар бир сўзнинг ўзига хос, ўзига ўхшаш бўлади. У бошқа сўзларни шакллантириш учун хизмат қилмайди. Шунинг учун уни ўша сўзнинг грамматик шаклланишига хизмат қилса ҳам, грамматик элемент (кўрсаткич ва б.) деб бўлмайди. Сифатларнинг *қўм-қўж қил-қилиш* типига такрорланишида мавжуд бўлган *қўм-қўж* қисмлари ҳақида ҳам худди мана шундай изоҳ бериш мумкин.

Сўз формаларининг грамматик маъно ва функция жиҳатидан турлари

Сўзнинг грамматик формалари киши тафаккурининг абстракциялаш натижаси бўлиб, бу абстракция турли даражададир. Шунинг учун ҳам грамматик форма сўзнинг лексик маъносига қўшимча маъно қўшишдан тортиб сўзлар орасидаги умумий синтактик алоқани ифодалашгача, яъни торроқ ҳажмдан жуда кенг ҳажмгача бўлган абстракцияни ифодалаш учун хизмат қилади. Бошқача айтганда, сўзнинг грамматик формалари бир хил эмас: баъзи грамматик формалар лексик маънодан англашилган предмет ёки ҳодисанинг хусусиятига, табиатига оид бўлган турли муносабатларни ифодаласа, баъзи формалар эса сўзларнинг гаптаги бир-бирларига алоқасини, боғланишининггина ифодалайди. Бу формаларни бир-биридан ажратиш лозим. Шу билан бирга уларни алоҳида номлан ҳам керак бўлади. Масалан, турли муносабат ифодалайдиган формаларни модал форма деб, сўзларнинг алоқасини ифодалайдиган формаларни эса сўз ўзгартиш формалари деб номлаш мумкин бўлар эди. Тўғри, ҳозиргача тилшунослиқда сўз ўзгартувчи форма ҳақида фикр юритилган бўлса ҳам, модал форма ҳақида, умуман, лексик формага ҳам, сўз ўзгартиш формасига ҳам кирмайдиган формалар, кўпинча, ораликда қолиб келди. Э. В. Севортян модал формаларни сўз ясовчи формалардан ажратиб, сўз туркумлари формаси деб атайди. Туркологик адабиётларда аффиксация усули билан сўз яшаш — лексик сўз яшаш деб, сўз туркумлари (ички) формасини яшаш эса — грамматик сўз яшаш деб ҳам аталиши учрайди, дейди у. «Аммо «грамматик» сўз яшаш, аслида, сохта тушунчадир, чунки улар ёрдамида янги сўз ясалмайди, лекин сўзларнинг формалари сўз ўзгартишдаги каби ўзгаради»⁵²⁷. Э. В. Севортян мана шу «сўз туркумлари формаси»га сифатдош, ҳаракат номин, равишдош формаларини киритади ва уларни фақат грамматик маъно ифодалаб, нутқдагина қўлланади⁵²⁸, дейди.

МОДАЛ ФОРМА

Модал форма сўзнинг лексик маъносидан англашилладиган предмет ёки ҳодисанинг мохиятига, хусусиятига, табиатига доир бўлган қўшимча белгини, ё бўлмаса, сўзловчининг нутқ мазмунига (предмет, ҳодисага) бўлган муносабатини ақс эттирувчи қўшимча маъно орттирадиган шакл ўзгаринишидир. Масалан, *китобча, энг яхши, тузукроқ, қорамтир, келтирган(ман)* ва бошқалар.

Модал форма лексик маънодан англашилган предмет, ҳодисанинг ёки сўзловчининг реал борликқа муносабатини ифодалайди. Модал форма туфайли юзага келган қўшимча маъно белгиси лексик маънодан англашилган предмет ёки ҳодисани реал воқеликка, реал нутққа оид қилиб қўяди. Нутқда эса ҳамма вақт сўзловчининг нутқ

⁵²⁷ Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования..., 17-бет.

⁵²⁸ Уша ерда. 18-бет.

мазмунига, элитувчига (сухбатдошига), ўзига, шаронгга ва, ниҳоят, нутқнинг тузилишига муносабати ифодаланади. Мана шу муносабатлар қисқача сўзловчининг борлиққа муносабати ёки модал муносабат деб аталади⁵²⁹. Бу — табиий бир ҳол. Объектив борлиқни билиш, уни онгда акс эттириш, яъни маълум тушунчага эга бўлиш, тўғридан-тўғри, бевосита бўлмайди. Инсон тажрибаларининг умумлаштирилган натижаси бўлган тушунча сўз маъносига унинг ядросини ташкил этади. Бироқ бу тушунча предмет ёки ҳодисани айнан, ўзича тўла ифодалай олмайди. Нутқда унга яна сўзловчининг модал муносабатлари ҳам қўшилади.

Сўзларнинг модал формалари онгдаги худди мана шу процессни акс эттиради. Модал форма синтактик боғланишни бевосита ифодаламайди. Бу вазифа иккинчи хил формалар орқали юзага келади. Шундай қилиб, модал форма объектив борлиққа нисбат берилувчи маънони сўзнинг лексик маъносига қўшадиган, аммо сўзларнинг гапдаги грамматик муносабатини бевосита кўрсатмайдиган шакл ўзгаришидир. Модал форма объектив борлиқдаги фактни нутқ эгасининг ўз билими, мақсади нуктаи назардан акс эттиришга хизмат қилади. Бунда маълум норма деб ҳисобланадиган тушунчаларга борлиқдаги фактга кишининг қандай муносабатда эканлигини ифодалайдиган қўшимча маъно қўшади.

Модаллик бир неча хил бўлиши билан бирга, бир неча йўл билан ифодаланади.

Биринчидан, модал муносабат сўзловчининг борлиққа бўлган мантқиқий ва эмоционал муносабагидир. Мантқиқий муносабат ҳаммадан бурун предикативлик билан, яъни нима ҳақидадир хабар бериш (уни тасдиқлаш ёки инкор қилиш) билан боғланган. Бoshqача айтганда, модаллик гапда ифодаланади. В. В. Виноградов ҳам моддалликни ифодалайдиган биринчи ва энг йирик бирлик сифатида ганини кўрсатади. Гапдаги модаллик бутун гапдан англашилиши ҳам, унинг бўлақларидан англашилиши ҳам мумкин. Гапнинг дарак сўроқ, буйруқ ва ундов гап типларига бўлинishi бутун гапдаги модаллик туфайлидир. Ундовлар билан ифодаланган гаплар ҳам худди шундай⁵³⁰. Бунда интонация муҳим роль ўйнайди.

Гап бўлақларидан кесимнинг ифодаланиши айниқса модаллик билан зич боғланган. Бунда феъл майлларининг ролини алоҳида қайд қилишга тўғри келади.

Модаллик А. А. Шахматов, В. В. Виноградов каби машхур тилшуносларнинг кўрсатишича, феъл майллари билан ҳам ифодаланади⁵³¹. Агар майл формалари модаллик ифодалар экан, демак майл маъноси билан узвий равишда боғланган замон маъноси ҳам модал маъно каторига киритилиши лозим. В. В. Виноградов феъл замонлари формаларининг индикатив (аниқлик майли) ёки релятив феъл гаплардаги қўлланишида модаллик йўқ деган баъзи буржуазия тилшуносларини танқид қилади⁵³². Демак, В. В. Виноградов майл ва замон формаларида модаллик бор деб ҳисоблаш билан модалликнинг феъл формалари орқали ҳам ифодаланишини эътироф қилади. Ҳақиқатан ҳам у «Турган гап, феъл майлларининг синтетик ва аналитик формалари билан ифодаланадиган модал маънолар... аниқроқ тасвирланади ва кўпроқ интилектуаллаштирилган бўлади...»⁵³³, деб ёзади. Шу муносабат билан М. З. Закиевнинг татар тилидаги майл ва замон маъноларининг модалликка кириши ҳақидаги фикрини эслаш ўринлидир: «Предикативлик ва модаллик — деб ёзади у, — борлиқнинг маълум замонга нисбатланишидир...»⁵³⁴. Модал муносабатларни ифодалайдиган воситалар ҳақида гап борганида у бундай воситаларга «...биринчи навбатда аини бир вақтнинг ўзида предикативликни ҳам ифодалайдиган

⁵²⁹ М. З. Закиев. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963, 52—53-бетлар.

⁵³⁰ Қўшимча қаранг: С. Усмонов. Ундов-гаплар, Тошкент, 1955.

⁵³¹ Қаранг: В. В. Виноградов. О категории модальности и модальных словах в русском языке. Труды Института русского языка, том II, М.—Л., 1950, 65—67-бетлар.

⁵³² Ҳушарда, 44-бет.

⁵³³ Ҳушарда, 52-бет.

⁵³⁴ М. З. Закиев. Синтаксический строй..., 54-бет

аффикслар, яъни шахс аффиксларин, майл ва замон аффикслари киради»⁵³⁵, дейди.

Иккинчидан, модаллик кириш ибора тарзидаги сўз бирикмалари орқали ифодаланади. Масалан, *шуни айтми керакки, ҳаммага маълумки, унинг фикрича* ва бошқалар.

Учинчидан, модаллик айрим сўзлар (айниқса, модал сўз ва юкламалар), гапда кириш сўз сифатида қўлланидиган айрим сўз формалари, ундовлар орқали ифодаланади⁵³⁶. В. В. Виноградов рус тилида кучайтирув-чегаралов ёки айирув, микдор-аниқлов юкламаларини шунингдек, инкор юкламаларини сўзловчининг модал-баҳолаш муносабатини ифодалайди, деб кўрсатади⁵³⁷.

Маълумки, В. В. Виноградов модал маънога киритган бу кучайтирув, чегаралов, ёки айирув (ажратитиш), микдор, инкор маънолари ўзбек тилида ҳам юкламалар (сўз юкламалар ва аффикс юкламалар)⁵³⁸ орқали ҳам, такрорлаш, махсус *-ма, -лар* аффикслари орқали ҳам ифодаланади. Бундан ташқари, кучайтирув маъноси модал маъно ҳисобланар экан, унинг акси бўлган камайитирув ҳодисаси ҳам модал маъно ҳисоблангани лозим. Шу асосда сифатларнинг *-митир (-имтир), -роқ, -иш* аффикслари билан ясалган формалари ҳам, феълларнинг *-кила (-гила, еила), -ла, -ала, -ка, -га, -ра, -қири, -имсира, -қала, -мала, -қира* каби аффикслар билан ясалган формалари ҳам модал формаларга киритилиши керак. Чунки структурасида модал маъно ташувчи аффикс юкламалар билан бу санаб ўтилган тилдаги белги ё ҳаракатнинг кучли ё, аксинча, кучсиз эканлигини ифодаловчи аффикслар орасида принципиал фарқ йўқ. Солинитиринг; *олган-мисан, акангни-гина; (эхтимол, бирров) келган-дир* кабилардаги *-ми, -гина, -дир* аффикслари юклама; *ол-ма-гансан, аканггина-ни, ўқиган-дир* кабилардаги *-ма, -гина, -дир* аффикслари бўлишсизлик, эркалаш, предикативлик формаларини ясайди. Сўз тузилишида, сўз формасини яшашда улар орасида қандай принципиал фарқ бор? Бизнингча, булар орасида морфологик тузилиш учун ҳеч қандай фарқ йўқ. Кўринадикки, В. В. Виноградов сўзнинг аналитик формалари ҳам, синтетик формалари ҳам модал маъно ифодалашни мумкин, деб ҳисоблайди.

Ўзбек тилида бу ҳар икки усул ясалган сўз формалари борлиги ҳақида юқорида қисман маълумот берилди. Бундан кейинги баёнимизда эса ҳар икки хил тузилишдаги модал формалар ҳақида муфассалроқ тўхтаб ўтилади. Аммо бундай конкрет баёнга киришмасдан илгари шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, модал формалар нутқда тузилади. Буни эсда тутиш жуда ҳам зарурдир, чунки модал формалар ҳаммадан бурун ана шу нутқ процессида тузилишлари билан, нутқ тузиш учун хизмат қилиши билан сўз яшаш формаларидан фарқ қилади. Шу ўринда В. В. Виноградовнинг тубандаги изоҳини ўзбек тилига нисбатан ҳам тўла равишда мос келади деб ҳисоблаш мумкин: «Турли системадаги тилларда модалликнинг семантик категорияси аралаш лексик-грамматик характерга эга. Европа системасидаги тилларда у нутқнинг бутун асосий мазмунини қамраб олади»⁵³⁹.

Модал маъно кейинги вақтларда морфологияда алоҳида сўз туркумига ажратила бошлаган модал сўзларнинг, шунингдек, маъно хусусияти билан улардан фарқ қилмайдиган сўз-юкламаларнинг лексик маъносини ташкил қилса, от, сифат, сон, феъл, равиш каби мустақил маъноли сўзларнинг лексик маъносига қўшиладиган қўшимча маънодан иборатдир. Бу қўшимча маъно нутқда жуда муҳим аҳамиятга эга. Чунки сўзловчининг объектив борликдаги предмет, белги, ҳаракат каби ҳодисаларга муносабати яна шу қўшимча маънода акс этади. Демак, модал формаларда сўздан англашилган

⁵³⁵ Ўша ерда

⁵³⁶ В. В. Виноградов. О категории модальности..., 38—79-бетлар.

⁵³⁷ Ўша ерда, 68-бет.

⁵³⁸ М. Мирзаяев, С. Усмонов, И. Расулов. Ўзбек тили. Тошкент, 1963, 161-бет.

⁵³⁹ Ўша ерда, 43-бет

предмет ёки ҳодисага бўлган бир қатор муносабатлар ифодаланади. Чунончи:

1. Кичрайтиш-эркалаш, ҳурмат каби субъектив муносабат.

2. Сифат ва равиш даражаларидан англашиладиган белгиларнинг қиссий муносабати.

3. Предметнинг, белгининг ортиқ-камлигини, битта ёки кўп эканлигини ифодалайдиган микдорий муносабат (оқиш, кўкимтир, оппоқ, қалам — қаламлар каби).

4. Фейл майлидан англашиладиган ҳаракатнинг борлиққа муносабати (майл).

5. Грамматик замондан англашиладиган ҳаракатнинг нутқ моментига муносабати.

6. Сўзловчининг ҳаракат ёки ҳолатни тасдиқлаши ё нинкор қилиш (яъни бўлишли-бўлишсизлик муносабати).

7. Фейл нисбатларидан англашиладиган субъектлар ёки субъект ва объектлар орасидаги муносабат.

8. Иш-ҳаракатнинг уни бажариш характериға муносабати («вид») ва бошқалар.

Кўринадики, модал формалар ҳар хил сўз туркумидаги турли хил модал маъноларни ифодалайди, бироқ уларнинг ҳаммаси бир жиҳатдан ўхшаш: ўша маъноларнинг асосида нимагадир муносабат ётади. Бу муносабат лексик маънонинг ҳамда сўзловчининг реал борлиққа бўлган муносабатидир. Модал формалар гапда сўзларнинг қандай сўзлар билан қўлланишини бирон даражада белгилайди. Модал форма сўзни грамматик жиҳатдан шакллантиришда биринчи босқич бўлиб, у сўз ўзгартиш формаси учун негиз ролини ўйнайди. Сўз ўзгартувчи форманинг кўрсаткичи бўлмаганда, бу ҳар икки хил форма дуч келади. Масалан, (мен) келганман — сўз ўзгартувчи форма бўлиб, унинг негзида модал форма (келган) ётади, аммо (у) келган формаси ҳам модал форма (аниқлик майлининг ўтган замон, бўлишли формаси), ҳам сўз ўзгартувчи форма (III шахс, бирлик). Модал формаларни грамматик маъно ва, қисман, грамматик функция бажариш хусусиятига кўра икки гурплага ажратиш мумкин: 1. Лексик-грамматик форма. 2. Функционал-грамматик форма.

1. Лексик-грамматик форма

Сўзнинг лексик-грамматик формаси лексик маънога ўша сўздан англашилган предмет ёки ҳодисанинг объектив характери, хусусиятини билдирадиган қўшимча маънони ё бўлмаса сўзловчининг предмет ёки ҳодисага муносабатини, ўзинча қандай баҳолашини билдирадиган қўшимча маънони қўшадиган шакл ўзгартишидир. Бунда сўзнинг у ёки бу грамматик функцияни бажаришга мослашишидан кўра, объектив ёки субъектив баҳо оттенкасиға эға бўлиши муҳимроқдир.

Лексик-грамматик формалар грамматик маъноларига кўра тубандаги айрим форма турларини ўз ичига олади.

1. Кичрайтиш-эркалаш формалари.

2. Отлардаги сон формалари.

3. Жамлик, умумийлик формалари.

4. Ажратиш-яккалаш формалари.

5. Камлик ва ортиқлик формалари.

6. Чоғиштирма даража формалари.

7. Гумон-чама формалари.

8. Бўлишли-бўлишсизлик формалари.

9. Фейлнинг нисбат формалари.

10. Фейлнинг модал-тус формалари.

II. Кучайтирув ва таъкид формалари.

12. Сўроқ ва таажжуб формалари.

1. Кичрайтиш-эркалаш формалари лексик маъноға предметни кичрайтиш, эркалаш, севиш ва суюш, ҳурматлаш, ҳазил, камтарлик каби модал маънолар қўшилишиға асосланган шакл ўзгаришидир. Бу форма отлардан ясалади. Отларнинг кичрайтиш-эркалаш формалари «субъектив баҳо формалари» деб юритилади. Субъектив баҳо

формаларини В. В. Виноградов ҳам лексик-грамматик формаларга киритган эди: «Отларнинг субъектив баҳо формалари туб маъноси билан лексик-грамматик формалардир»⁵⁴⁰

«Кичрайтиш-эркалаш» термини бирмунча шартли (чунки тор) бўлиб, шу формаларнинг маъносини тўла қамраб ололмайди. Кичрайтиш-эркалаш формаларни кичрайтиш ва эркалаш маъноларидан ташқари, юқорида айтилганидек, ҳазил, камтарлик хурматлаш кабиларни ҳам ифодалайди. Кичрайтиш-эркалаш формалари икки хил ясалади: а) синтетик йўл билан, б) аналитик йўл билан.

Синтетик формалар, одатда, отларга махсус аффикслар қўшиш билан ясалади. Булар:

-ча: а) кичрайтиш маъносини ифодалайди.

Мисоллар: *столча, кўнча, қисқичча, карнайча, қушча, комласча, сингилча, бузоқча, охирча, уйча, ойнакча, тўрвача* ва бошқалар. Солиштиринг: *Ҳовлимизда бузоқча бор Ҳамда ишқ бир улоқча бор.* (Н. Сўфиев, Бузоқча ва улоқча). *Ҳозчалар лапангашиб Ҳовузчада сузишар.* (Қ. Муҳаммадий, Инкубатор жўжалари). Баъзан -ча аффикси билан ясалган форма семантик жиҳатдан ҳосланиб, унда кичрайтиш маъноси йўқолиши ва янги сўз юзага келиши мумкин. Масалан, *қаламча, хурмача* кабиларда ана шундай маъно ўзгариши юз берган. Баъзан эса бундай форма кичрайтиш маъносидан, яъни модал форманинг бир тури сифатида ҳам, бошқа бир янги сўз сифатида ҳам қўлланади. Масалан, *боғча* формаси ана шундай омонимликка эга: *боғча* — «кичик боғ» ва боғча — мактабгача ёшдаги болалар тарбияланадиган тарбия муассасаси («детсад»). Солиштиринг: *Ҳозирги яслининг боғчаси яхши-ку, биниси эски ҳам катта йўл устида* (Ойбек, Ол. вод. шаб.). *Мактабимиз майдонинг этдик янги боғ. Бу боғчада сиз ва биз яшаймиз қувноқ* (Қ. Муҳаммадий, Қанотли дўстлар). *Шу пайт Муборак боғчадан келиб олди* (Ҳолида Ахорова, Ўзидан кўрсин). Тарбия муассасаси маъносидаги *боғча* сўзи алоҳида сўз сифатида мустақамланиб қолганлигини яна шу ҳам тасдиқлайдики, у одатдаги турдош отлар сингари бошқа от олдида келиб, предметнинг тарбия муассасасига алоқадорлик белгисини ифодалайди: - *Биламан, биламан, боғча опам ҳам чўнтакка конфет солмайди дегаллар,— деди Муборак.* (Ўша ерда). Юқоридаги мисолларнинг биринчисидаги боғча кичрайтиш-эркалаш формаси бўлса, иккинчисидаги — янги сўздир.

б) ҳазил аралаш эркалаш-суюш аңглатади:

Олим ўғил билан отинча келин,

Бир минг тўққиз юз эллигинчи йил — Марҳамат! Бу уйнинг тўри сизники. (Ғ.

Ғулом, Аввал ўқи).

Забардаст бардошли, қунту иқлосли

Азамат ўғиллар, отинча қизлар,

Азиз кўксингизда, юрак устида

Порласа храшар олтин медаллар. (Ғ. Ғулом, Олтин медаль).

Баъзан ҳазил эркалаш оттенкасидан кўра камтарлик оттенкасига эга бўлиши мумкин: - *Эҳе, хонимчамиз пазандалар сафида... — жавоб берди Насимжон сунъий илжайиб* (Ойбек, Олт. вод. шаб.).

в) баъзан отлашган сифатларга қўшилиб, -ча аффикси белгининг етарли эмаслигини ифодалайди: *...Бошидаги яшил рўмоли қорачадан келган юзини бўйиброқ қўйган бўлса ҳам, ўзига ҳўп ярашган...* (А. Қаҳҳор, Қўшч. ч.).

г) баъзан эса камситиш ёки камситишни, ўқсинишни ифодалайди: — *Ака,— дедди,— отам улган етимчаман* (Ғ. Ғулом, Қўқан). *Бир вақтлар Тошкентда унинг мактабдоши учинчи синф шоғирди.— адабиёт тўғраги ва деворий газетасининг эсонкуяри, бир шоирча Мирза Ҳусний Комилвага муҳаббат изҳор қилган эди* (Ойбек, Олт. вод. шаб.). — *Бор, ана, сен керак эмишсан. Ўўқлайдиганларинг бор экан-у, айтмайсан, писмиқ етимча...*

⁵⁴⁰ В. В. Виноградов. О формах слова., 41-бет.

(А. Мухтор, Опа-сингиллар).

-чок (-чак) кичрайтиш ифодалайди: *Умаржон кенжа келар Кўзичоқдек иргишлаб.*
(Қ. Муҳаммадий, Неваралар).

Бу аффикс билан ясалган формага эгалик аффикси кўшилганида, кичрайтиш маъносидан ташқари, эркалаш маъноси ҳам ифодаланади: *Бор менинг бир тойчоғим, Кўзи тийрак муңчоғим.* (Қ. Муҳаммадий, Тойчоғим). *Ота-онам севса мени «Кўзичоғим, қувончим» деб.* (Қ. Муҳаммадий, Мактаб).

-гина (-кина, -кива) аффикси а) отларга кўшилиб, эркалаш, ачиниш маъноларини ифодалайди: *болагина* кўзгина каби. Солиштиринг: *Ойжон, ойи-я, бошимам оғриғи-я* (халқ кўшиғи). Бу аффикс эгалик, келишик аффиксларидан сўнг кўшилганида, чегаралаш, ажратиш маъносини ифодалайдиган юклама деб қаралади. Солиштиринг: *болагинамни (-гина — эркалаш ифодалайди) — боламнигина.* (-гина — айирув ва чегаралов юкلامаси).

б) сифат ва равишларга кўшилиб, ижобий характердаги белгининг ёки миқдор белгисининг керагидан ортик эмаслигини билдириш орқали эркалаш-суюш маъносини ифодалайди. Солиштиринг: *Бу — ўсимликларга доир қалингина китоб эди* (Ойбек, Ол. вод. шаб.). *Ўз қўлим билан аччиққина палов қиламан* (Ўша ерда). *Олтинсойдан тоққа борадиган каттагина топи йўл ҳам бор* (Ш. Рашидов, Ғолиблар.).

Ўпка, жигар, тилу жағу қулоқлар,

Ўзоққина бир-бирига ҳасратлаиди. (Ғ. Ғулом, Аҳмад ёмон бола эмас-ку, аммо...).

Бу аффикс ҳамма равишларга кўшилиб кичрайтиш-эркалаш формасини ясайвермайди, пайт равишларга кўшилганда, айирув-чегаралов юкلامаси бўлиб келади. Солиштиринг:

—... *Кечагина шафтолидан пиширдим...* (Ойбек, Ол. вод. шаб.). —*Яқиндагина пианинога эга бўлди...* (Ўша ерда.).

-лоқ (-алоқ) кичрайтиш ифодалайди:

Ернинг юзи харитадек

Тоғлар — туя, қир — бўталоқ (Қ. Муҳаммадий, Мен самолётда учдим).

Эгалик аффикси кўшилганда **-лоқ** аффикси билан ясалган форма кичрайтиш маъносидан ташқари, эркалаш маъносига ҳам эга бўлади; *Тантимизим эмас, она сутидай ҳалол ҳақларинг, беш; Қизалогимга беш олтин соат* (Ойбек, Ол. вод. шаб.).

Келинғиз тойлоқларим,

Қайдан шамол учирди? (Қ. Муҳаммадий, Неваралар).

Эгалик аффикси кўшилмаганида, эркалаш маъноси **-жон** аффиксоиди орқали ифодаланади:

Бўталоқжон, бўталоқ,

Ҳадеб отма шаталоқ (Қ. Муҳаммадий, Бўталоқ).

-қай эркалаш ифодалайди: *болақай, омақай* (қизларни эркалаганда) ва бопқалар.

Бир қатор аффиксоидлар ҳам кичрайтиш-эркалаш формаларини ясап учун хизмат қилади. Булар:

-жон, одатда, шахсларнинг атоқли отларига, шахс маъносини англатадиган турдош отларга кўшилиб, сўзловчининг ўша шахсни суйиш-севишини, эркалашини ифодалайди. Мисоллар:

Саломлашдик бу к им эди? Ҳа, танийман,

Кўжанжоннинг турмуш дўсти Холтош экан (Ғ. Ғулом, Кўкан).

— *Тополмадик, — дер Зойир, —*

Огайнижонлар, қойил. (Қ. Муҳаммадий, Дунёда энг кучли нима?)

Шахс отларидан бошқа отларга ҳам баъзан **-жон** аффиксоиди кўшилиши мумкин. Бироқ бундай пайтда отнинг маъноси «шахслаштирилади», хайвон, ўсимлик ёки бошқа табиат ҳодисалари «одамлаштирилади». Солиштиринг:

Тўрғайжон шод этамиз

Сени ҳар вақт қўллашим.

Тўрғай чигиржиб дейди:

—Тўлқинжон, сенга раҳмат! (Қ. Муҳаммадий, Тўлқинжон билан тўрғай).

Ё бўлмаса, гилосжон,

Мева ширбатинг оқиз! (Қ. Муҳаммадий, Гилослар).

Гуллар сочиб баҳоржон

Жўнаб кетди ёнимдан (Қ. Муҳаммадий, Баҳор билан сўзлашдим).

Баъзан - жон морфемаси эрлар жинсига хосликни кўрсатади, деган фикрлар ҳам учрайди. Гарчи тилда эрларга хос атоқли отларнинг бу морфема билан қўлланиши кўпроқ, бўлса-да, унинг аёллар жинсига хос шахс отларига қўшилиши ҳам оз эмас. Солиштиринг: *Йўқ, ойжон, янглишибман* (Қ. Муҳаммадий Хат).

Хай, қайдасан Муҳаррам!

— Бувико , шараганм , ан

Иситяпман сизга сув.(Қ. Муҳаммадий, Гулсаранинг меҳри).

-той аффиксоиди отларга, отлашган ва отлашмаган сифатларга қўшилганида, от аниқлашган (ёки сифатдан аниқлашган белги орқали) шахсга нисбатан бўлган севиш-эркалаш маъноси ифодаланади. Масалан, *Холтой, Ҳуриной, кичкинтой,*

Бу морфеманинг маъноси асли кичрайтиш маъносидан келиб чиққан. Солиштиринг: *Эркатойлар, айтингиз.*

Мен сизларга ҳеч маҳал

Бир қаттиқ сўз дедимми? (Қ. Муҳаммадий, Номсиз эркатойлар ҳақида).

Мана шўхлар мўминтой,

Ҳеч нарса кўрмагандай(Қ. Муҳаммадий, Ўз-ўзини танқид).

Бу боғни ҳамма билар

«Пионерлар боғи» деб,

«Кичкинтой Мичўринлар

Меҳнатин қаймоғи» деб(Қ. Муҳаммадий, Пионерлар боғи).

-хон бўйи етиб қолган кизлар, аёлларга нисбатан хурмат, оз бўлса-да, эркалаш маъноларини ифодалайди. Масалан:

— *Хўп, мен қолай, у вақтда Анорхониям қолдир,— деди Собир...* (Ойбек, Ол. вод. шаб.).

Валерий ва Валяхон—

Номларин билар жаҳон(Н. Баракаев, Парвоз этамиз кўкка).

Илгарилари оқсуяклар насабига алоқадорликларини билдириш учун эркакларнинг исмларига ҳам -хон морфемаси қўшиб ишлатилган. Шунинг учун унда кичрайтиш маъноси йўқ. Аммо бундай насабчилик маъноси ҳозир тушунилмайди. Шунинг учун у аёллар исмигагина қўшиладиган бўлиб қолди.

-ой аффиксоиди хотин-қизларга нисбатан бўлган севиш-хурматлаш, эркалаш маъноларини ифодалайди. Бу аффиксоид ҳам кичрайтиш маъносига эга эмас. Бу, афтидан, ойга ўхшатиш, гўзалликни қайд қилиш билан боғланган. Унда «чиройли» деган оттенкэ сезилиб туради. Шунинг учун у кўпроқ кизларнинг, ёш жувонларнинг исмларига қўшилади. Масалан:

Ҳалимаой сингари

Бўлгин сен ҳам депутат

.....

Меҳриной, яна келинг!(Қ. Муҳаммадий, Меҳриной).

Баъзи киши отлари ҳар икки жинсга бир хил қўйилади. Масалан, *Ўлмас, Ўктам, Шавкат, Улуғ, Турсун* ва бошқалар. Бундай пайтда хотин-қизларнинг отига -ой аффиксоиди, эркакларнинг отига -жон, -вой (<бой) кабилар қўйилади. Аммо бундан -ой аёллар жинсининг, -жон, -вой эркаклар жинсининг кўрсаткичи деган хулоса чиқмайди. Солиштиринг: *Ўктамой ялла қилиб,*

Пианино чалади.(Қ. Муҳаммадий, Ўктамнинг пианиноси).

Биздан ўттиз киши бориши керак,

Мана янгиллик Ўқтамжон .(Ойбек, Ол. вод. шаб.)

Олдинги мисолда *Ўқтамой* қиз болани англатса, кейингисида *Ўқтамжон* йигит кишини англатади.

-вой (-бой) аффиксоиди эркалаш-севиш маъносини ҳазил оттенкаси билан ифодалайди. Мисоллар; *Мошвой келди кезариб* —

Бароқнинг иши йирик(Қ. Муҳаммадий, Икки мушук).

Ана сяққон, мушуквой,

Ана хўроз, кучуквой.(Қ. Муҳаммадий, Аҳмаджоннинг китобхонлиги).

Бу аффиксоид ҳам, аслида, шахс отларига қўшилади, бошқа отларга «одамлашиш» маъносига эга бўлгандагина қўшилади. Юқорида мушук (мош) ва кучук ана шундай одам тарзида тушунилган. Бунга солиштиринг:

Шундай алдаб жўнатибди Кўканвойни

«Назир» дед қўлга сотти сўлкавойни(Ғ. Ғулом, Кўкан).

Баъзан -вой морфемаси форма ясовчи сифатида эмас, шахс отининг таркибий қисми сифатида қўланади. Масалан, тубандаги мисрада *Дадавой* сўзи составида келган -вой ўша отнинг кичрайтиш-эркалаш формасини ясамайди. У атоқли отнинг узвий қисмидир, у бўлмаса, *Дада* «ота» («отец») маъносидаги сўз бўлиб қолади:

— *Ҳой аълочи Дадавой*

Байраминг кутлуз бўлсин!(Қ. Муҳаммадий, Май парадида Дадавой).

Яна солиштиринг: *Кутубхона китобин*

Қоравой йиртиб қўйди. (Қ. Муҳаммадий, Қоравойнинг шу иши тўғрими?).

Тошкент шеvasида «ота» маъносидаги *дада* сўзининг *дадавой* ёки *адавой* формаси ишлатилади. Аммо бу — эркалаш-севиш формасидир. Тошкентда болалар ўз дадаларига ана шу форма билан мурожаат қиладилар.

Баъзан синтетик формалар икки марта (икки босқичли) ясалади. Бундай пайтда маъно оттенкаси икки хил бўлган аффикс қўшилади. Масалан: *бўталоқжон*, *қўзичоқжонам* каби. Бу формалардан биринчиси кичрайтиш (-лоқ аффикси билан ифодаланган) ва севиш-суйиш (-жон аффиксоиди билан ифодаланган) маъноларига эга бўлса, иккинчиси кичрайтиш (-чоқ аффикси билан ифодаланган) ва эркалаш, ачиниш (-кяня + м аффикслари билан ифодаланган) каби маъноларга эга. Юқорида кўрсатиб ўтилган аффиксоидлар аслида айрим мустақил сўз бўлганлиги учун, баъзан сўз ҳолида ҳам кичрайтиш-эркалаш маъноларини ифодалайди. Масалан, *ўртоқжон*, эркатой билан бир қаторда *жон ўртоқ*, *той бола* каби аналитик формалар ҳам ўзбек тилида учраб туради. Солиштиринг:— *Жон опа, боринг, қаерда эканлигини суриштиринг....* (Ш. Рашидов, Бўрондан кучли).

Кичрайтиш-эркалаш формаларининг синтетик усулда ясалишида махсус эффикс ва аффиксоидлардан ташқари, эгалик аффиксларининг ҳам маълум роли борлигини ҳисобга олмай бўлмайди. Юқорида келтирилган мисолларнинг талайгина қисми эгалик аффикси олганлиги тасодиғий ҳол эмас. Чунки эгалик аффикслари ҳам маълум даража эркалаш маъносини англатишга ёрдам беради. Баъзан эса эгалик аффиксининг ўзигина ҳам эркалаш формасини ясайди. Масалан, *хоним* формасидаги эгалик аффикси эгалик-хослик маъносини ифодалаш доирасидан чиқиб кетган. Шунинг учун эгалик маъноси ифодалангани лозим бўлганда бундай формага эгалик аффикси янгидан қўшилади. Солиштиринг: Бизнинг Тамарахонимимиз бутун жаҳонга таниқли.

Ўзбек тилида 1 шахс бирликдаги эгалик аффиксларини *ота*, *она* сўзларига қўшиб, ўғил ва қизни (ёки ўғли ё қизи қаторидаги кишиларни) эркалаш учун қўлланадиган формалар яшаш мумкин: *отам*, *онам* каби. Солиштиринг: *Тўрдаги тахмон олдида бешик тебратиб ўтирган, новча буйлиги ва қорача юзи билан Абдурасулнинг онаси эканлигини билдириб турган оқ сочили аёл аста ўрнидан турди.*

— *Хорманг, отам!*—*деди-да, аёл узун қотма қўллари билан Холмуроднинг елкаларини сылаб, пичирлаб гатирди...* (П. Турсун, Ўқитувчи).

Аналитик усудда ясалган эркалаш формалари, аслида, изоҳловчи бўлган сўзнинг лексик маъноси гада ўз аҳамиятини йўқотиб, субъектив баҳо маъносининг ифодалайдиган бўлиб қолиши натижасида тузилади. Масалан тубандаги гапларда *қиз*, *қуш* сўзлари ана шундай аналитик модал форма ясаи учув хизмат қилади: *Мана, қаранг Сора қиз*

Бувисин ювинтирар (Қ. Муҳаммадий, Гулсаранинг меҳри¹).

Қайсингиз Вера қизсиз?

Қайсингиз Лола, Юлдуз?

Қайсингиз Мунирасиз? (Қ. Муҳаммадий, Май қизлари):

Ҳой саъва қуш, митти қуш,

Кел энди ёнимга туш (Муҳаммадий, Саъиа сайраркан).

Маълумки, «изоҳловчилар предикативлик элементига эгадир»⁵⁴¹. Шундай экан, ундаги предикативлик ё изоҳланмиш билан бўлган алоқада ёки гапнинг кесими билан бўлган алоқада сезилиши лозим. Демак, юқоридаги *Сора қиз*, *Вера қиз* формаларининг ўз ичидан предикативлик муносабатини қидиришга ёки «...қиз *бувисини ювинтирар*», «*қайсингиз... қизсиз?*» бирикмаларидан эга-кесимлик ахтаришга тўғри келади. Ҳар якки ҳолда ҳам «*Сора — қиз*» ёки «*қайсингиз қизсиз?*» сингари чиқариладиган ҳукм нотўғри бўлур эди. Кўринадики, юқоридаги *Сора қиз*, *Вера қиз* формаларида изоҳланмиш-изоҳловчи муносабати йўқ. Улар *Сора*, *Вера* сўзларининг аналитик формалари, холос. Тошкент шеvasида она қиз (ям) формаси ҳам ишлатилади. Масалан: — *Ойжон, мактабга боргим келмаяпти*. — *Майли, она қизил, амакинг олдтор-қу, справка тўғрилатиб бераман* («Мунгум» журнали). Баъзан тартиб ўзгариб, оддин «изоҳловчи» ҳам келиши мумкин: *той бола, жон қизлар* каби. Бундай чоғда маъно бирмунча кучайтирилган бўлади. Юқорида келтирилган битта мисрада *саъва қуш* ва *митти қуш* бутунликлари бор. Уларни бир-бирига таққослаб кўриш ҳам қизиқарли: биринчиси — эркалаш формаси бўлса, иккинчиси — аниқловчи-аниқланмиш муносабатидаги (қандай қуш? — *митти қуш*) эркин бирикмадир.

2. Отлардаги сон формалари лексик маъно айнан сақлангани ҳолда, сўзнинг битта предметни ёки кўп предметни англатишига кўра шаклан ўзгаришидир. Отнинг бирлик формаси айрим, якка предметни ёки предметларни айрим, якка предметлик тушунчаси сифатида ифодалайди. Бу форманинг махсус кўрсаткичи йўқ (ноль). Масалан, *китобингни бер* гапидаги *китобингни* якка предметни — битта китобни англатади. Демак, у бирлик формада (-инг, -ни) аффиксларининг предмет сонига алоқаси йўқ). Аммо *Магазинга китоб келди* гапидаги *китоб* кўп предметни — аниқ саналмаган китобларни англатади. Шунга қарамай, у грамматик жиҳатдан бирлик формададир. Бу форманинг кўп предметни англатиши якка, битта, «китоб» тушунчаси орқали юзага келгандир. Баъзи отлар бирлик формада бўлгани ҳолда ҳар вақт айрим, якка предметлар йиғиндисини, тўдасини англатаверади. Масалан: *халқ*, *тўда*, *пода*, *гала*, *группа* каби. Бу отлар грамматик жиҳатдан бирлик формада деб қаралади, аммо маъно жиҳатдан кўп предметни билдиргани учун лексик-семантик кўплик деб аталади. Жамловчи отлар ана шундай лексик-семантик кўплик ифодалайди.

Отларнинг грамматик кўплик формаси махсус -лар аффикси кўшиб ясалади: бола + лар, китоб + лар, эл + лар каби. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу аффикс фақат битта фонетик шаклга эга, аммо шевалараро унинг турли сингармонистик ва қисқарган воариантлари мавжуд. Кўпликнинг бундай махсус аффикс ёрдами билан ифодаланиши ноаниқ кўп предметнинг айрим-айрим ҳолда мавжудлигини англатишига асосланади. Кўплик формасини ясайдиган -лар аффиксининг маъноси фақат ноаниқ кўпликни ифодалаш билангина чегараланмайди. Кўплик маъносидан келиб чиқадиган кучайтириш,

⁵⁴¹ А. Ф. У л о м о в. Салдагап. — Тошкент: 1955, 80-бет.

улуғлаш-хурматлаш каби бир неча хил модал маъно мана шу кўплик формаси орқали англатилиши мумкин. Шундай қилиб, отларнинг кўплик формасини яшаш орқали лексик маънога тубандаги кўшимча маънолар қўшилади:

1. Предметнинг ноаниқ кўплиги маъноси:

а) конкрет предметларнинг кўплиги ифодаланади. Масалан: *қаламлар, отлар, дарахтлар* каби;

б) бир хил предметнинг тури, сорти, навлари кўп эканлиги ифодаланади. Масалан: *сувлар* (ичадиغان тур ли сувлар), *ёғлар* (турли ёғлар), *унлар* (турли сорт унлар), *қизиқ китоблар* ва бошқалар;

в) баъзи абстракт отларга қўшилганида абстракт тушунчанинг турлари кўп эканлиги ифодаланади. Солиштиринг: *Сизнинг барча машаққатларингиз — душманларингиздан ўч олиш учун бўлганини англадим* (А. Қодирий, Ўтган кунлар). *Баъзи эҳтимолларга қарини, сиз билан қўришмоқ менга муяссар бўлмади* (Ўша ерда). Конкрет отларнинг маъноси абстрактулашганида ҳам ана шундай абстракт тушунчанинг ноаниқ турлари кўп эканлиги англатилади: *Бу тўғрида мендан ҳали ўтган жойлари бордир...* (Ўша ерда);

г) қарашлилиқ ҳосил маъноси орқали ҳосил бўладиган ирреал кўплик ифодаланади. Бунда предмет реал жиҳатдан битта бўлса ҳам, қаратувчи шахсларнинг кўплиги ўша предметни англатувчи отнинг кўплик формада бўлишини талаб қилиши мумкин. Солиштиринг: *Қарима ва Салима оналарини кўргани бригадага кетдилар. Уларнинг оналари қолхозда зveno бошлиғи*. Бу икки гапнинг иккинчисинида англаштилиб турибдики, ҳақиқатда битта она устида гап кетаяпти. Аммо кейинги гап бўлмаса, биринчи гапдан ҳар бир кизнинг ўз онаси бор (яъни иккита она бор) деб тушуниш ҳам мумкин эди. Шундай қилиб, *Уларнинг оналари қолхозда зveno бошлиғи* гапнинг мазмунига қараганда оналари формаси гарчи кўплик форма бўлса ҳам, маъно жиҳатидан реал бўлмаган (ирреал) кўпликни ифодалайди;

д) атоқли отларга — жой номи, шахсларнинг исмларига — қўшилган -лар аффикси коллективлик жамловчилик маъносига эга бўлган турдош от ҳосил қилади. Чунки атоқли от яқка бир предметнигина англатмай, ўша яқка предмет ва унга ўхшаган бошқа предметларни умумлаштиради. Мисоллар: *Онаҳонлар буйиш пахта планини мuddатидан илға-ри бажарди* (И. Раҳим, Ҳаёт бўлоқлари).

Букун Сирдарёнинг сирин очғали

Фарҳод эмас — минглаб фарҳодлар келди.

Дарёнинг йўлига гўллар сочғали

Ширинлар— қадлари шамшодлар келди (Уйғун, Сирдарёнинг сирин).

2. Ҳурмат маъноси ифодаланади:

а) қариндошлиқ англатувчи отларга эгалик аффиксларидан кейин келганда -лар ҳурмат маъносини билдиради: *Дадамлар ҳам ўқувчилар,— деди Гулнора* (Х. Назир, Кукорол чироғлари). Баъзан олмошлар ҳам -лар қўшилганида шахсга нисбатан ҳурматни англатади : — *Ўзлари кетмонни қўлимдан юлиб олдилар,— деди Тансиқ...* (Ойбек, Ол. вод. шаб.)

б) -лар қўшилиши билан қаратқич англатган предметга бўлган ҳурмат қаралмиш англатган предмет орқали ифодаланади:—*Иш зарур бўлгани учун қозоғга хат ёзишга қўллари тегмади,— деди Афанди* (Латифа). *Бу итни мен биламан. Қосимжон бойваччанинг итлари, мени танийди...* (А. Қалҳор, Миллатчилар).

3. Шахс англатадиган отларга (олмошларга ҳам) -лар қўшилганда, баъзан пичинг, кесатиқ маъноси ҳосил бўлади, Масалан: *Ҳамидулла... Сайда келаетганда... гапирган ҳамма гапларини бир оғиз сўз билан бир пул қилди-қўйди... Саидага яқин келиб секин сўради: — Кечирасиз... Сўраганинг айби йўқ... ўзлари кувё қилганмилар?.. Кувё қилиш ниятлари борми?.. Мавсумни ўтказмасдан кувё қилсалар, ўзларига ҳам, бизга ҳам яхши бўлар эди. Тоғжихон ўзларидан ибрат олса, камина кувёлиридан ибрат олсам,*

турмушимиз яхши бўлиб кетса ажаб эмас (А. Қаҳдор, Синчалак).

4. Маъно кучайтирилади: а) айрим тушунча турлари англашилмаганида, абстракт отларнинг маъноси кучайтирилади. Масалан, *Аямдан нақ балоларга қоламан* С. Абдулла, Муқимий). *Йўлиқдинг подшоҳнинг завабларига.*(Ф. Иўлдош ўғли, Рустам). *Дез димо на. Ташаккурлар билдираман.* (Шекспир, Отелло); б) конкрет от кўчма маънода қўлланиб, маъноси абстрактлашганида, белги англаганида ҳам маъно кучайтирилади: *Удуг тангрим, сенга чексиз шукурлар қилишдан оғизман, икки йилдан бери суйгулимдан айрилиб, бир зolim қўлида қонлар ютиб сақлаган омонатимни ўз эгасига соғлом топширурман* (Х. Ҳакимзода, Майсаранинг иши).

Ишқинг билан ишим оху-афгонлар.

Ҳасратингда бўлди рангим сомонлар. (С. Абдулла, Муқимий);

в) дони яқка ҳолда бўладиган предмет отига –лар қўшилганида, кўплик эмас, маъно кучайтирилиши англашилади: *Ҳ о ж и о н а. Ҳой, ҳой Раҳима ўлгур, қачондан бери тилинг чиқиб қолди?.. Ҳу, тилларинг кесилсин!* (Х. Ҳакимзода, Бой ила хизматчи).

5. Жуфт предмет англададиган отларга қўшилганда, уларнинг ҳар бирини таъкидлаш маъноси ифодаланади:

Ғўза... унинг кўзларига кўпроқ яшнаб, чиройли кўринади (Ойбек, Ол. вод. шаб.).

3. **Жамлик-умумийлик формалари** предмет, белги ёки миқдор маъноларини айрим-айрим тушунчаларни бир умумийлик жамлик оттенкасига бирлаштириш орқали ифодалайди. Синтетик формалар сон туркумидан ясалади. У, одатда, жамловчи сон деб аталади.

Ж а м л о в ч и сон предметнинг доналаб саналишидан туғилган сонни, миқдорни бир гушпага бирлаштириш, жамлаш орқали англади. У шундай ясалади:

а) негиз + ов + эгалик аффикси: *икки — икков — иккови, олти — олтов, олтовимиз* каби. Бу ҳилда жам ловчи сон яшаш бирдан еттигача ва ўн сонларигагина хос;

б) негиз + ала аффикси: *икки — иккала* (негиз охиридаги и унлиси тушиб қолади), *уч - учала, тўрт — тўртала* каби. Бу ҳилда жамловчи сон яшаш бирдан еттигачагина бўлади;

в) негиз + овлон аффикси: *икки — икковлон. уч - учовлон* каби. Бу аффикс иккидан еттигача қўшилади.

4. **Ажратиш-яқкалаш формалари** предмет ёки унинг миқдорини айрим группаларга ёки яқкаликка ажратиш маъносини ифодалайди. Бундай формалар ажратиш чегаралаш, ажратиш-санаш, ажратиш-тақсимлаш оттенкаларига кўра бир-биридан фарқлиниши мумкин.

Ажратиш-яқкалаш формалари ҳам синтетик ва аналитик турларга бўлинади. Баъзан аралаш формалар ҳам учрайди.

Синтетик формалар а) айирув-чегаралов юктамаси **-гина (-кива, -қина)** ёрдамида ясалади. У отларга қўшилади: *боланинггина, боламнигина, боламгина* каби; пайт¹ равишларига қўшилади: *бузунгина, кечагина* каби; сонларга қўшилади: *бештагина, учтагина* каби; оломшларга қўшилади: *сенгина, менгина, шугина* каби; феълларга қўшилади: *ўқигангина эмас, ишлаган ҳам; келгунчагина* каби; кўмакчили аналитик формаларга қўшилади: *сиёҳ билангина, ўқиб учунгина* каби; боғловчиларга қўшилади: *шунинг учунгина. бироққина* каби юктамаларга қўшилади: *фақатгина, худдигина* каби модал сўзларга қўшилади: *боргина, йўққина, керакқина, зарургина, эссизгина* каби. **-гина (чсина, -қина)** аффикси билан ясалган формаларда ажратиш-чегаралаш оттенкаси кучли бўлади; б) **дона** сон ясовчи **-та** аффикси ёрдамида ясалади. Унда ажратиш-санаш оттенкаси кучли бўлади. Чунки сон, бир хил предметларнинг яқкалаб, доналаб санладиган умумий миқдорини англади: *бешта, ўнта, битта* каби; в) тақсим сон ясовчи **-тадан** аффикси ёрдамида ясалади. Унда ажратиш-тақсимлаш оттенкаси кучли бўлади. Чунки тақсим сон предметларнинг нечтадан бўлиб группаларга ажратилишини англади: *биттадан, иккитадан, йнғирматадан* каби.

Аналитик формалар а) айирув-чегаралов юктамаси **фақат (баъзан ёлғиз)** сўзи

билан ясалади: *фақат китоб керак, фақат сапирди, ёлғиз ишлади* («якка ишлади» маъноси бошқа) каби; б) дона сон ясовчи *дона, бош, бет (варақ, саҳифа), нухса, тун* каби нумеративлар ёрдамида ясалади: *минг бош (кўй), юз бет (китоб), икки тун (олма), икки нухса (қарор)* каби; в) ажратиш-яккалаш формасининг аналитик тури отлардан ҳар сўзи ёрдамида ясалади (*ҳар сўзи отдан олдин келади*). Масалан: *ҳар киши, ҳар ўсигит, ҳар қиз* каби. Бунда *ҳар* сўзи отнинг аниқловчисини ролини ўтай олмайди. Чунки у предметга хос бирон белгини ифодалай олмайди. Бироқ у ўздан кейин келган отга ажратиш-таъкидлаш маъносини қўшади. Олмошларда бундай форма *ҳар сўзи билан (ҳар бир, ҳар қим, ҳар қайси каби)*⁵⁴², **бир** сўзи билан (*бир ўзи*), *баъзан сўзи билан (баъзи бировлар каби)* ясалади. г) дона сония ёки миқдор сонни такрорлаш билан ясалади: *битта-битта, учта-учта, бешта-бешта (дона сон); икки-икки, беш-беш (миқдор сон)* каби. Солиштиринг: *Бошқа сарбозлар ҳам икки-икки, уч-уч бўлиб келмоқда эдилар* (С. Айний). Баъзан такрорланган дона соннинг иккинчи компонентида - дан аффикси қўшилиши ҳам мумкин: *битта-биттадан, ўнта-ўнтадан* каби. Бундай пайтда аралаш форма ясалади.

5. Камлик ва ортиклик формалари белгининг негиз англатган муайян ҳолатдан ортик ёки, аксинча, кам эканлигини ифодалайди. Бунда белгилар қиёсланмайди. Камлик ва ортиклик формалари синтетик усуда ясалади. Белгининг камлиги формалари предмет ёки ҳаракат белгисининг одатдаги миқдорга етмаслиги, чегараланганлиги каби маъноларни ифодалайди. Белгининг камлиги формалари тубандаги аффикслар билан ясалади:

1. -роқ аффикси билан. Предметлар қиёс қилинмаганида, бу аффикс негиздан англатилган белгининг одатдагидан кам эканлигини ифодалайди. Масалан: *катта хона — каттароқ хона, ёш мол — ёшроқ мол, қора сочи қиз — қорароқ сочи қиз* каби. Солиштиринг: *Кексароқ ва гоаят мулоим ва хушифеъл уста Азим ёғочсиз, темир-терсақсиз шарқча бинолар қуришди айниқса моҳир эди* (Ойбек, Ол. вод. шаб.).

Белгининг камлигини ифодаловчи -роқ аффикси, одатда, сифат, равиш, сифатдош, равишдош формаларига қўшилади: *яхшироқ* (сифат), *тезроқ* (равиш), *тушунганроқ* (сифатдош), *ўйлаброқ* (равишдош) каби. Аммо баъзан белги, ўрни маъноларига эга бўлган отларга ҳам бу аффикс қўшилади. Солиштиринг: *Қизларимиз фасонроқ. Бўй баривар ойнага қарамасалар. қўнғиллари тўлмайди...* (Ойбек, Ол. вод. шаб.). *12 июлга келиб гитлерчилар Прохоровканинг зарброғида йирик танклар группировкасини ... тўнладилар* (П. Ротмистров, Улкан танк жанги). Гапда миқдорнинг озлигини англатадиган бир оз, сал, пича сўзлари келганида -роқ билан ясалган форманинг камлик маъносини ифодалашини ёркинроқ англашилади: *Бир оз бўёқроқ овоз билан сапирaboшлади* (Ш. Рашидов, Бўрондан кучли). *Болаларга сал ичкарироқда оппоққина ... бино керак* (Ойбек, Ол. вод. шаб.). Аммо бу форма *яна, яна ҳам, қанча* сўзларидан кейин келганда, ортиклик маъносини ифодалайди. Солиштиринг: *Шундай, ота бўлганида буни яна яхшироқ тушунсан* (Ойбек, Ол. вод. шаб.). *Сиз қанча донороқ, гоилиб бўлсангиз, Айни муддаомиз, шу муддаодир* (Ғ. Ғулум, Аввал ўқи).

2. -ниг аффикси билан ясалади. Бу аффикс ранг билдирувчи баъзи туб сифатларга қўшилиб, белгининг тўла эмаслигини, етарли эмаслигини ифодалайди: *кўк — кўкни, оқ — оқни* каби. Икки бўғинли сифатга қўшилганда, негиздаги иккинчи унли тушиб қолади, сўнги жарангсиз ундош жаранглилашади ёки бошқа товушга алмашади: *сарик — сарғиш* (баъзан *сарғич* ҳам ишлатилади), *қизик — қизғиш*. Солиштиринг: *Учинг чўзиқ оқни юзи, катта қора кўзлари... сув бетида ўйнаб турар эди* (И. Рақим, Ҳаёт булоқлари). *Фақат қуёш тикка келганида, унинг нурлари жарликни ёритгандай, қирзоқлардаги сарғич, тўқ қизил — худди қотиб қолган қонга ўхшаши, қорамтиш доғ босган тошлар рангини салгина*

⁵⁴² Бундай олмошларни биз илгари «яккага ажратувчи белгилаш олмошлари» деб атаган эдик (ҳаранг: М. Мирзиев, С. Усмонов, И. Расулов, Ўзбек тили..., 126-бет).

очгандай бўларди (Ш. Рашидов, Ғолиблар).

3. **-мтир (-нмтир)** аффикси билан. Бу аффикс ранг билдирувчи сифатларга қўшилиб, предмети шу негиз англатган рангга қисман эга эканлигини ифодалайди: *оқ — оқимтир, кўк — кўкимтир, сариқ — сарғимтир, қора — қорамтир* каби. Солиштиринг: *Отряд врачи Альберт Цесарский баланд бўйли, хушбичим, сочлари қорамтир... чиройли йиғил эди* (Дм. Медведов, Матонатли кишилар). Оғзаки нутқда **-имтир** аффикси **-нмтал** вариантыда ҳам учрайди. Бу вариант баъзан ёзма нутққа кўчиши мумкин: *Бу кўкимтал захарли сув Бобутдан бошланиб... 74 километр масофага чузилади* («Қ. Ўзб.»).

Белгининг орттиклиги формаси **-чил**, **-ком** аффикслари билан ясалади. Маълумки, **-чил** аффикси, аслида, отлардан сифат ясаш учун хизмат қилади. Бунда негиздан англашилган хусусиятнинг ортиқ даражада кўп эканлик белгиси ифо-даланади: *дардчил, изчил* каби. Бироқ у **кам** сўзига ҳам қўшила олади. Бундай пайтда ҳам ўша орттиклик оттенкаси сақланади, яъни «камлик» тушунчаси орттирилади. Солиштиринг: **-ҳақиқатан, — деди у, — шу кунларда сув камчил бўлиб қолди** («Қ. Ўзб.»). Шуни ҳисобга олиш керакки, **-чил** аффиксининг белги англатадиган сўзга қўшилиши фақат битта кам сўзи билан чегараланади. Худди шу каби **-кон** аффикси ҳам (у аслида аффикс бўлмаса керак) фақат катта сўзига қўшилиб, белгининг орттиклиги формасини ясайди: каттакон. Солиштиринг: *Петр ҳайвоннинг каттакон гавдаси тиграб кетганини кўрди* (Г. Николаева, Урим).

6. Чоғиштирма даража формалари предметдаги ёки иш-ҳаракатдаги бир хил белгини микдорига кўра нисбатлаб бир-биридан фарқлаш маъносини ифодалайди. Предметдаги белги бошқа предметлардаги аини шу белгига нисбатланмаса, чоғиштирилмаса, оддий даража дейилади: *ёруқ, кучли, яхши, оғир* каби.

Предмет ёки ҳаракатлардаги аини бир белгининг қиёс қилинишидан икки даража ясалади: а) қиёсий даража, б) орттирма даража.

а) қиёсий даража предметдаги (баъзан иш-ҳаракатдаги) маълум белгининг бошқасидаги худди шундай белгидан ортиқ эканлиги ёки ўша предмети ўзида одатда, бошқа вақтда, ўринда бўладигандан ортиқ эканлигини ифодалайди: каттароқ, яхшироқ, кучлироқ каби. Қиёсий даража ўзбек тилида синтетик ва синтетик-аналитик усуллар билан ифодаланади. Қиёсий даражанинг синтетик усул билан ифодаланиши махсус **-роқ** аффикси орқали бўлади. Бу аффикс предметлар (баъзан, иш-ҳаракатлар) чоғиштирилганда, аниқланмиш англатган предмети белгиси бошқа предметлардаги шу белгидан бир оз ортиқ эканлигини ифодалайди. Предметларни (ёки ҳаракатларни) чоғиштириш маъноси гап мазмунидан, умуман, контекстдан англашиб туради. Бундай гапда сифатдан олдин от ёки шу хусусиятга эга бўлган сўз чиқиш келишиги + кўра, ҳам ёки жўналиш келишиги + қараганда сўзлари формасида келади. Сифат феълга боғланганда эса гапда *кундан-кун, йилдан-йил, йилдан-йилга* каби чоғиштириш маъносидagi сўзлар бўлиши ҳам мумкин. Мисоллар: *Шеригидан ёшироқ, тундроқ ва муомаласи давшироқ уста Содиқ эса зоят нозик ва мураккаб нақшлар санъатини ҳам мукамал эгаллаган эди* (Ойбек, Ол. вод. шаб.). *Яна баҳор... Қуёш кундан-кун кучлироқ қиздирарди* (Ўша ерда). *Ўшандан бери ҳалол дехқончилик қилади, ўртадан кўра настроқ, настдан кўра юқориоқ ҳўжашиг бор* (А. Қаҳҳор). *Буларнинг ҳаммаси, албатта, ёмон, ҳунуқ, ҳар бири бир хавф, лекин Сафаровнинг назарида, булардан ҳам ёмонроқ, ҳунуқроқ нарса, булардан ҳам каттароқ, хавф кўклами кўлдан бериб қўйиш эди* (А. Қаҳҳор, Кўшчин, чир.). (Предмет ёки ҳаракатлар қиёс қилинмаганда, **-роқ** аффикси қиёсий даражани ифодалмаслиги юқорида айтилди).

Қиёсий даражанинг синтетик-аналитик усул билан ифодаланиши келишик формасидаги от билан оддий даражадаги сифатнинг бириктирилиши орқали ҳосил қилинади. Бунда: а) предмет белгисини чоғиштириш учун олинган предмети англатадиган сўз чиқиш келишигида бўлиб, у оддий даражадаги сифатдан олдин келади: *жондан азиз* (Вага), *муздан совуқ* (сув) каби; б) солиштирилган сўз жўналиш

келишигида бўлиб, ундан сўнг қараганда ёки нисбатан сўзлари, кейин эса оддий даражадаги сифат келади. Бу бирикма ўзидан сўнгги отнинг қиёсий белгисини ифодалайди: *Ўзбекистонда Тошкентга қараганда катта шаҳар йўқ.*

б) ортторма даража предмет (баъзан иш-ҳаракат) белгисини онгдаги шу каби бошқа предмет ёки иш-ҳаракатдагига нисбатан энг кўп эканлигини, олий даражада эканлигини ифодалайди. Ортторма даража ўзбек тилида аналитик ва синтетик-аналитик йўл билан ифодаланади. Бир предметдаги белгининг шу каби бошқа предметлардагидан энг кўп даражада эканлиги махсус энг, ҳаммадан сўзлари билан англатилади. Улар туб сифатлар билан ҳам, ясама сифатлар билан ҳам, баъзан эса отлар, сифатдошлар билан ҳам бирика олади. Бундай чоғда от предметни эмас, белгини англатади. Мисоллар: *Сўнгра кечада ёш авторлар энг яхши асарларидан намуналар ўқиб бердилар.*

Ҳаммадан олғир нарса — соғиниш бўлар экан,— деди Ҳакима (Ойбек. Ол. вод. шаб.). *Марсга томон учирилган автоматик космик кемалар Марс сатҳи ва атмосфрасининг ҳамма хусусиятларини аниқлаш ишида энг бебаҳо хизмат кўрсатади, албатта.* Контекстда предметлик маъносини йўқотиб, бошқа отга аниқловчи сифатида шлатилган от ҳам худди сифат сингарп ортторма даража формасига эга бўлиши мумкин: энг инсон. энг эл («энг дўст» маъносига) каби. Солиштиринг: *Майдонда юксалар энг инсон одам Унга маҳдидир кўнглим ва кўзим* (М. Шайхзода, Ҳайкаллар). Фельнинг сифатдош формасидан, у предмет белгисини ифодалайдиган сўз бўлгандан, баъзан ортторма даража формаси ясалиши мумкин. Масалан;

Микроскоп энг севган олмос қуролим,

Ўқийман, ишлайман, бўламан олим. (Қ. Муҳаммадий, Топинг-чи).

Энг ва ҳаммадин сўзларини В. П. Наливкин бир вақтлар олд қўшимчалари (приставки) деб номлаган эди⁵⁴³. Е. Д. Поливанов⁵⁴⁴ ҳам шунга ўхшаш фикрда бўлган. У энг сўзини ўзбек тилидаги бирдан-бир префикс дсб ҳисоблаганлиги маълум. Бу сўзларнинг аффикс (префикс) эмаслиги ҳозир ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди. Дарслик ва қўлланмаларда, кўпинча, *жуда* сўзи ёрдамида ясалган формаларни (*жуда яхши* каби) ҳам ортторма даража формасига киритадилар. Ваҳоланки, *жуда* сўзи белгининг олий (сўнгги нуктада) эканлигини англатмайди, у белгини кучайтиради, холос. Шунинг учун маънони кучайтириш мақсадида баъзан бу сўз такрорланиб ёки ҳам сўзи билан бирга қўлланади (*жуда-жуда чиройли, жуда ҳам чиройли* каби). Шунга кўра *жуда* сўзи билан ясалган аналитик формани кучайтирув формасига киритиш тўғрироқ бўлади.

7. **Гумон-чама формалари** предметларга нисбатан гумон, камситиш, белгининг ҳар хиллиги, ноаниқлиги, миқдорнинг тахминийлиги каби маъноларни ифодалайди. Гумон-чама формалари синтетик усулда **-дир**, **-тача**, **-ларча** аффикслари ёрдамида ясалади.

-дир аффикси а) *кимдир, нимадир, қандайдир* каби гумон оломошларини ясади. Гумон оломошлари мавжуд, аммо номаълум бўлган предмет, белгини англатади;

б) фель формаларига қўшилиб ҳаракатнинг бажарилиши гумон эканлигини ифодалайди: (балки) *ўқигандир, ўқигандир, ўқимоқчидир, ўқимоқчидир* ва бошқалар;

в) отларга, сифатларга, кишилик, кўрсатиш, белгилаш, бўлишсизлик оломошларига қўшилиб, предмет, белги орқали чиқарилаётган ҳукмнинг ноаниқлигини, гумонлигини ифодалайди: *кеча келган киши, эҳтимол, Аҳмаддир (ўшадир, удир, ақлидир* ва бошқалар).

-тача ва **-ларча** аффикси ёрдамида миқдор тушувчасининг ноаниқлиги ифодаланади, яъни чама сон ясалади. Чама сон предметнинг тахминий миқдорини ааглатади. Агар тахминий миқдор кичик масштабда бўлса **-тача** қўшилади: *уттача, еттитача, ўлттача* каби; масштаб катта бўлганида эса **-ларча** қўшилади: *юзларча*.

⁵⁴³ Руководство к практическому изучению сартовского языка. Составитель В. П. Наливкин, Самарканд, 63-с.

⁵⁴⁴ Профессор Е. Д. Поливанов. Краткая грамматика узбекского языка, часть I, Ташкент—Москва, 1926, 24-с.

мингларча, миллионларча каби.

Гумон-чама формалари аналитик усулда тубандаги тартибда ясалади:

а) алла сўзи ёрдамида оломшлардан (*аллакым, алланима, аллақандай* каби), отлардан (*алла вақт* каби) гумон-чама формалари ясалади. Солштиринг: «*Момамиз гордамизан ё бир алла гўроамикан*» (Ф. Йўлдош ўғли, Рустам);

б) бир компоненти тушунарли бўлмаган жуфт сўзлар тузиши билан гумон-чама формалари ясалади. Масалан: *темир-терсаК кийим-кечак, қанд-қурс, бозор-ўчар, феъл-атвор* (отлардан), *эгри-буғри, чала-чулла, ола-бўла, ажойиб-гаройиб* (сифатлардан) каби. Бунда биринчи компонентдан англашилган ва шунга ўхшаган предмет ёки белгилар тушунтилади. Бундай жуфт сўзларнинг иккинчи компоненти илгари ўз мустақил лексик маъносига эга бўлган, ammo кейинчалик бу маъно унутилган. Масалан, *эгри-буғри* формасидаги *буғри* қисми, аслида, *буж феълдан*⁵⁴⁵, *ола-була* формасидаги *була*. К. Фойнинг кўрсатишича, мўғулча сўздир⁵⁴⁶. Маълумки, у хозирги татар тилида ҳам қўлланиб, «аралаш», «бетайин» каби маъноларни англатади. Шунингдек, *фалон-пустон* формасининг ҳам иккинчи компоненти мустақил сўз бўлган деб тахмин қилинади. Бу форманинг биринчи компоненти *фалон* аслида арабча бўлиб, хозирги ўзбек тилида айрим ҳолда «стойай-то», «тот-то», «некий» маъноларида қўлланади, иккинчи компоненти ҳақида К. Фой Зенкернинг у албан тилидаги «хотинбоз» маъносида бўлган *Fustanelle* сўзидан келиб чиққан деган фикрINI келтиради⁵⁴⁷. Биз бу ерда бу каби этимологик анализ билан шуғулланишни ўз олдидимизга мақсад қилиб қўймаганимиз учун жуфт сўзларнинг иккинчи компонентлари ҳақидаги фикримизни юқоридаги учта мисол орқали изоҳлаш билан чегараланамиз;

в) сўзларни махсус такрорлаш йўли билан гумон, камситиш, салбий муносабат каби маънолар ифодаланади. Махсус такрорлаш деганда компонентлардан бирининг фонетик жиҳатдан ўзгартирилиши кўзда тутилади. Бундай ўзгариш жуда хилма-хилдир — гоҳ товуш орттирилади, гоҳ алмаштирилади. Кенг унлининг тор унли билан (айниқса, у билан) алмашлиши, ундош товушларнинг **п, м, с, ч, ж, б, к, р** билан алмашлиши жуда характерли. Махсус такрорлашнинг кўринишлари қисқача тубандагича:

1) унли билан бошланган сўз **п, м, с, ч, ж, б, д** товушларидан бирини орттириб такрорланади: *ун-пун, от-мот* (ёки *от-пот*); *оз-моз, ўрик-мўрик; ирим-сирим* (ёки *ирим-чирим*), *ўнқар-чўнқар, онда-сонда, авраб-савраб; аланг-жаланг, ади-бади, аzza-баzza; ими-дими*. Бундай такрорларнинг баъзан бир компоненти маъно англатади, баъзан эса икковининг ҳам айрим ҳолда маъноси тушунарли бўлмайди. Солиштиринг: *ун-пун, авраб-савраб — аzza-баzza, ими-дими* каби. Бирок кейинги ҳолда ҳам, аслида, биринчи компонент илгари ўз лексик маъносига эга бўлган, фақат кейинчалик унинг маъноси унутилиб, такрорий форма бутунлигича битта маънони англатадиган бўлиб қолган. Шу билан бирга, биринчи компонентнинг маъноси тушунарли бўлган даврда лексик маънога қўшиладиган гумон, чама, ноаниқлик оттенкалари сақланиб қолган. Масалан, *ими-дими* формасининг биринчи компоненти *ими*, аслида, *имламоқ* феълнинг лексик негизи (яъни от қисми) — **им** — «шоҳ аскарларига қўйилган (тайинланган) яширин белги, пароль»⁵⁴⁸. Шунинг учун хозирги тилда *ими-димида қилмоқ* «бекитиқча, киши билмас иш қилмоқ, бажармоқ» маъносини англатади. Бир ёки ҳар икки компонентнинг тушунарли бўлмаслиги кейинги гуруҳларда ҳам учрайди;

2) ундош билан бошланган сўзларда биринчи ундош **п, м, с, ч, ж, б, р**, товушларидан бири билан алмаштириб такрорланади: *нон-пон, чой-пой, лой-пой, пода-мода, бош-мош; қўнал-сўтол, яламоқ-сапалоқ, патир-сатир, бурда-сурда; мева-чева; зиди-биди; боз-роз*

⁵⁴⁵ К а г і Foy. Studien zur Osnanischen Syntax... 106-бет.

⁵⁴⁶ Ҷша ерда, 112-бет.

⁵⁴⁷ Ҷша ерда, 107-бет.

⁵⁴⁸ . Ма ҳ м у д К о ш а р и й, Девону луғотит турк. I том, Тошкент, 1960, 74-бет.

каби;

3) кенг ва чўзик унли қисқа ва тор унли билан алмаштириб такрорланади; *дон-дун, хашак-хушак калта-култа, чатоқ-чотоқ* кабилар;

4) биринчи ундош юқорида кўрсатилган п, м, қ ч, б ундошлари билан, кенг унли эса тор унли билан бир вақтнинг ўзida алмаштириб такрорланади: *чала-пула, латта-путта; воти-кути; майда-чуйда; гадир-будур* каби;

5) баъзан такрорланиш чапдан ўнгга қараб эмас, ўнгдан чапга қараб (яъни асосий сўз иккинчи компонент сифатида) такрорланади. Бунда биринчи компонент иккинчи (асосий) компонентнинг биринчи ундоши тушиб қолган фонетик эквиваленти («соясси») бўлади: *ўпоқ-сўпоқ (сўпоқ — «япалоқ» демак)* каби. Бундай махсус такрорлаш орқали модал форманинг бир турини ясаш туркий тилларда, шу жумладан ўзбек тилида, сўзларнинг оҳангдош, ритмик вариантларини яратиш билан грамматик маъно ифодалаш усули борлигини кўрсатади. Аммо шунисига эътибор бериш керакки, бундай оҳангдош, ритмик вариантлар мустақиллигини кўрсатади. Аммо шунисига эътибор бериш керак қўлланмай, сўзнинг асосий формаси билан бирга битта ягона форма ташкил қилади. Флексив тилларда эса бундай фонетик вариантнинг ўзи ўз ҳолча айрим формани ташкил қилади. Русча *шара-бара, тари-бари* типидagi айрим сўзлар рус тилининг ички конунияти билан боғланган эмас, албатта.

8. Бўлишли-бўлишсизлик формалари феълларга хос бўлиб, у иш-ҳаракатнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги, реаллиги ёки реал эмаслиги ҳодисасини акс эттиради.

Бажариладиган (бажарилаётган, бажарилган) иш-ҳаракатни англатувчи феъл формалари бўлишли феъл дейилади. Бўлишлилик маъносини ифодалайдиган махсус воситалар йўқ. Бўлишсизлик кўрсаткичи мавжуд бўлмаган феъллар бўлишлидир: *ишла, ол, ўқи, тур, ўрган, ўқи* каби.

Бажарилмайдиган (бажарилмаётган, бажарилмаган) иш-ҳаракатни англатувчи феъл формалари бўлишсиз феъл дейилади. Ўзбек тилида бўлишсизлик синтетик ва аналитик йўллар билан ифодаланади. Бўлишсизлик формасининг синтетик типни уруғ олмайдиган -ма аффикси ёрдамида ясалади: *ишлама, олма, ўқима, турма, ўрганма, ўқимади* каби. Икки феълдан тузилган мураккаб феълларда ёки феълнинг аналитик формаларида -ма аффикси кўпроқ сўнги компонентга, кўмакчи феълга қўшилади: *ўқиб кўрма, олиб қолма, кўриб чиқма, ола кўрма, олиб қола кўрма, эслатиб қўя қола кўрма* каби. Бироқ у биринчи компонентга қўшилиши ҳам мумкин. Бу мураккаб феълнинг маъносидagi модал маънони ўзгартиради. Солиштиринг: *айтиб қўйма* (айтиш мумкин эмаслигига қарамай, айтиб қўйишнинг бўлишсизлиги)—*айтмай қўй* (айтиш ҳаракати давомли бўлиб, энди унга чек қўйиш, тўхтатиш), *гапириб қўйма— гапирмай қўй, ишлаб кўрма — ишламай кўр, сугориб турма— сугормай тур, ола қолма — олмай қол, айта бошлама — айтмай бошла, айтиб юрма — айтмай юр* каби. Мураккаб феълнинг ёки аналитик форманинг ҳар икки компонентига -ма аффикси қўшилса, феъл бўлишлига айланади. Бунда иш-ҳаракатнинг бажарилиши қатъий таъкидланади: *ишламай қўймайди, ўқимай қўймайди, гапирмай юрмайди, қарамай турмайди* каби. Солиштиринг: *Ҳалим бобо араланиган иш битмай қолмайди, ишонавер, қизим* (Ш. Рашидов, Бўрондан кучли).

Аналитик форма уч ва ундан ортиқ компонентлардан бўлганида, модал маънонинг талабига кўра - ма аффикси компонентлардан исталган бирига қўшилиши мумкиндек кўринади, бироқ бунда мураккаб феъл ҳол ва кесимга ажралиб кетмаслиги шарт. Масалан: *ўқиб кўра қолма — ўқиб кўрмай қол*. Аммо *ўқимай кўра қол* тарзида бўлишсизлик формасини ясаб бўлмайди. Чунки сўнги ҳолда *ўқимай* мураккаб феъл составидан чиқиб кетади, кўра формаси эса етакчи феъл сифатида ўзининг асл мустақил лексик маъносини тиклаб олади. Бундай бўлиб кетиш ҳар вақт содир бўлавермайди. Солиштиринг: *сугормай тура қол — сугориб турмай қол — сугориб тура қолма* каби. Шундай қилиб, -ма аффиксининг мураккаб феъл компонентларига қўшилиши, биринчидан, қандай модал маъно ифодаланиши кўзда тутилганлиги билан, иккинчидан, кўмакчи феълнинг ўз кўмакчилиги

ҳолатини саклаб қолиш- қолмаслиги билан, учинчидан, мураккаб феълнявг бир бутун сифатида сакланиб қолиш-қолмаслиги билан боғлиқ. Шунинг унутмаслик керакки, - ма аффиксга феълнинг барча формаларига қўпилавермайди. Масалан, у -**моқ**, -**иш** (-**иш**) билан ясалган ҳаракат номларига, -**гани** (-**кани**, -**қани**) билан ясалган мақсад равишдошига, -**миш** билан ясалган ўтган замон сифатдошига қўпилабмайди. Бу —ўша формаларнинг отга яқинроқ турганлиги билан изоҳланиши мумкин.

Баъзи олимлар феълларда -**мас**. (=ма + с || -ма+з || -ма + р), -**май** (<ма + в || -мо + в), -**мап** (< -ма + в, || -ма + б), -**мав** (< ма + в || -мо + в) аффикслари билан ҳам феълнинг бўлишсиз формалари ясалади, деб ҳисоблайдилар. Масалан, Н. А. Баскаков қорақалпоқ тилида ана шундай аффикслар бор деб ёзади⁵⁴⁹. Булар аслида - ма аффикси билан сифатдош (-с || -з || -р), равишдош (-й, -б), ҳаракат номи (-в) ясовчи аффиксларнинг қўшилмасидан иборат бўлиб, улар битта қўшма аффиксга айланган деб айтиш қийин. Аммо бундан -**мас** мустасно бўлиши мумкин. Чунки ҳозирги тилда келаси замон сифатдоши ясовчи -с аффикси йўқ. Унинг фонетик варианты -р (-ар) қўлланади, -с эса фақат -**ма** аффиксидан сўнг келади. Шундай қилиб, бўлишсиз форма ясовчи -**ма** аффикси каторига -**мас** аффиксини ҳам киритса бўлади. У *бормас*, *бормасдан*, *бормаслик* каби формаларда бўлишсизлик маъносини ифодалайди.

Бўлишсизлик маъноси *эмас*, *йўқ* сўзлари ёрдамида ясаладиган аналитик формалар орқали ҳам ифодаланади. Аммо бундай форма асосий сўзнинг гапта кесим вазифасини бажараётганлигини кўрсатади: У *кўрган эмас*. У *кўгани йўқ* каби. Шунинг учун бундай формаларни *керак*, *мумкин*, *бор* каби модал сўзлар билан ясалган аналитик формалар каторида сўз ўзгариш формаларининг бир тури бўлган предикатив характердаги модал-реализион формаларга киритиш маъқулроқ (бу ҳақда кейинроқда).

Бўлишсиз ва бўлишсиз формалар туркологияда баъзан феъл аспектларининг⁵⁵⁰ бир тури деб юритилади. Масалан, Н. К. Дмитриев бундан қарийб чорак аср илгари турк тилида тўртта аспект борлигини кўрсатган эди. Булар: 1) бўлишсиз аспект (*aspectus positivus*), 2) бўлишсиз аспект (*aspectus negativus*), 3) имкониятсизлик (ёки қодир эмаслик — невозможность) аспекти (*aspectus impossibilitatis*), 4) имконият (қодирлик) аспекти (*aspectus possibilitatis*)⁵⁵¹. Унинг бу фикри кейинги асарларида ҳам сакланиб қолади⁵⁵².

А. Н. Кононов ҳам ўзбек ва турк тиллари грамматикасига бағишлаган асарларида ана шу тўрт аспект ҳақида ёзади⁵⁵³. У аспект терминини форма термини билан изоҳлайди. Демак, феъл аспекти, асида, феъл формаларидан бири маъносидан тушунилади.

Имконият ва имкониятсизлик аспектларига келганда, шунинг айтиш керакки, бу — одатдаги мураккаб феъл орқали модал-тус (модално-ведовое) маъносини ифодалашдан бошқа нарса эмас. Шунга қўра ол кўмакчи феълни иштроқ этган мураккаб феъллардан алоҳида форма турига ажратиш учун етарли асос кўринмайди.

Н. А. Баскаков эса бўлишсиз ва бўлишсиз формаларни феълдаги вид (тур)нинг миқдор жиҳатдан характерловчи турига киритади⁵⁵⁴.

9. **Феълнинг висбат формалари** феълда иш-ҳаракатнинг бажарувчиси (субъекти) билан предмети (объекти) орасидаги ёки бир неча бажарувчи (субъектлар) орасидаги муносабатнинг ифодаланиши феъл висбати дейилади. *Турғун акасидан келган хатини*

⁵⁴⁹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. II, М. 1952 338-бет.

⁵⁵⁰ Аспект лат. *aspectus* «вид» — «қўриниш» сўзидан бўлиб, ҳозир биринчидан, предмет, тушунча, ҳодисаларни идрок этишдаги ҳозирги нуқтаи назар маъносидан, иккинчидан, маълум ҳодиса юз берадиган перспектива маъносидан қўлланади.

⁵⁵¹ Н. К. Дмитриев. Турецкий язык («Строй турецкого языка»нинг қайта нашри, М., 1960, 46-бет).

⁵⁵² Н. К. Дмитриев. Грамматика балкырокого языка, М.—Л., 1948, 135—136-бетлар.

⁵⁵³ А. Н. Кононов. Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948, 153-бет; Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, 200—201-бетлар; Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, 191-бет.

⁵⁵⁴ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II. 357-бет.

Эрматга ўқитди гапида *Турғун* — эга, *Эрматга* — тўлдирувчи, ammo ҳаракатни асосий бажарувчи *Эрмат*, яъни тўлдирувчидир. Эга (*Турғун*) эса ҳаракат бажарилишида восита бўлган бажарувчи, холос. Икки субъект орасидаги мана шу муносабат феъл нисбатидан (даражасидан) англашिलाди. *Маҳбуба таранди* гапида *Маҳбуба* — эга, ammo у бажарган ҳаракат унинг ўзига (*Маҳбубага*) қайтади, таъсир қилади. Демак, *Маҳбуба* айни замонда ҳаракат ўтган объект ҳамдир.

Феъл нисбати махсус форма ясовчи аффикслар ёрдами билан ясалади. Бу аффикслар феълнинг маъносини тамомлашга ўзгартирмайди. Балки унга қўшимча лексик ва грамматик маъно қўшади. Ана шу қўшимча маънолар гап қурилишининг қандай бўлишини билдириб туради. Эга ва тўлдирувчининг қандай ифодаланиши, қандай форма ва маънода бирикиши феъл нисбатининг маъноси билан боғланади. Масалан: *кўр* — эганинг ўзи бажарадиган ҳаракат, ammo *кўрсат* — тўлдирувчи бажарадиган ҳаракат; *ясан* — бирор нарсани вужудга келтириш ҳаракати, ammo *ясан* — эганинг ўзида янги ҳолат вужудга келтирадиган ҳаракатдир. Кўринадики, феълдаги нисбат формалари синтактик қурилиш билан зич боғланган морфологик ҳодисадир. У сўз ясаш формаларига ўхшамайди. Унда янги маъно (янги ҳаракат) англаштиш мавжуд эмас. Шунинг учун ҳам феълдаги нисбатларни «феъл ичидаги сўз ясаш»⁵⁵⁵ деб бўлмайди. Э. Б. Севортян эса «Озарбайжон тилидаги феъл нисбатлари тарихан сўз ясаш категорияси бўлиб, фақат кейинчалик феълдаги форма ясаш категориясига ўсиб чиққан»⁵⁵⁶, дейди. Биз бу ерда феъл нисбатларининг тилининг ривожланиш тарихида қандай роль ўйнагани масаласи билан шуғуллана олмаймиз, бу бизнинг вазифамизга кирмайди. Ammo ҳозирги тилда унинг модал форма ясовчи формалардан бири эканлигини айтишимиз лозим.

Ҳозирги ўзбек тилида феъл нисбатлари фақат синтетик усул билан ифодаланади. Баъзи авторлар феъл нисбатлари лексик-семантик, аналитик, тасвирий-синтактик усуллар билан ифодаланади, деган фикрни билдирадилар⁵⁵⁷. Ammo бу усуллар аниқ баён қилинмай қолади. Шундай бўлиши табиий бир ҳол: феъл нисбати (даражаси), ҳақиқатда, махсус аффикслар ёрдамида ифодаланади.

Ҳозирги ўзбек тилида синтетик усул билан ифодаланадиган тўртта нисбат формаси бор. Булар: 1. Ўзлик нисбати, 2. Мажхуллик нисбати. 3. Биргаллик нисбати. 4. Ортгирма нисбат. Бундан ташқари, нисбатга эга бўлмаган «ноль» форма «аниқ нисбат» деб аталади.

Аниқ нисбат феълнинг нисбатга кўра бетараф формаси бўлиб, бу формадаги феъл ҳаракат эга томонидан бажариллишини, тўлдирувчининг эса ҳаракат объекти бўлишини ифодалайди. Масалан: *Шермат модель ясади*. Гапнинг бундай қурилиши актив конструкция дейилади.

Ўзлик нисбати ҳаракатни бажарувчининг (субъектнинг) шу ҳаракат ўтган объект ҳам эканлигини ифодалайдиган феъл формасидир. Бунда ҳаракатнинг субъекти билан объекти бир шахсдан иборат: *ясан, таран, чўмил, сиқил, кўник, қониқ* каби. Ўзлик нисбати тубандаги аффикслар билан ясалади:

1. Феъл негизига унлидан сўнг **-н**, ундошдан сўнг **-ин** (баъзан **-ун**) қўшиш билан: *торт-ин, кўр-ин, юв-ин, ўра-н, яса-н, қуюн < қуй-ун* каби.

2. Феъл негизига унлидан сўнг **-л**, ундошдан сўнг **-ил** қўшиш билан: *чўм-ил, бур-ил, ўра-л, сурка-л* каби.

3. Юмшоқ негизларга **-ик** составида у унлиси бўлган юмшоқ негизларга **-ук**, қаттиқ негизларга **-ик** қўшиш билан: *кўн-ик, қуюк < қуй-ук тол-иқ, қон-иқ* каби. Бу аффикс йўл- негизидан ҳам феъл, ҳам ўзлик нисбати ясаydi: *йўлик*.

⁵⁵⁵ А. А. Юлдашев. Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке, М., 1958. 69-бетлар.

⁵⁵⁶ Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования..., 550-бет.

⁵⁵⁷ Содик Фердаус. Феъл даражалари (ТошДУ илмий асарлари, янги серия, CIV — чиқиши, 11-китоб, Тошкент, 1957—59-бет).

4. **-иш** кўшиш билан: *кер-иш, қиз-иш, тўл-иш* каби.

5. Айрим ҳолларда **-лан ла + в** кўшиш билан сифат ва отдан ҳам феъл, ҳам ўзлик нисбати ясалади: *шод-лан, жон-лан, от-лан* каби.

Баъзи бир феъллардан ўзлик нисбати ясалмайди: **бор, югур, чоғ** кабилар. Баъзи феъллар эса, аксинча, аниқ нисбатга эга эмас, фақат ўзлик нисбатида қўлланади: *қувон, сескан, шодлан, йўлиқ* каби.

Мажхуллик нисбати ҳаракатнинг тўдирувчи аниқланган шахс, предметлар томонидан ажратилиб, эгага ўтганини ёки ажратувчининг, умуман, номаълум эканини ифодалайдиган феъл формасидир. Масалан: *(Тракторчилар томонидан) ерлар ҳайдалди*. (Ажратувчини толиш мумкин).— *Ўқишлар бошланди*. (Ажратувчи номаълум). Гапнинг кесими мажхуллик нисбатидаги феъл билан ифодаланганда, гап курилиши пассив конструкция дейилади. Мажхуллик нисбати шундай ясалади:

1. Феъл негизга унлидан сўнг **-н**, ундошдан сўнг **-ин** кўшиш билан: *олин(ди), билин(ди), улан(ди)* каби.

2. Негизга унлидан сўнг **-л**, ундошдан сўнг **-ил** кўшиш билан: *борил(ди), ёрил(ди), келтирил(ди), қарал(ди)* каби.

Мажхуллик нисбати кўпроқ **-л (-ил)** аффикси билан ясалади. Айниқса, айни бир негиздан ҳам ўзлик, ҳам мажхуллик нисбати ясалиши мумкин бўлганда **-л (-ил)** мажхуллик нисбати ясади: *таран* (ўзлик), *тарал* (мажхул), *тепин* (ўзлик), *тепил* (мажхул), *кўрин* (ўзлик), *кўрил* (мажхул). Баъзан айни бир аффикс ёрдами билан ҳам ўзлик ҳам мажхуллик нисбати ясалади. Бундай чоғда нисбатни, биринчидан, гап мазмунидан (айниқса, феълнинг қандай эга билан бирикканидан) билиш мумкин: *от қоқилди, Турғун қоқилди* (ўзлик) — *қозик қоқилди, миҳ қоқилди* (мажхул). Иккинчидан, мажхуллик нисбати ясалганида, орттирма нисбат аффикси шу ўринда кела олмаслигидан билиш мумкин: *миҳ қоқ-тир-илди* (мажхуллик нис.), аммо *от қоқтирилди* (ўзлик нисбати) бўлмайди. Яна солиштириш: *биш-дир-илди, юр-ғиз-илди, тўл-воз-илди* кабилар мажхуллик аммо *судралди, чўшилди, талтинди*, кабилар ўзлик нисбатидир. Кесими мажхуллик нисбатидаги феъл билан ифодаланган гапларда грамматик эга, аслида, ҳаракатнинг ажратувчиси эмасдир. Масалан: *машина тузатилди. Байроқ кўтарилди* каби.

Биргалик нисбати ҳаракатнинг бир неча шахс (субъект) томонидан биргаликда ажратилишини ифодалайдиган феъл формасидир. Масалан: *Тажежон билан Ғабитхон... Қуванбойнинг келатганини айтишди* (М. Авестов). Бу гапдаги **айтишди** феъли ҳаракатни Тажежон ҳамда Ғабитхон биргаликда, баббаравар ажарганликларини ифодалайди. Биргалик нисбати шундай ясалади: 1. Охирида унли говуш бўлган феъл негизига **-ш**, ундош говуш бўлган негизга **-иш** аффиксини кўшиш билан ясалади: *кузатиб туришди, ишлашди* каби. 2. **-лаш (ла + ш)** аффикси билан: *бахс-лаш, гап-лаш* каби.

Биргалик нисбатидаги феъл мавжуд бўлган гапларда ҳаракатни ажратувчиларнинг иштироки ва уларнинг қандай гап бўлган билан ифодаланиши куйидагича:

1. Ҳаракатни ажартишда субъектлар баравар иштирок этади. Улар бир-бирларига таъсир қилмайди. Бундай гапларда субъектлар ё айрим-айрим эгалар билан, ёки кўплик формадаги от эга билан ифодаланади: *Эркин билан Махмуд ёпишқоқ қордан қор бобо ясашди. Болалар қор бобо ясашди*.

2. Биргалик нисбати ҳаракатни объектларнинг ўзаро боғланган ҳолда бирга ажартишини ифодалайди. Бундаги ўзаро биргалик маъноси ўзлик нисбати оттенкасига ҳам эга бўлади. Чунки ажратувчиларнинг ҳаракати ўзаро бир-бирларига ўтади, таъсир қилади. Биргалик нисбати мана шундай «ўзаро биргалик» маъносини ифодалаганда субъектлар (ҳаракатни ажратувчилар) тубандагича ифодаланади: а) кўплик формадаги бир олмаш ёки от билан: *Ҳам оқоғда ётиб, ҳам буйи тиклаб, «Аврора» сафига маҳкам жипслашдик* (А. Умарий). Бу гапнинг эгаси **биз** олмаши бўлиб, у тушиб қолган; б) микдор аниқланган аниқловчиси бўлган бир от эга билан: *Икки қаҳрамон выставкада танишган эди; в) а* йрим эгалар билан ифодаланиши мумкин: *Карим билан Салим беи*

йилдан сўнг кўришди,

3. Биргалик нисбати бир субъектнинг бошқа субъект ишига ёрдамлашишини, аралашини ифодалаши мумкин. Бунда асосий бажарувчи (субъект) воситали тўлдирувчи орқали ифодаланиб, иккинчи даражали субъект эга орқали ифодаланади: *Ваня Тошўлатга утин ёришди*. Бунда ҳаракат **Тошўлат** томонидан бажарилиб (У — тўлдирувчи), **Ваня** унга ёрдам берган.

4. Биргалик нисбати субъектнинг объект (тўлдирувчи ифодалаган шахс) билан бир ишни бажарганлигини ифодалаши мумкин: *Нафиса Холбуви билан узоқ баҳслашди*. Бунда асосий бажарувчи эга, иккинчи даражали бажарувчи эса воситали тўлдирувчи бўлиб келади.

5. Ниҳоят, биргалик нисбати грамматик кўпликни ифодалаши ҳам мумкин. Бунда эга кўпликдаги бир от ёки олмош билан ифодаланади: *Илғари «синглим» деб турган йигитлар сал ўтмай «опа» дейдиган бўлишди* (А. Қаҳхор). Биргалик нисбати кўплик ифодалаганида, баъзан бажарувчи шахс номаълум бўлиши ҳам мумкин: *Мени жуда яхши кутишди* (Ойбек).

Орттирма нисбат бир субъектнинг ўз ҳаракатини бошқа субъектнинг таъсир натижасида бажаришини ёки, аслида, ўғимсиз бўлган ҳаракатнинг предметга ўтишини ифодалайдиган феъл формасидир. Бунда асосий субъект (бажарувчи) ва иккинчи даражадаги (ёки ёрдамчи) субъект мавжуд бўлиб, асосий субъект воситали тўлдирувчи орқали, иккинчи даражали субъект эса эга орқали ифодаланади. Иккинчи даражали субъектнинг ҳаракати анча умумий, мавҳум бўлади: *Ўқитувчи бизга янги китоблар кўрсатди*. Кўриш ҳаракати бунда тўлдирувчи (биз) томонидан бажарилган бўлиб, эга (Ўқитувчи) кўриш ҳаракатининг бажарилишида таъсир килувчи воситадир.

Орттирма нисбат феъл негизларига тубандаги аффикслар кўшиб ясалади.

1. Охирида унли ёки й, р ундошлари бўлган негизларга -т кўпиш билан: *бошлат, ухлат, кўнайт, қисқарт* каби. (Бундан *эмюк, демюк* феъллари мустаснодир: *едир, дедир*).

2. Охирида жарангсиз ундош бўлган ёки сонор н, л, р, ж, жарангли и товушлари бўлса ҳам, ўзи кўп бўгинли бўлган негизларга -тир кўпилади: *тонтир, айттир, уқтир, кийинтир, уялтир, пиширтир, кучайтир* каби. Бошқа пайтда (жаранглидан сўнг ёки охирида н, л, р, й товушларидан бири бўлган бир бўгинли негизларга) -дир кўпилади: *буздир, боргиздир, қулдир, миндир, кўндир, қўйдир, қурдир* каби.

Эслатма. Фақат кел сўзи бу қоидага бўйсунмайди: *келтир*.

3. Охирида ш, ч, т ундошлари бўлган негизларга -ир аффикс кўпилади: *тушир, шошир, ичир, ботир, қотиш* каби.

4. Баъзан орттирма нисбат -ар аффикси билан ясалади: *чиқар, қайтар*.

5. Охирида ундош товуш бўлган негизларга -ғиз, -ғиз (фонетик вариантлари: -коз, -қаз, -ғаз, -каз, -қиз, -қиз) аффиксини кўпиш билан: *турғиз, турғаз, ўтқиз, ўтқаз, ўтқоз, текқиз, ютқиз, ютқаз, юргиз, еғиз, етқиз* каби.

6. Охирида к, м ундошлари бўлган баъзи негизларга -из кўпиш билан: *оқиз, боқиз, боққиз, томиз, эмиз* каби.

7. Баъзан -сат, са + т аффикси билан ҳам орттирма нисбат ясалади: *кўрсат*.

Орттирма нисбат ясовчи аффикслар бир феълда бирдан ортик (назарий жиҳатдан учтагача) бўлиши мумкин. Бундай чоғда негизга энг олдин -т, -из, -ар, -ир, -сат аффиксларидан бири, кейин -тир ёки -дир, энг сўнг эса -ғиз (-ғиз) кўпилади. Баъзан -тир, -дир аффикси -ғиз (-ғиз) дан сўнг ҳам кўпилади: *ушлаттир-ғизмади, туш-ир-тир-ғизди, эм-из-дир-ғизди* каби. Орттирма нисбат аффиксларининг бир феълда бирдан ортик келиши воситали тўлдирувчиларнинг миқдори ва формасига таъсир қилади: *Карима укасидан бизга расмини кўрсаттирмади — Карима укасига расмини кўрсатмади. Асов от юганини ҳеч кимдан бошига таққиздирмади. Асов от юганини бошига таққизмади* каби.

Орттирма нисбатдаги феъл биринчидан, бир субъектнинг ўз ҳаракатини бошқа

субъект таъсири билан бажаришини ифодаласа (сигир бузоғини яқинига келтирмади), иккинчидан, бажарувчи субъектнинг ҳаракати бирор объектга (тўлдирувчи ифодалаган предметга) бевосита ўтишини (у китоб келтирди) ифодалайди. Биринчи ҳолда гапда икки субъект мавжуд бўлиб, бири эга, иккинчиси тўлдирувчидир. Иккинчи ҳолда эса фақат бир субъект (у), мавжуд бўлиб, унинг ҳаракати объектга (китобга) ўтади. Бунда у — грамматик эга, китоб — тўлдирувчи. Демак, кейинги ҳолда икки субъект (бажарувчи) бўлмайди.

10. Фельтнинг модал-тус формалари иш-ҳаракатнинг бажарилиш характерини, унинг қай йўсинда (кучли, кучсиз, такрорланиб, бирдан) бажарилиши каби модал муносабатни, иш-ҳаракатнинг тугалланганлигини ё давомлилиги каби тусга (видга) хос хусусиятларни ифодалайди. Бошқача айтганда, модал-тус формалари бошқа системадаги тилларда мавжуд бўлган алоҳида тус (вид) формаларига хос бўлган маъноларни эслатадиган, аммо тамоман у билан бир хил бўлмаган иш-ҳаракатнинг тугалланганлиги (*ўқиб чиқди, ўқиб бўлди* каби) ёки давомлилиги (демак, ҳали тугалланмаганлиги) маъноларини (*ўқиб турибди, ишлаб ётибди* каби) билдиради. Аммо бу маънолар тус категорияси мавжуд бўлган тиллардаги каби мунтазам ва барча фельтлардан тус формалари ҳосил қилиш билан боғланган эмас. Кўпинча «фель + фель» типдаги аналитик формаларни тус ясади деб ҳисоблайдилар. Аслида, эса бундай бутунликлардаги кўмакчи фельтларнинг баъзиларигина тус маъносини эслатадиган бир маънони англатади. Масалан, *чиқмоқ, бўлмоқ, юрмоқ, ўтирмоқ, турмоқ* кабилар. Кўмакчи фельтларнинг кўп қисми эса модал маъно англатади. Улар тусга хос бўлган замон билан боғлиниш хусусиятига эга эмас. Ваҳоланки, «фельдаги вид ҳаракатнинг замон ичида юз бериш характерини ифодалайди»⁵⁵⁸.

Туркий тилларда тус категорияси бор деб ҳисоблаган тилшунослар ҳам, ҳатто, бунга эътироф қиладилар. Масалан, А. А. Йўлдошов бошқирд тилда тус категориясини фельтдаги сўз яшаш системасига киритиб, тус конструкцияларида грамматик белгилар мавжуд бўлмаганида ё лексик ёки модал формалар ясагинини тан олади⁵⁵⁹. У бошқирд тилидаги *бара альу, э йтэ языу, эйтэ курмэ, ейтеп қал* каби аналитик формаларни модаллик категориясига киритади⁵⁶⁰.

Кўринадиги, «фель + фель» типдаги мураккаб фельтлар, умуман олганда, ҳам модаллик, ҳам тусга хос грамматик маъноларга эга. Айниқса, модаллик бунда устун туради десак хато бўлмайди. Махсус аффикслар билан ифодаланган ҳаракатнинг бажарилиш характери, усули (кучли, кучсиз, давомли ва бошқалар) каби маънолари ҳам ана шундай модал-тус маъносини ифодалайди. Шунинг учун туркий тилларда тус (вид) категорияси мавжуд деб ҳисоблаган тилшунослар вид мавжуд бўлган тиллардаги каби аниқ форма (совершенный вид), ноаниқ форма (несовершенный вид) ҳақида аниқ-тиниқ гапира олмайдилар. Бу ҳақда ёссалар ҳам, барибир ҳаракатнинг давомлилиги, тўсатдан юз бериши, бажарилиш имконияти мавжудлиги, ноаниқлик каби вид категориясидан четда турадиган хусусиятлар ҳақида гапиришга мажбур бўладилар. Натяжада, туркий тиллардаги тус (вид) мутлақо бошқа кўриниш ва мазмунга эга бўлиб чиқади. Бунинг объектив мажбурият эканлиги кўриниб турибди. Агар вид ҳаракатнинг бажарилганлиги ёки бажарилмаганлиги (сов. вид ва несов. вид) билан боғланган ҳодиса бўлса, *ювиб кўймоқ, ювиб ташламоқ, ювиб чиқмоқ, ювиб бўлмоқ* фельтларининг ҳаммаси ҳаракатнинг бажарилганини (сов. вид) англатади, ваҳоланки, улар бир-биридан маъно жиҳатдан фарқлидир. Бу фарқ вид йўқ деювчи тилшуносларни қалтабниликда айблаган С. Фердаус ўйлаганича⁵⁶¹, вид жиҳатидан эмас, балки модал маъно жиҳатидандир.

⁵⁵⁸ Ў. К. У то к б а е в. Категория глагольного вида в современном казахском языке. Автореферат канд. дис. Алма-Ата 1954, 2-бет.

⁵⁵⁹ А. А. Ю л д о ш е в. Курсатилган асар, 9-10-бетлар.

⁵⁶⁰ Ўша ерда, 7-бет.

⁵⁶¹ С о д и к Фердаус. Фельтларнинг вид категорияси. ТОПДУнинг курсатилган илмий асарлари, 11-китоб,

Э. В. Севортян бундай формаларни «вид формаси» деб эмас, «микдорий формалар» («количественные формы») деб атайди⁵⁶². Демак, у ҳам, аслида, тус категориясини инкор қилади. Модал-тус формалари туркий тилларга хос бўлган, том маънодаги вид категориясига кирмайдиган алоҳида грамматик форма бўлиб, у ўзбек тилида уч хил усул билан ясалади. Булар: синтетик, аналитик ва аралаш (синтетик-аналитик).

Синтетик модал-тус формаларини ясашда қандай аффикслар иштирок этиши аввал кўрсатиб ўтилганлиги учун, бу ўринда ўша аффикслар ёрдамида қандай модал-тус маънолари ифодаланишига қисқача тўхтаб ўтиш лозим кўрилади. Синтетик форма ясовчи бу каби аффиксларнинг, биринчидан, ҳаракатнинг кучли, давомлилигини ифодаловчиларга, иккинчидан, аксинча, ҳаракатнинг кучсизлигини, тўла бажарилмаслигини ифодаловчиларга бўлиниши ҳам бундан олдин айтилган эди.

1. Ҳаракатнинг кучли, давомли (такрорланиб туриши) формаларини уч кичик гурӯҳга ажратиши мумкин.

а) ҳаракатнинг кучлилигини ифодаловчи формалар *-ла, -ала, -ра, -и* аффикслари билан ясалади. Мисоллар: *савала, қувала, гангира, синги* каби. Бунда ҳаракат килувчи предметнинг ҳаракат образи, деярли, англашилмайди. Солиштиринг:

Теша тинчлик бермаса, Шўрлик қилсин не чора.

Кўймайди ўтлагани Тиндирмайди қувалаб, Ортиқчадир мингани. (Қ. Муҳаммадий, Тешанинг бузоғи нега сузағон бўлди).

Айрилиқ темир чивикдай

осилади ҳавода, Савалайди нуқул менинг

юзимни. Гангирадим. (Н. Ҳикмат, 65 шеър).

Баъзан *-ла* фақат давомлиликни ифодалайди: *Қочман, айрилиқ қувлайди мени.* (Н. Ҳикмат, юқоридаги шеър). — *Вақт ўтиб кетяпти, — деди Камекбой салмоқлаб, — ҳаётимиз ҳам чопқиллаб кетяпти ...* (Ж. Оймирзаев, Камекбойнинг найранглари).

б) ҳаракатнинг давомлилигини ифодаловчи формалар *-а, -иқла, -чила* аффикслари билан ясалади: *бура, қуриқла, томчила*. Солиштиринг: *Умарали аччиғланиб қўлини бир силкиди-да, мўйлабини буради (И. Раҳим, Ҳаёт бўлоқлари).* Қумда *қоёғи куйган товўқдай типирчиқлаиди* (Ж. Оймирзаев, Камекбойнинг найранглари). Ҳаракатнинг давомлилиги, маълумки, феъл замони формалари билан ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан, ўтган замон давом феъл ва бошқалар. Модал-тус формаларни англаган давомлилик замон формалари англаган давомлиликдан шу билан фарқ қиладики, у замон билан боғланмайди. Бундан ташқари, давомлилик феъл негизининг лексик маъносига мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, *судрамоқ, дўпосламоқ, қувамоқ, тебранмоқ* каби. Бироқ уларнинг давомсизлик маъносига эга бўлган бошқа кўрявишлари ёки вариантлари бўлмагани учун, яъни давомлиликка қарама-қарши қўядиган бошқа формалари бўлмагани учун модал-тус формаси деб ҳисоблаб бўлмайди. Ҳаракатнинг кучлилиги, давомлилиги маънолари предмет ҳаракати образи билан боғланмайди ёки бундай образ англашилмайдиган бўлиб қолган (масалан, *савалимоқ*).

в) ҳаракатнинг тез-тез такрорланиб туришини ифодаловчи формалар *-қа (-ка, -га), -мала, -кла (-қла), -кила, (-қила, -ғила, -ғила), -гала (-қала), -нимла, -шла* аффикслари билан ясалади. Масалан: *чайқа, ташмала, сўроқла, уқала*⁵⁶³, *сурғала, сиқимла, иргешла* каби. Солиштиринг: *Кўх анҳорлар қучар шошиб, Тўғонларда чайқалар* (М. Бобоев, Янтра рубоб). *Беш панжасини оғзига тиққан Омонов қонунсиз равишда... 0,8 гектар боғнинг*

1957, 85, 90-бетлар.

⁵⁶² Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования..., 345-бет

⁵⁶³ Уқала сўзининг лексик негизи ув- («ишқа-») ҳозирги тилда қисқа у каби бўлиб қолган. (Солиш. нўғай тилида уй-қалав, тат.у-мак, турк. оль-паж «тереть»).

меваларини уйига таималаб туради («Муштум»).

Қафасда сақламайман.

Эзгилаб қийнамайман. (Қ. Муҳаммадий, Саъва сайраркаи)

Қўёшга талпинади

Кўчатлар шўх кўртақлаб.

Теваракка шох отар

Новдалари ўйноқлаб. (Қ. Муҳаммадий, Пионерлар боғи).

Тутганда бир семиз ов

Отқилиб ўйнар экан,

Шодланиб миёв-миёв (Қ. Муҳаммадий, Икки мушук)..

Хаёли уни ҳар томонга тортқиларди (С. Зуннунова, Гулхав). *У ихтиёрси қўлини чўнтагига тиқиб, у ердаги хат-қозғозларни сиқмлайди.* (Б. Кербобоев, Ойсултон). — *Тухум! Тухум!—деди Лайча ирғишлаб* (В. Рўзиматов, Санамай саккиз дёма.) Ҳаракатнинг тез-тез такрорланиб туришлини ифодалаш ўша ҳаракатни бажарувчи предметнинг ўз ўрнини тез-тез ўзгартириши, тебраниши билан боғланган узилиб туриш образига асосланади.

2. Ҳаракатнинг кучсизлиги, тўла бажарилмаслигини ифодалайдиган формалар икки гурпани ўз ичига олади:

а) негиздан англашилган ҳаракатнинг жуда кучсизлигини, тўла бажарилгандаги ҳолатга ўхшашлигини ифодалайдиган формалар **-имси**, **-мсин** аффикслари билан ясалади: **кулмсинди**, **йиғламсинди** каби. Солиштиринг: *Мулла Абдурахмон оҳиста бош кўтариб кулимсинди* (А. Қодирий, Мехробдан чаён);

б) негиздан англашилган ҳаракатнинг тўла бажарилмаслигини, лозим бўлган даражага етмаслигини ифодалайдиган формалар **-қира**, **-нкира** (**-инқира**), **-мсира** (**-имсира**), **-син** аффикслари билан ясалади: **ишонқира**, **унинқира**, **ёқинқира**, **йиғламсира**, **қизиқсин** каби. Солиштиринг: *Дастлабки кунларда уруш ваҳимаси босиб, у ёқдан бу ёққа югуришган чол-қамирлар, бола-чақалар ҳам уруш балосига ишонқирамагандай эди.* (Ғ. Мусрепов, Қозоқ солдати). — *Ўл ошиги экансиз, Леонид Георгиевич. Чамаси, бу сан директорга ботинқирамади.* («Тошкент ҳақиқати»). *Маҳбуба келиб супа четига енгилгина ўтирди. Алижон узатган пиёлани олиб, кулимсиради* («Ё. Л.»). *Синдий қайтиб келганда, янги унинг айвонида ўсма сиқиб ўтирган Сорахон йиғламсиради: Қуриб кетсин!—деди ўсмали пиёлани нари суртиб...* (А. Қаҳҳор, Сароб).— *Бўлмаса, айт-чи,— деб қизиқсинди Гумовский...* (П. Бровка, Дарёлар туташганда).

Юқорида келтирилган мисоллардан ҳам аниқ кўришиб турибдики, модал-тус формаларини ясовчи аффикслар мавжуд феълдан янги маънодаги янги сўз ясамайди, балки ўша лексик маънога қўшимча ўзгартиш киритади. Шунинг учун бундай формаларни И. Қ. Уноқбоев, А. А. Йўлдошев каби тилшунослар ўйлаганича, сўз яшаш⁵⁶⁴ деб эмас, грамматик форма (аниқроғи, модал формалардан бир турини) яшаш деб ҳисоблаш керак.

Модал-тус формаларининг аналитик типини мураккаб феъллар ташкил этади. Бунда, юқорида айтиб ўтилганидек, камида иккита феъл иштирок этади. Уларнинг биринчиси **-а** (**-й**) ёки **-б** (**-иб**) аффикси билан ясалган равишдош формасида бўлади. асосий маъно (лексик маъно) ана шу феъл орқали ифодаланади. Иккинчиси, эса кўмакчи феъл бўлиб, аслида у ҳам мустақил лексик маъноли сўздир. Кўмакчи феъллар бош лексик маъноларига кўра, биринчидан, горизонтал ҳаракат билдиради: *кел, кет, бор, бор, юр, ўт, чиқ, юбор*; иккинчидан, ҳолат билдиради: *ўтир, тур, ёт, қол, бўл*; учинчидан, турли иш-ҳаракатни билдиради: *ол, бил, қўй, бер, ташла, кўр, боқ, ёз, бошла.*

⁵⁶⁴ И.Қ. Уноқбоев, Кўрсатилган автореферат, 2-бет: И. Қ. Уноқбоев. Ҳазирги қазақ тилиндегі етістіктің қориністері Алматы, 1958, 49, 57-бетлар; А. А. Юлдашев. Кўрсатилган асар.

Кўмакчи феъллар ёрдамида шундай модал-тус маънолари ифодаланади:

- 1) имконият (қодирлик): *ёза ол каби*;
- 2) ҳаракатнинг тугалланганлиги : *ёзиб бўл каби*;
- 3) ҳаракатнинг энди бошланиши: *айта бошла каби*;
- 4) ҳаракатнинг давомли эканлиги: *айта тур каби*;
- 5) ҳаракатнинг такрорланиб туриши: *айтиб юр каби*;
- 6) ҳаракатнинг бажарилшидаги синаш: *ёзиб кўр. айтиб боқ каби*;
- 7) ҳаракатнинг бажарилш усули: *ёзиб ташла, айтиб юбор каби*;
- 8) ҳаракатнинг сўзловчидан бошқа шахсга ёки бошқа шахсдан сўзловчига йўналиши: *айтиб кет, олиб бор, айтиб чиқ, ола кел, ёзиб ол, ёзиб бер каби*.

Баъзан етакчи феъл билан кўмакчи феъл бир хил шахс-сон формасида бўлади. Бундай чоғда жуфт феъл ҳосил бўлади. Шу йўсинда тузилган жуфт феълда лексик маъно биричи қисмда бўлади: *айтди-қўйди, ўтди-кетди, қирди-ташади, олди-қолди каби*. Бундай жуфтлаш ҳаракатнинг тез юз берганини аңглатади. Бунда одатдаги аналитик форманинг маъноси ўзгаради. Солиштиринг: *ўтиб кетди — ўтди-кетди каби*.

Феълнинг модал-тус формалари баъзан аралаш ҳолда (синтетик-аналитик усулда) ҳам ясалиши мумкин. Масалан, *қўрқинқираб қолмоқ, йнғламсираб кўрмоқ каби*. Бунда модал-тус формасини ясовчи аффикс лексик маънога бир хил модал маъно кўнса, кўмакчи феъл бошқа хил модал маъно кўшади. Юқоридаги мисолларда аффикслар ҳаракатнинг тўлиқсизлигини, кучсизлигини ифодаласа, қолмоқ феъли кутилмаган ҳолатга киришни, кўрмоқ феъли эса синаш маъносини ифодалайди. Шу билан асосий ҳаракат маъноси мураккаб кўшимча модал-тус маъноларига ўралади.

11. Кучайтирув ва таъкид формалари ҳодисанинг одатда бўладигандагига қараганда кучли эканини ёки предмет таъкидланаётганини ифодалайди.

Маънони кучайтириш белги аңглатадиган сўзга хос бўлиб, предмет аңглатадиган сўзларнинг маъноси кучайтирилишдан кўра, таъкидланади, алоҳида кайд қилиниб, диққат ўшанга жалб қилинади.

Кучайтирув ва таъкид формалари синтетик, аналитик ва аралаш усулларда ясалади.

Синтетик формалар *-ку, -у, (-ю), -да, -э, -оқ (ёқ), -ки*, баъзан *-чи, -а* аффикс юкламалари ёрдамида ясалади. Аммо бундай синтетик формаларда негиз билан аффикснинг синтезлашиши бошқа аффикслар билан негизларнинг синтетик-грамматик синтезлашишига нисбатан кучсиз бўлади. Чунки юкламалар негизга тамомила кўшилиб кетмайди, шу билан бирга, негизсиз нутқда бирон маъно ҳам ифодалай олмайди. Юкламалар билан ясалган бундай синтетик формалар, кўпчанча, таъкид, кучли таъкид маъноларини билдиради. Таъкид ифодаланишига мисоллар:

- *Юрак-ку дов беришга беради-я. ҳали олганимча йўқ, дарров қўяманми?* (Ғ. Ғулом, Ёдгор). - *Мен-кўкўнглинсиздагинитопаман-а...* Ғ. Ғулом, Ёдгор).

- *Аҳеол жиддий бўлганини айталан-да* (А. Мухтор, Опа-сингиллар) *Гўдак бўлсам, комсомолга олишармиди. Сизни қаранг-у!* (А. Қаҳҳор, Янги ер).

Кучайтирув ва таъкид маъносига эга бўлган синтетик формалар фақат от, олмош. феъллардангина эмас равишлардан, модал сўзлардан ҳам ясалади. Солиштиринг: *Шундай-ку, лекин Онахон бир нарсени сира кутмаган эди*. (А. Мухтор, Опа-сингиллар). — *Мана шу сизнинг устахонангиздан кетганлар борку ушалар қайққа кетяпти деб ўйлайсиз?* (А. Мухтор, Опа-сингиллар).

Юкламалар ёрдамида ясалган формаларнинг маънолари баъзан контекст билан боғланган бўлади. Шунинг учун, одатда, кучайтирув ва таъкид маъносини аңглатувчи формалар бошқа маънони ҳам (чунончи, ачиниш, кесатиқ каби) ифодалаш мумкин. Солиштиринг: *Қаранг, шундай улуг кунда ўзлари бўлмадилар-да* (Ойбек, Ол. вод. шаб.).

Таъкид маъноси кучли бўлиши мумкин. Бундай чоғда сўзловчининг астойдил, торақдан чиқариб гапирётганлиги аңглашилади. Кучли таъкид маъноси ҳам юқоридаги *-ку* юкламаси ёрдамида ифодаланади. Унинг кучайтирув хусусиятига эга бўлиши кесимга

қўшилиб келиши билан боғлиқ. (Бошқа гап бўлақларига қўшилганда оддий таъкиднинггина ифодалайди). Масалан: *Ҳой Қумри... ичаги узишиб кетди-ку* (Ғ. Ғулом, Ёдгор).

—*Мени танимаясизми. Қосим темирчининг ўлими-ку...* (Ойбек, Ол. вод. шаб.).

Ахир колхозга келиб ишлашдан мақсадим ҳам бошида шу эди-ку!... (О. Ёқубов. Икки муҳаббат) *А, баттол золим-э.* (Х. Ҳақимзода, Тухматчилар жазоси).

О хонасаллот бой-ей, дидинг жойида (Х. Ҳақимзода, Бой ила хизматчи).

Э бўлди-е, —деди кули ёшларини енгиса артиб Бўтабой (Саид Аҳмад, Хукм).

... *Яхши замки битта сиз билан Максим бор...* (Ўша ерда). *Эйки сизлар не таассуб бирла даврон эдингиз!* (Аваз ўтар). — *Бу йил илк баҳорда уч қишлоқни ошиб, бир йилгитни кўргани бордим — зорак ўзилларимнинг тўтидан бўлса деб ...* (Ойбек, Ол. вод. шаб.).

Кўринадики, аффикс юкламалар, асосан, таъкидлаш маъносигаги синтетик форма яшаш учун хизмат қилади. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, бу юкламалар айрим сўз формаларининггина ясамайди, балки бутун бошли сўз бирикмалари ва гапларга тааллуқли бўлиши ҳам мумкин. Масалан: — *Овози бизникига ўхшамайди-ку, деб қўйди Баҳри хола.* (Р. Файйиз, Янги йил оқшомлари). Бу мисолда — ку юкламаси бутун бир гапга тааллуқли бўлиб, гарчи кесими қўшилган бўлса ҳам, бутун гапнинг мазмунини таъкидлайди, ундан англашилган ҳукмига кучайтиради. Кучайтирув ва таъкид формалари аналитик усулда ясаллиши ҳам мумкин.

Аналитик формалар уч хил йўл билан ясалади: 1. *Жуда, ғоят, ниҳоятда, ҳам каби* сўзлар билан. 2. Сўзларни тўла такрорлаш билан. 3. Тўла бўлмаган такрорлаш йўли билан.

1. От ва олмошларнинг кучайтирув ва таъкид формаларини ясашда ҳам сўзи иштирак этади. Бунда ёрдамчи сўз мустақил маъноли сўздан олдин келади: *Битта беданага ҳам дон, ҳам сув (керак).*

Мустақил сўздан кейин келади:'

Ишлар ҳам, сўзлар ҳам.

Шеър ҳам мазмунча

Салмоқдор — симобдай

Кўп тийрак бўлсин. (Ғ. Ғулом, Ҳеч қандай бир кўрган бормикан...).

Сифатларнинг кучайтирув формалари *жуда, ғоят, ниҳоятда, беҳад, чексиз* сўзлари билан ясалади: *жуда чиройли, ғоят гўзал, ниҳоятда ақлли, беҳад мўл каби.* Солиштиринг: *Саодат эрталаб ҳам келмади. Менинг юрагим жуда безовта бўлиб, ҳатто ундан шубҳага ҳам туша бошладим.* (Ғ. Ғулом, Ёдгор), *Пахта далаларида иш, қарийб, тугаган бўлса ҳам, Мирҳайдарнинг юмуши, ташвиши беҳад мўл эди* (Ойбек, Ол. вод. шаб.). Баъзан *жиққа* (у асли нимема), *бир* сўзлари ҳам кучайтирув формасини яшаш учун хизмат қилиши мумкин. Масалан: *жиққа ҳўл.* Унинг маъносига образлилик кучли бўлади. Шу билан бирга, у маъно жихатидан куп-куруққа антоним бўлади. Бироқ бу сўз баъзи отлар билан ҳам ишлатилади: *жиққа мой, жиққа ёш* каби. Бунда ҳам мўллик ортиқ кўп эканлик маънолари ифодаланади. *Бир* сўзи ҳолат маъносигадаги феъл, сифат, равиш олдида қўлланганда кучайтирув формасини ясайди. *Қирқ қиз... келиб қараса, ... бир яхши, ажойиб шерни ясади...* (Ф. Йўлдош ўғли, Маликаи айёр). *Косовни олиб бир қувдим* (А. Қалҳор, Кўнчинор чир.).

Аналитик усул билан ясалган кучайтирув формалари (ёки интензив формалар) қиёс қилингандаги энг олий, энг юқори даражада турган белгини ифодаламайди. Шунинг учун кучайтирма форма ясайдиган грамматикализациялашган сўзларни такрорлаб, белги маъносини яна ҳам кучайтириш мумкин. Солиштиринг: *жуда ёқимли — жуда-жуда ёқимли* каби.

2. Сифатларнинг кучайтирма формалари оддий даражадаги сифатни такрорлаш билан (бунда биринчи қисм чиқиш келишига бўлади) ҳам ясалади: *узундан-узун, бемазадан-бемаза* каби. Солиштиринг: *Э жонивор. менинг бошимга мушкулдан-мушкул иш тушиб қолди* (Э. Жуан бўл бўл, Равшан). ... *Атрофда қишлоқлардан келган оптик эшаклик*

меҳмонлар, узундан-узун туя карвонлари кўринмоқда (Т. Тула, Ҳаёт лавҳалари).

Сифатларнинг оддий такрори эса келишikli такрордан фарқ қилади. У белгини таъкидлаш маъносини ифодалайди⁵⁶⁵. Масалан: *катта-катта, яхши-яхши* каби. Бундай форма аниқловчи вазифасида келганда, аниқланмиш, одатда, кўплик формада келади. Такрорланган сифат гўё аниқланмиш билан сон жиҳатидан мослашгандек бўлади. Аслида эса такрорланган сифат белгини таъкидлаш билан бирга, предметнинг кўпчилигини ҳам таъкидлайди. Солиштиринг: *Унинг теварагини азамат-азамат колхозлар ўраб олган.* (Ғ. Ғулом, Тирилгап мурда). *Аммо Ойқиз тинчимади, у майда-майда тошлардан яна қузовга ташлайверди.* (Ш. Рашидов, Ғолиблар). Такрорланган сифат фельга боғланиб, равиш ҳоли бўлиб келганда, иш-ҳаракатнинг бажарилиш хусусиятини ва иш-ҳаракатнинг такрорланишини таъкидлайди. Солиштиринг: *Ўз бахтини ўзи калтак олиб қувлаган хотин ўзини таҳқирлаб аччиқ-аччиқ йиғлади* (Саид Аҳмад, Алла).

Туркологияда сифатларнинг оддий такрорланиши «белгининг ўта ортиқчилигини ифодалайди» (З. М. Маъруфов) ёки кучайтиради⁵⁶⁶ деган фикр борлиги маълум. Аммо З. М. Маъруфов сифатга бағишланган кейинги асарларида бу фикрни тушириб қолдиради.

Тула такрорланган сифатларнинг маъноси ҳақида бошқа фикр ҳам мавжуд. Бу фикрга кўра тула такрорланган сифат кучайтирув маъносини эмас, кўплик ифодалайди⁵⁶⁷. Шунинг учун бундай формалар аниқловчи вазифасида қўлланганида, аниқланмиш от -лар аффиксини олади. Аслида эса аниқланмиш бундай пайтда бирлик формада келиши ҳам мумкин: *Бажаради тиришиб турли-турли иш* (Ойбек), *Қўчамизга катта-катта иморат туиди*. Аниқланмиш бирлик формада келганида ҳам, кўплик формада келганида ҳам такрорланган сифат билан ифодаланган аниқловчи туфайли предметнинг кўп эканлиги англашилади. Улар орасидаги фарқ, А. Ҳожиев ўйлаганича, микдорнинг кўпроқ ёки озроқ бўлишида⁵⁶⁸ эмас, балки гап кўплик формадаги от ифодалаган предметларнинг айрим бирликлардан ташкил топган кўпчилигини таъкидлаш — таъкидламасликдадир. Такрорланган сифат -лар аффикси орқали англашилган кўпчиликнинг яқкаликлардан иборат эканлигини таъкидлайди. Шунини айтиш керакки, ҳар қандай таъкидлаш маъноси маълум даражада маънони кучайтиради. Шунинг учун ҳам «кучайтирув-таъкидлаш формалари» сифатида бу икки бир-бири билан боғланган маъно ҳақида гапчирилади. Кучайтирув маъноси эса микдор тушунчаси билан боғланган. Шунинг учун кўпчилик формаси ўрни билан лексик маънонинг кучайтирилганини кўрсатади.

Тула такрорланган отларда маъно кучайтириш учун хизмат қилиши ҳам мумкин. Бирок бунда бош келишikli формасида такрорланиш билан иккинчи қисмининг восита келишikliларидан бири формасида такрорланишини ажратиб лозим. Аввалгисида функционал-грамматик форма ясалди (бу ҳақда кейинроқда), кейингиси эса ҳозир фикр юритилётган кучайтирув ва таъкид формалари яшалишга алоқадордир.

Такрорланган отларнинг иккинчи қисми эгалик ва келишikli аффиксини олганида, отнинг маъноси кучайтирилади. Масалан: *ич-ичига, ин-инига, суюк-суюқидан* (ўтаб кетмоқ), *жой-жойига, чок-чокдан* каби. Солиштиринг: *Умуман олганда, туҳматчи нусхалар йўқолиб борапти. Битта ҳам қолмаслиги лозим, томир-томири билан сўзуриб ташлаймиз* (Ш. Рашидов, Бўрондан куччи).

Иван Борисович колхозчиларнинг ва Ҳалим бобонинг отагини сўзларини эшитиб, ич-

⁵⁶⁵ Фаҳри Камол. Ўзбек тили лексикаси. Тошкент. 1953. 40-бет.

⁵⁶⁶ З. М. Маъруфов. Ўзбек тилида сифатнинг қиссий даражалари (Тил ва адабиёт институти асарлари, Тошкент. 1940, 141-бет); Фаҳри Камол. Ўзбек тили лексикаси. 40-бет; А. Қай даров. Парные слова в современном уйгурском языке, Алма-Ата. 1958. 127-бет; Е. И. Убрятова. Удвоенные основы слова в якутском языке. (Вопросы грамматики, сб. статей к 75 летию акад. И. И. Мещанинова, М.—Л., 1960, 213-бет).

⁵⁶⁷ Р. А. Гаганин. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке, М., 1953, 104-бет; А. Ҳожиев. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар, Тошкент. 1963, 96-97-бетлар.

⁵⁶⁸ А. Ҳожиев. Кўрсатилган асар. 98-бет.

ичидан мамқун бўлди (ўша ерда).

Нафаси тикқилиб,

хириллаб Ич-ичингга

ўрмалаб кириб, гапирди қўшиб, тўзрилаб... (В. Маяковский,

Гийбатчи).

Кўсақ қурт капаласи —

Тухулини қирамиз!

Ин-инидан топамиз,

Кўзимиз ёруғ юлдуз. (Қ. Муҳаммадий, Ёрдамчилар).

Баъзан иккинчи қисмда кўплик аффикси ҳам бўлиши мумкин: *Ариқ-ариқ сув шарқираб янги ернинг томир-томирларида қондай югурса, бу тақдирда гилам-гилам гуллар очилдики, ҳуснини томоша қил!* (Ойбек, Ол. вод. шаб.).

3. Тўла бўлмаган такрор сўзнинг биринчи бўғинини ўша сўзнинг тўла формасидан аввал келтириб, унга **п, м** баъзан **б, с** товушларидан бирини қўпиши билан ҳосил қилинадиган формадир. Масалан: *қил-қизил, қоп-қора, баб-баравар, бус-бутун* каби⁵⁶⁹.

Баъзи икки-уч бўғинли сифатларнинг бош қисми (биринчи очик бўғини + иккинчи бўғиннинг биринчи ундoshi) тўла шаклидан олдин келиши мумкин: *дум-думалоқ, пак-пакана, яп-япалоқ* каби. Солиштиринг: *пак-пакана бўйи бор, етти қават тўни бор* (Топишмоқ). Баъзан эса сўзнинг тарихий ўзаги тўла бўлмаган такрорнинг биринчи қисми сифатида қўлланиши мумкин: *бут-бутун* каби. Бундаги бут қисми ҳозир ҳам аҳён-аҳёнда учраб қолади: *Туртта-бешта шундоқнинг касри Нонимизни асло қилмас бут* (Мирмуҳсин, Уста Ғиёс). Тўла бўлмаган такрор, асосан, сифат ва равишларга хос форма бўлиб, у баъзан отларда ҳам учрайди. Масалан: *дом-дарак* каби. Солиштиринг: *Икки йилдан буюн дом-дарак йўқ* (Ойбек, Ол. вод. шаб). Бир бўғинли сифатларда сўз охиридаги ундosh **п, м** товушларидан бирига алмаштирилади ва ўша сўзнинг тўла формасидан аввал келтирилади: *кўк—кўм-кўк* каби. *Оқ сўзнинг* кучайтирма формасида охириги товуш **чўзиқ п** (ёзувда **пи**) билан алмаштирилади: *оптоқ*. Баъзан эса **ли** дан сўнг **а** ҳам орттирилади: *соппа-соғ, туппа-тузуқ оппа-осон* каби. Бирдан ортик, сифатлар *оптоқ* типига **пша** билан такрорланганида равиш туркумига яқин бўлиб қолади. Масалан: *тўппа-тўғри* етиб бордим, *қуппа-қуруқ келди, соппа-соғ юрибди* каби. Сифат учун характерли бўлган аниқловчилик вазифаси бундай формалар учун характерли бўлмай қолади. Масалан, *тўғри одам, қуруқ тахта* бирикмасида аниқловчи бўлиб келган *тўғри, қуруқ* сифатлари юқоридаги усулда такрорланганида, аниқловчи бўлмай қолади: *тўппа-тўғри одам, қуппа-қуруқ тахта* қаба бирикма тузиш стил раволигига путур етказди, демак, шу жиҳатдан қараганда тўла бўлмаган такрор баъзан функционал кийматга ҳам эга бўлади.

Тўла бўлмаган такрорий формаларнинг биринчи қисми префикс деб ҳисобланганлиги маълум. Бироқ ҳозир бундай фикрга тилшунослик тарихига оид воқелик дебғина қаралади.

Сифатларнинг кучайтирув формалари аралаш (синетик-аналитик) усулда ясаллиши тубандагичадир: биринчидан, сифат тўла равишда такрорланади, иккинчидан, бунда биринчи компонент кўплик ва қараткич келишиги аффиксларини, иккинчи компонент эса **Ш** шахс эгалик аффиксини олади; учинчидан, сифат отлашади⁵⁷⁰. Масалан: *яхшиларнинг яхшиси, ёмонларнинг ёмони* каби. Солиштиринг: *Омад ога мулкдорларнинг мулкдори, кучиларнинг кучлиси бўлишни истар эди* («Қрим афсоналари», «Ўқ, газ.»). Бу гапдаги биринчи кучайтирув формаси (*мулкдорларнинг мулкдори*), аввал тўхтаб

⁵⁶⁹ Бу ҳақда қаранг: А. Навоий. Муҳожаматул дугатайн (Таълиқан асарлар, III том, Тошкент, 1948, 188-бет); З. М. Маъруфов. Ўзбек тилида сифатнинг қиссий даражалари (Тил ва адабиёт институти асарлари, 140—142-бетлар); Ф. аҳри Камол. Ўзбек тили лексикаси, 40-43-бетлар.

⁵⁷⁰ З. М. Маъруфов. Кўрсатилаган асар, 140-бет.

ўтилганидек, аслида сифат ясовчи бўлган, ammo ҳозир от ясовчи деб юритиладиган -дор аффикси билан ясалган. У ўз табиати билан сифат бўлганидан, отлашиб имкониятига эгадир. Шунинг учун бу ўринда ясама отнинг такорланиши ҳақида эмас, отлашган сифатнинг такорланиши ҳақида сўз бориши мумкин. Том маънодаги отлардан эса кўрсатилган усул билан кучайтирув формаси ясаб бўлмайди, шунингдек, отлашмаган сифатдан ҳам бу хилдаги форма ясалмайди. Демак, бу отлашган сифатларнинг специфик формасидир.

12. Сўроқ ва таажжуб формалари предмет ёки ҳодисанинг мавжудлиги, реалиги, буюв воқеага иштироки кабилар ҳақида сўроқ аниглади, Сўроқ маъноси таажжуб, буйруқ, қисташ маънолари билан бирга ифодаланиши мумкин. Айниқса таажжуб маъноси сўроқ билан бирга кўпроқ кўшилади. Сўроқ ва таажжуб формалари -ми, -чи, -а (-я) аффикс юкламалари билан ясалади. Сўроқ ва таажжуб формаларининг маъноси, кўпинча, бутун гаънининг модал маъносини белгилаб беради. Масалан, -ми юкламаси билан ясалган форма иштирок этган гап бутунча сўроқ гап бўлади ва ҳ. к. Солиштиринг: *Сиз-чи, Анжират хола, орзу-ҳавасингиз йўқми?— сўради Ҳожия* (А. Мухтор, Опа-сингиллар). *Яхши бўпти, қизим, Ефим тоғанга раҳмат дедингми?* (Ўша ерда). *Бизнинг ҳовлини тополмай анча қийналгандирсиз-а?—деди Маъсуда ачиниброқ* (П. Мўмин, Олима қиз).

—Оқибат-чи, — деди Онахон (А. Мухтор, Опа-сингиллар).

Сўроқ маъноси осонлик билан таажжуб маъносига айланиши мумкин. Бунда сўзловчининг ҳаяжонланиши, ҳисга берилиши муҳим роль ўйнайди: *Ёқамдан олаётирку бу-а!* — деди (М. Авезов, Абай). *А! Ўша гадо-я!—унинг томирлари бўртиб, озгидан кўпик саҷради* (А. Мухтор, Опа-сингиллар). Тубандаги мисолларда эса сўроқ маъноси қисташ, илтимос маънолари билан кўшилиб кетади: *Ҳай болам, нимунча сенинг қовоғингдан қор ёғиб турибди, айта қолсанг-чи, ким келяпти?* (Ғ. Ғулом, Елгор). *Қани ўғлим, ўтир-чи. Отангнинг дардидан хабаринг борми?* (А. Мухтор, Опа-сингиллар).

Сўроқ ва таажжуб формалари аналитик усулда ясалмайди. Сўроқ маъносига эга бўлган сўзлар иштирокида тузилган бирикмалар эркин бирикмалар бўлиб, улар бутун гапга сўроқ мазмунини беради. Сўроқ олмошлари ана шундай. Ҳатто, мустакил қўлланиш чегарали бўлган қай, унинг қисқарган формаси қа (*қаерда, қаёққа* кабилардаги қа элементи) ҳам аналитик форма яшаш учун хизмат қилмайди.

Шундай қилиб, ўзбек тилида сўзнинг модал формаларидан бири бўлган лексик-грамматик формалар сўзнинг лексик маъносига абстракт характердаги турли қўшимча маъно оттенкаларининг қўшилиши билан боғланган бўлиб, грамматик функцияга (синтактик функцияга) муносабати жуда кучсиздир. Бу формаларнинг гап қурилишидаги роли сўзларнинг лексик маъно туфайли қандай сўзлар донрасида қўлланиш имконияти борлиги аниқланишига ўхшаброқ кетади. Ammo лексик формалардагига нисбатан бу формалар гап структурасига бевосита таъсир қилади.

Сўзларнинг гапда қандай функция бажаришга мослашуви махсус грамматик формалар яшаш орқали эришилади. Бундай формаларини функционал-грамматик формалар (ёки қисқача функционал формалар) деб аташ мумкин.

2. Функционал-грамматик формалар

Модал формаларнинг бу тури барча модал формалар сингари лексик маънога қўшиладиган модал маъноларни ифодалаш билан бирга, сўзни гапда маълум функция бажаришга мос ҳолга келтиради. Функционал-грамматик форма умуман от баъзи сон ва олмошлар, ҳамма феъл ва мимемалар учун характерли бўлиб, синтетик ва аналитик усулларда ясалади. Тартиб сон ва феълда бу форма синтетик усул билан; от, кўрсатиш олмоши, баъзи бир сонлар ва мимемаларда эса аналитик усул билан ясалади. Қулайлик учун аввал синтетик формаларнинг ясалишини кўриб ўтиш яхшироқ.

I. Сонларнинг «тартиб сон» деб аталадиган турини яшаш аслида функционал-грамматик форма яшашдир. Тартиб сон одатдаги миқдор тушунчасидан ташқари, бир хилдаги предметларнинг санаш вақтида жойлашиб тартиби, каторини, даражасини ёки

сифатини, иш-харакатнинг бажарилиш тартиби каби модал маъноларни ҳам англатади: учинчи парта, тўртинчи курс, йигирманчи аср, биринчи кўриниш каби. Солиштиринг: *Улбўсин Каипова этти йилликнинг биринчи йилида ҳар бир товўқдан 60 дона тўхум олди. Раҳимнинг иккинчи йил биринчи синфда қолаётгани мактаб коллективини ҳам ташвишга солди* (газетадан), *Чўлда бола тугилди. Биринчи бор, Чўл тинглади «инганга»ни* (Мирмуҳсин, Яшил қишлоқ).

Баъзан тартиб сон сана ш тартибидан кўра предметнинг сифатини, қандайлигини англатади: *биринчи* (тажриба), *иккинчи* (сорт), *бешинчи* (разряд), *учинчи* (класс шофер), *иккинчи* (класс радиоприёмник) каби. Солиштиринг: *Минингичи электр чиқоқлар билан чарогон ўрикзор бозда умумий йиғилиш бўлди* (Х. Фулом). Тартиб сонлар гапта, одатда, аниқловчи вазифасини бажаради. Баъзан эса ҳол ва кесим вазифасида ҳам қўлланади Солиштиринг: *Аниқловчи: Шу кўйни янгератсанг, ёдимга келар Студентлик Биринчи севги...* (Мирмуҳсин, Рояль).

Кесим:

Жадал, шошиб борар Умурзоқ,
Қалби урар — фарзанд севинчи,
Қалби шундай урмаганди ҳеч вақт,
Чунки бу фарзанди — биринчи (Мирмуҳсин, Яшил қишлоқ).

II. Ўзбек тилида (умуман, туркий тилларда) феълнинг майл ва замон маънолари ва унинг гапта қандай гап бўлаги вазифасини бажариши функционал-грамматик формалар ясалиши орқали юзага келади. Бунда феълнинг равишдош, сифатдош, ҳаракат номи формалари, шунингдек, соф феъл формалари ҳақида гап боради.

Туркий тилларнинг грамматикаси схемасини тузишда дастлаб рус тили грамматикаси схемасидан келиб чиқилганлиги туфайли бўлса керак ўзбек тили (умуман, туркий тиллар) учун характерли бўлмаган ҳодисалар баъзан рус тили грамматикасига мослаб талқин қилиниб келди. Бу айниқса равишдош, сифатдош категорияларида аниқ кўринади. Сўнгра, равишдош, сифатдош, шунингдек, ҳаракат номи формаларининг қандай формалар эканлиги, уларни ясайдиган аффиксларнинг қандай номланиши масалалари ҳам бирмунча аниқлик киритишни талаб қилади. Чунончи, «борибман»даги -иб аффикси билан «бориб гапирди»даги -иб аффикси, «борганман»даги -ган аффикси билан, «борган киши»даги -ган аффикси бир нарсами ёки оморфемами? Масалан, Е. И. Ушаков -ган билан ясалган феъл формаси ҳақида фикр юритар экан, унинг учта омонимдан — тусланувчи феъл, сифатдош ва ҳаракат номидан иборатлигини кўрсатади⁵⁷¹.

Туркологик адабиётларда сифатдошни омоним, ҳатто феълдан ажралган алоҳида сўз туркуми бўлади, деган фикрлар ҳам мавжуд. Сифатдошни ҳам, равишдошни ҳам феълнинг сифатга ёки равишга шилжиган формаси деб қараш онгимизга қаттиқ ўрнашиб қолган. Натижада, бу формаларни феълдан ажратиш қараш ўқув юртларида етакчи роль ўйнаб келади. Ўқув қўлланмаларида ҳам шу билан боғланган мулоҳазалар баён қилинади. Масалан, «Ҳозирги замон ўзбек тили» (1957 йил) асарига сифатдош билан феъл ўртасидаги фарқлардан бири ва асосийси қилиб, феълнинг кесим вазифасини, сифатдошнинг эса аниқловчи вазифасини бажариши кўрсатилади (160-бет, 87-п.). Аммо кейинчалик 462-бетда (95-п.) «Сифатдош гапта кесим вазифасида ҳам келади», дейилади. Эҳтимол, бу ўринда учинчи шахс кўзда тутилса керак: ўқиган киши — у ўқиган. Кўринадик, бу масала қатъий аниқланмаган. Ўрта мактаб дарслигида эса равишдошнинг кесим бўлиб келиши айтилади⁵⁷². Бу тўғри фикр ҳозиргача ҳукмон бўлиб келган ажратувчилик фикри фонида ғалатидек кўринад. Шунинг учун ҳам равишдош, сифатдош

⁵⁷¹ Е. И. Ушаков. Снятактические функции формы на -ган в современном уйгурском языке. Автореферат. М., 1956, 18-бет.

⁵⁷² А. Боровков, З. Маъруфов, Й. Абдуллаев, Т. Шермухаммедов. Ўзбек тили дарслиги. I қисм. 1960, 103-бет.

ва ҳаракат номлари масаласи атрофида фикр юригишга катта эҳтиёж сезилапти.

Маълумки, нутқнинг энг муҳим бирлиги бўлган гап кўрилишида феъл жуда катта конструктив роль ўйнайди. Феълнинг формасига қараб ҳаракатнинг шахс томонидан бажарилган бажарилмаганини, бунда субъект ва объектларнинг муносабатини, ҳаракатнинг реал воқеликка муносабатини ва ҳоказоларни англаш мумкин. Бу маълумот орасида майл ва замон маълумабитини ифодаланиши ўзига хос ажралмас бириккни ташкил қилади. Чунки феълнинг майл ва замон маънолари бир-бири билан узвий равишда боғланган. Майл маъноси ўзининг замон маънолари билан бирга ифодаланади. Фақат майл кенг ҳажмдаги грамматик маъно бўлиб, замон тор ҳажмдаги грамматик маънодир.

Ўзбек тилида майл ва замон маънолари тубандаги асосий аффикслар билан ифодаланади:

1. Аниқлик майли: *-ган (-кан, -қан), -б (-иб), -а (-и), -жак (-ажак), -р (-ар), -вчи (-увчи), -моқда, -моқчи, -диган, -ётган, -гач, -гунча, -яп, -ётир, -ди.*

2. Буйруқ-истак майли: *-й (-ай), -нг (-инг), -син, -йлик (-айлик), -нгиз (-ингиз), -син (-лар).*

3. Шарт майли: *-са.*

Кўрсатилган ҳар уч майл аффиксларидан буйруқ-истак ва шарт майли аффикслари, асосан, кесим вазифасидаги феъллардагина бўлади. Аммо юқоридagi аниқлик майли аффиксларининг кўп қисми аниқловчи ҳол каби синтактик вазифаларда қўлланган формаларда ҳам мавжуд. Масалан: *билган киши, эшитар қулоқ, борадиган киши, келиб айтиди, ола қочди* ва бошқалар. Бунинг сабаби шуки, аниқлик майли, кўпинча, феълнинг сифатдош, равишдош, баъзан ҳаракат номи формалари ясайдиган аффикслар орқали ифодаланади. (Баъзи аффиксларгина ҳозирги тилда фақат аниқлик майли билан боғланиб қолган). Шунга кўра аниқлик майлининг замон формалари ҳақида гап борганида, бу замон фалон сифатдошнинг ёки равишдошнинг тусланган формаси орқали ифодаланади, дейиш яхшироқ бўлмасмикан?

Туркологик адабиётларда ҳақиқатан ҳам феълнинг замон формалари равишдош, сифатдош ёки ҳаракат номидан ясалиши аллақачон этироф қилинган эди.

В. А. Богородицкий татар тилидаги равишдош, айниқса, сифатдош ҳақида жуда қимматли фикр баён қилади: ... Татар тилидаги равишдошлар ва сифатдошлар жуда кенг миқёсда қўлланади. Айниқса сифатдошлар отларга аниқловчи сифатидагина қўлланмай, балки тегишли замон маъносига эга бўлган феъл-кесим сифатияда ҳам ишлатилади ва бундай чоғда шахс аффиксларини олади, масалан, *мин йазганмән... мин йазачақмән*⁵⁷³. Н. Қ. Дмитриев бошқирд тилидаги ҳозирги замон асосида =а/э // й аффикси билан ясалган равишдош, келаси замон асосида =ыр/ер|=ор/ор билан ясалган, **-асак (-ясак)** билан ясалган сифатдош, ўтган замон асосида эса **-ган** билан ясалган сифатдош ётади⁵⁷⁴, дейди. А. Н. Конопов ўзбек тилидаги ҳозирги замон давом феъли **-моқ** билан ясалган ҳаракат номига ўрин-пайт келишиги кўшимчаси **-да**, ҳамда шахс кўшимчасини қўйиши схемаси бўйича ясалади, деб изоҳлайди⁵⁷⁵.

Туркий тиллардаги равишдош ва сифатдошнинг рус тилидаги шу формалардан фарқ қилиши бундан чорак аср илгари А., К. Боровков томонидан кўрсатилган эди: «Бизнинг она тилимиз нуктан назаридан қараганда тасавурларимизга тўғри келмайдиган формаларга дуч келганимизда, грамматик терминологиянинг маълум даражада шартли эканини пайқаш қийин эмас. Уйғур тилидаги равишдош ва сифатдош формалари ҳақида тапирганимизда, бу айниқса очик кўринади»⁵⁷⁶. А. Н. Конопов турк тилидаги сифатдошни алоҳида морфологик категорияни ташкил этмайди: турк тили сифатдоши аниқлик майлидаги баъзи замон негизларининг синтетик функцияларидан бири, холос,

⁵⁷³ В. А. Богородицкий. Введение в татарское языкознание, Казань, 1953, 173-бет.

⁵⁷⁴ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М. — Л., 1948, 145—156-бетлар.

⁵⁷⁵ А. Н. Конопов. Грамматика сов. узбекского лит. яз., М. — Л., 1960, 214-бет.

⁵⁷⁶ А. Боровков. Учебник уйгурского языка, Л., 1935, 126-бет.

дейди. У давом этиб, бу формалар ҳақиқий сифатдош эмас, бошқа тил оилаларига кирадиган тиллардаги бу феъл категорияси билан синтактик функция жиҳатидангина дуч келади, деб ёзади⁵⁷⁷. Кўринадики, А. Н. Кононов кесим вазифасидаги шахсли феълдан аниқловчи вазифасидаги сифатдошга боради, шахс кўшимчасини олиб ташлаб, аниқловчи ҳолатига қўйганда феъл рус тилидаги сифатдошга тўғри келади, деб изохлайди. Тарихий жиҳатдан бу фикр, эҳтимол, тўғридир: феълнинг кесим вазифасини бажариши биринчи ҳодиса бўлиб, сифатдош вазифасини бажариши иккинчи ҳодисадир. Аммо ҳозирги тил нуктаи назаридан караганда сифатдошнинг тусланиб, гапда кесим бўлиб келишини тушунтириш қулайроқ. Бунинг учун эса сифатдошнинг тусланишини эътироф қилиш керак. А. Н. Кононовнинг юқоридagi фикридан яна шундай хулоса чиқадики, турк тилида сифатдош бошқа системадаги тилларга киёсангина ажратилади. Масалан, рус тили грамматикасида равишдош, сифатдош формалари шахсли феъллардан ажратиб қўйилади. Е. Д. Поливанов аллақачон сифатдош ва равишдош формаларининг тусланиб, ўзбек тилидаги турли замон маъноларини ифодалаш учун хизмат қилишнинг кўрсатган эди⁵⁷⁸. В. В. Решетов ҳам худди шу фикрдадир. У ўзбек тилидаги сифатдошнинг қўлланиши рус тилидагидан анча кенглигини, сифатдош терминининг бу форма моҳиятини фақат бир томонлама акс эттиришини айтади. В. В. Решетов сифатдошнинг ҳам, равишдошнинг ҳам тусланишини кўрсатиб, уларнинг турли замон маъноларини ифодалашда хизмат қилишини тасдиқлайди⁵⁷⁹.

Ўзбек тилшунослигида феълларнинг замон маъноларини сифатдош, равишдош формаларига боғламай, қандайдир алоҳида ҳодиса деб тушунадиган бошқа йўналиш ҳам борлиги маълум. Масалан, САГУ нинг ўзбек тили ўқитувчилари коллективи томонидан ёзилган «Вуз студентлари учун ўзбек тили дарслиги»да (Тошкент, 1930 й.) ҳозирги келаси замон феълни тусланадиган негизга шахс-сон қўшимчалари қўшилиши билан ясалади, дейилади. Ўрта мактаб дарсликларига ҳам сифатдош деб фақат аниқловчи вазифасидаги феъл, равишдош деб ҳол вазифасидаги феъл тушунилиши узок тарихга эга. Ҳозир ҳам мана шу фикр мактаб ва олий ўқув юртлири ўқитувчиларига сиғиб қолган. Шунинг кайд қилиш ўринлики, илгари тусланган феълнинг негизда сифатдош ёки равишдош ётишини эътироф қилмаган баъзи олимларимиз кейинги асарларида кўпчилик туркологларнинг фикрига, яъни сифатдош ва равишдошларнинг тусланиб, турли замон маъноларини ифодалашни ҳақидаги фикрига қўшилишлар. Масалан, САГУ ўқитувчилари томонидан ёзилган юқоридagi асар авторларидан бири И. А. Киссен аниқлик майлининг замонларини ифодалашда бу формаларнинг ролини аниқ кўрсатади⁵⁸⁰. Ҳақиқатан ҳам, аниқловчи ёки ҳол вазифасини бажаришга мос бўлган формалар кесим вазифасида бир умумий категорияга — аниқлик майлининг бирор замон категориясига кириди. Чунки шахсиз формада қўлланган равишдош ва сифатдошлар ўзларининг шахсли формалари билан бир ягона бутунлигини ташкил қилади. Кесим вазифасидаги феъллар майл ва унинг бирор замон маъносига эга бўлиши, шу билан бирга, шахс-сон қўшимчалари олганлиги билангина шу вазифада қўлланмаган феъллардан фарқ қилади.

Маълумки, шахс-сон қўшимчалари кесим вазифасида қўлланган от, сифат, олмош каби феъл бўлмаган сўз туркумларига ҳам қўшилаверади. Масалан: *раисман, раиссан, кичкинаман, кичкиласан, менман* каби. Бирок бундай формалар бошқа сўз туркумларига ёки, ақалли, ўз туркумларидаги бир гушадан иккинчи гушпага ўтмайди. Бу — тушунарли. Чунки сўз ўзгартирувчи қўшимчалар лексик маънони ўзгартирмай, сўзларнинг ўзаро алоқаларини ифодалашгагина хизмат қилади. Шундай экан, киши борган бирикмасидаги феъл формасини борган киши бирикмасидаги феъл формасидан, *борибман* формасини *бориб* формасидан кескин ажратиш тўғри бўлармикан?! Бу ўринда ҳеч қандай омонимлик

⁵⁷⁷ А. Н. Кононов. Грамматика сов. турецкого лит. яз. М. — Л., 1956. 251-бет.

⁵⁷⁸ Проф. Е. Д. Поливанов. Краткая грамматика узб. яз., 37—41-бетлар.

⁵⁷⁹ В. Решетов. Сов. узб. яз. часть I. Таш., 1946, 105, 109, 111, 113-бетлар.

⁵⁸⁰ И. А. Киссен. Краткий грамматический справочник по узбекскому языку. Ташкент, 1963.

лексик маънода ўзгариш келиб чиқмайди-ку! Бу жиҳатдан А. К. Боровковнинг «Уйгур тили дарслиги» (1935) диққатни ўзига тортади. Бу асарда феъл замонлари равишдош ва сифатдош формаларидан келиб чиқиб тасвирланади (Солиштиринг: § 16. Ҳозирги замон равишдоши ва ҳозирги ноаниқ замоннинг ясалиши, § 17. Ўтган замон равишдоши ва ўтган замон ҳикоя замонининг ясалиши, § 24. Сифатдош формалари ва узок ўтган замон ҳамда келаси замонларнинг ясалиши)⁵⁸¹. Ўзбек тилидаги **-ган** билан ясалган форманинг синтактик функцияларини махсус ўрганган, С. И. Иванов ҳам ўзининг кандидатлик диссертациясида бу форманинг омонимлигини инкор қилади⁵⁸². Равишдош соҳасида ҳам шу фикрга амал қилиш кераклиги аён бўлиб турибди. И. И. Мешчанinov туркий феълларда равишдошга шахс-сон кўшимчасини кўшиш тўла қийматли феъл хосил қилади⁵⁸³, деб тўғри ёзади. Феъл ҳақида алоҳида иш эълон қилган А. Ғ. Ғуломовнинг бу масаладаги фикри ҳам диққатга сазовор. А. Ғ. Ғуломов бу ҳақда шундай ёзади: «Тусловчиларнинг бир тури феълнинг ўзагига — буйруққа бевосита қўшила олади (*борай, борсин* каби), бошқа бир тури феълнинг равишдош формасига қўшилади (*ишлайман, бораман* каби). Тусланишда кейинги ҳолат кучлидир. Демак, феълларнинг тусланиши кўпинча феълнинг равишдош формасига асосланади»⁵⁸⁴.

Феълнинг синтактик функцияси ҳақида гап борганида А. Ғ. Ғуломов «Сифатдош ва равишдошлар ҳам тусланиб, мустақил шакл олиб, бу вазифада (яъни мустақил содда гапнинг кесими вазифасида — С.У.) қўлланиши мумкин»⁵⁸⁵.

Маълумки, 1957 йилда Ўзбекистон Фанлар Академияси томонидан нашр қилинган «Ҳозирги замон ўзбек тили» асарининг феъл қисмини А. Ғ. Ғуломов ёзган. Шу асарда ҳам юқоридagi фикрлар такрорланади. Ҳатто яна ҳам аниқроқ қилиб, «Сифатдошнинг тусланган формаси кесим ролида қўлланади», «равишдош гапда ҳол вазифасини бажаради: предикативлик аффиксларини олиб, мустақил содда гапнинг кесими бўлиб келиши ҳам мумкин»⁵⁸⁶, дейилади. Бунга шунини ҳам қўшимча қилиш лозимки, тусланмаган сифатдош ҳам кесим вазифасини бажара олади. Шуниси таажжубланарлики, феъл ва унинг формалари бўлган сифатдош, равишдош ҳақида ана шундай тўғри фикр баён қилингани ҳолда, равишдош ва сифатдошга бағишланган бўлимларда бунга зид ҳолда бу формаларнинг тусланмаслиги ҳақида фикр юритилади. О. Азизов рус ва ўзбек тилларини қиёс қилар экан, рус ва ўзбек тилларида сифатдош ва равишдош формаларининг бир-биридан фарқ қиладиган ўзига хос хусусиятларини тўғри кўрсатади. У шундай дейди: «Рус тилидан фарқ қилган ҳолда ўзбек тилидаги сифатдош феъл формаларини ясайдиган элементлардан биридир»⁵⁸⁷. У давом қилиб, ўтган замон сифатдошининг ўтган замон феълларини ясашда, равишдош формаларининг ҳозиргикеласи замон феълни, баъзи сифатдош формаларининг келаси замон феълни ясашда иштирок этишини қайд қилиб ўтади⁵⁸⁸.

Шундай қилиб, равишдош, сифатдош ва уларга тарихан боғланган ҳаракат номи формалари майл ва замон категорияларида катта роль ўйнайди. Аммо ҳамма майл ва замон маънолари бу уч форма билан ифодаланмайди, шунингдек, бу уч форманинг ҳамма турлари ҳам майл ва замон ифодалашда иштирок қилмайди. Демак, бу формалар майл ва замон ифодалаш учун хизмат қиладиган бошқа формалардан ажралади. Масалан, буйруқ-истак, шарт майлларидagi феъллар на ҳол, на аниқловчи ва на тўлдирувчи бўла олмайди.

⁵⁸¹ А. Боровков. Учебник уйгурского языка, Л., 1935, 99, 107, 126-бетлар.

⁵⁸² С. И. Иванов. Синтаксические функции формы на-ган в сов. узбекском литературном языке.

Автореферат, Л., 1957 й, 5-бет.

⁵⁸³ И. Мешчанinov. Глагол, М. — Л., 1949, 55-бет.

⁵⁸⁴ А. Ғуломов, феъл, 1954, 16-бет.

⁵⁸⁵ А. Ғуломов, ўша асар, 14-бет.

⁵⁸⁶ Ҳозирги замон ўзбек тили, 1957, 388, 389-бетлар.

⁵⁸⁷ А. Азизов. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков, Ташкент, 1960, 169-бет.

⁵⁸⁸ ўша асарда, 169, 174-бетлар.

Равишдош эса кесим вазифасини бажариш билан бирга (бу жиҳатдан буйруқ-истак ва шарт феълларига ўхшайди), ҳол вазифасини бажаришга мосдир. Сифатдош равишдош каби кесим вазифасини бажариш билан бирга, аниқловчи вазифасини ҳам бажаришга мослиги билан юқоридаги формалардан фарқ қиладди. Ҳаракат номлари яна бошқа хусусиятга эга: улар от бажарадиган вазифаларда келади. Мана шу хусусиятлари туфайли равишдош, сифатдош ва ҳаракат номлари бир-биридан ва кесим вазифасида қўлланиши мумкин бўлган бошқа феъл формаларидан ажратилиши ва улар алоҳида ф у н к п и о н а л формалар деб номланиши лозим.

Функционал форма термини Н. А. Баскаковнинг «Қарақалпақский язык» асаридан олинди. Бироқ бу термин Н. А. Баскаковга нисбатан торроқ маънода қўллаяди. Чунки у функционал формаларни ҳамма сўз туркумларида ҳам мавжуд, деб ҳисоблаб, сўз ясовчи аффикслар ёрдамида ясама сўз ясалишини ҳам функционал формага киритади. Бу ерда функционал форма термини феълларнинг грамматик жиҳатдан айрим гуруҳларга бўлинишини акс эттиради. Н. А. Баскаков феълда учта функционал форма борлигини кўрсатади: а) субстантив (ҳаракат номи), б) аниқловчи-атрибутив (сифатдош), в) ҳол атрибутив (равишдош) формалари⁵⁸⁹. Н. А. Баскаков функционал формалар оtlардан фарқ қилган ҳолда, ҳаракат ёки ҳолатнинг процесслигини ифодалайди; шу функционал формалар майл ва замон категорияларига эгадир, дейди. Шарт формалари четда қолиб кетади. Маълумки, буйруқ-истак ва шарт формалари ҳам майл ва замон категорияларига эга. Феълнинг гапда фақат кесим вазифасини бажариш билан боғланган формаси мана шу буйруқ-истак ва шарт формаларидир. Шунинг учун, агар ҳол, аниқловчи ва тўлдирувчи (эга ва қараткич, аниқловчиси ҳам) вазифалари билан боғланган феъл формалари функционал формалар деб номланар экан, фақат кесим вазифаси билан боғланган буйруқ-истак ва шарт феъллари ҳам функционал формалардан бирини ташкил қилши керак. Бу функционал формани соф феъл формаси деб номлаш мумкин. Чунки кесимлик феъл учун жуда характерли бўлган функциядир.

Соф феъл формасига буйруқ-истак ва шарт майлига доир бўлган формаларгина эмас, аниқлик майлидаги -ди, -моқда, -моқчи каби аффикслар билан ясаладиган, юқорида кўрсатилган уч функционал формалардан бирига қирмайдиган феъл формалари ҳам кириши лозим.

Шундай қилиб, ўзбек тилида феъл категориясини грамматик ўзига ҳосликларга эга бўлган тўртга функционал формага ажратиш мумкин: 1. Соф феъл. 2. Равишдош. 3. Сифатдош. 4. Ҳаракат номи.

Феълнинг юқорида кўрсатилган функционал-грамматик формалари ҳақидаги фикримизни эълон қилгандан кейин⁵⁹⁰. И. А. Батмановнинг ҳам феълни биз сингари тўрт хил формалар типига ажратганиги билан танишдик. Булар:

1. От ва феъллик хусусиятларини ўзида бирлаштирган феъл-от формалари («глагольно-именные формы»). У бу гуруҳга қирадиган формалар а) -ган (-гон), -кан (-кон), -ген (-ген), -кен (-кен) билан; б) -р (-ар, -ер, -ор, -ер), -с (бўлишсиз) билан ясалади, дейди. Демак, биринчи типга у сифатдошларни киритади.

2. Равишдош формалари.

3. Соф феъл формалари. У соф феъл формаларига ҳақли равишда тубандагиларни киритади:

- 1) -ди билан ифодаланган ўтган замон формаси (жаз-ды);
- 2) шарт формаси (жаз-са);
- 3) буйруқ формаси (жаз);
- 4) истак формаси (*жазайин, жазалы*);

⁵⁸⁹ Н. А. Баскаков. Карақалпақский язык часть II М., 1952, 413-бет.

⁵⁹⁰ С. Усмонов. Бази феъл формалари ҳақида (феълнинг функционал формалари). «Ўзбек тили ва адабиёти масаллари» журнали, № 2, 1962, 43-49-бетлар.

- 5) орзу-тилак («пожелательная») формаси (*жазсын*);
- 6) ўтган замон такрор («прошедшее многократное») формаси (*жазчутуп*);
- 7) истак-шарт («желательно-состоятельная») формаси (*жазгай елем*);
- 8) мақсад формаси (*жазмақчыман*);
- 9) ҳозирги замон формаси (*баратат*).

Кўриниб турибдики, И. А. Батманов соф феъллар группасига кирадиган баъзи формаларни (масалан, буйруқ-истак майли формаларини) ортқича майдалаб юборган. Аммо асосий идея зъгироз туғдирмайди.

4. Ҳаракат номлари («отглагольные имена»). Бу формалар *-уу, -иш, -гим* аффикслари билан ясалади: *Жаз-уу, шиз-иш, жаз-вим* каби⁵⁹¹.

И. А. Батманов гарчи бу феълнинг тўртта форма тинини функционал-грамматик форма деб атамаган бўлса ҳам, шу ҳилда ажратиш морфологик-синтактик бу жиҳатдан ўзини тамомила оқлайди. Шунинг учун уларни функционал-грамматик форма деб номлаш уларнинг моҳиятига мос келади.

Феълнинг тўртта функционал-грамматик формаси лексик маъно жиҳатидан бир-биридан фарқ қилмайди: «...Лексик жиҳатдан равишдош, сифатдош ва ҳаракат номлари алоҳида формани ташкил қилмайди, чунки улар дугавий маънога ҳеч бир янгилик қўшмайди»⁵⁹². Аммо феълнинг барча майл ва замон формаларида мана шу тўртта функционал формадан бири иштирок этганлиги учун лексик маънога майл ва замонга хос бўлган модал маънолар қўшилади.

Юқоридагиларни яқуллаганда, феълнинг равишдош, сифатдош, ҳаракат номи ва соф феъл формаларига шу вақтгача берилиб келган таъриф ва изоҳларни⁵⁹³ қайта кўриб чиқиш лозим бўлади. Энди уларга тубандагича таъриф бериш мумкин:

а) буйруқ-истак, шарт ва қисман аниқлик майллари ҳамда уларнинг замонлари аъноларини ифодалаб, ҳар доим туслаш системасининг элементи сифатида қўлланадиган, гапда фақат кесим вазифасини бажаришга мос бўлган феъл формаси соф феъл дейилади. Масалан: *олай, ол, олса, олди, олмоқчи, олмоқда* каби.

Соф феъл формасида равишдош, сифатдош ва ҳаракат номи иштирок этмайди. У доим тусланган бўлади. Шунинг учун гапда кесим вазифасини бажаради. Баъзи соф феълда тусловчи аффикс бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан: *кел* (буйруқ, II шахс, бирлик), *келса* (шарт, III шахс, бирлик) каби. Аммо бу формалар ягона тусланиш парадигмасининг фақат айрим формаларидир. Шунинг учун уларнинг тусловчи аффикси бўлмаса ҳам, тусланган ҳисобланаверади. Солиштиринг: *Ҳовли олма, кўшини ол* (Мақол);

б) асосан, ҳаракатни иккинчи бир ҳаракатнинг белгиси сифатида англадиган, гапда ҳол ёки эргаш гап кесими вазифасини бажаришга мос бўлган феъл формаси равишдош дейилади. Масалан: *Заводга ишлагани бордик; у қўйналмай жавоб берди; ўқитувчи келгач, дарс бошланди* каби;

в) асосан, предметнинг белгиси бўлган ҳаракатни англадиган, гапда сифатловчи вазифасини бажаришга мос бўлган феъл формаси сифатдош дейилади. Масалан: *борган, борар, борувчи, борадиган* кабилар Солиштиринг: *Айтилган сўз — отилган ўқ* (Мақол).

Феълнинг равишдош, сифатдош формалари тусланганида соф феъл сингари аниқ замон ва майл маъноларини ифодалайди ҳамда гапда кесим вазифасини бажаради. Солиштиринг: *Мен бўларни дил хазинамда ҳурмат билан сақлайман!* (П. Турсун, Ўқитувчи). *Мана энди қиз атрофида Олахўсаннинг кузеунлари айланмиш қолибди* (П.

⁵⁹¹ И. А. Батманов. Грамматика киргизского языка. Вып. III, Фрунзе, 1940, 11—12-бетлар.

⁵⁹² Э. В. Севортян. К соотношению грамматики и лексики в тюркских языках (сб. Вопросы узбекского языкознания, Тошкент, 1954, 63-бет).

⁵⁹³ М. А. Аскар ова ва Р. Жуманиёзов. Ўзбек тилида равишдош ва сифатдошлар, Тошкент, 1953, 3. 11-бетлар.

Турсун, Ўютувчи). *Карим билан мен бир-биримизга кўнгли қўйганмиз, чин юракдан севмишганмиз* (Ш. Рашидов, Бўрондан кучли);

г) иш-ҳаракатнинг атамаси бўлиб, отга хос сўз ўзгариш хусусиятига эга бўлган ва гапда от бажарган вазибаларни (эга, тўлдирувчи, қараткич аниқловчиси бажаришга мос бўлган феъл формаси ҳ а р а к а т номи дейилади. Масалан: *бормоқ, ишламоқ, бориш, ишлаш, борув, ишлов* каби.

Феълнинг функционал формаларини ўзига хос вазибаларни ва, умуман, феълга хос бўлган вазибани бажаришига кўра тубандаги таблицада кўрсатиш мумкин. Бунда функционал форма номларининг чап томонида ўша форма учун характерли бўлган специфик функциялар кўрсатилган, ўнг томонида ҳар бир функционал форманинг қандай майл ва замон формаларини ясашда иштирок этиши, тусланиб, умуман, феъл учун характерли бўлган кесим функцияси бажариши кўрсатилган. Пастда эса функционал формалар учун характерли бўлмаган иккинчи даражали функциялар кўрсатилган.

Нихоят, сўнгги бир масалани аниқлаб олиш лозим: феъл замонларининг ифодаланиши ҳақида гапирилганда, фалон замон, фалон равишдош ёки сифатдошнинг тусланиши билан ифодалангани, дейиш керакми, э бўлмаса, феъл негизига равишдош ёки сифатдош аффикси ва тусловчи (шахс-сон) кўшимчаси кўшиб ифодалангани, дейиш яхшироқми? Фикримизча, В. А. Богородицкий, Е. Д. Поливанов, Н. К. Димитриев, А. К. Боровков, А. Н. Кононов, В. В. Решетов, А. Ф. Гуломов, И. А. Киссен каби туркологларнинг фикрларини узил-кесил қабул қилиш керак. Масалан, А. К. Боровков шарт майли ва ўтган замон аниқ феълдан бошқа «қолган ҳамма феъл формалари... феъл тусловчи кўшимчалар ҳамда кўмакчи феъллар ёрдами билан феълнинг равишдош ва сифатдош формаларидан ясалгани»⁵⁹⁴, дейди. Бошқа бир ўринда яна у: «Сифатдошлардан узок ўтган замон ва келаси замон формалари ясалгани»⁵⁹⁵, деб тағин ҳам аниқроқ ёзади. Чунки «бир қатор феъл формаларининг ясалганида равишдошлар ва сифатдошлар анча муҳим роль ўйнади»⁵⁹⁶. Бу билан феълнинг замонлари аллақандай бошқа бир ҳодиса бўлмай, феълнинг функционал формаларининг туслангандаги хусусиятлари эканлиги аён бўлиб қолади. Эҳтимол, эскирган, янглиш ва ўзини ҳеч ҳам оқламаган фикр сингиб қолган баъзи тилшуносларда «бунда феъл йўқолиб қолмайдими?» деган савол туғилар. Бироқ шунинг ичунташди лозимки, феълнинг функционал формалари феъл категориясини нутқда қўллаш усули, холос. Бу билан феъл йўқ бўлмайди. Шу муносабат билан Н. А. Баскаковнинг тубандаги фикрини эслаш ўринлидир: «... туркий тиллардаги феъл категорияси гапда фақат функционал-грамматик формаларда реаллашади»⁵⁹⁷.

Мавлумки, туркий тилларда феълларни шахсли формалар (личные формы) ва шахсиз формаларга (неличные формы)⁵⁹⁸ бўлади. Бундай классификация, афтидан, рус тили грамматикаси традициясига эргашилдан келиб чиққан бўлса керак. Ҳақиқатан ҳам, рус тили грамматикаси туркий тиллар грамматикасини ёритишда тенги йўқ даражада ижобий таъсир кўрсатиб келди ва бундан буён ҳам шундай бўлади. Чунки рус тилшунослиги жаҳонда энг ривожланган фанлардан биридир. Рус тили грамматикаси ўзбек тили грамматикасини, айниқса, мактаб грамматикасини яратишда муҳим ўрнатқ бўлди. Шу туфайли ўзбек тилшунослигида феъл категорияси шахс кўрсатилган ва шахс кўрсатмайдиган феълларга бўлинадики, бу, юқориде айтилганидек, бир томондан, феълнинг равишдош, сифатдош ва ҳаракат номи формаларини кесим вазибасидаги формалар билан омоним деб ҳисоблашдан келиб чиқса, иккинчидан, ўзбек тилининг ўзига хос хусусияти билан рус тилининг ўзига хос хусусияти орасидаги айирмани ҳисобга олмасликдан келиб чиққан бир ҳодисадир.

⁵⁹⁴ А. Боровков. Учебник уйгурского языка, Л., 1935, 85-бет.

⁵⁹⁵ Ўша ерда, 126-бет.

⁵⁹⁶ Ўша ерда, 99-бет.

⁵⁹⁷ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык. II, 162-бет.

⁵⁹⁸ Н. К. Димитриев. Грамматика башкирского языка, 133-134-бетлар.

Феълларни шахсли ва шахсиз турларга ажратиш, умуман, ҳамма томонидан эътироф қилинган эмас. Бу жиҳатдан А. Н. Кононовнинг «Грамматика современного узбекского литературного языка» асари диққатга сазовордир. Бу асарда феъл шахсли ва шахсиз турларга бўлинган эмас, ўзбек мактабларининг V—VI синфлари учун нашр қилинган «Ўзбек тили» (I қисм) дарслиги ҳам бу жиҳатдан тўғри йўл тутган⁵⁹⁹.

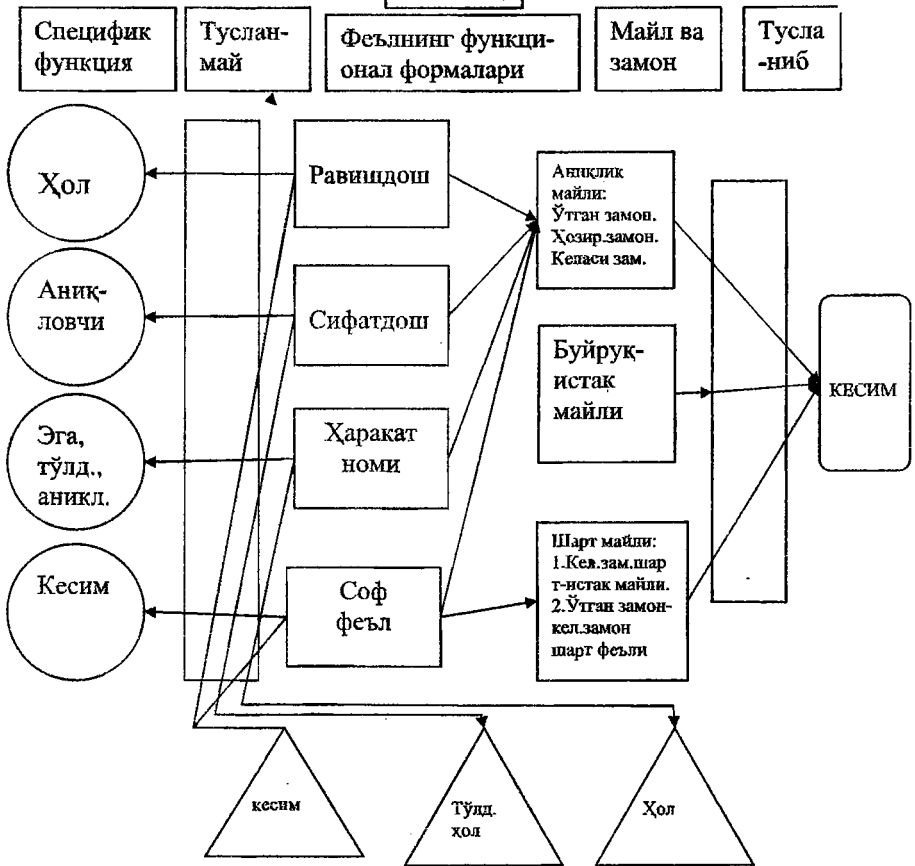
III. Огларда функционал-грамматик форма бош келишқдаги (ёки ноль кўрсаткичли) отни такрорлаш орқали, яъни аналитик усулда ясалади.

Ноль кўрсаткичли сўзларнинг такрорланиб ишлатилиши билан боғлиқ бўлган грамматик ва семантик ҳодисалар ўзбек тилшунослиги учун, ва умуман, туркология учун ҳам, қизиқарли бўлган масалалардан биридир. Тилшунослар орасида сўзларнинг такрорланиши янги лексик-грамматик категориянинг ясалишига олиб келади, деган фикр сезиларли салмоққа эга. Масалан, қозок тилшунослари Н. Т. Сауранбоев ва А. Исхақов феълнинг равишдош формалари такрорланганида ундан равиш ҳосил бўлади, деб ҳисоблайдилар⁶⁰⁰.

⁵⁹⁹ А. Боровков, 3. Маъруфов... Ўзбек тили.

⁶⁰⁰ Н. Т. Сауранбаев. Семантика и функции дескриптивной в казахском языке, Алма-Ата. 1944. 32-бет; А. Исхақов. Наречия в современном казахском языке, Алма-Ата, 1950, 55-57-бетлар. 57- бетлар.

ФЕЪЛ

Ўзбек тилшуноси С. Фузайлов ҳам от ва олмошлар такрорланганида равиш ҳосил бўлади, дейди. Бунга *чаман-чаман, гул-гул, шу-шу, ўша-ўша* каби сўзларни мисол қилиб кўрсатади⁶⁰¹. С. Фузайловдан илгари А. Ғуломов ўзбек тилида сўз яшаш усулларини баён қилар экан, бир ўринда «бир от такрорланиб, янги от туедиради: «ёр-ёр ашуласи», сўнгра эса «от ёки ундов такрорланиб, равиш ясаydi...» деб ёзади⁶⁰². Тўғри, *қўлма-қўл, юзма-юз* каби тожик тилига хос тилда такрорланган отлар ортиқча мунозарага сабаб бўлмайди, чунки улар *-ма -ба* ёрдамида равишга тамомила кўчиб кетади. Бизнинг кузатишларимиз отларни бош келишлик формасида такрорлаш янги сўз туркуми яшашга олиб келмаслигини кўрсатди⁶⁰³. Кейинчалик Е. И. Убрятова ҳам шу фикрни баён қилган эди⁶⁰⁴. Бирок у сўз

⁶⁰¹ С. Фузайлов. Ўзбек тилида равишлар, Тошкент, 1953, 10-бет.

⁶⁰² А. Ғуломов. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, ...50-бет.

⁶⁰³ О. Усмонов. Бош келишлик формасида такрорланган отларнинг семантик ва грамматик хусусиятларига доир («Ученые записки» ТГПИ им. Низами, выпуск IV, 1957, 283—290-бетлар).

⁶⁰⁴ Е. И. Убрятова. Удвоение основы слова в якутском языке (сб. Вопросы грамматики, к 75-летию академика И. И. Мещанинова, М. — Л., 1960, 221-бет).

(сўз формаси, яъни бош келишлик формасидаги сўз) такрорланади деб ҳисобламайди. Унингча, негиз такрорланади. Маълумки, биз илгари негизнинг аффикс мавжуд бўлгандагина ажратилишини айтиб ўтган эдик Аффикси бўлмаган от такрорланганида негиз эмас, бутун боши форма — бош келишлик формасидаги от такрорланади. Шунинг учун такрорланган негиз ҳақида эмас, бош келишлик формасидаги ёки ноль кўрсаткичли отнинг такрорланиши ҳақида гапириш тўғрироқ бўлади.

Бош келишлик формасидаги отларнинг такрорлангандаги хусусиятларини биз Ойбекнинг «Кутлуқ қон», «Навоий» ва «Олтин водийдан шабадалар» романлари бўйича кузатиб чиқдик. (Шунинг учун бу масалага доир мисолларимиз, асосан, ўша уч романдан олинди).

Ўзбек тилида такрорланган сўзлар, сўзловчининг хоҳишига кўра, товуш тонининг ўзгариши билан талаффуз қилинади. Такрорланган феълларда, сифатларда, ундовларда бу, айтникса, аниқ сезилади. Маълумки, товуш товланиши (интонация) модал маъно ифодалаш воситаларидан биридир. Такрорланган отлар ҳам шу каби модал маъно билдиради. Бошқача айтганда, такрорланиш сўзловчининг воқеликка бўлган муносабатини осонлаштиришга хизмат қилади. Бу ҳодиса озгаки нутқда компонентлардан бирининг (кўпинча, биринчисининг) урғуси орқали ифодаланади. З. М. Маъруфов ҳам «... такрорланувчи бўлакларнинг биринчиси ортик кучли урғу билан талаффуз этилади»⁶⁰⁵, деб ёзади. Бош келишлик формасидаги отларнинг такрорланиши (редупликацияси) бир қатор хусусиятларга эга. Отларнинг такрорланиши баъзи кўшимча модал маъноларнинг юзага келиши билан боғланган бўлса ҳам, бундан янги лексик бирлик туғилмайди, равиш ёки сифат, ҳатто, янги маънодаги от ҳам ясалмайди.

У такрорланмаган отдан шу билан фарқ қиладики, ўхшатиш, микдор жиҳатдан ортик эканлик каби маъноларни вужудга келтиради. Отлар такрорланганда туғиладиган кўшимча маъноларни тубанда бир қадар кўришга ҳаракат қиламиз:

1. Такрорланган от аниқланмиш ифодалаган предметнинг ёки иш-ҳаракатнинг ташқи томондан, кўришишдан ўзи ифодалаган предметга ўхшаб кетганини англатади. Мисоллар: *Тог-тоғ тунроқ аядари ташлаиди* (Ол. вод. шаб.). *Ёзда тоғ-тоғ ўтин тайёрлаймиз, ҳузурини хўжайинлар кўради* (Кутлуқ қон). *Аҳвол шундай экан, яна хазинага тоғ-тоғ олтин тўпламоқни ҳаёл қиладилар* (Навоий). *Бу — қат-қат тоғ каби юксалган, ... кунградор қатин деворлар, тепа-тепа тунроқ уюмлари билан Ҳирот самосиса ҳоқимлик қилган қалъа эди* (Навоий). *Алишер жанобларининг азиз бошлари омон бўлса, элимизга дарё-дарё муҳаббатлари оқур* (Навоий). *Дарё-дарё қон оқизиб, муаззам тарих биноси яратган эрлар, ниҳоят, бир томчи қоннинг суноҳиса ғарқ бўлиб...* (Навоий).

Юқоридаги гапларда *тунроқ, ўтин, олтин* тоққа, тепага ўхшатилади; *муҳаббат ва қон дарёга* ўхшатилади. Бу каби ўхшатиш маъноси *каби, сингари* кўмакчилари орқали ҳам англатилиши мумкин. Бироқ бундай конструкцияда от такрорланмаган бўлади. Отни такрорлаш билан аниқланмишнинг аниқловчи отга ўхшатилишига ҳамма вақт эришилмайди. Аниқланмиш ифодалаган предметнинг бирорта иккинчи даражали белгиси такрорланган от ифодалаган предметнинг бирор белгисига ўхшаш бўлишигина юқоридagi ўхшатиш маъносининг туғилиши учун асос бўлади. Бундан кўринадики, ҳар қандай такрорланган от ўхшатиш маъносини ҳосил қила бермайди.

2. Такрорланган от аниқланмиш ифодалаган предметнинг микдорий образи ҳақида тасаввур туғдиради. А. Ғуломов такрор «кўпинча микдор, кўплик маънонинг кучайиши каби ҳолатларни ифодалайди»⁶⁰⁶ дейишида ҳақли. Кейинчалик Е. И. Убрятова ҳам ёқут тилидаги такрорланган отлар «кўпинча кўплик ифодалайди»⁶⁰⁷ деб ёзади. Такрорланган отлардаги микдор маъноси морфологик кўплик (-лар орқали ифодаланган кўплик) ёки

⁶⁰⁵ З. М. Маъруфов. Ўзбек тилида сифатнинг кийсий даражалари... 141-бет.

⁶⁰⁶ А. Ғуломов. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида... 47-бет.

⁶⁰⁷ Е.И. Убрятова. Кўрсатилган асар, 213-бет.

лексик кўпликдан (сонлар, миқдор равишдошлари в. ҳ. орқали ифодаланган кўпликдан) ўзининг образлилиги ва ниҳоятда умумийлиги билан ажралиб туради.

А. Ғуломов «...аффиксацияга қадар кўплик маъноси, асосан, такрор, сўзларни қатор келтириш орқали, синтактик йўл билан ифодаланган»⁶⁰⁸ дейди. Биз бу ерда қайси усулнинг қадимги эканлиги ҳақида сўз юритмаймиз, чунки бунинг учун у ёки бу фикрни тасдиқлайдиган фактик материалга эга эмасмиз. Бундан ташқари, шу нарса диққатни ўзига жалб қиладики, ҳамма такрорий отлар ҳам предметнинг қандайдир миқдорий образини, кўплигини ифодаламайди. Одатда, сонлар билан ишлатиладиган нумератив сўз бўла оладиган отларгина ана шундай миқдор англатади. Нумеративнинг предметни ўлчашда ўлчов бирлиги сифатида хизмат қилиши бу ҳодиса билан боғлиқдир. Н. К. Дмитриев нумератив сўзларнинг маънолари жуда умумий бўлишини кўрсатиб ўтган эди⁶⁰⁹. Нумератив сифатида ишлатилиши мумкин бўлган отлар такрорланганида ҳам маънодаги бундай умумийлик сақланади, ҳатто яна ҳам кучаяди. Ёзувчи Ойбек қанор, этак қути, сандиқ, халта, бўзча, ҳовуч, той каби сўзларни такрорланган нумератив сифатида ишлатади. Мисоллар: *Қанор-қанор тиста-бодом ва мингларча қуюм ҳолвалар меҳмонларга тўкилди* (Навоий). *Сипоҳлар, навкарлар этак-этак лола териб, чодирларини безайдилар* (Навоий). *Нури қути-қути ҳар нав олтин-қумуш безакларни йиққан бўлса-да, шу вақтгача соатсиз эди* (Қутлуг қон). *Хусайн Бойқаро фақат сандиқ-сандиқ хўйма олтин-қумушларни, қимматбаҳо тошларни, лаъл, ёқут, гавҳар, дурларнигина томоша қилиб, ҳайратдан бошини чайқаб қолди* (Навоий). *Улар, деярли ҳар оқишом Амир Мўғулнинг ҳузурига халта-халта олтин ва қумуш билан келиб, қиморнинг оловида рўҳларини нўлатдай товлаб, тонг чоғида мудроқ босган кўзларини қисиб, уйларига тарқалардилар* (Навоий). *Саройдан Ҳадичабегим юборган эътиборли аёллар келин ва унинг яқинлари билан кўришиб, ҳовуч-ҳовуч динорлар сочоилар* (Навоий). *Жоним, бирпасгина дилқашлик қилайлик, кейин шеравчангизнинг елкасига той-той пахтани орта беринг!* (Ол. вод. шаб.).

Предметнинг миқдорий образини ифодалашда нумератив сўзлар асосий ўринни эгаллайди. Булардан бошқа, жамлик маъносига эга бўлган *ғала, тўп, даста, гуруҳ, уюм, қатор* сингари отлар ҳам шу каби миқдорий образ туғдиради. Мисоллар: *Бу — оламнинг марказий масаласи каби унинг бошида ғала-ғала масалаларни тундирди* (Навоий). *Ҳамма хужраларда тўп-тўп талабалар, уларнинг танишлари, мударрислар ва ҳоказо йиғилишиб, қайғу, олов, заҳар билан сугорилган сўзлар дарёсида чиртиқардилар* (Навоий). *Кутубхона бошлиғи Дарवेशали даста-даста китобларни қўлтиқлаб келтириб, унинг ёнига тахлади* (Навоий). *Навоий учлари бир-бирига чалқаниб кетган азамат дарахтларнинг яшил деворлари бўйлаб бораркан, ҳар ерда гуруҳ-гуруҳ шоирлар дуч келиб, ҳол-аҳвоў сўрашди* (Навоий). *Шамда чўдаёй ярқарган уюм-уюм олтинни ушин бурони жаранглаптиб, давра ичида суриб юрарди* (Навоий). *Дўсти Собир Эрматов кўкрагида жаранглаган қатор-қатор орденлари, медаллари билан келган эди* (Ол. вод. шаб.). *Гулсум мактабни битирдию, бирон ҳафта ўтмасдан эрса тезиб олди, ...даста-даста гул кўтариб тўйига бордим* (Ол. вод. шаб.). *Келар йил, сиз ҳали айтганингиз-дек, қишлоққа қарвон-қарвон машина киради* (Ўша ерда).

3. Отларнинг бу каби такрорланиши маънони кучайтириши мумкин. Масалан: *Пешонасидан чиққан тер, оғзидан чиққан ҳовур жингалак сочларига етиб, кўнғироқ-кўнғироқ музлаб қоларди* (Ш. Рашидов, Дўстлик тантанаси). *Ҳар муюшда тўп-тўп хирмон Тоғ-тоғ бўлиб уюлади* (Қ. Муҳаммадий, Бизнинг куз). (Кўшимча равишда юқорида Ойбек асарларидан келтирилган мисолларга қаранг).

Маънонинг кучайтирилиши ўхшатиш ва миқдор ифодалаган такрорий отларда ҳам

⁶⁰⁸ А. Ғуломов. Ўзбек тилида кўплик категорияси... 4-бет.

⁶⁰⁹ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка... 92-бет.

мавжуддир. (Юқорида келтирилган мисолларга қаранг).

4. Такрорланган отлар метафора йўли билан янги маънода ишлатилганида кучли образликка эга бўлади. Образлилик такрорланган сўзларнинг барчасида ҳам бир даража мавжуддир. Бироқ такрорланиш маъно кўчиши билан қўшилганида, бундай образлиликнинг ўқувчига таъбир қилиш даражаси айниқса кучли бўлади. Мисоллар: *Ая, гапир, ҳали хирмон-хирмон гап бор деган эдинг...*— деди Ўктам (Ол. вод. шаб.). *Асрларча шоирлар қуруқ тиконзор деб билган туркий тилда ажойиб чаманзорлар кўролган ва улардан хирмон-хирмон тоза, ёрқин гулдасталар ясаган... бу кикки тили» шоирга тан беради (Навойи). (Дилдорнинг) қара шаҳло кўзларидан дур-дур ёни қўйилади (Навойи). Насимжон «сочиқ»дан талашиб, тортишиб олган ширинликларини бир-бирларига кўз-кўз қилиб ҳовлида чувиллашган болалардан биттасининг елкасини қоқиб, қўлогига нимадир шивирлади (Ол. вод. шаб.). Зеро, ул жанобнинг бошларида туман-туман ишлар борки, тоққа ортил-са, тоғ ҳам бардош беролмас эди (Навойи).*

Юқорида келтирилган мисолларда такрорланган отлар реал маъноларига кўра аниқланмиш ифодаланган отларнинг аниқловчиси бўлмаслиги керак эди. Масалан, хирмон сўзи донли экинларга тааллуқли сўз бўлиб, гап сўзи билан бевосита, реал муносабатда эмас. Шу каби хирмон сўзи гулдасталар учун ҳам характерли эмас. Бироқ гап ва гулдасталарнинг ортиқ кўп эканлиги образини яратишда хирмон сўзи кўчма маънода ишлатилиши мумкин. Бунинг учун у такрорланган формада бўлиши лозим, акс ҳолда, «хирмон гап», «хирмон гулдаста» бирикмаси ҳам, образлилик ҳам яратилмайди.

Юқоридаги тўртинчи мисолда такрорланган от (кўз-кўз) қилмоқ кўмакчи феъли билан бирикиб, кўчма сўз ясаллишига олиб келадиган образли фразеологик бирлик ҳосил қилган. Маълумки, кўз сўзининг такрорланмаган шаклини қилмоқ сўзи билан бириктириш (кўз қилмоқ) бошқа маънони туғдиради. Такрорланиш натижасида кўз сўзи метафора усулида янги маъно касб этади. Демак, такрорланиш баъзан фразеологик бирлик яратилишига олиб келади. Бешинчи мисолдаги мўгул тилидан кириб, ўзлашиб кетган туман сўзи эски ўзбек тилида икки маънода қўлланган: биринчи маъноси — эски маъмурий бўлиниш номи (уезд)⁶¹⁰ бўлса, иккинчи маъноси — «ўн миң»дир. Бу сўз «чексиз кўп» маъносини ҳам аниқлатади⁶¹¹. Бизнинг мисолимизда туман сўзи сўнгги маънода қўлланган.

5. Ниҳоят, отларнинг такрорланиши, афтидан, стилистик аҳамиятга ҳам эга. Ойбекнинг юқорида айтилган уч романини такрорланган отларнинг ишлатилиш даражаси нуктаи назаридан бир-бирига солиштириб қаралса, «Навойи» романи такрорланган отларнинг кўп ишлатилиши билан фарқ қилади. Буни такрорланган отларнинг тантанали услуб оттенкасига эгаллиги билан изоҳлаш мумкин. Тарихий романинг тантанали услуб элементларига бой бўлиши тасвирланган тарихий давр руҳига мос келади. Шундай қилиб, ноль кўрсаткичли отларнинг такрорланиши: 1) ўхшатиш, 2) миқдор идеяси, 3) кучайтириш, 4) образлилик 5) стилистик ранг кабиларни ифодалаш учун хизмат қилади. Бу маънолар отнинг лексик маъносини ўзгартириб юбормайди (маъно кўчиши бошқа масала), балки асосий маънога қўшиладиган қўшимча маъно тарзида бўлади. Бу қўшимча маъноларнинг орттирилиши такрорланган отларнинг синтактик функцияси билан узвий равишда боғланган. Такрорланиш натижасида от маълум бирикиш хусусиятига эга бўлиб, шунга мос бўлган синтактик вазифа бажаришга мойил бўлиб қолади. Такрорланган отда шундай грамматик хусусият туғиладик, энди у оддий формадаги от каби гапнинг ҳар бир бўлаги сифатида ишлатишга олмайдди. Бунда от гапда аниқловчи ёки ҳол вазифасини бажаради. Масалан, тубанда ажратиб кўрсатилган сўзлар аниқловчи вазифасида қўлланган: *Бошиқа дарвозаларга ҳам даста-даста*

⁶¹⁰ К. К. Юдахин. Узбекско-русский словарь, Ташкент. 1927, 213.

⁶¹¹ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. 91-бет; С.Е. Малов. Уйгурский язык. М.—Л., 1954, 187-бет.

навқарларни тайинлади (Навоий). *Ҳар ёқдан тўда-тўда отлиқ сипоҳийлар-навқарлар келади* (Навоий). *Чаман-чаман гуллар, ҳар хил экинлар, боғлар, сувлар қуёида яшнаб, ёниб товланади* (Қутлуғ қон). Такрорланган от феъл кесим (умуман, феъл) олдда келганда равиш ҳоли вазифасини бажаради. Масалан, юқорида аниқловчи вазифасини бажарган сўзлар қўида ҳол вазифасини бажарганни кўраминз: *Йигитларнинг бир қисми отдан тушиб, даста-даста яшириниб, яқинлашиб, арава орқасидагиларни ўқ билан қулатмоққа бошларкан, иккинчи қапта қисми узоқдан қўриаб тушишни излаб ҳаракат қилои* (Навоий). *Яхши кийинган, камарлари, ханжарлари, қилчлари зийнатли йигитлар тўда-тўда кириб-чиқиб турардилар* (Навоий), *Юлдузлар чаман-чаман ёнади* (Ол. вод. шаб.). Албатта, синтактик вазифа сўзнинг маъноси билан ҳам боғлиқ. Шунинг учун баъзи такрорланган отлар кўпроқ аниқловчи вазифасида ишлатилиб, ҳол вазифасида ё ишлатилмайди, ёки камдан-кам ишлатилади. Масалан, *...Ҳар ерда гулханлар, даста-даста байроқлар* (Ол. вод. шаб.) гапдаги такрорланган от (*даста-даста*) ҳол вазифасига караганда аниқловчи вазифасида кўпроқ қўлланади. Ойбекнинг юқорида айтилган уч романи бўйича такрорланган отларнинг синтактик вазифаси кузатилганида, шу нарса аниқ бўлдики, бу форма кўпинча аниқловчи вазифасида ишлатилиб, ҳол вазифасида, умуман, кам ишлатилар экан. Мисоллар: *Поезд чўлдан кўм-кўк водийга бирдан учиб кираркан, нақ темир йўл полотноларига туташган кўркам мевазорларни, қатор-қатор ишқомларни ...кўриш биланоқ фаргоналик аскарнинг кўзларидан иштиёрсиз равишда қайноқ ёш томчилаган эди* (Ол. вод. шаб.). *Ҳар ерда гуруҳ-гуруҳ одамлар, ҳар ерда гулханлар, ҳар ерда даста-даста байроқлар* (Ўша ерда). Унинг нурида дарахт алақандай ҳавойи ва ҳаёлий яшил сарой каби, юксак нештоқлари, қават-қават кўк шоҳи чодирлари билан порлар ва дилбар манзара ясар эди (Ўша ерда).

Аниқловчи такрорланган от билан ифодаланганида, аниқланмиш доналаб саналадиган предметни аниқлатса, кўпинча, кўпلىк қўшимчасини (-лар) олади. Масалан: *...Икки меҳмонхонанинг бирида қат-қат шоҳи кўрпачаларда иссиқ танчага суқилиб Мирзакаримбой ўтирар эди* (Қутлуғ қон). *Гуруҳ-гуруҳ аёллар ...«ёр-ёр» айтдилар* (Навоий). *Гала-гала қушлар кезади* (Ўша ерда). Аниқланмиш доналаб саналмайдиган предметни ифодалаганида, такрорланган от аниқловчи бўлишига қарамай, у, одатда, кўпلىк қўшимчасини олмайди. Мисоллар: *Дилдорнинг қора, шаҳло кўзларидан дур-дур ёш қўйилади* (Навоий). *Адим-адим жойда махсус ясалган... безакли сутачаларда... сарой хонимлари, канизаклар ... келини кутар эдилар* (Навоий). *Ёзда тоғ-тоғ ўтин тайёрлаймиз, ҳузурини хўжайинлар кўради* (Қутлуғ қон).

Такрорланган от билан ифодаланган ҳол феълдан аниқлашылган иш-ҳаракатнинг қандай қилиб, қай тарзда бажарилишини аниқлатади. Мисоллар: *Тўғонбек* *Ҳусайн Бойқаронинг аҳволи мушқуллигини, ҳар кун унинг йигитлари тўда-тўда қочиб" келиб, Мирза Ёдгорнинг хизматиغا қираётганини билдирди...* (Навоий). *(Султонмурод) таомил бўйича навбат билан гуруҳ-гуруҳ келиб дарс олувчи талабаларни кутаркан, Шаҳобиддиннинг жияни кириб келди* (Навоий). *(Йўлчи бедани) уюм-уюм тўплаб, кенг қулочига сиққанча кўтариб, бойнинг ташқарисига ташимоққа бошлади* (Қутлуғ қон). Такрорланган от кўмакчи воситасида ҳам феъл билан «ҳол-кесим» типда бириқиши мумкин. Масалан: *Жуда полвон қиз. Уч қулик нормани ҳазил-ҳазил билан бир қундаёқ бажараб қўяди* (Ол. вод. шаб.). Бу каби кўмакчи конструкция такрорланган отларда жуда сийрак учрайди.

Такрорланган отлар баъзан кесим вазифасини бажаради. Масалан, *Лекин ободонлик учун шаҳарда ҳали иш тоғ-тоғ* (Ол. вод. шаб.). Ойбекнинг биз қараб чиққан ҳар уч романида бунга оид фактлар кам учрайди. Аммо ўзбек тилида «*Пахталар чаман-чаман, жсоним билан тераман*» (Халқ қўшиғи) типда кесими такрорланган от билан ифодаланган гап тузиш табиий бир ҳолдир.

Такрорланган отларнинг синтактик функциясига оид юқорида кўриб ўтилганларни яқинласак, уларнинг, осон, сифатловчи аниқловчи вазифасида ишлатилиши маълум

бўлади. Сифатловчи билан равиш ҳоли орасида маъно жиҳатдан ва грамматик боғланиш усули жиҳатдан яқинлик борлиги туркий тиллар учун умумий ҳодиса бўлганлигидан, отларнинг редупликацияси натижасида ҳосил бўлган грамматик форма аниқловчи функцияси учунгина эмас, ҳол функцияси учун ҳам мосдир.

Такрорланган отларнинг яна бир хусусияти уларнинг гапдаги тартибларида кўринади. Такрорланган от билан ифодаланган аниқловчи бошқа сифатловчилардан олдин туради. Бошқача айтганда, такрорланган от билан аниқланмиш орасига бошқа сифатловчи кириши мумкин. Бу ҳол такрорланган от билан аниқланмиш семантик жиҳатдан у қадар бирикиб кетмаслигини кўрсатади. Бу жиҳатдан такрорланган от қаратқич келишигидаги қаратқич аниқловчисининг қаралмишга бўлган муносабатиغا ўхшайди. Чунки қаратқич билан қаралмиш орасига ҳам сифатловчи киритилиши мумкин. Қаратқич аниқловчиси билан такрорий от аниқловчи орасидаги ўхшашликнинг фақат шу нуқтадагина эканлигини эсдан чиқармаслик керак Соляштиринг: *...кути-кути ҳар нав олтин-қумуш..., ...сандиқ-сандиқ қўйма олтин-қумушлар..., ...тўда-тўда отлик сипоҳийлар, навкарлар..., хирмон-хирмон тоза, ёрқин гулдастalar... ..парча-парча олтин гулли кийим...— Уруш оловини ёқувчиларнинг жиноий планларини барбод этайлик!*

Шундай қилиб, такрорланиш отларнинг аниқловчилик вазифасига мос бўлган грамматик формалардан бирини ҳосил қилади. В. В. Виноградов сўзларни такрорлашни экспрессив ёки кучайтирув формаларини яшашга киритиш лозим бўлса керак, деган эди⁶¹². Отларни такрорлаш аналитик усул билан форма яшаш бўлиб, бу форма маълум синтактик функция бажариш учун мос бўлганидан, унч функционал-грамматик форма деб аташ мумкин. Кўрамизки, функционал-грамматик формага эга бўлган отни сифатга ёки равишга кўчади, деб ҳисоблаш ҳақиқий аҳволга тўғри келмайди. Такрорланган отларни кўшма сўзларнинг бир тури деб қараш ҳам тўғри эмас. Маълумки, кўшма сўзларда формаларнинг бирикуви янги маъно беради, маънода маҳсусланиш туғилади, уларнинг «якка ҳолдаги маъноларидан ташқари, янги маъно келиб чиқади»⁶¹³. А. Ғуломов «Жуфт сўзлар ўз хусусиятлари билан кўшма сўзларга яқин туради», «редупликация ...ҳам кенг маънода жуфт сўзларга қиради»⁶¹⁴ дейдики, бундан такрорланиш «ўз хусусиятлари билан кўшма сўзларга яқин» турадиган сўз яшаш усули экан, деган ҳулоса чиқиши мумкин. Озарбайжон тилшунослигида ҳам такрор орқали кўшма сўз яшалиши кўрсатилади. Масалан, М. И. Одилов шундай фикрда⁶¹⁵. Бизнингча, бош келишпик формасида такрорланиш («содда такрор») янги маънодаги сўз туғилишига олиб келмагани учун кўшма сўзлар қаторидан чиқариб ташланиши керак.

IV. Бош келишпик формасида такрорланган кўрсатиш оломолари ҳам юқоридаги каби хусусиятларга эга бўлади. Такрорланмаган ҳолда хол вазифасини бажаролмайдиган оломолар такрорланиб, бундай функцияни бажаришга мос бўлиб қолади. Соляштиринг: Ахир биз у киши билан Фарҳодда ишлаганмиз, **шу-шу** кўришмай юрар эдик ўтган йили Ташкентда, қурулғойда кўришдик (Раҳмат Файзий, Чўлга баҳор келди). Такрорланган кўрсатиш оломолари аниқловчи вазифасини бажаришга ҳам мос бўлади: *Комил — (хатини буқаб ёнига солаётиб) ўша-ўша мулоқим, далда берадиган, аммо мужжал жавоб* (Уйғун, Ҳаёт кўшиги).

Маълумки, кўрсатиш оломолари такрорланмаганида ҳам аниқловчи вазифасини бажаради. Бироқ такрорланганида оломоларнинг пайт маъноси кучайтирилади: *ўша-ўша бундан беш йил аввалги колхоз* (Уйғун, Навбахор). *Шу-шу у Тошмўлатовни холи учратса, ундан шу ҳақда билганларини айтиб беришини сўради* (Раҳмат Файзий, Чўлга баҳор

⁶¹² В. В. Виноградов. О формах слова..., 40-бет.

⁶¹³ А. Ғуломов. Ўзбек тилида кўшпик категория. 55-бет.

⁶¹⁴ А. Ғуломов. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида. 49-бет.

⁶¹⁵ М. И. Адилов. Сложные слова в современном азербайджанском языке. Автореферат канд. дисс. Баку, 1958, 11-бет.

кедди). Такрорланган кўрсатиш олмоши кесим вазифасини ҳам бажаради. Бироқ бу вазифа у қадар характерли эмас. Солиштиринг: *Раҳмонқуллов уни идорага бошлади. Идора ўша-ўша эди* (А. Мухтор, Туғилиш).

V. **Бир, минг, миллион** совлари такрорланганида юқоридаги каби хусусиятга эга бўлган функционал формалар ясалади. **Бир** сўзи такрорланмаган ҳолда феълга боғланиб келиб, кўпинча, кучайтирув, ҳаракатнинг бажарилиш миқдори кабиларни англатади. Аммо такрорланганида ҳаракатнинг бажарилишидаги ҳолатни англатиб, такрорланган от сингари равиш ҳоли вазифасини бажаради. Солиштиринг: *Мана, кўз олдидан бир-бир ўтди Днепрда бўлган қонли жанг.* (Мирмуҳсин, Яшил қишлоқ).

Жононга бордим бу кеча

Бир-бир босиб астагина. (Халқ кўшиғи).

Битта формаси эса баъзи гапларда такрорланганидагина ҳол вазифасини бажаришга мос бўлади: *Бойваччалар ҳам маҳрамларни битта-битта ушлаб қолди* (Ф. Йўлдош ўғли, Алпомиш). Бу гапдаги *битта* сўзини такрорламай *ушлаб қолди* -феъл билан бирикчириб бўлмайди. Демак, уни такрорлаш аниқловчи ёки ҳол вазифасида қўлланш имкониятини кенгайтириб юборади. Чунки такрорий форма шу функциялар учун мосдир.

Минг ва **миллион** совлари такрорланганида отлар каби аниқловчи ва, қисман, ҳол вазифасини бажаришга мос бўлган функционал формага эга бўлади. Солиштиринг: *Тонгни кутар қувноқ, минг-минг кўз.* (Мирмуҳсин).

Бугун шундай кунки,

Минг-минг одамларнинг

Эрка етган, бахт топган кунки. (Ўша ерда).

Айтнинг, нега менинг онам тугмадикан илгари,

Миллион-миллион партизанлар — кўнгиллар сингари. (Ф. Ғулом)

VI. Такрорланган мимемалар (тақлидий сўзлар) бу жиҳатдан жуда характерли. Такрорланмаган формадаги мимема кўпроқ айрим сўз-гап сифатида қўлланишга мойил бўлади. Аммо такрорланган мимема гапда ё аниқловчи ёки ҳол вазифасини бажаради. У кесим вазифасида кам қўлланади. Солиштиринг: *Аниқловчи: У эриб билч-билч лойса аралашган ифлос қор ва балчиқ сув билан тиззага қадар тўлган кўчанинг бир четидан ўтиб, ...ҳар қадамда «ё пирим!» деб базўр кўчага чиқдик* (Ойбек, Қутлуғ қон).

Кўкда, дарахтлар устида гуж-гуж юлдузлар ёнади (Ойбек, Қутлуғ қон).

Жарақ-жарақ нўллар ишлаб олди («Қ. Ўзб»).

Ҳол: Совуқ шамол учади гув-гув (Мирмуҳсин, Уста Ғиёс). *Собир... яхна кўк чойни култ-култ ютиб, чопиққа киришди.* (Ойбек, Ол. вод. шаб.). *Айвон ёқасидаги икки туп шафтоли орасидан тушган ой нури йиғилп юзида қўланка аралаш жим-жим титрайди.* (Ойбек, Қутлуғ қон).

Шилт-шилт тушар юлғунсон қамчи (Мирмуҳсин, Уста Ғиёс).

Кесим: *Бу ерда халта-хулта кўтарган косиблар, ...ҳар хил увада қашшоқ лиқ-лиқ* (Ойбек, Қутлуғ қон).

Усталарнинг тешалари тақ-тук...

Янги иморатлар қурилар

(Мирмуҳсин, Яшил қишлоқ).

Лекин денгизда соз, сувимиз лим-лим... (Мирмуҳсин, Михлар ҳақида баллада).

Кўриб ўтилган функционал-грамматик формалар сўз ўзгартиш формаларидан илгари ясалиб, сўзларнинг гапда бирикиши учун замин тайёрлайди. Ҳақиқий синтактик алоқани эса бошқа формалар — сўз ўзгартиш формалари ифодалайди.

II. СЎЗ ЎЗГАРТИШ ФОРМАЛАРИ

Сўзнинг нутқдаги бошқа сўз билан қандай боғланганини, алоқасини ифодалайдиган шакл ўзгартиши сўз ўзгартиш формаси дейилади. Бунда предмет ёки ҳодисанинг табиатига, моҳиятига бевосита алоқадор бўлган бирон белги билдирилмайди. Демак, сўзнинг лексик маъноси, деярли, ўзгармай қолади. Сўз ўзгартиш формаларида

лексик маънога реляцион маъно кўшилади. Реляцион маъно сўз формаларининг гапда ўзаро муносабати нимадан иборат эканлигини билдиради. Гапдаги эргашли бирикмалар ана шу реляцион муносабатлар туфайли юзага келади. Чунончи, қаратқич, қаралмиш, айрим сифатловчи-сифатланмиш, аниқловчи -аниқланмиш, тўлдирувчи-кесим, ҳол- кесим, кесим-эга муносабатлари сўз ўзгариш формалари орқали ифодаланади. Сўз ўзгартиш формаларининг айримлари сўзлар орасидаги соф (ёки, асосан, соф) реляцион муносабатлари, баъзилари реляцион муносабатлари кўрсатиш билан бирга, турли модал маъноларни ҳам ифодалайди. Шунинг учун сўз ўзгартиш формаларини икки гуруҳга ажратиш керак:

1. Соф релятив (ёки соф сўз ўзгартувчи) формалар.

2. Аралаш-релятив формалар.

1. Соф релятив формалар

Сўзларнинг соф релятив (ёки соф сўз ўзгартувчи) формалари сўзларнинг гапдаги синтактик алоқаларини — қаратқич-қаралмиш, тўлдирувчи-кесим, ҳол- кесим, кесим-эга муносабатларини ифодалайдиган форма турларидир. Соф релятив формаларга эгалик, келишак, шахс-сон (ёки предикативлик) формалари қаради.

А. Эгалик формалари. Эгалик формалари ўзбек тилида олтига бўлиб, уч шахснинг бирлик ва кўплик сонларига бўлинади. Учинчи шахс ега бирлик ва кўплик формалари шаклан бир хилдир. Демак, эгалик формалари парадигмаси олтига форма тилини ўз ичига олади, аммо реал жиҳатдан у бешта сўз формасидан ташкил топган.

Эгалик формалари парадигмасидаги I шахс формаси шу форма негиздан англашилган предмет ёки предметлик тушунчасининг сўзловчига (яъни кишилик олмоши билан ифодаланадиган I шахсга), II шахс формаси ўша предмет ёки предметлик тушунчасининг тингловчига (яъни кишилик олмоши билан ифодаланган II шахсга), III шахс формаси ўша предмет ёки предметлик тушунчасининг ўзга шахсга (яъни кишилик олмоши билан ифодаланган III шахсга) тааллуқли эканини билдиради.

Масалан:

Бирлик	кўплик
I шахс-(менига) ишим	(бизнинг) - ишимиз
II шахс-(сенига) ишинг	(сизнинг) - ишингиз, (сизларнинг) - ишларингиз
III шахс— (унинг) иши	(уларнинг) иши ⁶¹⁶

Кўриниб турибдики, III шахс формасининг бирлик ва кўпчилиги синтагматик равишда, яъни III шахс кишилик олмошининг бирлик ёки кўплик формаси билан бириктишига қараб фарқланади⁶¹⁷.

Б. Келишак формалари. Келишак формалари⁶¹⁸ шу форма негиздан англашилган предмет ёки предметлик тушунчасининг бошқа бир мустақил тушунчага (ҳаракат, белги, предмет тушунчасига) тобе эканини кўрсатади. Гарчи келишакларга умумий равишда бир сўзнинг бошқасига тобеллигини кўрсатадиган грамматик формалар дейилса ҳам, барча келишаклар ҳам тобелик ифодалаш учун хизмат қилавермайди. Бу умумий таърифдан бош келишак мустаснодир. Чунки қаратқич, жўналиш, тушум, ўрин-пайт ва чиқиш

⁶¹⁶ Жонли тилда кўпроқ, -ларингиз билан ясалган форма қўлланади.

⁶¹⁷ Эгалик формаларининг маъно ва ситхстик хусусиятлари, ўзбек тили грамматикасига бағишланган дарслик ва қўлланмаларда етарли баён қилинган. Шунинг учун биз бу масалага тўхтамадик.

⁶¹⁸ Ўзбек тилидаги келишаклар ҳақида қаранг: А й ю б Фулом. Ўзбек тилида келишаклар (ФА Ўзбекистон филмаларининг асарлари, II серия; Филология, 2-китоб. Тошкент. 1941, 3— 85-бет); Ҳ. Комилова. О внимательном пажеже в узбекском языке («Учёные записки» ГПИИ им. Низами, серия общественных наук, вып. I, Ташкент, 1947, 51—58-бетлар); Р. Расулов . Ўзбек тилида бош келишак ва унинг грамматик функциялари («Учёные записки» Андижанского ГПИ, том I, Андижан, 1954, 56—73-бетлар; ўша автор. Ўрин келишакнинг маъноси ва грамматик функцияси (кўрсатилган тўшум, 1956, 65—85-бетлар); А. Н. Кононов. Грам. совр. узб. лит. яз.... 1960, 90—103-бетлар; М. Мирзаев, С Усмонов, Н. Расулов. Ўзбек тили, ...97—102-бетлар.

келишиклари отларнинг бошқа сўзларга тобеланиш йўли билан боғланиши учун хизмат қилса, бош келишик, аксинча, бошқа сўзнинг бош келишикдаги отга тобе эканлигини кўрсатади. Масалан, кесим вазифасидаги сўз бош келишикдаги от эгага тобе бўлади. Шунинг учун бош келишик тўғри келишик (прямой падеж) дейилади, қолган бешта келишик эса воситали келишиклар (косвенные падежи) дейилади. Бош келишикдаги от ҳамма вақт муस्ताқил бўлавермайди. Бош келишик формасидаги от ўрни билан бошқа сўзга тобе бўлиши ҳам мумкин. (Бунга кейинчалик махсус тўхталлинади). Шунинг учун туркий тилларда тўғри келишик билан воситали келишиклар орасига қатъий чегара қўйиб бўлмайди. Келишикларни бу хилда иккига ажратиш нисбийдир.

Маълумки, келишик формасидаги отлар от ва феълдан ташқари баъзан сифат, сон, олмош, ундов ва равишларга ҳам боғланади. Шунинг учун келишикларни, юқорда кўрсатилганидек, иккига ажратиш ҳам қатъий характерга эга эмас. Масалан: *Қўён Ойдан узоқ. Ватан халқимизга азиз каби*. Няхоят, сўзларнинг лексик маъносига қўшадиган грамматик маъноларга кўра келишикларни икки гурпуга ажратадилар:

1. Грамматик келишиклар.

2. Ўрин келишиклари. (ёки локатив келишиклар). Грамматик келишиклар сўзларнинг грамматик муносабатини кўрсатади. Бош, қараткич, тушум келишиклари шундай грамматик келишиклар ҳисобланади. Ўрин келишиклари эса ҳаракатнинг бажарилиш ўрни ва пайғини ифодалаш учун хизмат қилади. Булар жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишикларидир. Бу ерда ҳам бу икки гурпуни боғлайдиган звено бор. Бу шундан иборатки, ўрин келишиклари баъзан грамматик муносабат ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. Ўрин келишикларидagi отларнинг феъл кесимга тобелиги бунга мисол бўлаолмасди. Масалан, *пахтага қара, қаламдан ол* каби. Бунга яна шуни ҳам қўпиш лозимки, ўрин келишикларининг маъно ва функциялари аслида грамматикдир. Шунинг учун грамматик келишиклар ва ўрин келишиклари деб ажратиш фақат традицион тушунча сифатидагина эсга олинини мумкин.

Келишик формаларидаги сўзларнинг бошқа сўзлар билан алоқага кириши икки хил: 1. Келишиклар от⁶¹⁹ билан отни боғлайди. Қараткич келишиги, қисман, бош келишик ана шундай. Масалан: *шаҳар маркази, Қаримнинг китоби, пахта — техника ўсимлиги*. 2. Келишик отни феълга боғлайди. Булар тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишикларидир. Масалан: *столга қара, столни кўтар, столда ётибди, стол қўйди, столдан тўшди* каби.

Бош келишик формаси турланиш системасида шартли равишда бошқа формалар учун «бошланғич». «асос» форма ҳисобланиб, унинг кўрсаткичи — аффикси йўқ. Бош келишикдаги турдош отларнинг кўп қисми предмет маъносини ифодалашдан ташқари, белги маносини ҳам аяглайтиши мумкин. Бу отнинг синтактик вазифаси билан зич боғланган ҳодисадир. Ўзбек тилида бош келишикдаги от бир неча синтактик вазифани— эга, ундалма, атов гап, нзоҳловчи, кесим, сифатловчи аниқловчи, равиш ҳоли, пайт ҳоли ва бошқа вазифаларни бажаради.

Қараткич келишиги формаси ундан кейин турувчи отдан англашилган предметнинг шу келишикдаги отдан англашилган предметга қарашли эканлини, ҳослигини билдиради. Масалан: *Эркиннинг дафтари*. Қараткич келишиги формаси адабий тилда — нинг аффикси орқали шаклланади: *китоб-нинг, қалам-нинг, бола-нинг, ота-нинг* каби. Баъзан поэзияда қараткич келишиги аффикси тушум келишиги билан бир хилда -н шаклида ҳам қўлланади. Солиштиринг: *Бу Ватан — ўзбек халқини тупроғи*

Муқаддас, даҳлисиз, буни билиб қўй. (Ғ. Ғулом).

Одамнинг ҳуқуқин бизга ўргатган

Халқлар бобосининг рузига қасам. Мен — азиз одам (Ғ. Ғулом). Бу мисоллардаги

⁶¹⁹ Келишик формаларида қўлланган бошқа туркум сўзлари ҳам шу ҳисобга киради.

халқин сўзи қаратқич келишигида бўлиб *хўжуқин* сўзи тушум келишигидадир. Қаратқич келишигида от, одатда, эгалик аффикси олган бошқа бир от билан грамматик жиҳатдан боғланган бўлади ва унинг аниқловчиси ҳисобланади. Бунда қаратқич келишигидаги от билан эгалик аффикси олган от орасида бошқа сўзлар (сифатловчилар) бўлиши ҳам мумкин. Масалан: *Пахтанинг янги сортлари етиштирилди*. Баъзан қаратқич келишигидаги кишилик олмоши эгалик қўшимчаси олмаган от билан бирикади... Бу ҳол I ва II шахсларнинг қўплик формаларидагина бўлади: *бизнинг колхоз, сизнинг колхоз* каби. Отларда эса бу ҳодиса учрамайди. Солиштиринг: *Бизнинг янтоқлардан ҳалво пийсандай, Бизнинг қамчишлардан шакар тўкилур*. (Ғ. Ғулом). Қаратқич келишиги формалари маъно ва шакл жиҳатидан икки хил: 1. Белгили қаратқич келишиги формаси. 2. Белгисиз қаратқич келишиги формаси.

Белгили қаратқич келишиги предметнинг қаратқич келишигидаги от англатган аниқ, белгили предметга қарашлилигинин, хослигини ифодалайди. Масалан, *колхознинг боғи*. Бунда нутқдан маълум бўлган белгили бир колхозга қарашли бўлган боғ ҳақида гап боради. Белгили қаратқич келишиги формаси, биринчилан, *-нинг* аффиксига эга бўлса, иккинчидан, юқорида айтилганидек, аниқлик, маълумлик маъносини ташийд.

Белгисиз қаратқич келишиги эгалик қўшимчаси олган отдан англашилган предметнинг қаратқич келишигидаги от англатган предметга алоқадор ҳодиса эканлигини, шунингдек, қаратқич келишигидаги отнинг эгалик қўшимчаси олган отга нисбатан белги эканлигини ифодалайди. Масалан: *ватан ишиқи, тонг чови, колхоз боғи* ва бошқалар. Белгисиз қаратқич келишигидаги от ўзидан сўнгги от билан маъно жиҳатидан жуда зич боғланган бўлиб улар орасига бошқа сўз киритиш мумкин эмас. Шунинг учун улар битта составли сўз каби қўлланади.

Қаратқич келишигининг белгили формаси билан белгисиз формаси баъзан бири-бирига тенг келса ҳам, кўп ҳолларда улар орасида маъно айирмаси бўлади. Масалан, *Фарзанд шодлиги онани қувонтиради* гапдаги *фарзанд* сўзи белгисиз қаратқич формасида қўлланган бўлиб, у шодликнинг белгисини ифодалайди. Бу гапда фарзандга алоқадор бўлган *шодлик* онага тааллуқлидир (яъни *она шод*). Агар шу гапдаги *фарзанд* сўзи белгили қаратқич келишиги формасида қўллansa, *она эмас, фарзанд шод бўлган бўлади*, энди *фарзанд* сўзи шодликнинг субъектини англатади: *фарзанднинг шодлиги онани қувонтиради*. Шунинг учун белгили ва белгисиз формаларни ўз ўрнида қўллаш лозим. Бу гапнинг мазмуни ва қурилиши билан боғланган ҳодисадир.

Белгили қаратқич келишиги баъзан аффиксиз қўлланиши ҳам мумкин. Бундай пайтда *-нинг* аффиксининг тушиб қолганлиги билиниб туради, уни белгисиз қаратқич келишиги билан аралаштирмаслик керак Чунки белгили қаратқич келишиги қўшимчаси тушириб қолдирилган бўлиб, уни ўз ўрнига қўйиш билан бирикма нормал ҳолатга эга бўлади. Масалан: *Илҳомов нутқи — Илҳомовнинг нутқи* каби.

Тубандаги ўринларда белгили қаратқич келишиги аффиксиз қўлланган ҳисобланади:

1. Атоқла от қаратқич аниқловчиси бўлиб келганда: *Гулишан кўзи тиниқ самода* (Ойбек).

2. Қаратқич аниқловчиси бўлган от қўплик аффикси (*-лар*) ёки эгалик аффикси олган бўлса, *-нинг* қўшимчасининг тушиб қолганлиги билиниб туради. Масалан: *Чақнар кўзлар оташи* (Ойбек). *Халқимиз истади. Геологлар дусти*. (Қ. Ўзб.)

3. Уюшқ қаратқич аниқловчиларининг олдингилари аффиксиз формада бўлиб, сўнггиси аффиксли формада бўлиши мумкин: *Аҳмад, Қарима ва Тўлқинларнинг оталари табдиркор*.

Аффиксиз қаратқич келишигининг тушиб қолган кўрсаткичини ўз ўрнига қўйиш мумкин. Бу билан маънода ўзгариш юз бермайди. Аксинча, нутқнинг тўғри тузилганлиги, тўлалиги сезилиб туради. Қаратқич келишиги формалари бир предметнинг бошқа предметга қарашли эканини (бу — асосий маъно), предметлардан бири бошқасининг

қисми эканлини, предмет ёки ҳодисанинг манбаини, белгивнинг эгаси эканликини, иш-ҳаракатнинг субъекти эканликини, ўрин ва вақтга муносабатни ва шу каби бир қатор грамматик маъноларни билдиради. Қаратқич келишиги формасидаги отнинг қандай грамматик маънога эга бўлиши ўша отнинг семантик хусусияти билан бевосита боғлиқдир.

Тушум келишиги формаси. Бу келишикдаги от соф предмет маъносини англатади ва, одатда, ўғимли феъл билан бирқади. Масалан, *китобни ол, болаларни чақир* каби. Тушум келишиги ҳозирги адабий тилда **-ни** аффикси орқали шаклланади. Поэзияда баъзан **-н** шаклида ҳам қўлланади. Бироқ бунда **-н** аффиксидан олдин эгалик аффикси бўлиши лозим: *Иккита чанокнинг пахтасин олсанг, энг ози бир галтак чйрон ип бўлур* (Ғ. Ғудом). Тушум келишигидаги от гапда фақат воситасиз тўлдирувчи бўлиб келади: *Фирма ерларини ҳозир трактор билан ҳайдаб, трактор билан экамиз.* Тушум келишиги формаси маъно ва шакл жиҳатидан, қаратқич келишиги сингари, икки хил: белгили тушум келишиги формаси; белгисиз тушум келишиги формаси. Тушум келишиги аффикси **-ни** (ёки **-н**) мавжуд бўлган форма белгили тушум келишиги формаси дейилади: китобни, дафтарни, ишни каби.

Белгисиз тушум келишигидаги от ҳаракат ўтган объектни (предметни) ҳам, ҳаракат белгисини ҳам англатади. Масалан, *Қизлар пахта тераёттирлар.* Бунда қизлар нима тераёттир-лар? — деган сўроқни ҳам, қизлар нима ип (ёки қанақа ип) қилаёттирлар? — деган сўроқни ҳам бериш мумкин. Белгисиз тушум келишигидаги от феъл кесим билан маъно ва грамматик жиҳатдан жуда зич боғланган бўлиб, улар орасига бошқа сўз сиғдириш мумкин бўлмайди. (Шунинг учун бундай бирикмалар мураккаб феъл даражасига ҳам бориб етади). Масалан: *Биз соат саккизда чой ичдик* Агар чой сўзидан сўнг бошқа сўз киритилса, чой сўзини белгили тушум келишигида қўллаш лозим бўлади. *Биз чойни соат саккизда ичдик.* Олмош, сифат, сифатдош ва сонлар белгисиз тушум келишиги формасида воситасиз тўлдирувчи вазифасини бажара олмайдди. Бу вазифани бажариш учун улар фақат белгили тушум келишигида бўлишлари лозим.

Жўналиш келишиги формаси оддан англашилган предметнинг иш-ҳаракат йўналтирилган ўрин, вақт, сабаб эканлигини ёки иш-ҳаракатнинг бажарилишида восита эканлигини ифодалайди. Жўналиш келишиги **-га** аффикси орқали шаклланади. Фольклорда, баъзан шеваларда, эски адабий тилда жўналиш келишиги аффикси **-а** шаклида ҳам учраши мумкин: *Кунботир ўйлади: ...«сени зиндондан мен тортиб олганман,— дер, бетима айтмаганди, ичиди айтар...»* (Э. Жуманбулбул). *Дардима бечораликдан чорайи топмас эдим* (Фуркат).

Ўрин -пайт келишиги формаси шу келишикдаги оддан англашилган предметнинг иш-ҳаракат учун ё бошқа бир предмет учун бўлган ўрин, вақт эканлигини, ёки иш-ҳаракатнинг бажарилишида восита эканлигини ифодалайди. Бу келишик формаси **-да** аффикси (ёки унинг фонетик вариантлари) билан шаклланади: *мактабда, китобда, тунда* каби.

Чиқиш келишиги формаси оддан англашилган предмет, иш-ҳаракатнинг бошланиш, келиб чиқиш, ажрალიш ўрни, манбаи, вақти, сабаби ёки иш-ҳаракатнинг бажарилишида восита эканлигини ифодалайди. Чиқиш келишиги **-дан** аффикси орқали шаклланади. Эски адабий тилда бу аффикс **-дин** шаклида ҳам қўлланган:

Кишиким илму фандин бохабардур

Халойиққа бақидру мўтабардур (Фуркат).

Келишик формалари синтетик ҳолда бирон хил модал маъно билан мураккаблашмайди. У кўмакчилар билан қўллангандагина бундай хусусиятга эга бўлиши мумкин (бу ҳақда кейинроқда).

В. Шаҳ-сон формалари. Мустақил сўзлар гапда кесим вазифасини бажарганида эганинг ҳаракати ё ҳолатини, ким ё нима эканлигини, қандай ёки нечта эканлигини

англатадиган формада бўладилар. Бундай форма шахс-сон (ёки предикативлик⁶²⁰) форма си дейилади. Шахс-сон формаларнинг синтетик типи махсус шахс-сон аффикслари ёрдами билан ясалади. Аммо баъзан бундай аффикс бўлмаслиги ёки фақат кўплик аффиксигина (-лар) иштирок этиши мумкин. Масалан, буйруқ-истак майлининг II шахс бирлигида, яъни ўтган замон формасининг III шахс бирлигида шахс-сон аффикси мавжуд эмас; яъни ўтган замон, шарт феълларининг III шахс кўплигида эса фақат кўплик ифодаланиб, шахс маъносини ифодаловчи махсус аффикс йўқ. Кўплик аффикси шахс маъносини ҳам ифодалай беради, дейиш тўғри бўлмас эди. Чунки у III шахсга ҳам, II шахсга ҳам қўшила олади. Солиштиринг: *борсалар (III ш.) — борсанлар; борингилар (II ш.) — борсинлар (III ш.) ва бошқалар*. Демак, -лар аффикси сўз ўзгартувчи эмас.

Шахс-сон формалари эгалик формалари сингари уч шахс ва икки сон (бирлик ва кўплик) формаларидан иборат бўлган уч хил тусланиш парадигмасини ташкил этади:

Биринчи парадигма майл ва замон маънолари ёки -са аффикслари билан ифодаланган соф феълларга хос: *бордим, бординг, борди; борсам, борсанг, борса; бордик, бордингиз...* каби.

Иккинчи парадигма отларга (кенг маънода) равишдош ва сифатдош формаларига хос: *қариман, қарисан, қари; борганман, боргансан, борган; борибман, борибсан, борибди; қаримиз, қарисиз...* каби.

Учинчи парадигма буйруқ-истак майлигагина хос: *борай, бор, борсин; борайлик, борингиз, борсинлар* каби.

Шахс-сон формалари бажарувчи шахсни, шу орқали кесимнинг эгага мослашишини ифодалайди. Бунда, одатда, кесим эгага тобе деб ҳисобланади. Афтидан бу қонда грамматик жиҳатдан кўра, мантқиқий жиҳатни кўзда тутса керак. Аммо гап мазмунига қараганда, кесимнинг фикр ифодалашдаги аҳамияти бошқа бўлақларникига (ҳатто эгага) нисбатан ҳам устун туради.

Эгалик ва шахс-сон формалари реляцион маънолардан ташқари, баъзан модал маънолар ҳам ифодалайди (хурматлаш, кесатиқ, камтарлик ва бошқа шу кабилар). Солиштиринг: *Бирпас шабадаланинг, райком болам,—деди чол... Қани, бир тўёла чой ичсинлар* (Ойбек. Ол. вод. шаб.). Аммо модаллик бу формалар учун характерли эмас. Чунки улар кўпинча «соф» грамматик муносабатни ифодалайди. Бир сўзнинг эгалик, келишик ва предикативлик формалари кетма-кет бир-бирларидан ясалиши мумкин; (Мен уз) *Ватанимдан* каби. Бунда келишик формаси эгалик формасидан, шахс-сон формаси келишик формасидан ясалган.

2. Аралаш-релятив формалар

Морфологик усулда ясалган сўз ўзгартиш формалари (синтетик сўз ўзгартиш формалари) синтактик муносабат маъносини «соф» ҳолда ифодалайди. Аммо сўзларнинг кўмакчилар, тўлиқсиз феъллар, баъзи модал сўзлар ва юкламалар ёрдами билан грамматик муносабати ифодаланганида, бу муносабат маъноси (хусусан, келишик маъноси) мураккаб бўлади. Грамматик муносабат маъносига модал маъно ҳам қўшилади. Бундай модал маъно ноаниқлик, тахминийлик, биргалик мустақил ўхшатиш (*муздай* — формасида ўхшатиш маъноси мустақил эмас, шунинг учун бунда кўпроқ ички ўхшашлик англашилади, аммо *муз каби* формасида ўхшатиш мустақил, ташқи ўхшашликдир, шунинг учун муздай сув бўлиши мумкин, бироқ *муз каби сув* бўлмайди)⁶²¹ таъкид, сўроқ кабилар бўлиши мумкин.

Маълумки, юқорида, модал формаларнинг маъно хусусиятлари ҳақида гап борганида, лексик маънога турли модал маънолар қўшилиши бу формалар учун

⁶²⁰ Предикативлик формаси терминининг маъноси кенг. У аналитик усулда ҳам тузилади

⁶²¹ Шунинг учун маъно жиҳатдан -дай (-дек) аффикси билан ясалган сўз каби кўмакчисини мустақил сўзга бариқлигидан аналитик формага тенг эмас. Солиштиринг: *Озгина ўрик қайнатувдим, муздеҳ турибди (Х. Ҳакимзода, Паранжи сирларидан бир лавҳа)— ..ўрик қайнатувдим, муз каби турибди*. Кейинги форма шу гап мазмунига мос эмас.

характерли эканлиги айтилган эди. Аралаш-релятив формаларда модал маъно лексик маънога қўшилмайди, балки сўз ўзгартиш формасининг маъносига, келишик маъносига, шунингдек, майл ва замон маъноларига қўшилади. Бошқача айтганда, лексик маъно эмас, грамматик маъно мураккабланиши. Аралаш-релятив формалар грамматик маънонинг характерига кўра икки гурпуага бўлинади: Модал-релятив формалар. Б. Реляцион-модал формалар.

А. Модал-релятив формалар. Ҳам модал маънони, ҳам синтактик муносабатни ифодалайдиган формалар модал-релятив формалар деб аталди. Модал-релятив формаларда грамматик муносабат маъноси сўз формасининг энг сўнгги грамматик маъноси бўлганлигидан, у формани яхлит бир «функционал сўз» сифатида мужассамлаштирувчи, бирлаштирувчи маъно деб ҳисобланиши мумкин.

Модал-релятив формалар тузилиш жиҳатидан икки хил типни ўз ичига олади:

1. Аналитик формалар;

2. Синтетик-аналитик (ёки аралаш) формалар.

Аналитик формалар сўз ўзгартувчи аффикси бўлмаган мустақил сўзнинг ёрдамчи сўз билан бирикишидан туғилади. Бунда ёрдамчи сўзлардан *билан, учун, каби, сингари, сари, орқали, сайин, бўйлаб, бўйича, узра* (арх.) кўмакчилари, *эди, экан* тўлиқсиз феъллари, *эмас* сўзи ва бошқалар иштирок этади. Масалан, *мактаб сари, Қарима экан, билган эди, борган эмас, Қарима эмас* каби.

Синтетик-аналитик формалар сўз ўзгартувчи аффиксга эга бўлган мустақил сўзнинг ёрдамчи сўзлар, баъзи бир модал сўзлар билан бирикишидан туғилади. Бунда ёрдамчи сўзлардан жўналиш келишигидаги от билан бирикадиган *қадар, довуру, кўра, қараб, қараганда, яраин, томон* кўмакчилари, чиқиш келишигидаги от билан бирикадиган *илгари, бурун, аввал, кейин, бери, буён, бошқа, ташқари, бошлаб, тортиб* кўмакчилари, қараткич келишигидаги баъзи олмошлар билан бирикадиган *учун, билан* кўмакчилари ва ўрин келишиклари билан бирикадиган *олд, ҳузур, ост, уст, таг, орқа, ён, ора, ўрта, ич, тўғри, ҳақ* каби кўмакчи отлар⁶²², тусловчи ёки эгалик аффикси олган соф феъл формалари сифатдош, ҳаракат номн формалари билан бирикадиган *бўлмоқ, бор, йўқ, керак, лозим, зарур, мумкин, шарт* сўзлари иштирок этади. Масалан: *шаҳарга довуру, Қаримадан илгари, ўшандан бери, сенинг учун, бизнинг учун, шунинг билан, менинг билан, клуб олдида, стол устида, мактаб ёнида, кўрганнинг бор, "олганим йўқ, билишинг керак, олишинг мумкин, борганинг шарт* кабилар.

Модал-релятив формаларни грамматик хусусиятларига кўра аттрибутив-объектив характердаги модал-релятив формалар ва предикатив характердаги модал-релятив формалар деб иккига ажратиш мумкин.

а) аттрибутив-объектив характердаги модал-релятив формалар. Атрибутив-объектив характердаги формалар отларнинг кўмакчилари билан бирикишидан ҳосил бўлиб, турли модал (қисман, дериватив) маъноларни ифодалаган ҳолда, гапда аттрибутив вазифани (аниқловчи, ҳол) ёки тўлдирувчи вазифасини бажаради, Масалан, *осмондан муштум сингари тош тушиди. Муштум сингари (каби) — аниқловчи. Ватанимиз тонг каби гўзал. Тонг каби —ҳол. Пахтаи машина билан терамиз. Машина билан — тўлдирувчи ва ҳ.к.* Шуни айтиш керакки, *каби, сингари* (арх. *янгиле*) кўмакчилари равиш ясовчи деб ҳисобланадиган *-дай (-дек)* аффиксига, *қадар, довуру* кўмакчилари эса *-гача* аффиксига маънодошдир. Шу жиҳатдан бу кўмакчиларда дериватив маъно ифодалаш хусусияти борлигини эътироф қилишга тўғри келади. Тўғри, *-дай (-дек)* ва *-гача* аффиксларини соф сўз ясовчи деб бўлмайди. Уларда сўз ўзгартувчиларга хос бўлган

⁶²² Кўмакчи ва кўмакчи отлар ҳақида қаранг: проф. А. Н. Кононов. Последеги в современном узбекском языке, Ташкент, 1951; Ш. Ш о б д у р а х м о н о в. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар, Тошкент, 1953; А. А. К о л я н о в а. Последеги в служебные имена в узбекском языке (Труды Института языкознания АН, том III, 1954, 188—211-бетлар).

реляцион маъно ҳам мавжуд. Бу, айниқса, -дай (-дек) аффикси олмошларга кўшилганида (*мендай, сендай, бундай, ҳаммадай, ҳар кимдай ва б.*) аниқ кўринади. Кўшма ясовчи бўлган -гача аффиксининг таркибда жўналиш келишиги аффикси -га нинг борлиги унинг, деривацион маънодан ташқари, реляцион маънога ҳам эга эканлигини кўрсатади. Шундай қилиб, -дай (-дек) ва -гача аффиксларига маънодош бўлган кўмакчилар ҳам деривацион, ҳам реляцион маъноларга эгадир. Қолган кўмакчилар бундай эмас.

Атрибутив-объектив ҳаётлардаги модал-релятив формаларнинг кўпчилиги келишак маъносини мураккаблаштиради, шу билан бирга, ўзидан олдинги мустақил сўзнинг (айниқса от ва от хусусиятига эга бўлган сўзларнинг) бошқа сўзларга (хўпроқ, феълга) грамматик жиҳатдан тобе эканлигини ифодалайди. Масалан, (*юзини*) кўчага ўғирди бирикмасида ҳаракатнинг йўналиши (кўчага) аниқ, аммо (*юзини*) кўча томонга ўғирди бирикмасида ҳаракатнинг предмета йўналиши ноаниқ, умумийдир. Бунда юзнинг аниқ равишдош, худди кўчага ўғрилиши шарт эмас. Солиштиринг: *Сув саройнинг тепа томонини босиб, дарвоза томонга оқди* (Ш. Саъдулла, Полвон Качал). Шу кўмакчилик конструкцияни синтетик конструкция билан алмаштирсак, ҳаракатнинг объект устига аниқ ўтганлиги ёки аниқ йўналганлиги аниқлашади: *Сув саройнинг тепасини босиб, дарвозага оқди*. Кўришиб турибдики, бу икки хил конструкция том маънода бир-бирига тенг эмас.

Юқоридаги кўча томонга, дарвоза томонга формаларини кўчага томон, дарвозага томон тарзида ҳам тузиш мумкин. Бунда ҳам тахминийлик, аниқсизлик маънолари аниқлашиб туради. Яна солиштиринг: *Лекин бойнинг кўрзони орқали ўтиб, ... Йўлчини кўриб қолди* (Ойбек, Қутлуғ қон) — *...бойнинг кўрзонидан ўтиб ...*

Бу сўроқда олам ва олам

Омон учун ҳасрат билан зам

(Х. Олимжон, Зайнаб ва Омон). — *Омонга ҳасрат билан зам.*

Синтетик формалардаги грамматик муносабат маъносининг бевоситалиги, энчилиги гап қурилишида мақсадга мувофиқ келавермайди. Ана шундай пайтда кўмакчилар ёрдамида тузилган формалар қўл келади. Шунинг учун аналитик ёки синтетик-аналитик формалар ҳар доим синтетик формаларга маънодош бўлмайди. Шу муносабат билан ўзбек тилшунослигида кенг тарқалган бир фикрга — кўмакчилар келишик маъносини конкретлаштиради, деган фикрга тўхтаб ўтишга тўғри келади. Масалан, ЎзФА томонидан нашр қилинган «Ҳозирги замон ўзбек тили» асарида кўмакчилар «келишик аффикслари орқали бериладиган маънони тўлдирди, аниқлайди...» дейилган⁶²³. У. Турсунов ва Ж. Мухторовлар ҳам бу фикрни қўллаб-қувватлайдилар: кўмакчилар «келишик аффиксларига қараганда маънони кўпроқ аниқлайди, конкретлаштиради»⁶²⁴.

Кўмакчилар келишикка маънодош бўлган чоғда, аслида, маънони конкретлаштирмайди. Бунда юқорида айтилганидек, келишик маънони ноаниқлик кучайтириш каби маънолар билан тўлдирилади. Солиштиринг: *Бир кишининг устидан билиб-билмай гапирилган гапга ишонгандан кўра ўша кишини синаб кўриши, уни тузатиши бизнинг вазифамиз* (Х. Шамс, Душман)... *Гапирилган гапга ишонгандан ўша кишини синаб кўриши ...* Бу гапда чиқиш келишиги ифодалаган қиёслаш маъноси кўра кўмакчиси орқали яна ҳам кучайтирилади. Шундай қилиб, кўмакчилар икки хил вазифани бажаради: биринчидан, ўзидан олдинги сўзнинг ўзидан кейинги сўзга бўлган синтактик муносабатини ифодаласа, яъни келишик аффиксларига хос функцияни бажарса (аммо бунда сўз ўзгартиш парадигмаси ҳосил қилмайди), иккинчидан, келишик аффиксининг маъносини тўлдирди, мураккаблаштиради, кучайтиради. Бу хусусият, рус тилидаги олд кўмакчиларида ҳам мавжуд эканлиги рус тилшунослари томонидан қайд қилинган.

⁶²³ Ҳозирги замон ўзбек тили. Ф. Камол таҳрири остида, Тошкент, 1957, 495-бет.

⁶²⁴ Турсунов, Ж. Мухторов. Ҳозирги замон ўзбек тили. Морфология, Самарқанд, 1963.

Масалан, В. В. Виноградов бу ҳақда шундай деб ёзди: «... олд кўмакчиси келишикларнинг маъноларини қувватлаб ва кучайтирибгина қолмайди, балки уларни у ёки бу томондан тўлдирди, махсуслаштирди, мураккаблаштирди»⁶²⁵. Мана шу икки хусусият туфайли кўмакчилар иштирокида тўзилган аналитик (ёки аралаш) типдаги формаларни на соф сўз ясаш формасига, на соф модал формага, ва на соф сўз ўзгартиш формасига киритмай, алоҳида модал-релятив форма деб ажратишга тўғри келади.

Кўмакчилик формаларининг келишик формаларига ўхшаш функцияни бажаришларига қарамай, маълум парадигма ҳосил қилмаслиги ёки бирон парадигма системасидаги маълум бир элемент (форма) бўла олмаслиги ҳам уларни тўғридан-тўғри келишикларга тенглаштиришга йўл бермайди. Демак, бунда ҳақиқий маънодаги сўз ўзгартиш формаси йўқ. Бироқ бундан, кўмакчилар ёрдамида аналитик (ёки синтетик-аналитик) форма ясалиши мумкин эмас экан, деган хулоса чиқмайди. Масалан, Т. А. Бертагаев ана шундай хулосага келади: «Кўмакчилар турланиш парадигмасига кирмайди, улар қўшимча маъно қўшиб, келишикларнинг маъно системасининггина кенгайтиради. Шунинг учун кўмакчилик бирикмалардан аналитик формалар туғилмайди, улар фақат аналитик конструкциялардир»⁶²⁶. Кўмакчилик аналитик формаларни сўз бирикмасига тенг дейишга бир қанча сабаблар йўл қўймайди. Бу сабаблар бу икки ҳодиса орасида ўзига хос бўлган, уларни бир-биридан ажратадиган хусусиятларнинг мавжудлигидан келиб чиқади. Бу хусусиятлар:

1. Кўмакчилик форма кейин келадиган сўз (от, сифат, феъл) билан грамматик алоқага киришиш қобилиятига эга бўлади. Мустақил сўз билан кўмакчи айрим-айрим ҳолда шундай қобилиятга эга эмас: *болалар учун олинди аммо болалар олинди — учун олинди эмас*. Эркин бирикмада эса кейинги сўзнинг грамматик хусусияти бошқа сўзлар билан бириктириш имкониятини кўрсатаверади: *катта бино қурилди — бино қурилди* каби.

2. Кўмакчилик формада лексик маъно биринчи сўзда (мустақил сўзда) бўлади, сўз бирикмасида эса бирикманинг лексик маъно ядроси иккинчи сўзда (аниқланмишда ёки кесинда) бўлади.

3. Кўмакчилик форманинг ўз ичида грамматик муносабат бўлади (мустақил сўз 1 компонент — кўмакчи томонидан баъқарилади), аммо бу муносабат гап миқёсида эмас, ўша бирикма ичида - ички муносабатдир. Эркин бирикмада грамматик муносабат гап миқёсида, гап қурилиши доирасида бўлади. Шу жиҳатдан кўмакчилик форма қўшма сўзга ўхшайди. Аммо қўшма сўзнинг состави доимий бўлади, кўмакчилик формада эса компонентлар нутқ талабига қўра алмашиб туради.

4. Кўмакчилик форма (яъни мустақил сўз билан кўмакчи) битта маъно бутунлигини ташкил қилади. Унда материал маъно битта бўлиб, грамматик маъно бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Шунга қўра битта мустақил сўз айна замонда баъзан иккита кўмакчи билан бирика олади. Масалан, *Болалар клуб томонга қараб кетишди* гапида ҳаракат йўналтирилган предмет *клуб* бўлиб, иккита кўмакчидан ташкил топган *томонга қараб* бирикмаси йўналиш маъносини (-га) ўрин («томон») ва умумий, ноаниқ йўналиш («қараб») маънолари билан мураккаблаштиради. Кўмакчиларнинг бундай мураккаб ҳолда қўлланишини бошқа тилларда ҳам учратиш мумкин. Масалан, рус тилида олд кўмакчиларининг *из-под, снизу на, из-за* тарзида, инглиз тилида *from below, from out* тарзида қўлланиши маълум⁶²⁷.

б) **предикатив характердаги модал-релятив формалар.** Предикатив характердаги формалар мустақил сўзларнинг тўлиқсиз феъллар (*эди, экан, эмиш*), тусланган бўлмоқ феъли, *керак лозим, зарур* (арх. *даркор*), *мумкин* модал сўзлари ва модал маънода қўллана оладиган *шарт* сўзи билан бириктиришдан ҳосил бўлиб, эслаш-эслатиш,

⁶²⁵ В. В. Виноградов. Русский язык. М.—Л., 1947, 677- бет.

⁶²⁶ Т. А. Бертагаев. Сочетания слов и аналитическая конструкция. «Аналитические конструкции в языках различных типов». Тезисы докладов, Л., 1963, 12-бет).

⁶²⁷ Б. Н. Аксеновко. Предлог английского языка. —М. 1956, 24- бет.

эшитилганлик-гумон, мақсад, талаб, шарт каби модал маъноларни ифодалайди⁶²⁸ ва гапда кесим вазифасини бажаради. Бундай формаларнинг предикатив характери юқорида кўрсатилган ёрдамчи сўзлар туфайли юзага келади.

Предикатив характердаги модал-релятив формаларни тўрт гуруҳга ажратса бўлади.

А. Тўлиқсиз феъллар ёрдамида ясалган предикатив формалардир. Маълумки, адабиётларда тўлиқсиз феълларни бошқа феълларнинг «ноаниқ-формаси»га ўхшатиб «эмоқ феъли» деб юритадилар. Бу — сунъий бир аташ усулидир. Чулки табиатда (тилда) *бормоқ, келмоқ* формаларига ўхшаган *эмоқ* формаси йўқ. Тўлиқсиз феъллар тилда тусланиш парадигмаси формалари сифатида (эдим, эдинг, эди; эдик эдингиз, эди(лар); *эканми, экансан; эмишман, эмишсан...* каби) мавжуд бўлиб, улардан III шахс формасини, отнинг бош келишк формасини шартли равишда бошқа келишк формалари учун «асос» қилиб олгандек «асос» форма қилиб олиш мумкин. Чулки тўлиқсиз феълларнинг III шахси, одатда, аффиксиз бўлади. Шунда *эди, экан, эмиш* тўлиқсиз феъллари деб уларни бир-биридан ажратиб номлаш имконияти туғилади. *Эди* (асли эр+ди) тўлиқсиз феъли мустақил сўзга предмет, белги ёки иш-ҳаракатни аниқ эслаш (ёки эслатиш) маъносини кўшади. Шу билан бирга, у асосий сўзнинг кесим вазифасини бажараётганини ҳам кўрсатади. Шунинг учун уни синтаксисда боғлама (связка) деб атайдилар⁶²⁹. Масалан: *ҳаммаларининг кўнглининг саводхонлик қувончи билан тулган эди* (П. Турсун, Ўқитувчи). *Тансиқ индамай, ҳўмайиб турар эди* (Ойбек, Ол. вод. шаб.). *Мастуранинг ҳозирги мақсади эса қақимчилик қилиб, қалин дўстларнинг орасини бузишга уриниш эди* (ўша ерда). *Йисит бахтиёр эди* (ўша ерда). *Экан* (асли эр+қан) тўлиқсиз феъли мустақил сўзга предмет, белги ёки иш-ҳаракатни кутилмаганда эслаш (эслатиш) ёки бу ҳақда бошқа шахснинг фикрига кўшпилиш маъносини орттиради, Айни замонда *эди* сўзи каби ўзида олдинги мустақил сўзнинг кесим бўлиб келаётганини кўрсатиб, боғлама ролини бажаради. Масалан:

Бир бор экан, бир йўқ экан шу замонда,

Маманиёз бўлар экан Чуст томонда...

Маманиёзнинг ёстиқдоши ўлиб кетиб,

Бир ўғилча қолган экан бўйи етиб,

Ўжарликдан ишга фаҳми етмас экан... (Ғ. Ғулом, Кўкан). — *Дўстингдан кўр деган гап тўғри экан-да!* — *деди: Собир титраб* (Ойбек, Ол. вод. шаб.). *Эмиш* (асли эр+миш) тўлиқсиз феъл ёрдамида мустақил сўзларнинг ҳаммасидан эшитилганлик, гумонсираш, кесатиш каби модал маънолар ифодаловчи предикатив формалар ясалади. Масалан: *тош эмиш, яхши эмиш, ўнта эмиш, сен эмишсан, мен эмишман, борган эмиш, келган эмишлар* каби. Солиштиринг: — *Яқинда саҳрога кўчар эмишсизларми, ҳақ сўзми?* (Ш. Рашидов, Бўрондан кучли). — *Ўзи нима гап? Раис билан ораларинг танграқ эмиш* (Ойбек, Ол. вод. шаб.). *Йўқ герман ерига ўғилчам боши омон етди. Тез-тез хат оламиз. Лейтенант эмиш* (Ойбек, Ол. вод. шаб.). *Эди, экан, эмиш* тўлиқсиз феъллари қисқарган ҳолда -ди, -қан, -миш шаклида ҳам қўлланади. Бундай пайтда аналитик форма ясалмайди. Солиштиринг: *Колмил амаки, инглиз тилини билладиганларни мактабни талом қилмасдан бурун жўнатишармиш* (Н. Ҳикмат, Туркия ҳақида хикоя).

Ўзбек тилшунослигида илгарилари тўлиқсиз феъллар «кўшма феъл ясашга хизмат қиладиган элементдир»⁶³⁰, деб ҳисобланар эди. Аммо модаллик масаласи яхшироқ ўрганилиши муносабати билан энди уларга сўз ясовчи элемент деб қараш мумкин эмаслиги аён бўлиб қолди. Айниқса, *экан, эмиш* сўзларининг модал маъно ифодалаш учун

⁶²⁸ Н. А. Баскаков. Ногайский язык и его диалекты. -М. 1940, 270-бет; А. А. Юлдашев. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке, -М. 1958, 184—187-бетлар.

⁶²⁹ А. Ғуломов. Содда гап, Тошкент, 1955, 60-бет.

⁶³⁰ С. Н. Иванов. Модальная связка экаи и форма экаилик в узбекском языке («Уч. записки» ЛГУ, серия востоковедческих наук. вып. 7, 1958, 131—146-бетлар); А. Н. Кононов. Грамматика сов. узб. лит. яз. 272-бет.

хизмат қилиши аниқ кўрсатиляпти⁶³¹. Эди сўзининг ҳам модаллик ифодаловчи восита эканлиги эътироф қилинмоқда⁶³².

Б. Модал сўзлардан бўлган *керак, лозим, зарур, (арх. даркор)* сўзлари ёрдами билан феълнинг ҳаракат номидан ясалган предикатив формалар иш-ҳаракатнинг баъжарилишидаги зарурият маъносини англатади. Мисоллар: *Бу ишда янги галабаларги эришмовилиз керак* (Ойбек, Ол, вод. шаб.). *Онгни ёритиши керак* (ўша ерда). ... *Энг муҳими — машинадан, электрдан фойдаланиб, кучни, вақтни тсжаши лозим...* (ўша ерда). *Илм билан халқ тажрибасини пайванд қилмоқ зарур* (ўша ерда). *Бунинг учун биринчи навбатда ижтимоий мусобақани мукамал амалга оширмоқ даркор* (ўша ерда).

Маълумки, ҳаракат номи бўлишсиз формага эга эмас. Бўлишсизлик лозим бўлганда, бўлишсиз формадаги келаси замон сифатдошидан — лик аффикси ёрдами билан от ясалади ва ундан юқорида кўрсатилган модал сўзлардан бири билан бириктирилиб, предикатив форма ҳосил қилинади. Масалан: *Ҳозирги қизин пайтда дангасаликка, сояпарварликка, чорбозорчиликка асло йўл қўймаслигимиз керак* (Ойбек. Ол. вод. шаб.). *Керак* сўзи шарт майли формаси билан бирикishi ҳам мумкин. Бундай чоғда предикатив форма тахмин маъносини англатади: *Бугун ёлғир ёгса керак*. Зарурлик маъносидagi предикатив форма *ниҳоят, шарт* сўзи ёрдамида ясалади. Бу сўз ҳам кўриб ўтилган модал сўзлар сингари феълнинг ҳаракат номи формаси билан бирикиб, битта аналитик ёки синтетик-аналитик форма ҳосил қилади: *боришим шарт, кўришинг шарт* каби.

В. Мумкин сўзи ҳаракат номи билан бириктирилиб, эҳтимоллик маъносидagi предикатив форма ясалади: *Ҳаммасини ўз кўзи билан кўриб, тўла қаноат ҳосил қилгач, сўнгра хотиржам бўлиб, қизи билан Олтинсойга жўнаши мумкин* (Ш. Рашидов, Бўрондан кучли). Бўлишсизлик маъноси «-мас + лик + эг. аф. + мумкин» моделида ясалади: ... *Олтинсойга жўнамаслиги мумкин* каби. Икки марта бўлишсизлик ифодаланса, одатдагидек, форма бўлишлик англатади: *Она буни сезмаслиги мумкин эмас* (А. Мухтор, Опа-сингиллар).

Юқорида кўрсатилган модал сўзлар ёрдамида тузилган предикатив формаларда ҳаракат номи гапнинг эгасига грамматик шахс ва сон жиҳатидан мос келадиган эгаллик аффиксини олади: *Мен бориш + им керак, сен бориш + инг керак, у бориш + и керак; биз бориш + имиз керак* ва шу кабилар. *Керак, лозим, зарур, мумкин* сўзлари билан ясалган формалар, аслида, қараткичли конструкциялар бўлиб, уларнинг синтактик формалари кейинчалик ўзгарган, тўғрироғи, синтактик модель ўзгарган: *менинг боришим керак* (қараткич— эга— кесим) типидан *мен боришим керак* (эга — кесим) типига ўтилган.

Г. Бўлишсизлик маъносини англатадиган *эмас, йўқ* сўзлари ёрдамида ясалган аналитик ва аралаш формалар ҳам грамматик хусусиятларига кўра предикатив характердаги формалардир. Улардан биринчиси (*эмас*) предмет, белги, ҳаракатни инкор қилиш маъноси орқали субъект ҳақида ҳукм чиқариш учун хизмат қилса, иккинчиси (*йўқ*) ҳаракатнинг мавжуд эмаслиги маъноси орқали ҳукм чиқариш учун хизмат қилади. Шунга кўра *эмас* сўзи от, сифат, сон, олмош ва равишлардан, шунингдек, феълнинг сифатдош, равишдош, ҳаракат номи формаларидан предикатив характердаги бўлишсизлик формаларини ясади, Масалан, *борган эмас, борадиган эмас, бориш эмас, китоб эмас, яхши эмас, ўрта эмас, бу эмас, мен эмас, тез эмас* ва бошқалар; *йўқ* сўзи эса -ган, -ётган аффикслари билан ясалган сифатдош формаларигагина кўшилиб, бўлишсизлик формаларини ясади, масалан, *боргани йўқ, бораётгани йўқ* каби. Солиштиринг: — *Ўртоқ Сайрамоё, мироблик осон эмас!*—*ҳазиллаиди водхоз бошлиги* (Ойбек. Ол. вод. шаб.). — *Кўйинг, ашула вақтни эмас* (ўша ерда). *Ақл ёшда эмас, бошида* (Мақол). —*Ҳеч нима бўлгани*

⁶³¹ М. З. Закиев. Синтаксический строй..., 54-бет.

⁶³² А. Р. Гуломов. Феъл..., 83-бет.

йўқ, Лола (Ш. Рашидов, Бўрондан кучли). ... *Халқ бундай бўронни биринчи бор кўраётгани йўқ* (Ўша ерда). Баъзан эмас, йўқ сўзлари билан ясалган формага тўлиқсиз феъллар бириктирилиб, мураккаблаштирилиши мумкин: *Улар етиб келганда, мажлис ҳали бошлангани йўқ эди* (Ойбек, Ол. вод. шаб.). Эмас сўзи II группа тусловчи аффикслар билан тусланади: *келган эмас + ман, келган эмас + сан, келган эмас; келган эмас + миз...* ва ҳ. қ йўқ сўзи адабий тилда тусловчи олмайди, аммо шевалараро олган *йўқман, кўрган йўқсан* каби тарзда тусланиши мумкин. Адабий тилда йўқ сўздан олдин келган сифатдош эгалик аффикси олиб, бажарувчи шахсни кўрсатади: *кўрган + им йўқ, кўрган + инг йўқ, кўрган + и йўқ; кўрган + имиз йўқ* ва ҳ. к. Эмас сўзи қисқа -мас шаклида ҳам қўлланади: *Белатим бирмас, учта* (Ҳ. Хакимзода, Паранжи сирларидан бир лавҳа ...). Бирок бунда синтетик форма ҳосил бўлади.

Йўқ сўзининг антоним *бор* сўзи ҳам предикатив характердаги синтетик-аналитик форма ясайди. У ҳам, асосан, -ган ёрдамда ясалган сифатдош билан бирикади: *кўрганым бор, эшитганим бор* каби. Бирок бундай форма ҳозирги ўзбек тилида тобора камроқ ишлатиладиган бўлиб бормоқда. Солиштиринг: *...Бировнинг хатсиз, фойдасиз минг танга берганини кўраганинг-ку йўқ, эшитганинг борми?* (С. Айний). Жонли сўзлашув стилига хос нутқда бу сўзнинг баъзан ҳаракат номи билан бирикиши учрайди: *бир раис бўлишим бор* каби. Аммо «*ҳали уч-тўрт йил ўқушим бор*» (Ғ. Ғулом) каби гапларда ҳаракат номи билан *бор* сўзи бирикиб кетмайди, бинобарин, улар битта форма ҳам ташкил этмайди. Улардан биринчиси эга, иккинчиси кесим вазифасини бажараверади.

Юқорида қисқача кўриб ўтилган предикатив формаларнинг феъл формаларидан ясалган турларини айрим ўзбек тилшунослари алоҳида мақсад, гумон, лозимлик, ният майли сифатида, “экан” майли, “эмиш” майли (С. А. Фердаус, К. Мелиев) сифатида ажратиш лозим деб ҳисоблайдилар. Майлларнинг сонини бу хилда кўпайтириб юборишнинг ҳожати йўқ. Чунки тўлиқсиз феъллар ва эмас, йўқ сўзлари ёрдамда аниқлик майли ясайдиган функционал формалардан, шунингдек, аниқлик майлидан тузилган предикатив формалардир. Улар, аслида, аниқлик майлининг турли модал оттенкаларга эга бўлган модал-релятив (ёки модал-сўз ўзгартиш) формалари, холос. «...Улар замон маъносига қўшилидиган фақат кўшимча маъногагина эга...»⁶³³. Бирок ҳаракат номи билан *керак, лозим, зарур, даркор, мумкин, шарт, бор* сўзларининг бирикишидан, шунингдек, -ган билан ясалган сифатдош билан йўқ сўзининг бирикишидан ҳосил бўлган предикатив формаларнинг майлга муносибатини кўрсатиш анча мушкул иш. Чунки ҳаракат номи формасини, бир томондан, бошқа феъл формаларига тенглаштириб бўлмайди, чунки синтагматик хусусияти, сўз ўзгартувчи аффиксларни олиш феълга хос бўлмай, отга хосдир. Иккинчи томондан эса, ҳаракат номини отга силжиган дейиш ҳам тўғри бўлмас эди. Чунки унда феълга хос бўлган ҳаракат маъноси, ўтимли-ўтимсизлик нисбат, бошқа отларни бошқариш каби хусусиятлар мавжуддир.

Грамматик формаларга баҳо беришда ҳаммадан бурун уларнинг синтагматик хусусиятига, яъни қандай сўзлар билан, қандай усулда бириктишга эътибор бериш грамматик жиҳатдан тўғри бўлар эди. Шунинг учун юқоридаги мавжуд зид хусусиятлардан биринчисини асос қилиб олиб, *бориш керак, олишим мумкин, кўргани йўқ, куришим шарт* типдаги формаларни майл системасига киритмаслик лозим. Бирок бу билан ўша формаларнинг умуман замон маъносини ифодалашлари инкор қилинмайди.

Б. Реляцион-модал формалар. Грамматик формаларнинг тузилиши, маъно турлари ҳақидаги барча назарий фикрлар уларнинг нутқдаги реал кўринишини, ҳўлланишини анализ қилмай туриб тегишли илмий ҳулосалар чиқариш учун етарли бўлмас эди. Чунки нутқ грамматик формаларнинг назарий қондаларда кўзда тутилмаган типларига нисбатан

⁶³³ А. А. Юлдашев. Кўрсатилган асар, 187-бет.

жуда хилма-хил бўлган форма тузиш ва лексик-грамматик ёки модал маънолар ифодалаш имкониятига бойдир. Аммо нутқни тузишда қандай грамматик формалар иштираётганини аниқ кўриш ва изоҳлаш амалда жуда қийин иш. Унда турли зиддиятлар, мураккаб муносабатлар тўлиб-тошиб ётибди. Масалан, бирон келишикдаги сўзнинг сўз ўзгартувчи формага кириши аниқ бир нарсасдек кўринади. Аммо ўша формадан кейин бирор ёрдамчи сўз келиб қолса, иш мушкуллашади. Агар ўша ёрдамчи сўз кўмакчи бўлса, модал-релятив форма ҳосил бўлади, дейиш мумкин бўлар эди, бироқ ёрдамчи ҳам сўзи бўлса-чи? Чунончи, *Турғунни ҳам эсдан чиқарманг* каби гапда қўлланган *Турғунни ҳам* бирикмасини иккита форма деб икки қисмга ажратиш юбориш мумкин эмас, албатта; у — битта форма (аввалги изоҳларимизга кўра, синтетик-аналитик, яъни аралаш форма). Бу форманинг гапда бошқа сўзлар билан бўлган грамматик муносабатига диққат қилинса, унинг кесимга (эсдан чиқарманг) тобелиги синтетик-аналитик форма туфайли эмас, синтетик форма (*Турғунни формаси*) туфайлидир. Бундаги ҳам сўзнинг тушиб қолиши синтактик алоқага таъсир қилмайди. Чунки у синтетик форманинг маъносини таъкидлаш учунгина хизмат қилади, яъни синтетик формага модал характердаги маъно қўшади. Агар уни кўмакчи билан таққосласак, улар орасида худди мана шу масалада катта фарқ борлигини кўриш мумкин: кўмакчи асосий сўзга модал маъно қўшиш билан бирга, унинг синтактик алоқасини ҳам ифодалайди; ҳам сўзи эса фақат модал маъно қўшади, синтактик алоқани сўз ўзгартувчи аффикс ифодалайди.

Формаларнинг ясалishi тартибига қараганда, юқоридagi мисолда аввал *Турғунни* формаси, яъни сўз ўзгартувчи форма ясалган, кейин модал форма бўлган *Турғунни ҳам* ясалган. Қийинчилик шундан иборатки, бир томондан, формани бутунлигича тузилиш томонидан синтетик-аналитик деб, маъно ва функция жиҳатидан модал форма деб номлаш керак. Нутқдаги «функционал сўз» мана шу бутунлиқдир. Иккинчи томондан эса, бу бутунлиқни кесимга боғлаб турган нарса ўша модал форманинг хусусияти бўлмай, сўз ўзгартиш формасига (*Турғунни*) хос хусусиятдир. Демак, грамматик алоқа нутқни назаридан қараганда, бу ерда *Турғунни* формаси ажратилиши ва изоҳланиши лозим, аммо мустақил сўзнинг лексик маъноси ва унга қўшилган грамматик маънолар бирга бир маъно бутунлиги деб қаралар экан, унда шу маъноларни ифодалайдиган воситаларнинг жами бир бутунлик сифатида ажратилиши ва изоҳланиши лозим. Биринчи йўлга амал қилинадиган бўлса, ҳам сўзи форма составидан ташқарида қолади. Аммо унинг ўзи эса алоҳида форма ташқил қилмайди. (Тўғри, баъзи олимлар ёрдамчи сўзлар ҳам грамматик формага эга, деб ҳисоблайдилар. Аммо бунда ўзи грамматик маъно ифодалайдиган сўз қандай қилиб яна грамматикалишишни мантиқан тушунарли бўлмай қолади, чунки грамматик форма —бу грамматик қийматга эга бўлмаган сўзнинг грамматикалашиши, яъни грамматик хусусият касб этишидир). Иккинчи йўлга амал қилинадиган бўлса, бевосита гап қурилиши учун хизмат қилган тушум келишиги формаси иккинчи планга тушиб қолади. Чунки битта гапда сўзнинг формаси фақат битта бўлиши мумкин. Иккинчи йўл билан анализ қилинганда эса сўзнинг (туғалланган) форма *Турғунни ҳам* бирикмасидир. Шу каби ҳолни сўз ўзгартувчи синтетик формаларга аффикс юкламалар қўшилганда ҳам кўриш мумкин. Масалан, *дархотдами, олсанг-чи* каби. Бу доирани, муман, модал форма ясовчи аффикслар ҳисобига яна ҳам кенгайтириш мумкин: *қирғоққа томонроқ* каби. Қўринадик, бу сингари формалар юқорида кўриб ўтилган аналитик типда тузилган модал формаларга ҳам, аралаш сўз ўзгартувчи формаларнинг модал-релятив типига ҳам ўхшамайди. Улар соф реляцион ёки модал-релятив формалардан ясалади: *китобданми, китобни ҳам, олмос билан ҳам, мактабга қарабоқ (кетди), дархот теггароқ* каби. Шунинг учун *Турғунни ҳам, дархотдами* типига тузилган грамматик формаларни алоҳида ажратиш, грамматик маънони ифодалаш тартибига кўра р е л я т и в о н м о д а л формалар деб номлаш мумкин. Шундай қилиб, синтактик муносабатни ифодалайдиган формаларга синтактик муносабатни билдирмайдиган модал форма ясовчи аффикслар, модал сўз ёки юкламалар

бириктирилишидан ҳосил бўладиган формаларга реляцион модал формалар дейилади. Масалан: *ўелимгагина, кимнигина, кимгадир, Турғунданми, келсангиз-чи, сен ҳам (кел), худди сени (чақирган), фақат Аҳмаддан (сўра), халқ учунгина, мен томонгароқ, қалам биланоқ* кабилар.

Реляцион-модал формалар синтактик функция жиҳатидан соф релятив ёки модал-релятив формалардан фарқ қилмайди. Тузилиш жиҳатидан эса бу форма синтетик аналитик ва аралаш типда бўлиши мумкин. Масалан: *бордингми* — синтетик; *Турғун ҳам, худди муз, фақат сен (келдинг)* аналитик; *Турғунга ҳам (айтдим)* аралаш формалардир.

Маълумки, *фақат сен, худди муз* типдаги формаларнинг мустақил қисми сўз ўзгартувчи аффикс олиши мумкин. Масалан; *фақат сени (севаман), худди музга (ўхшайди)* каби. Бундай формалар ҳам аралаш форма деб қаралниши лозим. Чунки сўз юкдама негизнинг маъносигагина эмас, бир бутун соф релятив форманинг маъносига қўшимча маъно қўшади. Бундан ташқари, аффикс юктамалар аналитик типдаги модал-релятив ёки реляцион-модал формаларга қўшилиши мумкин. Масалан: *шу эдим, сен экан-да, фақат сеними* каби (кейингиси реляцион-модал форма). Тузилиш жиҳатидан бундай формалар ҳам аралаш (синтетик-аналитик) типга киради. Маъно жиҳатидан қараганда, реляцион-модал формалар асосий лексик маънодан ташқари, юктамаларга, баъзи модал сўзларга ва баъзи модал форма ясовчи аффиксларга хос бўлган маъноларни ҳам ифодалайди. Масалан, *-ми, -чи, -а (-я)* юктамалари бирикканида сўроқ ёки таажжуб маъносидаги, *-ку, -у (-ю), -да, -у, -оқ (-ёқ), -ки; ахир, ҳатто, ҳаттоки, наҳотки,* ҳам юктамалари бирикканида кучайтирув ва таъкид маъносидаги, *-гина(-кина, -қина), фақат (баъзан ёлғиз), фақатгина* юктамалари бирикканида айнув-чегаралов маъносидаги, *-дир* юктамаси бирикканида гумон, *худди* юктамаси бирикканида аниқлаб кўрсатиш маъноларидаги формалар ҳосил бўлади. Шунинг сипғари, модал сўзлардан *чамаси ёки шекилли* сўзи бирикиб, ноаниқлик тахмин маъносидаги форма ясалади.

Модал форма ясовчи аффиксларнинг ҳаммаси ҳам бу каби сўз ўзгартиш формасига бирика олмайди. Фақат *-роқ* аффикси бу жиҳатдан алоҳида хусусиятга эга. У юқорида кўриб ўтилганидек модал-релятив формаларга, шунингдек, баъзан соф релятив формаларга ҳам қўшила олади. Масалан: *қиргоқ лабигароқ, — қиргоққа томонроқ — қиргоқдароқ* (сурилди). Бу мисоллардан сўнггиси соф релятив форма бўлиб, олдингилари модал-релятив формалардир, *-роқ* қўшилиши билан улардан реляцион-модал формалар ясалган. Шундай қилиб, грамматик формалар баъзан ана шундай бири иккинчисидан босқичма-босқич ясалади.

МУНДРИЖА

1. Профессор Саидзода Усмоновнинг ҳаёти ва ижодига бир назар.....	3
2. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиши.....	7
3. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари.....	88

УСМОНОВ САИДЗОДА

**ЎЗБЕК ТИЛИДА СЎЗНИНГ МОРФОЛОГИК
ТУЗИЛИШИ**

Мухаррир: Зикрилла Мирхолиқов
Рассом: Шухрат. Одилов
Техник муҳаррир: Д.Жалилов

Терипга берилди 15.08. 2010. Босинга рухсат этилди 14.09.2010.
Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆. Офсет босма. Офсет қоғози. Ҳисоб-нашриёт т. 12,0.
Шартли босма т.12,5. Буюртма рақами № 7.
Адади 100 нусхада. Келишилган нарҳда.

МЧЖ «SHIDASP» матбаа корхонасида чоп этилди.
Тошкент, Шайхонтоҳур тумани, Собир Раҳимов кўчаси, 70^В уй.